



Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΙΣΛΑΜ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ
ΤΟΥΡΚΙΑ**

Από την αστική τάξη του Κεμαλισμού στο κεφάλαιο του Ισλάμ

Νίκος Μούδουρος
ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2011

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας στην Τουρκία, η αναβάθμιση της χώρας διεθνώς, η οπισθοχώρηση της πολιτικής επιρροής του στρατού και των πολιτικών κομμάτων ή οργανώσεων που αυτός καθοδηγούσε, καθώς και τα νέα κοινωνικά φαινόμενα που τη χαρακτηρίζουν, είναι στοιχεία που πυροδοτούν την αναζήτηση απαντήσεων στα ερωτήματα που προκαλούν αυτές οι αλλαγές. Λαμβανομένων υπόψη των πολιτικών εξελίξεων των τελευταίων χρόνων που χαρακτηρίστηκαν κυρίως από τις έξι συνεχόμενες εκλογικές επιτυχίες του κυβερνώντος Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, τότε τα ερωτήματα περί της αλλαγής της Τουρκίας, επικεντρώνονται στη λογική και δικαιολογημένη πλέον υπόθεση, ότι ένας βασικός εκφραστής των ανακατατάξεων αυτών είναι το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης του Πρωθυπουργού Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν.

Η εργασία αυτή επιδιώκει να αναζητήσει τα αίτια των αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στην Τουρκία, το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό τους. Επιδιώκει να αναλύσει τις βαθύτερες αιτίες που οδήγησαν την επικράτηση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης τα τελευταία χρόνια, μέσα από την παράθεση της γενικότερης πορείας του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ. Η παρούσα εργασία προσπαθεί να απομακρυνθεί από το «κλασικό» σχήμα παρουσίας της εξέλιξης της Τουρκίας μέσα από τις αντιπαράθεσεις του κεμαλισμού και του ισλαμισμού. Στόχος της είναι να δώσει μια διαφορετική εικόνα διαμέσου της εξέλιξης των κοινωνικών δυνάμεων που στήριζαν και στηρίζουν τους δύο αυτούς μεγάλους πόλους εξουσίας.

Το πρώτο μέρος της εργασίας ασχολείται με το ζήτημα της τουρκικής αστικής τάξης από την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980. Καταπιάνεται με την παρουσίαση της πολιτικής που ακολούθησε το κεμαλικό κράτος και την επιλογή του να ενδυναμώσει τα τμήματα εκείνα των Τούρκων εμπόρων και βιομηχάνων που υιοθετούσαν το δόγμα του κεμαλισμού. Την ίδια στιγμή, το πρώτο μέρος εισέρχεται και στην παρουσίαση της ανάδυσης του πολιτικού Ισλάμ και στην εμφάνιση του μικρομεσαίου κεφαλαίου της Ανατολίας, το οποίο σταδιακά θα εκφραστεί διαμέσου των ισλαμικών κομμάτων. Το δεύτερο μέρος της εργασίας δίδει βάρος στην περίοδο μετά τον Ψυχρό Πόλεμο μέχρι και σήμερα, παρουσιάζοντας τους παράγοντες ενίσχυσης του άλλου

τιμήματος της τουρκικής αστικής τάξης, του «ισλαμικού» κεφαλαίου. Βασικός άξονας ανάλυσης της Τουρκίας στο δεύτερο μέρος, είναι η στρατηγική επιλογή των ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων να στηρίζουν τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ, αλλά και η επίπτωση αυτής της επιλογής στις ιδεολογικές αναφορές και πολιτικούς στόχους των ισλαμικών κομμάτων. Τέλος, η εργασία παρουσιάζει την προσπάθεια του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης να ηγηθεί του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης της Τουρκίας κατά τα πρώτα χρόνια του 21^{ου} αιώνα, αλλά και τις συνέπειες που έχει αυτή η προσπάθεια στο μετασχηματισμό του τουρκικού κράτους.

Νίκος Μούδουρος

ABSTRACT

The developments in Turkey during the past decades, the upgrading of the country internationally, the waning of the political influence of the armed forces and the political parties or organizations which it controlled and directed, as well as the new social phenomena underway are elements which prompt the quest to answer what provokes these changes. Taking into account the political developments of the past years, which are mainly characterized by the six successive electoral successes of the governing Justice and Development Party, the questions as to the changes in Turkey then centre on the logic and the justified hypothesis that a basic expresser of these changes is the Justice and Development Party of Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan.

This thesis wishes to investigate the cause of the changes taking place in Turkey, the contents and their direction. It hopes to analyse the deeper causes behind the continued hold on power by the Justice and Development Party in the past years, juxtaposing it with the general course of Turkish political Islam. The thesis tries to depart from the “traditional” form of presenting developments in Turkey, via the contention between the Kemalists and the Islamists. Its aim is to give a different illustration through the analysis of the developments of the social forces which sustained and continue to support these two great poles of power.

The first part of the thesis deals with the issue of the Turkish bourgeoisie from the collapse of the Ottoman Empire until the end of the 1980s. It deals with the presentation of the policy pursued by the Kemalist state and its choice to strengthen those Turkish tradesmen and industrialists who adopted the Kemalist dogma. At the same time, the first part also deals with the emergence of political Islam and the appearance of small and medium capital in Anatolia, which gradually will be expressed by the Islamist parties. The second part analyses the post-Cold War period until today, presenting the factors that strengthened the other sector of the Turkish bourgeoisie, the “Islamic” capital. The basis of the analysis on Turkey in the second part is the strategic choice of the Islamic business

circles to support Islamist political parties, and the effect of this choice on the ideological references and political aims of the Islamist parties. Finally, this work presents the attempt of the Justice and Development Party to head the neoliberal development model in Turkey, during the first years of the twenty-first century, but also the impact this has in the transformation of the Turkish state.

Νίκος Μούδουπος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ.....	1 – 2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ.....	3 – 4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	5 – 8
Πρόλογος.....	9 – 11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Προβληματική και μεθοδολογία της εργασίας.....	12 – 16
II. Δομή της εργασίας.....	16 – 24

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΟΥΣΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

I. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

1. Η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

- α. Οι προσπάθειες εκδυτικισμού του οθωμανικού κράτους..... 25 – 32
- β. Οι αλλαγές στις οθωμανικές κοινωνικές τάξεις και η απουσία μιας ισχυρής μουσουλμανικής αστικής τάξης..... 32 – 35
- γ. Η εμφάνιση των Νεότουρκων και η επικράτηση της Επιτροπής Ενώσεως και Προόδου (1908-1912)..... 35 – 41
- δ. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: Σημείο καμπής στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού..... 41 – 43

2. Η οικονομική πολιτική των Νεότουρκων	
α. Η απουσία μιας ισχυρής εθνικής τουρκικής αστικής τάξης.....	43– 46
β. Η ενίσχυση του τουρκικού μουσουλμανικού κεφαλαίου και η αποδυνάμωση της μη μουσουλμανικής αστικής τάξης.....	47 – 50
3. Η δημιουργία του τουρκικού κράτους και η μονοκομματική περίοδος	
α. Η αναζήτηση Τούρκων αστών συνεχίζεται.....	50 – 54
β. Η δημιουργία της «κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωσιν» αστικής τάξης.....	54 – 61
γ. Η παγκόσμια οικονομική κρίση και ο κεμαλικός κρατισμός.....	61 – 65
δ. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η περιθωριοποίηση των μη μουσουλμάνων επιχειρηματιών.....	65 – 69
Π. Η ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1950-1960	
1. Η θέση της Τουρκίας στη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων.....	70 – 72
2. Ο πολυκομματισμός, η εμφάνιση του Δημοκρατικού Κόμματος και οι εκλογές του 1950.....	72 – 78
3. Η οικονομική πολιτική των Δημοκρατικών.....	78 – 83
4. Κοινωνικό-οικονομικά φαινόμενα και επιπτώσεις στη δεκαετία του ’50.....	83 – 89
ΠΙ. ΤΟ «ΚΟΣΜΙΚΟ» ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΙΣΛΑΜ ΣΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 1960-1980	
1. Το πραξικόπημα του 1960 και η κοσμική συμμαχία του κεφαλαίου.....	90 – 97
2. Η ενδυνάμωση του Κόμματος Δικαιοσύνης και η ενίσχυση του «κοσμικού» κεφαλαίου.....	97 – 103
3. Η ωρίμανση και η οργάνωση της «κοσμικής» αστικής τάξης.....	103 – 106
4. Μια παράλληλη διαδικασία: Η ανάπτυξη του πολιτικού Ισλάμ και το Κόμμα Εθνικής Τάξης.....	106 – 115
5. Το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας: Πολιτική μαζικοποίηση και οικονομική ισχυροποίηση του τουρκικού Ισλάμ.....	115 – 122
6. Οι κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές και η διείσδυση του Ισλάμ στο κράτος.....	122 – 131
7. Η Μέση Ανατολή ως φορέας ενδυνάμωσης του τουρκικού «ισλαμικού» κεφαλαίου.....	131 – 139

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΙΣΧΥΡΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

I. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

1. Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως παράγοντας ενίσχυσης και οργάνωσης του «ισλαμικού» κεφαλαίου στην Τουρκία..... 140 – 155
2. Οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις της νέας τουρκικής «ισλαμικής πραγματικότητας»..... 155 – 156
 - α. Επίπτωση πρώτη: Το «ισλαμικό» κεφάλαιο στο προσκήνιο. Οι «ισλαμικοί» όμιλοι επιχειρήσεων και τα θρησκευτικά τάγματα στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου..... 156 – 161
 - β. Επίπτωση δεύτερη: Η νέα ισλαμική πραγματικότητα της διανοήσης των ΜΜΕ και του καταναλωτισμού..... 161 – 170
 - γ. Επίπτωση τρίτη: Η νέα ισλαμική πραγματικότητα ως δύναμη αλλαγής του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ..... 171 – 189
3. Μια σύντομη διαδρομή των νέων αναζητήσεων στο τουρκικό πολιτικό Ισλάμ: Η ίδρυση, η διάσπαση και το κλείσιμο του Κόμματος της Αρετής..... 189 – 200

II. Η ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Εξωτερικές και εσωτερικές διεργασίες καθορισμού της πολιτικής επιλογής της «ισλαμικής» αστικής τάξης στην Τουρκία του 21^{ου} αιώνα..... 201 – 219
2. Η ίδρυση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης και οι εκλογές του 2002..... 220 – 226
3. Η κομματική ταυτότητα της «Συντηρητικής Δημοκρατίας»: Ένας άλλος τουρκικός εκμοντερνισμός; 226 – 241

III. ΤΟ ΚΔΑ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ

1. Ο «αντικεμαλικός» νεοφιλελευθερισμός του «μετριοπαθούς» Ισλάμ..... 242– 251
2. Το ΚΔΑ ως φορέας διεύρυνσης του καπιταλισμού στην Τουρκία..... 251 – 262
3. Η ενίσχυση του «ισλαμικού» κεφαλαίου μέσα από τον «κομματικό» καπιταλισμό..... 263 – 268
4. Ένας καπιταλισμός νομιμοποιημένος από το Κοράνι.....268 – 279

IV. Η ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 21^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ: ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΚΑΙ ΟΜΑΛΟΠΟΙΗΣΗ

1. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως άξονας πολιτικής επιβίωσης του ΚΔΑ..... 280 – 299
2. Οι αντιπαραθέσεις και ο στόχος της ομαλοποίησης..... 299 – 330

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ..... 331 – 350

ΠΗΓΕΣ..... 351 – 377

Νίκος Μούδουρος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το καλοκαίρι του 2007, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης που κυβερνούσε ήδη για σχεδόν πέντε χρόνια την Τουρκία, κατήγαγε μια σημαντική εκλογική επιτυχία κερδίζοντας ποσοστό 47%. Η σπουδαιότητα του γεγονότος δεν εκπήγαζε φυσικά μόνο από το μεγάλο εκλογικό ποσοστό, αλλά κυρίως από το γενικότερο πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σημειώθηκε η επιτυχία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Από την άνοιξη του 2007, η Τουρκία «σειόταν» από μαζικές διαδηλώσεις εναντίον της κυβέρνησης σε μεγάλες πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Άγκυρα.

Τα αντικυβερνητικά και σε πολλές περιπτώσεις αντισλαμικά συνθήματα κυριαρχούσαν στο δημόσιο χώρο. Τα μεσάνυχτα της 27^{ης} Απριλίου 2007, ο στρατός είχε παρέμβει στην πολιτική ζωή του τόπου με ανακοίνωση στο διαδίκτυο με την οποία ανακήρυσσε για μια ακόμα φορά τον εαυτό του ως «ενδιαφερόμενη πλευρά» στα ζητήματα του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους. Το μήνυμα ήταν κάτι παραπάνω από ξεκάθαρο ενάντια στον τότε υποψήφιο για την Προεδρία, τον ισλαμιστή Αμπντουλλάχ Γκιούλ. Εκείνη την περίοδο πολλοί ήταν αυτοί που ενδόμυχα ήταν σχεδόν σίγουροι ότι το μέλλον ενός ακόμα κόμματος του τουρκικού πολιικού Ισλάμ έφτασε στο «σύνηθες» τέλος του, δηλαδή την ανατροπή του μετά από παρέμβαση των στρατιωτικών.

Όμως αντί για το τέλος της κυβέρνησης του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, ήρθαν οι πρόωρες εκλογές του Ιουλίου 2007 με το γνωστό αποτέλεσμα, οι οποίες όχι μόνο έδωσαν «παράταση ζωής», αλλά επιπλέον εδραίωσαν την εξουσία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Η όλη εξέλιξη οδηγούσε στο λογικό συμπέρασμα ότι η πορεία του συγκεκριμένου κόμματος από τη στιγμή της εμφάνισής του το 2001, την επιτυχία του στις εκλογές του 2002, τα πεπραγμένα του στην διακυβέρνηση μέχρι και το 2007, δεν ήταν

καθόλου τυχαία. Η υπόθεση αυτή γινόταν ακόμα πιο ενδιαφέρουσα εάν συνυπολογίζονταν και οι εξελίξεις που αφορούσαν στο Κυπριακό και ιδιαίτερα τα δημοψηφίσματα του 2004, στην εντατικοποίηση της ευρωπαϊκής πορείας της Τουρκίας τουλάχιστον μέχρι και το 2005, αλλά και στην γενικότερη αναβάθμιση της Τουρκίας σε μια περιφερειακή δύναμη.

Όλα τα πιο πάνω, οδηγούσαν με σχετική ασφάλεια στην εκτίμηση ότι πράγματι η κοινωνία της Τουρκίας βρισκόταν σε μια διαφορετική, σημαντική νέα φάση της ιστορίας. Το κυβερνών κόμμα ήταν ένας αντικατοπτρισμός, έστω όχι απόλυτα ακριβής, μιας νέας κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας στην Τουρκία, η οποία φαινόταν να μετασχηματίζει το σύνολο της πολιτικής ζωής. Νέες αντιλήψεις ενάντια στις πολιτικές παρεμβάσεις του στρατού. Σχετικά μεγαλύτερη ανοχή στην άνοδο του θρησκευτικού συντηρητισμού. Επίδειξη της οικονομικής ισχύος και της κερδοφορίας ανθρώπων που μπορούσαν να διοικούν τους τεράστιους ομίλους εταιρειών τους με την ίδια ευκολία που έκαναν πέντε φορές την ημέρα, την ισλαμική τους προσευχή. Τέτοια ήταν μερικά από τα νέα φαινόμενα που εμπλούτιζαν την εικόνα της πολιτικής κυριαρχίας του Ερντογάν και που γίνονταν η αφορμή για νέα ερωτηματικά σχετικά με την πορεία και τους προσανατολισμούς της Τουρκίας.

Η παρούσα εργασία ουσιαστικά αποτελεί το αποτέλεσμα της έρευνας σε σχέση με τους προβληματισμούς γύρω από τις εξελίξεις στην Τουρκία από τις αρχές του 21ου αιώνα. Είναι προϊόν της όλο και εντεινόμενης αναγκαιότητας για συνεπή μελέτη των εξελίξεων στην Τουρκία και για προσπάθεια κατανόησης των αλλαγών, του περιεχομένου και των προσανατολισμών τους. Για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας οφείλονται φυσικά πολλές ευχαριστίες σε πάρα πολλά πρόσωπα. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον επόπτη της διατριβής, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κύπρου Niyazi Kizilyürek, για την πολύτιμη και συνεχή βοήθεια του. Οι διάφορες συζητήσεις μαζί του για την ιστορία της Τουρκίας και πιο συγκεκριμένα για τις πολιτικές εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας, ήταν διαφωτιστικές.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης σε φίλους ερευνητές σε θέματα Τουρκίας και πολιτικού Ισλάμ. Οι συζητήσεις μαζί τους υπήρξαν ιδιαίτερα χρήσιμες και συνέβαλαν ουσιαστικά στην καλύτερη ερμηνεία γεγονότων και φαινομένων στην Τουρκία του σήμερα. Οι παρατηρήσεις τους γύρω από διάφορα ζητήματα, ήταν σημαντικότερες αφού βοήθησαν στην υπογράμμιση και περαιτέρω ανάλυση πολλών πτυχών του πολιτικού Ισλάμ και της τουρκικής κοινωνίας.

Ο στόχος της ολοκλήρωσης της παρούσας εργασίας δε θα ήταν βέβαια εφικτός χωρίς τη συμβολή του φίλου Δημήτρη Δημητρίου, ο οποίος υπηρετεί στο Υπουργείο Εξωτερικών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι ποικίλοι κοινοί προβληματισμοί, αλλά και η συνεργασία που είχαμε στην ολοκλήρωση άλλων εργασιών σχετικών με την Τουρκία, εμπλούτισαν τις γνώσεις μου, αλλά και τις οπτικές γωνίες αντιμετώπισης των εξελίξεων στη χώρα. Η φίλη Ελευθερία Βουτή, εκπαιδευτικός, συνέβαλε με καθοριστικό τρόπο στην επιμέλεια του κειμένου, αλλά και στην αποφυγή πολλών συντακτικών και ορθογραφικών λαθών. Η βοήθεια της ήρθε σε κρίσιμο σημείο αναφορικά με την ικανοποίηση χρονοδιαγραμμάτων σχετικών με την εργασία. Ευχαριστίες βεβαίως οφείλονται και σε πάρα πολλούς άλλους φίλους σε Κύπρο και Τουρκία, οι οποίοι πιθανόν να εντοπίσουν στο κείμενο θέματα, τα οποία αποτέλεσαν μέρος των συζητήσεών μας.

Τέλος σημαντικές ευχαριστίες οφείλω στην οικογένειά μου, η πολύπλευρη συμπαράσταση της οποίας ήταν δεδομένη από την πρώτη στιγμή. Ιδιαίτερα η στήριξη, η υπομονή και η κατανόηση της συζύγου μου Χριστίνας, ήταν ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που βοήθησαν στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Η ίδια επέδειξε ζηλευτή αφοσίωση στη δική μου προσπάθεια, γεγονός που συνέβαλε τα μέγιστα στην ομαλή κατάληξη της εργασίας, κάτι για το οποίο την ευχαριστώ θερμά. Μετά την απόδοση των ευχαριστιών, θα ήταν σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η ευθύνη για οτιδήποτε αρνητικό υπάρχει στην παρούσα εργασία βαραίνει αποκλειστικά και μόνο τον γράφοντα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας στην Τουρκία, η αναβάθμιση της χώρας διεθνώς και περιφερειακά, η οπισθοχώρηση και τα συνεχόμενα πλήγματα στην πολιτική επιρροή του στρατού και των πολιτικών κομμάτων ή οργανώσεων που αυτός καθοδηγούσε, η σημαντική κοινωνική και πολιτική κινητικότητα που σημειώνεται στη χώρα, καθώς και τα νέα κοινωνικά φαινόμενα που τη χαρακτηρίζουν, είναι στοιχεία που πυροδοτούν την αναζήτηση απαντήσεων στα ερωτήματα που προκαλούν αυτές οι αλλαγές. Λαμβανομένων υπόψη των σημαντικών πολιτικών εξελίξεων των τελευταίων χρόνων που χαρακτηρίστηκαν κυρίως από τις έξι συνεχόμενες εκλογικές επιτυχίες του κυβερνώντος Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, τότε τα ερωτήματα περί της αλλαγής της Τουρκίας, φυσιολογικά επικεντρώνονται στη λογική και δικαιολογημένη πλέον υπόθεση, ότι ένας βασικός εκφραστής των ανακατατάξεων αυτών είναι το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης του Πρωθυπουργού Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν.

Δεν θα ήταν υπερβολή να σημειωθεί ότι, η διαπίστωση και μόνο ότι κάτι αλλάζει σε αυτή τη χώρα, αποτελεί βήμα μπροστά στον ευρύτερο επιστημονικό διάλογο που γίνεται για την Τουρκία. Το δεδομένο αυτό είναι σημαντικό, αφού αρκετές μελέτες που ασχολήθηκαν και ασχολούνται με την Τουρκία, ιδιαίτερα στην ελληνική βιβλιογραφία, έχουν ως αφετηρία την ολοκληρωτική κυριαρχία του κεμαλισμού, ο οποίος συνήθως παρουσιάζεται ως μια αμετακίνητη, παγωμένη στο χρόνο ιδεολογία, αποκομμένη από τις ευρύτερες εξελίξεις. Σαν συνέχεια του πιο πάνω συλλογισμού και εκτός της ιστορικής και πολιτικής εξέλιξης, ο τουρκικός στρατός παρουσιάζεται ως ο κυρίαρχος εκφραστής και

θεματοφύλακας του κεμαλισμού. Συνεπώς, η ίδια η Τουρκία τίθεται εκτός των γενικότερων κοινωνικό-οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων, αποκλείεται από τον χρόνο και τις συνέπειές του και παρουσιάζεται ως κάτι που «δεν αλλάζει ποτέ». Αλλά ακόμα και αν κάτι αλλάζει, αυτό είναι εντελώς επιφανειακό και χωρίς ιστορική σημασία. Αυτή η μέθοδος ανάλυσης της Τουρκίας δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει σε αποσπασματικά συμπεράσματα.

Αρκετές άλλες μελέτες επικεντρώθηκαν στην ανάγνωση της εξέλιξης της Τουρκίας μέσα από ένα και μοναδικό, αλλά ταυτόχρονα «στενό» σχήμα αντιπαράθεσης: Τη μάχη που δίνει ο κεμαλισμός ενάντια στο πολιτικό Ισλάμ ή το αντίστροφο. Σε αυτή την περίπτωση, η Τουρκία μετατρέπεται σε μια χώρα, η οποία χαρακτηρίζεται εξ' ολοκλήρου από δυνάμεις που διεκδικούν είτε την προστασία της κοσμικότητας, είτε την επιβολή του Ισλαμικού Νόμου (Σαρία). Συνεπώς, η ίδια η κοινωνία στην Τουρκία διαμορφώνεται από συμφέροντα επικεντρωμένα αποκλειστικά και μόνο σε κάποιους αόριστους «πολιτιστικούς κώδικες». Από τη μια είναι οι δυτικά προσανατολισμένοι, σύγχρονοι, και κοσμικοί αξιακοί κώδικες, ενώ από την άλλη είναι αυτοί που στοχεύουν στην επικράτηση της θρησκευτικής οπισθοδρόμησης, του «ισλαμικού σκοταδιμού» και στην ανάδειξη του Ισλάμ στη δημόσια ζωή. Αυτό το πλαίσιο μελέτης, αφαιρεί τελικά το σύνολο της κοινωνίας, τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα, τους ανταγωνισμούς για την εξουσία. Απομακρύνει τον μελετητή και τον αναγνώστη από μια σφαιρική εικόνα των αντιπαράθεσεων και των αντιθέσεων, οι οποίες λειτουργούν ως κινητήρια δύναμη της εξέλιξης. Την ίδια στιγμή, η παρουσίαση της Τουρκίας μόνο γύρω από το δίπολο «κεμαλιστές εναντίον ισλαμιστών», έστω και χωρίς να το θέλει, αποκρύβει τις πραγματικές ιδεολογικές αναφορές των πρωταγωνιστών, τη θέση τους μέσα στις κοινωνικές ισορροπίες και τους πιθανούς προσανατολισμούς της χώρας. Τελικά εξουδετερώνει την παρουσία και τη δράση των ίδιων των ανθρώπων, των κοινωνικών τάξεων και των στόχων τους. Αφαιρείται ο ρόλος και η σημασία που έχει η κοινωνία στην ιστορική διαδικασία. Αυτή η μέθοδος ανάλυσης της Τουρκίας, επίσης μπορεί να οδηγήσει σε αποσπασματικά συμπεράσματα.

Φυσικά, μια γενική «παραδοχή» ότι «κάτι αλλάζει» στην Τουρκία, δεν μπορεί να συμπληρώσει από μόνη της, τα οποιαδήποτε κενά αφήνουν οι δύο προαναφερθείσες αντιλήψεις για την ιστορία της χώρας. Μάλιστα, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η συνεχής επίκληση της φράσης «η Τουρκία αλλάζει» χωρίς όμως να διευκρινίζεται το περιεχόμενο αυτής της αλλαγής, τείνει να μετατραπεί σε σύνθημα κενό περιεχομένου που με τη σειρά

του γεννά τον κίνδυνο για δημιουργία άλλων στερεότυπων, τα οποία επίσης μπορούν να οδηγήσουν σε ημιτελή γνώση για τη χώρα. Μια βασική συνιστώσα στην προσπάθεια για μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη της Τουρκίας, θα πρέπει υποχρεωτικά να συμπεριλάβει τη διαρκή αναζήτηση του χαρακτήρα, του περιεχομένου, των κατευθύνσεων και προσανατολισμών που έχουν οι αλλαγές που εξελίσσονται. Η προσπάθεια αυτή θα πρέπει τελικά να μπει στη διαδικασία εντοπισμού των βαθύτερων κινήτρων και αιτιών που έχουν οι αλλαγές, να αναζητήσει και να θέσει νέα ερωτήματα σε σχέση με το κοινωνικο-οικονομικό και ιδεολογικό υπόβαθρο των πρωταγωνιστικών δυνάμεων που εκφράζουν αυτές τις υπό εξέλιξη αλλαγές. Συνεπώς μια ωφέλιμη διάσταση στον ευρύτερο επιστημονικό διάλογο περί της Τουρκίας, είναι η στοιχειοθέτηση ενός επιπλέον βήματος πέρα από μια απλή καταγραφή της παραδοχής ότι η χώρα τα τελευταία χρόνια αλλάζει. Ενός βήματος που θα φτάνει όσο το δυνατό πιο κοντά στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ρίζες της δύναμης εκείνης που σήμερα κυριαρχεί στην Τουρκία, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης.

Η εργασία αυτή, προσπαθεί να εισέλθει σε αυτή την αναζήτηση. Επιδιώκει να απομακρυνθεί από το «κλασσικό» ερμηνευτικό σχήμα «κεμαλισμός εναντίον Ισλάμ», αλλά και από τη μονοδιάστατη παρουσίαση των παραδοσιακών κυρίαρχων δυνάμεων του κεμαλισμού, όπως ο τουρκικός στρατός. Προσπαθεί να εξετάσει το χαρακτήρα και το βαθύτερο περιεχόμενο των αλλαγών και των αντιπαραθέσεων των τελευταίων χρόνων στην Τουρκία, κάτι που φυσιολογικά απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στο πολιτικό Ισλάμ και στο Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Η ιστορική εξέλιξη του οργανωμένου τουρκικού πολιτικού Ισλάμ στη σύγχρονη Τουρκία, αλλά και οι πρωταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις δημιουργίας και στήριξης του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, δηλαδή η λεγόμενη ισλαμική αστική τάξη, αποτελούν το επίκεντρο της παρούσας εργασίας. Ιδιαίτερο βάρος δίδεται στην ανάλυση και περιγραφή της ανάδειξης και της έντασης της δράσης του οικονομικού κεφαλαίου στη συντηρητική-θρησκευόμενη Ανατολία. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια υπογράμμισης των ευρύτερων συνεπειών που είχε στο πολιτικό γίγνεσθαι της Τουρκίας αλλά και στο ίδιο το πολιτικό Ισλάμ, η δημιουργία και η ανάπτυξη μιας άλλης, ισλαμικής κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας.

Η καλύτερη κατανόηση του ιδεολογικού χαρακτήρα, της κοινωνικής προέλευσης και της διαδικασίας συγκρότησης των σημερινών πρωταγωνιστών της χώρας, υποχρεώνει και σε μια ανάλυση των δυνάμεων εκείνων με τις οποίες το πολιτικό Ισλάμ παλαιότερα και το

Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης σήμερα, διεξάγουν την αντιπαράθεση. Δηλαδή των δυνάμεων εκείνων που διεκδίκησαν την αποκλειστική εκπροσώπηση του κεμαλισμού, την απόλυτη εκπροσώπηση του τουρκικού εκσυγχρονισμού κάτω από μια ευρύτερη συμμαχία του στρατού, της ανώτατης γραφειοκρατίας και ενός τμήματος της αστικής τάξης, του λεγόμενου κοσμικού κεφαλαίου. Για αυτό ακριβώς το λόγο, το κείμενο αυτό έχει διαχωριστεί σε δύο βασικά μέρη. Το πρώτο μέρος αφιερώνεται στο ζήτημα της αστικής τάξης από την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο τουρκικό κράτος, δηλαδή στις προσπάθειες ενίσχυσης της εθνικής-κοσμικής αστικής τάξης από το κεμαλικό καθεστώς. Το δεύτερο μέρος αφιερώνεται στην ενίσχυση της λεγόμενης ισλαμικής αστικής τάξης από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, με βασικούς άξονες την οργανωμένη έκφραση του ισλαμικού κεφαλαίου, δηλαδή τον Ανεξάρτητο Σύνδεσμο Επιχειρηματιών και Βιομηχάνων (MÜSİAD) και το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης.

Για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής, εξαιρετικά σημαντική ήταν η μελέτη των κειμένων που αφορούν τις ίδιες τις κοινωνικές δυνάμεις στήριξης του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Οι οικονομικές εκθέσεις του MÜSİAD, καθώς και άλλα πολιτικά ή οικονομικά έγγραφα του εν λόγω συνδέσμου, προσέφεραν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τις θέσεις του ισλαμικού κεφαλαίου. Οι πολιτικές και οικονομικές προτάσεις αυτού του τμήματος της τουρκικής αστικής τάξης, αλλά και οι ευρύτερες αντιλήψεις του για όλα σχεδόν τα θέματα της πολιτικής ζωής της χώρας, ήταν ζητήματα καθοριστικού χαρακτήρα για την κατανόηση των βαθύτερων στόχων και επιδιώξεων των ισλαμιστών επιχειρηματιών. Η συγκεκριμένη προσπάθεια υποβοηθήθηκε επίσης από τη μελέτη οικονομικών εκθέσεων του Εμπορικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης (İstanbul Sanayi Odası), μέσα από τις οποίες καταγράφεται χαρακτηριστικά η θέση των ισλαμικών επιχειρήσεων στην οικονομία της Τουρκίας, η πορεία τους μέσα στο χρόνο και η ισχυροποίησή τους.

Τον ίδιο ρόλο είχαν να διαδραματίσουν τα έγγραφα, τα προγράμματα, οι ανακοινώσεις και οι διάφορες μπροσούρες των κομμάτων του πολιτικού Ισλάμ και ιδιαίτερα του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Η ολοκληρωμένη και αδιαμεσολάβητη μελέτη τέτοιων υλικών, ήταν βοηθητική προς την κατεύθυνση της ανίχνευσης του ιδεολογικού υπόβαθρου και περιεχομένου των πεπραγμένων αυτών των κομμάτων. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι τα ίδια τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ αποτελούν – όπως όλα τα πολιτικά κόμματα – ένα αντικατοπτρισμό μέρους των αντιλήψεων και των συμφερόντων

των κοινωνικών δυνάμεων από τις οποίες αντλούν στήριξη, τότε η μελέτη των κομματικών εγγράφων ήταν ιδιαίτερα καθοριστική στην κατανόηση του περιεχομένου των βαθύτερων κοινωνικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στην Τουρκία. Ο τουρκικός Τύπος, ο οποίος αποτέλεσε σημαντικό κομμάτι των πηγών της παρούσας εργασίας, βοήθησε στην ολοκλήρωση του γενικού πολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε και δραστηριοποιήθηκε η «ισλαμική» αστική τάξη και ο κομματικός της εκφραστής στην Τουρκία.

II. ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, επιχειρείται αρχικά μια παρουσίαση της τελευταίας περιόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με επίκεντρο τις συνέπειες που είχαν οι προσπάθειες εκδυτικισμού της. Η πορεία της αυτοκρατορίας στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων γνωστών ως Τανζιμάτ, έφερε στο προσκήνιο κάποια νέα σημαντικά δεδομένα, όπως την κορύφωση της διαδικασίας εισαγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον οθωμανικό χώρο με έναν κατακερματισμένο τρόπο, καθώς και τις αλλαγές στην κοινωνία, οι οποίες ανέδειξαν το ρόλο της αστικής τάξης ανάμεσα στις μη μουσουλμανικές κοινότητες. Παράλληλα, την ίδια περίοδο καταγράφεται η «μεταμόρφωση» των στοιχείων που αποτελούσαν την οθωμανική γραφειοκρατία, με επίκεντρο την μετατόπισή τους από υπερασπιστές της εξουσίας του σουλτάνου, σε διεκδικητές της εξουσίας της αυτοκρατορίας σε ένα νέο πλαίσιο που διαμορφώθηκε με το τέλος των πολέμων. Η καθοριστική παρουσία του κινήματος των Νεότουρκων και η επιτυχία τους στην επαναφορά της Συνταγματικής Μοναρχίας το 1908, είναι δεδομένα τα οποία μπορούν να αντικρυστούν και ως ένας αντικατοπτρισμός αυτής ακριβώς της κοινωνικής αλλαγής, της μετατόπισης των ισορροπιών και της σχετικής επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισέρχεται στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα στο πλαίσιο που διαμόρφωσε η μη ομαλή επικράτηση του καπιταλισμού, κάτι που συνιστά ένα ιστορικό σημείο καμπής. Το τέλος των πολέμων, κατοχύρωσε τις προϋποθέσεις οριστικής κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βγάζοντας ταυτόχρονα στο προσκήνιο την επικράτηση ριζικών αλλαγών που θα στιγμάτιζαν τελικά τη δημιουργία του σύγχρονου τουρκικού εθνικού κράτους το 1923. Η

εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας με το τέλος των πολέμων, η ριζοσπαστική αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού της και η αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων, αποτέλεσαν βασικά στοιχεία δημιουργίας ενός νέου ιστορικού πλαισίου: Την ύπαρξη ενός γεωγραφικού και πολιτικού χώρου, ο οποίος μετά από αρκετούς αιώνες, μπορούσε να αυτοπροσδιοριστεί από μια μουσουλμανική πλειοψηφία πληθυσμού, από την κυρίαρχη θέση του νεοτουρκικού εθνικισμού, αλλά και από την απουσία μιας ισχυρής, πολιτικά ώριμης και συνειδητοποιημένης εθνικής τουρκικής αστικής τάξης. Τόσο το κίνημα των Νεότουρκων μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και το κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ λίγα χρόνια μετά, ήταν αντιμέτωπα με τη συγκεκριμένη αυτή «κοινωνική απουσία», η οποία συνιστούσε ένα πολιτικό και ιδεολογικό κενό στην προσπάθεια να νομιμοποιήσουν και να στηρίξουν το κράτος που διοικούσαν.

Η δημιουργία της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923 μετά τη νίκη του κινήματος του Μουσταφά Κεμάλ, έδωσε μια συγκεκριμένη απάντηση στα «θεσμικά» ερωτήματα που προέκυπταν από την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν απάντησε όμως στην απουσία μιας ισχυρής και πολιτικά ώριμης εθνικής αστικής τάξης, η ανάδειξη της οποίας εξακολουθούσε να αποτελεί μια ιστορική αναγκαιότητα. Με αυτό το δεδομένο, ο Μουσταφά Κεμάλ μπαίνει στη διαδικασία εφαρμογής μιας ολοκληρωμένης και πολύπλευρης οικονομικής πολιτικής, η οποία είχε στο επίκεντρό της, την ομαλότερη πορεία καπιταλιστικής ανάπτυξης και την ενδυνάμωση της τάξης των Τούρκων εμπόρων και επιχειρηματιών, δηλαδή των φορέων και εκφραστών των ιδεολογικών προσανατολισμών του νεαρού κράτους. Η περίοδος που ακολούθησε την ίδρυση του τουρκικού κράτους, ήταν το διάστημα κατά το οποίο τέθηκαν οι βάσεις της εμφάνισης και της εδραίωσης των ισχυρότερων «κοσμικών» επιχειρηματικών κύκλων της Τουρκίας. Η πιο πάνω εικόνα συμπληρώνεται στην παρούσα εργασία με τις επιπτώσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Τουρκία και με την περιγραφή της συνέχισης των πολιτικών αποδυνάμωσης της μη μουσουλμανικής αστικής τάξης, με τη μεταφορά κεφαλαίου στα χέρια των Τούρκων επιχειρηματιών.

Στη συνέχεια του πρώτου μέρους, η εργασία επιδιώκει να εντοπίσει τις βαθύτερες αλλαγές που επικρατούν στην Τουρκία με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλαγές που απορρέουν από τη θέση της χώρας στο νέο διεθνές περιβάλλον και την υιοθέτηση ενός διαφοροποιημένου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την υιοθέτηση του πολυκομματισμού. Η αμφισβήτηση της κυριαρχίας της κεμαλικής ελίτ έτσι όπως

επικράτησε την περίοδο του μονοκομματισμού, σε συνδυασμό με τη φιλελευθεροποίηση της τουρκικής οικονομίας, ήταν παράγοντες που συνέβαλαν στη μετατόπιση των πολιτικών ισορροπιών και στην εμφάνιση του Δημοκρατικού Κόμματος του Μεντερές. Ο πολυκομματισμός και η εξουσία του Δημοκρατικού Κόμματος, αποτέλεσαν ένα νέο σημείο καμπής, αφού δημιούργησαν ένα πλαίσιο εντατικοποίησης της διεύρυνσης του καπιταλισμού στην τουρκική Ανατολία. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, νέοι πρωταγωνιστές βγαίνουν στο προσκήνιο και ενδυναμώνονται. Μετά από αρκετά χρόνια, οι φορείς του Ισλάμ αισθάνονται σχετικά πιο ελεύθεροι στην έκφραση των δικών τους πολιτιστικών και ιδεολογικών αναφορών, ενώ την ίδια στιγμή παρατηρείται πιο έντονα από προηγουμένως, η παρουσία κέντρων συσσώρευσης κεφαλαίου, εκτός του στενού κύκλου των «κοσμικών» Τούρκων αστών. Τα θρησκευτικά-ισλαμικά τάγματα εμπλέκονται πιο δυναμικά στην επιχειρηματική δραστηριότητα και ευνοούνται από τις τραπεζικές πιστώσεις.

Επιπρόσθετα, η ίδια η πολιτική ζωή του τόπου χαρακτηρίζεται από νέες πηγές εξουσίας προερχόμενες από τους αντιπρόσωπους του Δημοκρατικού Κόμματος στη βαθιά συντηρητική και θρησκευόμενη Ανατολία. Αυτός ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος κατά την περίοδο 1950-1960, αποχτά ένα διαφοροποιημένο πολιτικό περιεχόμενο σε σχέση με τα χρόνια της δημιουργίας του τουρκικού κράτους ως εξής: Εάν κατά την περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι και την ίδρυση του τουρκικού κράτους το 1923, η συντηρητική Ανατολία ήταν ο χώρος μαζικοποίησης του κεμαλικού κινήματος, μαζικοποίησης που επιτεύχθηκε με τη συμμαχία των μικροαστικών στρωμάτων και των μεγαλοϊδιοκτητών γης της υπαίθρου, τότε επί της διακυβέρνησης του Μεντερές, η Ανατολία αναδείχθηκε σε ένα χώρο που «ξανακέρδισε» την εκπροσώπησή της στα δόματα της εξουσίας μετά την μονοκομματική περίοδο.

Αυτές οι κοινωνικές ανακατατάξεις, φαίνεται να επηρέασαν σημαντικά τα συμφέροντα των κεμαλικών ελίτ. Το πραξικόπημα του 1960, ήρθε σαν η απάντηση της συμμαχίας στρατού-γραφειοκρατίας-«κοσμικού» κεφαλαίου και κεμαλικής διανοήσης απέναντι στην αμφισβήτηση της εξουσίας τους από το Δημοκρατικό Κόμμα και τις κοινωνικές δυνάμεις που εκπροσωπούσε. Μέσα από τις δομές και τις νέες πολιτικές ισορροπίες που επέβαλε το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1960, ξεπρόβαλε ισχυροποιημένη η βιομηχανική αστική τάξη της Τουρκίας, μέσα στο πλαίσιο του κεμαλικού ηγεμονικού καθεστώτος. Η περίοδος μέχρι και τις αρχές του 1970, είναι μια περίοδος ενίσχυσης των βιομηχανικών κέντρων στις

μεγαλουπόλεις της Τουρκίας και της περαιτέρω ενδυνάμωσης της «πιστής και αφοσιωμένης» στο κεμαλικό δόγμα, τουρκικής αστικής τάξης. Η πορεία εδραίωσης και οικονομικής κυριαρχίας του συγκεκριμένου τμήματος της αστικής τάξης της Τουρκίας, κορυφώνεται το 1971 με τη δημιουργία της οργανωμένης έκφρασής του, του Συνδέσμου Τούρκων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (TÜSİAD). Ο TÜSİAD επιδίωξε να αποτελέσει την έκφραση του κεμαλισμού και των αξιών του στο επίπεδο της οικονομίας, αφού έθεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο η ιδιωτική πρωτοβουλία και η συσσώρευση του κεφαλαίου, παρουσιάζονταν ως δυτικές, ως απόλυτα κοσμικές-κεμαλικές διαδικασίες και επομένως εθνικά νομιμοποιημένες.

Η ίδια η ωρίμανση και η πολιτική συνειδητοποίηση της «κοσμικής» μερίδας της αστικής τάξης της χώρας, έτσι όπως προέκυψε από την οικονομική ισχυροποίησή της κατά τα προηγούμενα χρόνια, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα «αποκλεισμού» των υπόλοιπων και πιο αδύνατων οικονομικά επιχειρηματικών κύκλων από προσβάσεις σε νέες πηγές κερδοφορίας. Η εξέλιξη αυτή, με τη σειρά της, προκάλεσε επιπλέον οικονομικές και πολιτικές πιέσεις προς τους εκπροσώπους του μικρομεσαίου κεφαλαίου που ήταν συγκεντρωμένο στην Ανατολία. Η συγκεκριμένη αναδιάταξη των κοινωνικών δυνάμεων, γέννησε μια νέα φάση στην εξέλιξη του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, κάτι που αναλύεται στο τελευταίο κομμάτι του πρώτου μέρους της εργασίας αυτής. Η δημιουργία του ισλαμικού Κινήματος Εθνικής Άποψης (Milli Görüş Hareketi) και των κομμάτων Εθνικής Τάξης (Milli Nizam Partisi) και Εθνικής Σωτηρίας (Milli Selamet Partisi) υπό τον Νετζμεττίν Έρμπακαν, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, συνιστούν σημαντικές εξελίξεις που αντικατοπτρίζουν τουλάχιστον ένα μέρος της πολιτικής επιλογής των μικρομεσαίων επιχειρηματιών να στραφούν προς το πολιτικό Ισλάμ της περιόδου. Σε αυτή τη διαδικασία πρωταγωνίστησαν οι ισλαμικές αδελφότητες και τα θρησκευτικά τάγματα, ενώ η δημιουργία των δύο αυτών κομμάτων μετατράπηκε σε επίκεντρο συσπείρωσης της αντίδρασης των φτωχότερων και των θρησκευόμενων τμημάτων του πληθυσμού.

Μέχρι και το πραξικόπημα του 1980, το Κίνημα της Εθνικής Άποψης και οι φορείς του, εκπροσωπούσαν μια ξεκάθαρη διεκδίκηση για εξισλαμισμό του κράτους και της οικονομίας. Δεν επιδίωξαν την ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αλλά αντιπρότειναν την ενεργότερη εμπλοκή ενός ισλαμικά προσανατολισμένου κράτους στη διάδοση της βιομηχανικής ανάπτυξης και της συσσώρευσης του κέρδους στην τουρκική

περιφέρεια. Παράλληλα, το γενικότερο οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον, συνέβαλε στη σταδιακή ενίσχυση των κομμάτων του Έρπακαν με αποκορύφωμα τη συμμετοχή του Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας σε διαδοχικές κυβερνήσεις συνασπισμού, στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Αργότερα, το πραξικόπημα του 1980, έφερε στην επιφάνεια την ιδεολογικο-πολιτική συμμαχία του κεμαλικού εθνικισμού με τον ισλαμισμό, ως ένα μέτωπο ενάντια στον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Παράλληλα, διαμέσου της «νέας δεξιάς» έτσι όπως την εξέφραζε το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας του Οζάλ, η χώρα γνωρίστηκε με τη βίαιη μετάβαση στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης του καπιταλισμού. Μια τέτοια αλλαγή, είχε ως συνέπεια το σταδιακό άνοιγμα της τουρκικής οικονομίας, το οποίο συνδυάστηκε με την εντατικοποίηση των σχέσεων της Τουρκίας με τον Μουσουλμανικό κόσμο, αποτελώντας ταυτόχρονα πηγή εισροής σαουδαραβικών κεφαλαίων. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις Οζάλ, ιδιαίτερα «ευαίσθητες» στα «κελεύσματα» του πολιτικού Ισλάμ εντός των πλαισίων της νέας κρατικής ιδεολογίας της Τουρκο-Ισλαμικής Σύνθεσης, συνέβαλαν στην ισχυροποίηση της συνεργασίας των τοπικών ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων με το σαουδαραβικό κεφάλαιο. Με αυτό τον τρόπο, δημιούργησαν ένα νέο «θρησκευτικό» οικονομικό και πολιτικό δίκτυο συμφερόντων. Κατάφεραν να σχηματίσουν μια «παράλληλη» οικονομική ύπαρξη συνδεδεμένη με το πολιτικό Ισλάμ, η οποία αμφισβητούσε σε κάποιο βαθμό την παραδοσιακή οικονομική μονοκρατορία των κοσμικών επιχειρηματικών ελίτ της Τουρκίας.

Οι πραγματικότητες που προέκυψαν από την υιοθέτηση του νεοφιλελευθερισμού στην Τουρκία τη δεκαετία του 1980, αλλά και οι επιπτώσεις της παγκόσμιās του επικράτησης τη δεκαετία του 1990, μετατράπηκαν στις καθοριστικότερες βάσεις πάνω στις οποίες η λεγόμενη «ισλαμική» αστική τάξη και το πολιτικό Ισλάμ εδραΐωσαν την εξουσία τους. Η διαδικασία ενίσχυσης του «ισλαμικού» κεφαλαίου, η στρατηγική επιλογή του στη δημιουργία και στήριξη νέων ισλαμικών πολιτικών εκφράσεων και κομματικών σχηματισμών, αποτελούν το επίκεντρο του δεύτερου και βασικότερου μέρους της παρούσας εργασίας. Αυτό το μέρος του κειμένου, επιδιώκει να αναλύσει τη διαμόρφωση, την οργάνωση, την οικονομική ισχυροποίηση, αλλά και την πολιτική δραστηριοποίηση αυτού του «νέου» τμήματος της τουρκικής αστικής τάξης, μέχρι και την επικράτηση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (Adalet ve Kalkinma Partisi). Παράλληλα προσπαθεί να αναδείξει το περιεχόμενο των αντιπαραθέσεων στην Τουρκία, ως

αποτέλεσμα της αλλαγής ισορροπιών ανάμεσα στην αστική τάξη, αλλά και την αμφισβήτηση της κυριαρχίας των κεμαλιστών από την άνοδο του «ισλαμικού» κεφαλαίου. Βασικός στόχος αυτού του μέρους της εργασίας είναι επίσης, η ανάλυση των πεπραγμένων της κυβέρνησης του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης κατά την περίοδο 2002-2010, ως μέρος του γενικότερου στόχου για ομαλοποίηση της οικονομικής και πολιτικής διαχείρισης στα πλαίσια του συστήματος.

Η επικράτηση της παγκοσμιοποίησης και του νέου κατακερματισμού της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο, μετατράπηκαν πολύ σύντομα σε παράγοντες ενδυνάμωσης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων της τουρκικής Ανατολίας, οι οποίες μετά το 1990 αρχίζουν να ενσωματώνονται περαιτέρω στον παγκόσμιο καπιταλισμό. Η ίδρυση του Ανεξάρτητου Συνδέσμου Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (MÜSİAD), το 1990, αντικατοπτρίζει ακριβώς την οικονομική ενίσχυση των ισλαμικών επιχειρηματικών δικτύων, αλλά και τη θέλησή τους για περισσότερη εξουσία πέρα και έξω από τα όρια που καθόριζε το ισχυρότερο «κοσμικό» τμήμα των Τούρκων αστών.

Η ισχυροποίηση του «ισλαμικού» κεφαλαίου κατά τη δεκαετία του 1990 και η συνακόλουθη αύξηση της επιρροής των ισλαμικών επιχειρηματικών ομίλων, των θρησκευτικών αδελφοτήτων και ταγμάτων, η εμφάνιση των ισλαμικά προσανατολισμένων ΜΜΕ σε συνδυασμό με τις νέες αναζητήσεις της διανοήσης του πολιτικού Ισλάμ, αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία δημιουργίας μιας «παράλληλης» πραγματικότητας στην Τουρκία. Αυτή η «ισλαμική πραγματικότητα» επηρέασε την οργανωτικότητα και την επιρροή του νέου τότε κόμματος του Έρμπακαν, του Κόμματος Ευημερίας (Refah Partisi), αλλά και την εμφάνιση νέων κοινωνικών φαινομένων και αξιών όπως οι αναζητήσεις προσαρμογής της ισλαμικής θρησκείας στον καπιταλιστικό καταναλωτισμό. Αυτή ήταν η περίοδος που φαίνεται ότι το «ξύπνημα» της θρησκευόμενης Ανατολίας έκανε περισσότερο ηχηρή την παρουσία του στον κοινωνικο-πολιτικό χάρτη της χώρας με αποτέλεσμα, το «νέο» αυτό τμήμα της αστικής τάξης να εντείνει τις διεκδικήσεις για μερίδιο στην εξουσία. Πέραν των πιο πάνω, η αναδυόμενη «ισλαμική» αστική τάξη, ήταν παράγοντας αλλαγών στο οργανωμένο πολιτικό Ισλάμ. Τα αιτήματα περί του εξισλαμισμού του κράτους και περί της συνέχισης ενός κρατικά καθοδηγούμενου καπιταλισμού, δεν μπορούσαν να εκφράσουν τις διεκδικήσεις αυτού του τμήματος των επιχειρηματικών και εμπορικών κύκλων. Η ανάγκη και ο στόχος για ενίσχυση της

τουρκικής-ισλαμικής κοινότητας, έδωσαν τη θέση τους στην ανάγκη για εδραίωση μιας «ισλαμικής ατομικότητας», ως αποτέλεσμα της ενδυνάμωσης του νεοφιλελευθερισμού.

Οι εξελίξεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία θα εμφανιστεί λίγο αργότερα μια νέα τάση εντός του πολιτικού Ισλάμ, η οποία τελικά θα αναλάβει εξ' ολοκλήρου την εκπροσώπηση των συμφερόντων και επιδιώξεων της «ισλαμικής» αστικής τάξης. Οι αναταράξεις και αντιπαράθεσεις στο Κόμμα Ευημερίας και αργότερα στο Κόμμα Αρετής, ήταν ακόμα μια ένδειξη της γέννησης και της σταδιακής επικράτησης της λεγόμενης ανανεωτικής πτέρυγας του πολιτικού Ισλάμ. Οι νέοι αυτοί πρωταγωνιστές ανέλαβαν το βάρος δημιουργίας του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης το 2001, κόμμα που θα επικρατήσει τελικά στην πολιτική ζωή της Τουρκίας για τα επόμενα χρόνια.

Η ίδρυση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης ήταν ένα νέο στάδιο στις πολιτικές επιδιώξεις της «ισλαμικής» αστικής τάξης, η οποία στις αρχές του 21^{ου} αιώνα έπαιρνε με αξιώσεις τη θέση της στον ανταγωνισμό εξουσίας ενάντια στους παραδοσιακούς εξουσιαστικούς κύκλους της χώρας. Το νέο στάδιο των διεκδικήσεων των ισλαμιστών επιχειρηματιών συνιστούσε παράλληλα και την αλλαγή της παλιάς σχέσης του πολιτικού «κέντρου», δηλαδή του κεμαλικού κατεστημένου στην Άγκυρα και στην Κωνσταντινούπολη, με την ισλαμική «περιφέρεια», δηλαδή τα συντηρητικά στρώματα της Ανατολίας. Η αλλαγή αυτής της σχέσης εντοπίζεται κυρίως στο γεγονός ότι το «ξύπνημα» του ισλαμικού κεφαλαίου επικεντρώθηκε πλέον όχι μόνο στη διεκδίκηση για ισότιμη συμμετοχή στη διαχείριση της εξουσίας, αλλά στην επιδίωξη για τον μετασχηματισμό του κράτους και της οικονομίας και τελικά στο στόχο για ανάληψη ηγετικού ρόλου στη διαδικασία εμπέδωσης του νεοφιλελευθερισμού στην Τουρκία.

Οι ιδεολογικές αναζητήσεις του νέου κόμματος, οι οποίες αποτελούν ξεχωριστό κεφάλαιο στην παρούσα εργασία, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές των πολιτικών επιλογών αυτών των κοινωνικών δυνάμεων. Η ταυτότητα της «Συντηρητικής Δημοκρατίας» (Muhafazakar Demokrasi) περιγράφει την επισημοποίηση του θεωρητικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο τα ισλαμικά-παραδοσιακά χαρακτηριστικά της κοινωνίας της Τουρκίας και πιο συγκεκριμένα αυτού του τμήματος της αστικής τάξης, νομιμοποιούνται ως απολύτως συμβατά με την καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας. Σε αυτά τα πλαίσια γίνεται μια μεγάλη προσπάθεια ανάδειξης της θρησκείας και των παραδοσιακών αξιών ως συστατικά μέρη της ομαλοποίησης της Τουρκίας και της εμπέδωσης μιας πορείας καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού που δεν αποκλείει τους θρησκευόμενους επιχειρηματίες.

Μάλιστα, οι συντηρητικές αξίες που εκπροσωπεί το συγκεκριμένο τμήμα της αστικής τάξης, εφόσον είναι μέρος του τουρκικού έθνους, είναι τελικά και εργαλείο καθιέρωσης του «ισλαμικού» κεφαλαίου ως εθνική δύναμη της χώρας.

Στη συνέχεια της εργασίας, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης αναλύεται υπό το φως των πεπραγμένων του στην οικονομία κατά την περίοδο 2002-2010. Το κυβερνών κόμμα επιδίωξε και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε να επικρατήσει ως ο μοναδικός φορέας του νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού της Τουρκίας κατά την τελευταία δεκαετία. Πέτυχε να νομιμοποιήσει τα συμφέροντα της «ισλαμικής» αστικής τάξης ως δημοκρατικά, μέσα από τη διεύρυνση του καπιταλισμού στην Τουρκία, αλλά και μέσα από την έντονη προσπάθεια προόδου στις ενταξιακές διαπραγματεύσεις με την Ε.Ε. Την ίδια στιγμή ενθάρρυνε με τις οικονομικές του πολιτικές την εδραίωση νέων εμπορικών και επιχειρηματικών κέντρων στην Ανατολία, δημιουργώντας διόδους αύξησης της συμμετοχής τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Το κόμμα του Ερντογάν κατάφερε να εκμεταλλευτεί πλήρως τα «ισλαμικά» οικονομικά δίκτυα με τρόπο που να αντλεί πολιτική υποστήριξη, αλλά και να επιστρέφει σε αυτά, πηγές περαιτέρω κερδοφορίας. Με λίγα λόγια, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, όχι μόνο εξέφρασε τα συμφέροντα της «ισλαμικής» αστικής τάξης, αλλά κατάφερε να δημιουργήσει τα δικά του «κομματικά» δίκτυα οικονομικών συμφερόντων μέσα από την ταύτιση επιχειρηματικών παραγόντων και πολιτικής διαδικασίας. Σε αυτό το στάδιο, σημαντικό μέρος της εργασίας είναι και η παρουσίαση της προσπάθειας του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης και των κοινωνικών δυνάμεων που το στήριξαν, να νομιμοποιήσουν την καπιταλιστική ανάπτυξη, την επιχειρηματική πρωτοβουλία και την ιδιοποίηση του κέρδους μέσα από τις ισλαμικές παραδοσιακές αξίες, καθιστώντας έτσι την ίδια τη θρησκεία βασικό παράγοντα του καπιταλισμού στην Τουρκία.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, επιχειρείται μια παράθεση των σημαντικότερων αντιπαραθέσεων που απασχόλησαν την Τουρκία την οκταετία 2002-2010. Η προσπάθεια αυτή αγγίζει ταυτόχρονα βασικά ζητήματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής, στο πλαίσιο των οποίων η κυβέρνηση Ερντογάν βρέθηκε αντιμέτωπη με τον παραδοσιακό πόλο εξουσίας, δηλαδή με τις δυνάμεις της στρατιωτικής, της δικαστικής εξουσίας, καθώς και ενός τμήματος της κοσμικής αστικής και μικροαστικής τάξης. Η πορεία των εξελίξεων και τα αποτελέσματα των αντιπαραθέσεων, όπως για παράδειγμα η νομιμοποίηση των πολιτικών μέτρων του κυβερνώντος κόμματος ενάντια στο στρατό διαμέσου της Ε.Ε, η αλλαγή στάσης στο Κυπριακό και η κάθετη ρήξη με το «βαθύ

κράτος», εξετάζονται υπό το φως των δεδομένων που δημιουργεί ο ανταγωνισμός για την εξουσία στην Τουρκία. Η ενδυνάμωση της «ισλαμικής» αστικής τάξης και ως εκ τούτου η ικανότητά της να διεκδικεί τα συμφέροντά της, έσπρωξαν την κυβέρνηση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης σε αποφάσεις και μέτρα που αναδιαμόρφωσαν το ίδιο το τουρκικό κράτος.

Συνεπώς στο επίκεντρο της αναζήτησης για το ιδεολογικό περιεχόμενο των αλλαγών που εμφανίζονται στην Τουρκία κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης μέχρι και το 2010, τίθεται η ανάλυση των οικονομικών, πολιτικών και θεσμικών αλλαγών που επέφερε το κυβερνών κόμμα. Αλλαγές που είχαν ως στόχο την ομαλοποίηση της Τουρκίας και συγκεκριμένα την ομαλοποίηση που αφορά πρώτα και κύρια στο μη αποκλεισμό τμημάτων της αστικής τάξης της Ανατολίας από τη νεοφιλελεύθερη διαχείριση του καπιταλισμού, καθώς και από την προσπάθεια μετασχηματισμού των δομών εξουσίας που η συγκεκριμένη διαχείριση απαιτεί. Φυσικά μια τέτοια προσπάθεια δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να αποκλείει το ίδιο το πολιτικό Ισλάμ, του οποίου η παρουσία αλλά και η εξέλιξη στην Τουρκία, έχει ιδιαίτερη σημασία.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΟΥΣΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

I. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

1. Η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

α. Οι προσπάθειες εκδυτικισμού του οθωμανικού κράτους

«Ο κόσμος στο τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ήταν ένας κόσμος νικητών και θυμάτων. Η δραματικότητά του ήταν κυρίως πρόβλημα των τελευταίων, όχι των πρώτων»¹. Με αυτά τα λόγια, ο ιστορικός Eric Hobsbawm περιγράφει τις σημαντικές αλλαγές του 19^{ου} αιώνα, κατά τις οποίες μια νέα λέξη καθιερώθηκε στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό λεξιλόγιο, ο καπιταλισμός. Η παγκόσμια ισχυροποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε ένα μεγάλο μέρος του κόσμου, ήταν καθοριστικό στοιχείο της ιστορίας στις δεκαετίες που ακολούθησαν μέχρι και στις μέρες μας. «Ήταν ο θρίαμβος», όπως λέει ο Hobsbawm, «μιας κοινωνίας που πίστευε ότι η οικονομική ανάπτυξη βασιζόταν στον ανταγωνισμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων, στο να αγοράζει κανείς τα πάντα (ακόμα και την εργασία), όσο το δυνατό φτηνότερα και να την πουλάει όσο το δυνατό ακριβότερα»².

Επιπρόσθετα και ως συνέπεια του πιο πάνω, ο 19^{ος} αιώνας ήταν η περίοδος όπου η ανωτερότητα της Δύσης έναντι του κόσμου του Ισλάμ είχε πλέον οριστικοποιηθεί. Η Ευρώπη διαμέσου της Βιομηχανικής Επανάστασης και της ανάπτυξης του καπιταλισμού, είχε καταστεί η ισχυρότερη δύναμη στον κόσμο. Μεταξύ του 1850 και του 1914, η εκβιομηχάνιση της Ευρώπης επιταχύνεται και εξαπλώνεται σε νέες περιοχές της ηπείρου. Η βιομηχανική παραγωγή τη συγκεκριμένη περίοδο επταπλασιάζεται. Η εκπληκτική αυτή

¹ E.J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848 – 1875*, Αθήνα 2003, σ. 20.

² Hobsbawm, *Κεφαλαίου*, σ. 15.

αύξηση οφειλόταν στην αδιάκοπη πρόοδο που πραγματοποίησαν βιομηχανίες-κλειδιά κατά το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα και συγχρόνως στην ανάπτυξη νέων μορφών ενέργειας. Οι πρωτοποριακοί τομείς του βιομηχανικού κεφαλαίου αυτή την περίοδο ήταν η υφαντουργία, η σιδηρουργία, η καθιέρωση της χρήσης του άνθρακα ως πηγή ενέργειας και το πέρασμα της χημείας από το μικρό εργαστήριο στο χώρο της μαζικής παραγωγής του εργοστασίου³.

Αυτός ήταν ένας κόσμος που μεταβαλλόταν με ταχύτητα αλλάζοντας όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, των κοινωνικών σχέσεων, της τεχνολογίας, τον τρόπο διαβίωσης και φυσικά την ανθρώπινη σκέψη. Η συγκεκριμένη εποχή, ανέδειξε όπως ήταν φυσικό νέες δυνάμεις στο παγκόσμιο πολιτικό στερέωμα, συνέβαλε στην εμφάνιση και επικράτηση νέων ισορροπιών δύναμης στο σύστημα εξουσίας σε παγκόσμια κλίμακα. Σε αυτή την περίοδο ήταν πλέον ξεκάθαρη η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία, η οποία γινόταν αμέσως ορατή σε έναν παγκόσμιο χάρτη με βάση την εδαφική κυριαρχία. Ήταν ένα αληθινό μοίρασμα του πλανήτη μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, το οποίο πραγματοποιήθηκε μέσα σε μερικές δεκαετίες⁴.

Η ισορροπία στο διεθνές σύστημα της εποχής του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή εντός των πλαισίων αυτού του μοιράσματος του πλανήτη, μετατράπηκε σε εργαλείο στα χέρια της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για την οικονομική και πολιτική της κυριαρχία. Άλλωστε, από της Αυτοκρατορίες της εποχής, η πιο εκτεταμένη και με τον μεγαλύτερο πληθυσμό (30 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και πάνω από 400 εκατομμύρια κατοίκους), ήταν η Βρετανική⁵. Το περιεχόμενο των νέων ισορροπιών, ήταν αυτό που χρησιμοποίησε η Βρετανική Αυτοκρατορία για να αναδιοργανώσει την παγκόσμια οικονομία προς όφελός της⁶. Το ουσιαστικότερο μέρος της οικονομικής αναδιοργάνωσης ήταν η αποικιοκρατική επέκταση και ο διαχωρισμός μεταξύ πρώτων υλών και προϊόντων στις αποικίες και της βιομηχανικής παραγωγής στην ανεπτυγμένη (καπιταλιστικά) Ευρώπη.

Οι ανοιχτές αγορές και ο νέος, για την εποχή, διαχωρισμός της παραγωγής και της εργασίας που επέβαλε η Βρετανική Αυτοκρατορία, επέτρεψε στην ίδια και τα άλλα ισχυρά Ευρωπαϊκά κράτη να διακινούν τον πλούτο από τις αποικίες και να τον μετατρέπουν σε

³ Serge Berstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών. 1815-1919*, τ. 2, Αθήνα 1997, σσ. 164-166.

⁴ Berstein, Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, σ. 183.

⁵ Berstein, Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, σ. 183.

⁶ Yıldız Atasoy, *Turkey, Islamists and Democracy*, London 2005, σ. 32.

επενδύσεις στον υπόλοιπο κόσμο⁷. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, το εμπόριο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας ήταν το πρώτο σε παγκόσμια κλίματα και έπαιξε τον καθοριστικότερο ρόλο σε ένα τεράστιο δίκτυο ανταλλαγών ανάμεσα στη Βόρεια και Νότια Αμερική, στις Ινδίες, στη Μεσογειακή Ευρώπη και στην Ευρώπη της Βαλτικής⁸. Με αυτό τον τρόπο, η εκβιομηχανοποιημένη Ευρώπη και ιδιαίτερα η Βρετανική Αυτοκρατορία, καθόρισε σε ένα μεγάλο βαθμό το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα της εποχής, κυρίως διαμέσου της δομής των εξαγωγών. Μια από τις σημαντικότερες ενδείξεις της κυριαρχίας της οικονομίας του καπιταλισμού επί του κόσμου του Ισλάμ, ήταν η επιβολή δυτικού τύπου μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁹. Σταδιακά η άνοδος του εμπορικού κεφαλαίου μειώνει το ρόλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην οικονομία της περιοχής της Μέσης Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ ταυτόχρονα διαμέσου της εισόδου του καπιταλισμού στα οθωμανικά εδάφη, δημιουργούνται κέντρα συσσώρευσης κεφαλαίου μακριά από τον αυστηρό έλεγχο της εξουσίας του Σουλτάνου¹⁰. Με αυτό τον τρόπο, ο 19^{ος} αιώνας θα μετατραπεί στον «μακρύτερο αιώνα της Αυτοκρατορίας», όπως τον είχε ονομάσει ο ιστορικός İlber Ortaylı¹¹, ένας αιώνας γεμάτος αντιπαραθέσεις, ταραχές και πολιτική αστάθεια.

Ήταν αυτή η οικονομική και πολιτική ανωτερότητα της Δύσης που επέδρασε με τέτοιο τρόπο ώστε εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να επικρατήσουν απόψεις και πολιτικές υπέρ των μεταρρυθμίσεων. Ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η οθωμανική Πύλη και η γραφειοκρατία της, αδυνατούσαν να αναπαράγουν την εξουσία και το αυτοκρατορικό σύστημα, έτσι όπως λειτουργούσε τους προηγούμενους αιώνες. Από τη μια ήταν η ανάγκη εξασφάλισης υποστήριξης των δυτικών κρατών έναντι της επιθετικότητας της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη ήταν η ανάγκη διατήρησης της εδαφικής ενότητας, απέναντι στην αυξανόμενη επιρροή των εθνικιστικών ιδεολογιών και κινημάτων των υποτελών πληθυσμών που ζούσαν στην οθωμανική περιοχή¹². Μέσα σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, υιοθετήθηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία οι πρώτες σε τέτοιο βαθμό συγκροτημένες μεταρρυθμίσεις εκδυτικισμού, γνωστές ως Τανζιμάτ (Tanzimat). Οι

⁷ Atasoy, *Islamists*, London 2005, σ. 32.

⁸ Michel Beaud, *Η ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 μέχρι το 2000*, Αθήνα 2008, σσ. 162-163.

⁹ Για μια ολοκληρωμένη ανάλυση των μεταρρυθμίσεων και των αλλαγών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αυτή την περίοδο, βλ. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York 1973.

¹⁰ Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri 1908-1980*, τ. 1, İstanbul 2010, σσ. 40-41.

¹¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2008.

¹² Niyazi Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, Αθήνα 2006, σσ. 26.

μεταρρυθμίσεις αυτές, αποσκοπούσαν πρώτα και κύρια στο να «σώσουν το κράτος», ένας σκοπός που θα συνοδεύει την Αυτοκρατορία μέχρι και το οριστικό της τέλος.

Σύμφωνα με την Yıldız Atasoy, η διαδικασία εκδυτικισμού και ως εκ τούτου, εκκοσμίκευσης, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαμέσου του συγκεκριμένου κύματος μεταρρυθμίσεων, στηρίχθηκε αρχικά στη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού κεντρικού κράτους, το οποίο θα μπορούσε να διατηρεί τον έλεγχο του στην εδαφική του επικράτεια¹³. Άλλωστε, η εδαφική ενότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν απαραίτητο στοιχείο για την διατήρηση των λεπτών ισορροπιών δύναμης μεταξύ των ισχυρών Ευρωπαϊκών κρατών και της Ρωσίας. Ήταν με λίγα λόγια, η συνέχεια μιας πτυχής του Ανατολικού Ζητήματος, δηλαδή της «διατήρησης εν ζωή» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως μέθοδο που διασφάλιζε την τότε ισορροπία στο διεθνές σύστημα. Μια ισορροπία που οι Ευρωπαίοι δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να διαταραχθεί υπέρ της Ρωσίας.

Στις 3 Νοεμβρίου 1839, ανακοινώνεται το πρώτο διάταγμα μεταρρυθμίσεων της περιόδου των Τανζιμάτων, γνωστό ως Gülhane Hatt-ı Şerif, το Ιερό Διάταγμα του Γκιούλχανε. Ο γενικότερος στόχος του διατάγματος αυτού, ήταν βέβαια η εξασφάλιση στρατιωτικής και διπλωματικής βοήθειας από την Ευρώπη και η αναμόρφωση της διοικητικής δομής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τρόπο που να διασφαλίζει την ισοτιμία όλων έναντι των νόμων του κράτους¹⁴. Η υιοθέτηση ισοτιμίας των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων¹⁵, πρόνοια που δεν ξεκαθαριζόταν με σαφήνεια, ήταν στοιχείο που εγκαινίαζε μια εντελώς νέα εποχή για την δομή, την οικονομία και την κοινωνία της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Λίγα χρόνια μετά, το 1856, υιοθετήθηκε το δεύτερο σημαντικό διάταγμα των Τανζιμάτων. Αυτή τη φορά, το νέο Αυτοκρατορικό Διάταγμα (Hatt-ı Hümayun), διασφάλιζε ξεκάθαρα την ισονομία για τους μη μουσουλμάνους, αναγνωρίζοντας δικαιώματα πρωτόγνωρα για την μέχρι τότε εποχή. Διασφαλίστηκε το δικαίωμα να διορίζονται στη δημόσια υπηρεσία, να εισέρχονται στα συμβούλια των αυτοδιοικούμενων περιοχών της Αυτοκρατορίας και να εκλέγονται μέλη του Κοινοβουλίου¹⁶. Ως συνέπεια της πιο πάνω

¹³ Atasoy, *Islamists*, London 2005, σ. 32.

¹⁴ Caroline Finkel, *Osman's Dream*, London 2005, σ. 448.

¹⁵ Για το πολύ σημαντικό θέμα της αναβάθμισης του καθεστώτος των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, βλ. Halil İnalcık, "Application of the Tanzimat and its Social Effects", *Archivium Ottomanicum*, 5 (1973) 3-33.

¹⁶ Finkel, *Osman's Dream*, σ. 458. Επίσης, στο Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 29.

αλλαγής, ήταν η σταδιακή απομάκρυνση από το κλασσικό οθωμανικό σύστημα, από το θεοκρατικό κράτος και το ισλαμικό δίκαιο.

Οι μεταρρυθμίσεις της εποχής δημιούργησαν μια εντελώς νέα δυναμική στο πλαίσιο της κοινωνίας, δυναμική που ενισχύοταν τόσο από τη δημιουργία μιας κοσμικής παιδείας, όσο και από τις οικονομικές και διεθνείς εξελίξεις. Η νέα θεσμική και πολιτική αντιμετώπιση που είχαν οι μη μουσουλμανικές κοινότητες, σε συνδυασμό με τις παραδόσεις τους στο εμπόριο, ήταν στοιχεία που είχαν ως συνέπεια την περαιτέρω ενίσχυση μιας μη μουσουλμανικής αστικής τάξης. Σύμφωνα με την Σία Αναγνωστοπούλου, η ενίσχυση αυτής της τάξης οφείλεται σε πάρα πολλές δυναμικές που απελευθέρωσαν οι μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων οι σημαντικότερες ήταν οι εξής: οι μεταρρυθμίσεις δημιούργησαν ευκαιρίες για μετανάστευση προς τα παράλια της Αυτοκρατορίας, ενώ οι αλλαγές στην παιδεία βοήθησαν στην ισχυροποίηση νέων επαγγελματιών όπως οι δικηγόροι, γιατροί, δημοσιογράφοι, καθηγητές και δάσκαλοι. Η συνεχώς εξελισσόμενη ενσωμάτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη νέων εμπορικών κέντρων πέρα από την Κωνσταντινούπολη, όπως η Τραπεζούντα, η Μερσίνα και η Σμύρνη¹⁷.

Οι νέες κοινωνικές δυναμικές που αναπτύχθηκαν στα οθωμανικά εδάφη και που οφείλονταν κυρίως στην ενσωμάτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον δυτικό καπιταλισμό, αντικατοπτρίστηκαν πρώτα στην οικονομική βάση. Σημείο καμπής σε αυτή τη διαδικασία, αποτέλεσε η υπογραφή της συμφωνίας ελεύθερου εμπορίου μεταξύ Οθωμανικής και Βρετανικής Αυτοκρατορίας, το 1838. Με αυτή τη συμφωνία ξεκίνησε σταδιακά η σχετική αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής στα οθωμανικά εδάφη και η εντατικοποίηση του εξαγωγικού εμπορίου σε διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας¹⁸. Η σημασία της συγκεκριμένης συμφωνίας, έγκειται στο γεγονός ότι συμπεριέλαβε δύο εντελώς διαφορετικούς εταίρους. Από τη μια ήταν μια παραδοσιακή, ημιφεουδαρχική οθωμανική οικονομία, που βρισκόταν μάλιστα σε διαδικασία κατάρρευσης και από την άλλη ήταν η εκβιομηχανοποιημένη και κυρίαρχη βρετανική οικονομία. Όπως ήταν φυσικό, η συμφωνία ευνόησε το σύγχρονο κράτος.

¹⁷ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα 1998, σσ. 307-308.

¹⁸ Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri 1908-1980*, τ. 1, İstanbul 2010, σσ. 42-43.

Ο Adams Smith είχε κάποτε περιγράψει με χαρακτηριστικό τρόπο το γενικότερο πλαίσιο μιας τέτοια σχέσης: «...κατά την μοντέρνα εποχή, οι φτωχοί και οι βάρβαροι δεν μπορούσαν να προστατεύσουν τους εαυτούς τους ικανοποιητικά ενώπιον των πλούσιων και πολιτισμένων...Οι κοινωνίες που δεν ήταν ευρωπαϊκές, για να υιοθετήσουν τις τεχνικές των Δυτικών, υποτάχθηκαν σε μια διαδικασία εκδυτικισμού, είχαν ανάγκη κάτι τέτοιο. Με ένα παράδοξο τρόπο, για να αγωνιστούν ενάντια στη Δύση, έπρεπε να υιοθετήσουν δυτικούς τρόπους σκέψης και παραγωγής»¹⁹. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με τη συγκεκριμένη συμφωνία του 1838, υιοθετεί ακριβώς αυτούς τους «δυτικούς τρόπους παραγωγής», βασισμένους στο ελεύθερο εμπόριο.

Η συμφωνία, ανάγκασε την Οθωμανική Αυτοκρατορία να μειώσει κατά πολύ την αρμοδιότητα που είχε στον έλεγχο και φορολόγηση των εισαγωγών και ιδιαίτερα στο ζήτημα της διακίνησής τους εντός της οθωμανικής επικράτειας. Η άρση των περιορισμών στις εισαγωγές, επηρέασε αρνητικά την ντόπια παραγωγή και την άφησε εκτεθειμένη στα βιομηχανικά προϊόντα της Δύσης²⁰. Παράλληλα, οι Ευρωπαίοι ευνόησαν την ανάπτυξη της εξόρυξης και μερικής επεξεργασίας πρώτων υλών στα οθωμανικά εδάφη και διαμέσου των προνομίων που απέκτησαν, ενίσχυσαν τις άρχουσες τάξεις των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, οι οποίες είχαν ούτως ή άλλως εμπορικούς προσανατολισμούς.

Σε συνδυασμό με τα πιο πάνω, την ίδια εποχή υιοθετούνται οι νομικοί κώδικες «περί του εμπορίου» και «περί της γης». Με τον πρώτο, η οθωμανική οικονομία έρχεται σε επαφή τον απαγορευμένο μέχρι τότε από τον ισλαμικό νόμο, τόκο²¹. Με τον δεύτερο νομικό κώδικα, ενισχύεται η ατομική ιδιοκτησία επί τη γης και έτσι το οθωμανικό κράτος χάνει μεγάλο μέρος του ελέγχου των εισοδημάτων των γαιών²². Το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία γης σε συνδυασμό με τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του Σουλτάνου σε ζητήματα δημεύσεων, ήταν ένα πολύ σημαντικό βήμα προς τη νομική διασφάλιση των αναγκών μιας αστικής κοινωνίας²³, η οποία βέβαια εκείνη την περίοδο δεν είχε οικοδομηθεί ολοκληρωτικά. Τα νέα κοινωνικά δεδομένα που δημιούργησαν οι πιο πάνω εξελίξεις, είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα δύο σημαντικές διαδικασίες: α) τη σταδιακή μετατροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε εξαγωγέα πρώτων υλών προς τις βιομηχανίες της Δύσης και σε εισαγωγέα βιομηχανικών προϊόντων και β) την ανάπτυξη

¹⁹ Μετάφραση από το Oya Köymen, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*, İstanbul 2007, σ. 87.

²⁰ Atasoy, *Islamists*, σ. 33.

²¹ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 30.

²² Atasoy, *Islamists*, σ. 33.

²³ Savran, *Sınıf Mücadeleleri*, τ. 1, İstanbul 2010, σ. 44.

διαφορετικών και πολύπλοκων δυναμικών στο εσωτερικό της, οι οποίες τρέφονταν από τα αυτόνομα οικονομικά συμφέροντα.

Η πρώτη διαδικασία συνέβαλε στην καθήλωση της οθωμανικής κοινωνίας στην παραδοσιακή της φάση, αφού η επιβολή της οικονομικής πολιτικής της Δύσης, δεν την άφησε να αναπτύξει την εγχώρια βιομηχανία και τεχνολογία. Η δεύτερη διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα την ενισχυμένη εμφάνιση διαφορετικών και αλληλοσυγκρουόμενων ταξικών συμφερόντων, λόγω της αναδιάταξης της οικονομικής δύναμης στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας.

Πέραν όμως των κοινωνικών μετατοπίσεων που επέφεραν οι μεταρρυθμίσεις εκδυτικισμού και αναδιοργάνωσης, οι πολιτικές εξελίξεις και οι ιδεολογικές αλλαγές ήταν επίσης σημαντικά στοιχεία στο δρόμο προς την τελική κατάρρευση της Αυτοκρατορίας. Η περίοδος του Τανζιμάτ δεν είχε καταφέρει να μεταμορφώσει τις μη μουσουλμανικές κοινότητες σε συστατικά ενός «οθωμανικού έθνους», αλλά αντίθετα, όπως σημειώνει ο Hamit Bozarslan, οι μη μουσουλμανικές κοινότητες «θεώρησαν τους εαυτούς τους ως ‘έθνη’ καταπιεσμένα από ‘ασιατικά σκότη’»²⁴. Μέσα σε λίγες δεκαετίες, οι θρησκευτικές-μη μουσουλμανικές κοινότητες πολιτικοποιήθηκαν υπό την επίδραση ρομαντικών και εθνικιστικών ιδεών. Ο διαμελισμός της πολυθρησκευτικής - πολυπολιτισμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε πλέον επιταχυνθεί.

Η άνοδος στο θρόνο του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ (Abdül Hamit II), συνέπεσε με την κορύφωση αλλά και το τέλος της περιόδου του Τανζιμάτ. Άλλωστε η ίδια η εξέλιξη της ενθρόνισης του νέου Σουλτάνου, επιβεβαίωσε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε χάσει τον έλεγχο. Ο Αμπντούλ Αζίζ (Abdülaziz), που είχε ενθρονιστεί λίγους μήνες νωρίτερα, δολοφονήθηκε από στρατιωτικούς και γραφειοκράτες. Παρόλο που η δολοφονία Σουλτάνων δεν ήταν άγνωστη στην οθωμανική ιστορία, εντούτοις η δολοφονία από εξωτερικούς παράγοντες της Πύλης, ήταν κάτι πρωτοφανές. Το συμβάν απέδειξε ότι οι μεταρρυθμίσεις δημιούργησαν μια νέα γενιά στρατιωτικών και γραφειοκρατών που δεν ήταν απλά υπερασπιστές του κράτους, αλλά ήταν επιπρόσθετα διεκδικητές της εξουσίας του²⁵.

²⁴ Hamit Bozarslan, *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σ. 14.

²⁵ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 15.

Ο νέος Σουλτάνος, είχε να αντιμετωπίσει εξ αρχής τον πόλεμο με τη Ρωσία, του οποίου το τέλος ήταν τραγικό για τον οθωμανικό στρατό. Δύο χρόνια αργότερα, το 1878, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ηττήθηκε και αναγκάστηκε να υπογράψει την Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η οποία προέβλεπε την αυτονομία της Βουλγαρίας, την παραχώρηση εδαφών στην Σερβία και το Μαυροβούνιο, την ανεξαρτητοποίηση της Σερβίας και της Ρουμανίας και την παραχώρηση κάποιων ασιατικών εδαφών της Αυτοκρατορίας στη Ρωσία²⁶. Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, είχε θορυβήσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, λόγω της ρωσικής ισχυροποίησης. Έτσι τον Ιούνιο του 1878 συγκαλούν την Σύνοδο του Βερολίνου, κατά την οποία επιδίωξαν να ανατρέψουν τους όρους της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Οι διαπραγματεύσεις διήρκησαν περίπου ένα μήνα²⁷.

Στις 13 Ιουλίου 1878 υπογράφεται η Συνθήκη του Βερολίνου, με βάση την οποία η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ρουμανία κερδίζουν την ανεξαρτησία τους με λιγότερα όμως εδάφη. Η Βουλγαρία κηρύσσεται αυτόνομη με Χριστιανό κυβερνήτη και η Ρωσία διαφυλάσσει τα περισσότερα από τα εδαφικά της κέρδη. Στο παιχνίδι εισήλθε δυναμικά, τόσο η Βρετανία, όσο και η Αυστρία. Η Βρετανία παίρνει υπό τον έλεγχό της την Κύπρο και η Αυστρία κερδίζει το δικαίωμα να ενσωματώσει την Βοσνία-Ερζεγοβίνη²⁸. Ο Αμντούλ Χαμίτ Β΄, αμέσως μετά τα καταστροφικά αποτελέσματα του πολέμου και των προνοιών των Συνθηκών, θεώρησε ως υπεύθυνη τη διαδικασία των μεταρρυθμίσεων εκδυτικοποίησης και αποφάσισε να καταργήσει το Κοινοβούλιο και το Σύνταγμα, που ο ίδιος είχε θεσμοθετήσει²⁹. Η Αυτοκρατορία είχε περάσει έτσι στην τελευταία αυταρχική φάση της «Χαμιδικής περιόδου».

β. Οι αλλαγές στις οθωμανικές κοινωνικές τάξεις η απουσία μιας ισχυρής μουσουλμανικής αστικής τάξης

Μια από τις μεγαλύτερες κοινωνικές μετατοπίσεις στην οθωμανική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, ήταν η αυτονομία της γραφειοκρατικής «τάξης» από την σουλτανική επιρροή, η ενίσχυση της κομπραδόρικής αστικής τάξης των μη μουσουλμάνων και η συσσώρευση πλούτου από τους μεγαλογαιοκτήμονες. Η αυτονομημένη από τον σουλτάνο γραφειοκρατία, ήταν ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων εκδυτικισμού

²⁶ Edouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Μέρος Πρώτο*, Αθήνα 1997, σσ. 483, 484.

²⁷ Driault, *Ανατολικό Ζήτημα*, σσ. 485-486.

²⁸ Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σ. 126.

²⁹ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 16.

που προηγήθηκαν. Στελέχη μορφωμένα στη Δύση ή εκπαιδευμένα από τις νέες, κοσμικές σχολές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας της περιόδου του Τανζιμάτ, ανέπτυξαν το αίσθημα της αφοσίωσης στο οθωμανικό κράτος αντί της παραδοσιακής αφοσίωσης-υποταγής στον Σουλτάνο. Η Ευρώπη και οι δυτικές αξίες, ήταν το μοντέλο στο οποίο απέβλεπαν και οι ιδέες από τις οποίες εμπνέονταν³⁰. Αυτό το τμήμα της κοινωνίας διεκδικούσε να ηγηθεί στην εκπροσώπηση των τάξεων εκείνων που επιθυμούσαν την ενσωμάτωση στον καπιταλισμό³¹. Από την άλλη, η κομπραδόρική αστική τάξη των μη μουσουλμάνων, ενισχύθηκε από τα θεσμικά δικαιώματα που απέκτησε και από την απευθείας οικονομική σχέση με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό. Κατάφερε σταδιακά να έχει απόλυτη δικαιοδοσία στο κεφάλαιο, αυτόνομα και ανεξάρτητα από τη σουλτανική εξουσία³². Με αυτό τον τρόπο, ο δυτικός καπιταλισμός εισέρχεται στα οθωμανικά εδάφη με ένα κατακερματισμένο τρόπο, διαμέσου των διαφορετικών και αυτόνομων «εστιών», της γραφειοκρατίας από τη μια και των μη μουσουλμάνων εμπόρων από την άλλη.

Με αυτά τα δεδομένα, από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα σχηματίζεται η νέα μορφή συσσώρευσης κεφαλαίου, ο διαμοιρασμός του, η ιδιοποίησή του, αλλά και η σύνθεση των ηγεμονικών τάξεων, που θα αντικατοπτριστούν μερικές δεκαετίες αργότερα στο σύγχρονο, τουρκικό-εθνικό κράτος³³. Όπως εξηγεί ο Cemil Ertem, το γεγονός ότι κατά τα τελευταία στάδια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ισχυροποιούνται οι γραφειοκράτες και οι μη μουσουλμάνοι έμποροι, ανεξάρτητα από τον έλεγχο του σουλτάνου, δημιουργεί την εξής σύγκρουση: η γραφειοκρατική ελίτ, ελέω πολιτικής δύναμης, επιδιώκει να έχει τον έλεγχο του πλούτου. Η ίδια όμως δεν παράγει κεφάλαιο και ως αναπόσπαστο κομμάτι της οθωμανικής άρχουσας τάξης επιθυμεί να στηριχθεί σε μια «έμπιστη» αστική τάξη. Οι μη μουσουλμάνοι μεταπράτες έμποροι, οι «άπιστοι», δεν μπορούσαν να αποτελέσουν πηγή εμπιστοσύνης στην παραγωγή κερδών³⁴. Σε αυτό το σημείο ξεκινά η αναζήτηση μιας ισχυρής και «έμπιστης» αστικής τάξης, που θα λειτουργούσε ως νομιμοποιητικό στήριγμα της οθωμανικής εξουσίας.

Εντός του νέου αυτού οθωμανικού πλαισίου που δημιούργησε σταδιακά η επικράτηση του καπιταλισμού, καθοριστική δύναμη αλλαγών ήταν οι μη μουσουλμανικές κοινότητες

³⁰ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, London 1993, σ. 25.

³¹ Savran, *Sınıf Mücadeleleri*, τ. 1, σσ. 48-49.

³² Çetinoğlu, "Sermayenin Türkleştirilmesi", Başkaya Fikret (επιμ.), *Resmi Tarih Tartışmaları 2*, İstanbul 2006, σσ. 86-87.

³³ Cemil Ertem, "Türkiye'de Zenginliğin Kaynakları", *Birikim*, 232-233 (2008) 66.

³⁴ Ertem, "Zenginliğin Kaynakları", σ. 69.

και η θέση τους στην οικονομία της Αυτοκρατορίας. Κατά τον 19^ο αιώνα, αλλά και στις αρχές του 20^{ού}, το μεγαλύτερο μέρος της αδύνατης βιομηχανίας, κύρια μεταπρατικής, ελέγχεται από τους Έλληνες στις περιοχές Κωνσταντινούπολης και Αιγαίου και από τους Αρμένιους στις περιοχές Τσουκούροβα (Çukurova), Αντέπ (Antep), Μάρας (Maras), Σεβάστεια (Sivas), Έρζουρουμ (Erzurum) και Κάρς (Kars). Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Sait Çetinoğlu, το 1908 το τουρκικό-μουσουλμανικό κεφάλαιο σε ανώνυμες εταιρείες ήταν μόλις 3%³⁵.

Οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, ήταν άλλωστε η κύρια βάση της μεταπρατικής αστικής τάξης. Η ενασχόλησή τους με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, υπό τους όρους που επέβαλε ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός, συνέβαλε στην μετατροπή τους σε βασικούς διαμεσολαβητές της διείσδυσης του ξένου κεφαλαίου στην οθωμανική επικράτεια. Πέραν τούτου, ήταν οι κυριότεροι παράγοντες της παραπέρα εξάρτησης της οθωμανικής οικονομίας από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, διαμέσου των χρεωστικών τους δεσμεύσεων και της προμήθειας πρώτων υλών στις δυτικές βιομηχανίες³⁶. Παρά το γεγονός ότι η βιομηχανική παραγωγή δεν είχε την μερίδα του λέοντος στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ύπαρξής της, εντούτοις είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι το 50% του βιομηχανικού κεφαλαίου ήταν συγκεντρωμένο στα χέρια Ελλήνων και Αρμενίων, ενώ μόνο το 15% σε Μουσουλμάνους-Τούρκους³⁷. Με αυτά τα δεδομένα, η περιορισμένη οθωμανική βιομηχανία, προσαρμόστηκε σχεδόν αποκλειστικά στις ανάγκες του ξένου κεφαλαίου. Με λίγα λόγια, υποβιβάστηκε μόνο σε εκείνους τους τομείς και σε εκείνο το μέγεθος που ενδιέφερε τις βιομηχανίες της Δύσης, οι οποίες αποτελούσαν τους βασικότερους αγοραστές των πρώτων υλών.

Ο τρίτος μεγάλος πόλος των ηγεμονικών κύκλων της τελευταίας περιόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν φυσικά, οι μεγαλογαιοκτήμονες. Όπως αναφέρει ο Berch Berberoğlu, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες μαζί με τις οικογένειές τους αποτελούσαν το 5% του πληθυσμού της υπαίθρου μέχρι και το 1913 και κατείχαν το 65% της καλλιεργήσιμης γης³⁸. Αν συνυπολογιστεί ότι με βάση τα ίδια στοιχεία, ο αγροτικός

³⁵ Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, το τουρκικό – μουσουλμανικό κεφάλαιο στις ανώνυμες εταιρείες θα αυξηθεί ραγδαία στο 38%, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, σ. 96.

³⁶ Berch Berberoğlu, *Η Τουρκία σε κρίση*, Αθήνα 1982, σ. 10.

³⁷ Berberoğlu, *Τουρκία*, σ. 36.

³⁸ Berberoğlu, *Τουρκία*, σσ. 9-10.

τομέας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, λίγο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κάλυπτε το 54% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, τότε γίνεται καθ' όλα κατανοητή η οικονομική και πολιτική ισχύς της μεγάλης ιδιοκτησίας γης. Σαν αποτέλεσμα της τεράστιας οικονομικής τους δύναμης, μονοπωλούσαν την τοπική πολιτική εξουσία και διαμέσου των δεσμών τους με τον ισλαμικό κλήρο (ulema) επέβαλαν για πολλά χρόνια την κοινωνική και πολιτιστική τους κυριαρχία. Μια κυριαρχία που τον 19^ο αιώνα, ήταν σε μεγάλο βαθμό ανεξαρτητοποιημένη από την βούληση του Σουλτάνου. Ήταν δηλαδή ακόμα μια φυγόκεντρη δυναμική που αμφισβητούσε την απόλυτη κυριαρχία της Υψηλής Πύλης με αναχρονιστικούς όμως όρους, αφού οι ιδεολογικές αναζητήσεις των γαιοκτημόνων δεν μπορούσαν, τουλάχιστον σε κάποια σημεία, να είναι ξεχωριστές από το φεουδαρχικό πλαίσιο της δραστηριοποίησής τους και της συνεργασίας τους με τον ισλαμικό κλήρο.

γ. Η εμφάνιση των Νεότουρκων και επικράτηση της Επιτροπής Ενώσεως και Προόδου (1908-1912)

Παρά το ότι ο Αμπντούλ Χαμίτ είχε καταφέρει να σταθεροποιήσει ως ένα βαθμό την Αυτοκρατορία, εντούτοις δεν κατάφερε να χαλιναγωγήσει τις κοινωνικές αλλαγές και την ενδυνάμωση των φυγόκεντρων δυναμικών που αναπτύχθηκαν όλο το προηγούμενο διάστημα. Η συνεχής οικονομική ενσωμάτωση στην Ευρώπη διατήρησε και ενίσχυσε τόσο τη νέα γραφειοκρατική και στρατιωτική ελίτ, όσο και τη μη μουσουλμανική αστική τάξη. Τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά αυτών των ελίτ, δεν ήταν δυνατό να διαβρωθούν ούτε και με την αυταρχικότητα της τελευταίας Χαμιδικής περιόδου.

Ήδη από το 1895 είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια αντιπολίτευση στην Ευρώπη, γνωστή με το όνομα «Νεότουρκοι». Εμπνευσμένοι από τον ευρωπαϊκό θετικισμό, αλλά και τις αξίες που προωθούσε ο καπιταλισμός γενικότερα στη Δύση, στα αρχικά τους στάδια οι αντιπολιτευόμενοι δεν είχαν πολλά περιθώρια επιρροής εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁹. Οι Νεότουρκοι, δραστηριοποιούνταν μέσα σε ένα καταιγισμό ιδεών και δεν διέθεταν μια μονολιθική θεωρητική σκέψη. Στις αρχές του εικοστού αιώνα ξεπροβάλλουν εντός του κινήματος των Νεότουρκων δύο συγκροτημένα ιδεολογικά ρεύματα: Η Επιτροπή Ένωσης και Προόδου (İttihat ve Terakki Cemiyeti), η οποία είχε πιο

³⁹ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 20.

έντονο το ιδεολογικό στίγμα του θετικισμού και η Οργάνωση Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας και Αποκέντρωσης υπό την καθοδήγηση του Πρίγκιπα Σαμπαχαντίν (Prens Sabahaddin), ανιψιό του Οθωμανού Σουλτάνου. Η Οργάνωση αυτή είχε σαφή προσανατολισμό προς την ιδιωτική πρωτοβουλία ως μέσο μεταρρύθμισης της Αυτοκρατορίας⁴⁰. Τελικά, μεταξύ των δύο αυτών πολιτικών τάσεων εντός του Νεοτουρκικού κινήματος επικρατεί η ΕΕΠ.

Η κοινωνική βάση που συγκεντρώνει στους κόλπους της η ΕΕΠ, είναι κυρίως η μουσουλμανική-τουρκική μικροαστική τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι γραφειοκράτες, οι νεαροί αξιωματικοί του Οθωμανικού στρατού, οι μικροέμποροι της υπαίθρου και κάποιοι Μουσουλμάνοι-Τούρκοι διανοούμενοι⁴¹. Το πρώτο χαρακτηριστικό γνώρισμα της σύνθεσης της κοινωνικής βάσης της ΕΕΠ, είναι η αποστροφή των τάξεων αυτών σε οτιδήποτε θύμιζε την οικονομική ενσωμάτωση με τη Δύση, αφού αυτή ήταν ο κύριος λόγος που πλήγηκαν καθοριστικά. Η κακή οικονομική τους κατάσταση και η κοινωνική τους θέση, αποτέλεσαν παράγοντες που συνέβαλαν στο να αντιταχθούν στην «διεφθαρμένη οθωμανική Πύλη» της Χαμιδικής περιόδου⁴².

Η σπίθα που οδήγησε στην εξέγερση και στην επικράτηση της ΕΕΠ, ενάντια στον Σουλτάνο, ήταν η πρόταση του τότε Υπουργού Εξωτερικών της Βρετανίας Σερ Έντουαρντ Γκρέϊ (Sir Edward Grey), για αυτονόμηση της περιοχής της Μακεδονίας. Πρόταση που έγινε τον Μάρτιο του 1908. Όταν μερικές μέρες μετά ανακοινώθηκε ότι ο Εδουάρδος Ζ΄ της Βρετανίας και ο Ρώσος Τσάρος Νικόλαος Β΄ θα συναντιούνταν στο Ρεβάλ για να συζητήσουν το μέλλον της Μακεδονίας και των Βαλκανίων, δόθηκε η αφορμή για το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων⁴³. Τον Ιούλιο του 1908, μια ομάδα νεαρών αξιωματικών μελών της ΕΕΠ, αποστάτησε και οργάνωσε τη δολοφονία ανώτερων αξιωματικών που ήταν απεσταλμένοι της Πύλης στην περιοχή της Μακεδονίας. Μέσα σε λίγες μόνο μέρες, η επανάσταση επικρατεί και στις 23 Ιουλίου 1908, ο Σουλτάνος επαναφέρει το Σύνταγμα που είχε καταργήσει προ τριάντα ετών, ενώ παράλληλα προκηρύσσει εκλογές⁴⁴. Με αυτό τον τρόπο είχε ξεκινήσει και επίσημα η δεύτερη περίοδος συνταγματικής μοναρχίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία αντικατόπτριζε μια έστω έκφραση της προσπάθειας οικοδόμησης ενός αστικού κράτους, με

⁴⁰ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 20.

⁴¹ Çetinoğlu, "Sermayenin Türkleştirilmesi", σ. 109.

⁴² Feroz, *Modern Turkey*, σσ. 34-35.

⁴³ L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 2000, σ. 256.

⁴⁴ Justin McCarthy, *The Ottoman Turks*, London and New York 1997, σ. 317.

τους περιορισμούς, εμπόδια και οπισθοχωρήσεις που υπήρχαν στο οθωμανικό πλαίσιο της εποχής⁴⁵.

Την ίδια μέρα με την επαναφορά του Συντάγματος, ο νεαρός αξιωματικός της ΕΕΠ, Ruşen Bey φτάνει στην περιοχή της Δράμας με το καθήκον να διασφαλίσει την υλοποίηση της νέας συνταγματικής τάξης. Σύμφωνα με την μαρτυρία Άγγλου διπλωμάτη, ο Οθωμανός αξιωματικός μιλώντας στους στρατιώτες τόνισε ότι η εφαρμογή του Συντάγματος είχε ως στόχο την «σωτηρία της Αυτοκρατορίας από την ολοκληρωτική καταστροφή»⁴⁶. Έτσι, το ιστορικό ερώτημα του «πώς θα σωθεί η Αυτοκρατορία», μπήκε στο νεοτουρκικό πλαίσιο της επανάστασης του 1908 και συνέδεσε τις προσπάθειες απάντησής του με τις μεταρρυθμιστικές αναζητήσεις του προηγούμενου αιώνα.

Σχεδόν αμέσως μετά τη επικράτηση της ΕΕΠ και την επαναφορά του Συντάγματος, εμπεδώθηκε ένα κλίμα ενθάρρυνσης για συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα. Οι μαζικές συγκεντρώσεις και η ελευθερία πολιτικής έκφρασης, ήταν ανάμεσα στα χαρακτηριστικά της πρώτης περιόδου μετά την επικράτηση των Νεότουρκων της ΕΕΠ. Η επαναφορά του Συντάγματος είχε απελευθερώσει ένα μεγάλο κύμα ιδεολογικών και πολιτιστικών ιδεών⁴⁷. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι η νεοτουρκική επανάσταση συνέβαλε αρχικά στην περαιτέρω ανάπτυξη της πολιτιστικής και λογοτεχνικής ζωής της Αυτοκρατορίας⁴⁸. Υπήρξε μια αξιοσημείωτη αναζωογόνηση της πνευματικής δραστηριότητας και σε πόλεις πέραν της Οθωμανικής πρωτεύουσας, όπως η Θεσσαλονίκη, η Δαμασκός και η Βαγδάτη. Οι νέες πνευματικές αναζητήσεις, επικεντρώθηκαν στις νέες κοινωνικές πραγματικότητες, τα εθνικά προβλήματα, ακόμα και σε ιδεολογικά ρεύματα όπως ο Σοσιαλισμός και ο Ισλαμισμός⁴⁹. Αυτή η πολιτιστική αναγέννηση της εποχής της συνταγματικής μοναρχίας, μετά την Χαμιδική περίοδο, έδωσε την ευκαιρία στους μη μουσουλμάνους αστούς να εκφράσουν το κοινωνικό τους καθεστώς. Το θέατρο, η λογοτεχνία, η δημοσιογραφία και γενικότερα οι εκδόσεις, αποτέλεσαν τα κυριότερα πεδία της πολιτιστικής αναγέννησης των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων. Σύμφωνα με στοιχεία του Çağlar Keyder μόνο στις

⁴⁵ Savran, *Sınıf Mücadeleleri*, τ. 1, σ. 45.

⁴⁶ Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908 – 1914*, Oxford 1969, σ. 12.

⁴⁷ Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τ. 1, Αθήνα 2001, σ. 460.

⁴⁸ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul 1993, σ. 36.

⁴⁹ M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton 2008, σ. 183.

αρμενικές κοινότητες μεταξύ της περιόδου 1908-1914 ξεκίνησαν την έκδοσή τους 200 περιοδικά⁵⁰.

Η νίκη των Νεότουρκων της ΕΕΠ και η επαναφορά του Συντάγματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν είχε επηρεάσει μόνο την εξέλιξη στο εσωτερικό της, αλλά είχε συμβάλει και σε αλλαγές στη διπλωματία των Βαλκανίων. Τον Σεπτέμβριο του 1908, οι Υπουργοί Εξωτερικών της Ρωσίας και της Αυστρίας συμφώνησαν ότι η Ρωσία δεν θα αντιτίθετο σε προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και σε αντάλλαγμα, η Αυστρία δεν θα αντιστεκόταν σε άνοιγμα των Στενών στο ρωσικό στόλο. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1908, η Αυστρία επιδίωξε να πάρει βουλγαρική στήριξη στην δρομολογούμενη προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Σαν αντάλλαγμα, οι Αυστριακοί αποδέχτηκαν την παραβίαση των προνοιών της Συνθήκης του Βερολίνου και δεν πρόβαλαν εμπόδια στην ανακήρυξη ανεξαρτησίας από τη Βουλγαρία. Έτσι, στις 5 Οκτωβρίου 1908, η Βουλγαρία ανακήρυξε την ανεξαρτησία της και την επόμενη μέρα η Αυστρία προσάρτησε την Βοσνία-Ερζεγοβίνη⁵¹. Η αντίδραση της οθωμανικής εξουσίας ήταν άμεση. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα επικρατεί το αίσθημα «να μην χαθούν άλλα εδάφη», πάνω στο οποίο χτίζεται η αντίδραση στις εξελίξεις με τη μορφή μποϊκοταρίσματος των αυστριακών προϊόντων από την ΕΕΠ⁵².

Η διάδοση του εθνικισμού στα Βαλκάνια, η οποία επιταχύνθηκε με τις συγκεκριμένες εξελίξεις, η αντιπολίτευση εναντίον των αλλαγών που επέβαλε η ΕΕΠ, αλλά και οι ευρύτερες διεθνείς αλλαγές, επηρέασαν με ένα παράλληλο τρόπο την ενίσχυση του τουρκικού εθνικισμού στο νεοτουρκικό πλαίσιο εξουσίας. Αυτές οι εξελίξεις, ανάγκασαν τους Νεότουρκους, μόλις δύο χρόνια μετά την επαναφορά του Συντάγματος, να ομολογήσουν ότι η προσπάθεια δημιουργίας ενός «οθωμανικού έθνους» απέτυχε. Η υλική και εκπαιδευτική ανάπτυξη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρουσιάστηκε ως η νέα λύση στα προβλήματα της εποχής⁵³. Η ΕΕΠ άρχισε σταδιακά να ενισχύει περισσότερο τουρκικές εθνικιστικές και γενικότερα τουρκιστικές οργανώσεις, ενώ πολλά από τα στελέχη της έγραφαν σε εθνικιστικά περιοδικά. Μια από τις σημαντικότερες συνέπειες των νέων αναζητήσεων των Νεότουρκων ήταν η υπογράμμιση του ηγεμονικού ρόλου του τουρκικού στοιχείου ανάμεσα στο οθωμανικό πλαίσιο της περιόδου. Οι Τούρκοι που

⁵⁰ Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, London 1987, σ. 60.

⁵¹ Stavrianos, *The Balkans*, σσ. 529-530.

⁵² Feroz, *The Young Turks*, σ. 84.

⁵³ Feroz, *The Young Turks*, σ. 84.

«έζησαν χωρίς συνείδηση υπό την οθωμανική σημαία», καλέστηκαν σταδιακά «να διεκδικήσουν την εθνική τους συνείδηση»⁵⁴.

Υπό το φως των εξελίξεων στα Βαλκάνια, οι ηγεσία της ΕΕΠ αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων σε ένα νέο στάδιο ιδεολογικής αναζήτησης του «πώς θα σωθεί το κράτος». Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της ιδεολογικής αναζήτησης ήταν οι επιρροές που είχε η ηγεσία των Νεότουρκων από τις ιδεολογικό-πολιτικές και επιστημονικές αναζητήσεις που έλαβαν χώρα έξω από την Αυτοκρατορία. Ήδη από τον 19^ο αιώνα, κάποιοι Ευρωπαίοι Οριενταλιστές ξεκίνησαν τις προσπάθειές τους αναφορικά με την τουρκική παρουσία στην Κεντρική Ασία. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το πεδίο της Τουρκολογίας έκανε την εμφάνισή του κυρίως στην Ουγγαρία, Γερμανία, Ρωσία, Δανία και Αγγλία⁵⁵. Έτσι οι Νεότουρκοι της ΕΕΠ, άρχισαν σταδιακά να ανακαλύπτουν το τουρκικό ιστορικό παρελθόν στα χρόνια που προηγήθηκαν του ισλαμικού-οθωμανικού πλαισίου.

Ιδιαίτερα καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία οικοδόμησης μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας, με την οποία οι Νεότουρκοι θα μπορούσαν να αναλύσουν τις κρίσιμες εξελίξεις της εποχής, είχαν οι Τατάροι και Αζέροι διανοούμενοι. Ανάμεσα σε αυτές τις τουρκόφωνες κοινότητες της Τσαρικής Ρωσίας, αναπτύχθηκε μια αστική τάξη, η οποία με τη σειρά της εγκοιλώθηκε εθνικιστικές προσλαμβάνουσες για την εκεί παρουσία της, ίσως και σαν μέθοδο άμυνας απέναντι στην ιδεολογική κυριαρχία του πανισλαβικού αλυτρωτισμού. Ένας από τους πιο γνωστούς διανοούμενους της εποχής ήταν ο Τατάρος Γιουσούφ Ακτσιουρά (Yusuf Akçura). Μετανάστης από τη Ρωσία, άρχισε τις σπουδές του στην Πολεμική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης, όπου και ενστερνίστηκε τις νεοτουρκικές ιδέες. Αργότερα επέστρεψε στην περιοχή του Βόλγα και το 1904 έγραψε το περίφημο του άρθρο «Τρεις μέθοδοι πολιτικής» (Üç Tarzi Siyaset)⁵⁶. Μέσα από το άρθρο αυτό, ο Γιουσούφ Ακτσιουρά ανέλυσε τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με στόχο τον εντοπισμό της πολιτικής εκείνης που θα συνέβαλε μακροπρόθεσμα στη σωτηρία του οθωμανικού κράτους. Αυτά τα ιδεολογικά ρεύματα ήταν ο οθωμανισμός (osmanlılık), ο ισλαμισμός-ισλαμική ενότητα (İslamcılık-İslam birliği) και ο τουρκισμός-τουρκική ενότητα (Türkçülük-Türk birliği)⁵⁷. Παρόλο που

⁵⁴ Hanioglu, *Late Ottoman Empire*, σσ. 187-188.

⁵⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları (Günümüz Türkçesiyle)*, Mahir Ünlü, Yusuf Çotunsöken (επιμ.), İnkilap, İstanbul 1988, σ. 10.

⁵⁶ Gün Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı", Bora Tanıl, Gültekingil Murat (επιμ.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, τ. 4: *Milliyetçilik*, İstanbul 2002, σ. 484.

⁵⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara 1976, σσ. 27-28, 31-32, 33-35.

και στα τρία αυτά ιδεολογικά ρεύματα, ο Ακτσιουρά έθεσε τόσο τα πλεονεκτήματα, όσο και τα μειονεκτήματα, εντούτοις υπήρξε μια ισχυρή τάση προτίμησης προς την πολιτική της τουρκικής ενότητας. Αυτή η τάση επιβεβαιώθηκε κυρίως στα έργα του που ακολούθησαν και ιδιαίτερα στο έργο του «Τουρκικό Έτος» (Türk Yılı)⁵⁸.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις που λάμβαναν χώρα τόσο στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, όσο και στην περιοχή, η αλλαγή ιδεολογικής στάσης στην ηγεσία της ΕΕΠ επιταχύνεται. Η «ισλαμική ανεπανάσταση» οπαδών της επιστροφής του Ισλαμικού Νόμου ενάντια στην ΕΕΠ τον Απρίλιο του 1909, η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, η προσάρτηση της Βοσνίας- Ερζεγοβίνης από την Αυστρία, καθώς και η ανεξαρτητοποίηση της Βουλγαρίας⁵⁹, πυροδότησαν τις έννοιες του τουρκικού εθνικισμού στους Νεότουρκους. Μετά τις εκλογές του 1912 και την συντριπτική πλειοψηφία της ΕΕΠ στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο, η νεοτουρκική ελίτ εγκατέλειψε τον προηγούμενο ρόλο της «υπεράσπισης του Συντάγματος» και μετατράπηκε η ίδια σε «ανώτατη αρχή»⁶⁰. Μάλιστα, στις 23 Ιανουαρίου 1913, οι Νεότουρκοι στρατιωτικοί με επικεφαλής τον Ενβέρ, με πρόσχημα την ήττα στους Βαλκανικούς, πραγματοποιούν το περίφημο Μπαμπ-ι Αλή πραξικόπημα και επιβάλλονται ως η μοναδική εξουσία. Η νεοτουρκική πολιτική, από αυτή την περίοδο και μετά χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από το τρίπτυχο «εκδυτικισμός, ισλαμισμός, τουρκισμός»⁶¹. Η επιδίωξη δημιουργίας του «οθωμανικού έθνους», έδωσε σταδιακά τη θέση της σε δόγματα με πιο έντονο το τουρκικό και το ισλαμικό στοιχείο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία των «Τουρκικών Εστιών» (Türk Ocakları) το 1911. Οι Εστίες αυτές ήταν κυρίως πολιτιστικές ομάδες, οι οποίες διαμέσου σεμιναρίων, θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, επιδίωκαν τη διάδοση του «τουρκισμού»⁶². Παράλληλα την ίδια περίοδο, εμφανίζεται μια νέα, περισσότερο ρομαντική, έκδοση του εθνικισμού στην Αυτοκρατορία, που έθεσε στο επίκεντρό της τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του πληθυσμού της Ανατολίας και στόχευε

⁵⁸ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, σ. 17.

⁵⁹ Meliha B. Altunışık, Özlem Tür, *Turkey: Challenges of Continuity and Change*, London-New York 2005, σ. 9.

⁶⁰ Lewis, *Η ανάδυση*, τ. 1, σ. 432.

⁶¹ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 524.

⁶² Για λεπτομέρειες αναφορικά με την εμφάνιση και εξέλιξη των «Τουρκικών Εστιών», στο Füsün Üstel, *Türk Ocakları (1912 – 1931)*, İstanbul 1997.

περισσότερο στην καθιέρωση μιας έννοιας «εθνικής αλληλεγγύης», παρά σε ένα ξεκάθαρο εθνικιστικό πολιτικό στόχο⁶³.

δ. Οι Βαλκανικοί και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: Σημείο καμπής στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος, συνέβαλαν καθοριστικά στην επικράτηση ενός νέου κύματος αλλαγών σε κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό επίπεδο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Την ίδια στιγμή, αποτέλεσαν σημείο καμπής στην ενίσχυση του τουρκικού εθνικισμού ως συγκεκριμένης πολιτικής πρότασης της ηγεσίας της ΕΕΠ. Όπως υπογραμμίζει ο Γιουσούφ Ακτσιουρά, «η ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού είναι αποτέλεσμα ριζοσπαστικών αλλαγών στην κοινωνική και οικονομική δομή των Τουρκικών λαών»⁶⁴. Αυτές οι ριζοσπαστικές αλλαγές στην κοινωνική και οικονομική δομή του μουσουλμανικού-τουρκικού πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων το 1913, αλλά και με την ολοκληρωτική ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο. Εάν οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η συνακόλουθη απώλεια όλων των ευρωπαϊκών εδαφών της, συνιστούν στην πράξη την εδαφική κατάρρευση της Αυτοκρατορίας, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, όπως υποστηρίζει η Σία Αναγνωστοπούλου, σηματοδότησε την πολιτική της εξαφάνιση⁶⁵.

Μέσα σε λίγους μήνες, κατά τη διάρκεια των πολεμικών μαχών, η Οθωμανική Αυτοκρατορία χάνει σχεδόν ολόκληρη την ευρωπαϊκή της επικράτεια εκτός από την Αδριανούπολη, το Σκουτάρι, τα Γιάννενα και την Κωνσταντινούπολη. Στις 3 Δεκεμβρίου 1912, η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπέγραψε συμφωνία κατάπαυσης του πυρός με Σερβία και Βουλγαρία, όμως η Ελλάδα συνέχισε τις πολεμικές της επιχειρήσεις εναντίον του Οθωμανικού στρατού στα Γιάννενα⁶⁶. Στις 16 Δεκεμβρίου 1912, συνήλθε η Διάσκεψη του Λονδίνου με στόχο να καθορίσει τους όρους ειρήνευσης μετά τον πρώτο Βαλκανικό πόλεμο. Για μια ακόμη φορά οι Ευρωπαίοι σύμμαχοι διεκδίκησαν ουσιαστικά όλες τις οθωμανικές περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου, εκτός από τα Δαρδανέλια και την Κωνσταντινούπολη⁶⁷. Η απώλεια των περιοχών αυτών ισοδυναμούσε με απουσία των

⁶³ Zürcher, *Σύγχρονη*, σσ. 188-189.

⁶⁴ Μετάφραση από το Berktaş, *Fuat Köprülü*, σ. 28.

⁶⁵ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 521.

⁶⁶ Stavrianos, *The Balkans*, σ. 537.

⁶⁷ Seton – Watson R.W., *The Rise of the Nationality in Balkans*, New York 1918, σ. 205.

ισχυρότερων οικονομικά περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁶⁸, κάτι που είχε αλυσιδωτές επιπτώσεις στην εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων των Μουσουλμάνων-Τούρκων. Το τελικό κτύπημα στην Αυτοκρατορία ήταν η Συνθήκη των Σεβρών, με την οποία η Αυτοκρατορία επρόκειτο να διαμελιστεί. Στις 10 Αυγούστου 1920, η Οθωμανική κυβέρνηση αναγκάζεται να υπογράψει την Συνθήκη, με βάση την οποία η εδαφική της έκταση θα περιοριζόταν σε κάποιες περιοχές της Μικράς Ασίας⁶⁹, ενώ ήδη από το 1918 ξένες δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία), είχαν καταλάβει την Κωνσταντινούπολη⁷⁰.

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους ίσως για πρώτη φορά στην οθωμανική ιστορία, η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού είναι Μουσουλμάνοι⁷¹. Αυτή την εποχή, χάνονται οριστικά τα εδάφη με πλειοψηφία μη μουσουλμάνων, δηλαδή εκείνες οι περιοχές που «ανάγκαζαν» την Αυτοκρατορία να είναι οθωμανική. Επιπρόσθετα, η τεράστια μετακίνηση προσφύγων από τα Βαλκάνια στην οθωμανική επικράτεια, ήταν ακόμα ένας καθοριστικός παράγοντας συνειδητοποίησης της τουρκικής εθνικής ταυτότητας⁷². Οι εκατοντάδες χιλιάδες τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι που είχαν ζήσει την αγριότητα του πολέμου, κουβαλούσαν μαζί τους το φόβο για το μέλλον και το μίσος για «τον εχθρό», τους «άπιστους», τους Χριστιανούς. Το κλίμα καχυποψίας ενάντια στους Χριστιανούς αυξάνεται με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αφού στην αντίληψη των Μουσουλμάνων Τούρκων, συνεργάστηκαν με τους εχθρούς του Οθωμανικού κράτους⁷³. Με αυτό τον τρόπο, μετά το τέλος των Βαλκανικών, η τουρκικότητα, ο τουρκικός εθνικισμός μετατρέπεται στο κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα και σε πολιτική πρόταση με στόχο «να ξεπλυθεί ο θάνατος»⁷⁴.

Με λίγα λόγια, οι στρατιωτικές ήττες⁷⁵ και οι εδαφικές απώλειες, οι σφαγές των Μουσουλμάνων στα Βαλκάνια και τα κύματα προσφύγων, ήταν σημαντικοί παράγοντες

⁶⁸ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 165.

⁶⁹ Altunışık, *Tür, Turkey*, σ. 14.

⁷⁰ McCarthy, *Ottoman Turks*, σ. 372.

⁷¹ Justin McCarthy, “Muslim Population Movements and Mortality”, Erik J. Zürcher (επιμ.), *Turkey in the Twentieth Century*, Berlin 2008, σσ. 199-212 και σσ. 199-201.

⁷² Fatma M. Göçek, “Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik bir yaklaşım”, Tanıl, Gültekinçil, *Siyasi Düşünce*, σ. 66.

⁷³ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 523.

⁷⁴ Berktaş, *Fuat Köprülü*, σ. 36.

⁷⁵ Σύμφωνα με την Caroline Finkel ο οθωμανικός στρατός στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη διάρκεια της μάχης στο Sarikamis έχασε περίπου 80 χιλιάδες άντρες, ενώ την περίοδο 1916 – 1917 ακόμα 60 χιλιάδες Οθωμανοί στρατιώτες σκοτώθηκαν στις μάχες Muş – Bitlis. Βλ. Finkel, *Osman's Dream*, σ. 530. Για τη μάχη του Sarikamis, η συγγραφέας Ayşe Hür υποστηρίζει ότι σύμφωνα με στοιχεία του Γενικού Επιτελείου

στην διαμόρφωση του τουρκικού εθνικισμού κατά την περίοδο εξουσίας της ΕΕΠ. Πολύ χαρακτηριστικά, ο Taner Akçam γράφει ότι ιδιαίτερα οι προαναφερθείσες εξελίξεις, ήταν κάτι που ποτέ δεν θα εκλείψει από τη συλλογική μνήμη της εθνικιστικής ελίτ. Ακόμα και κάποια χρόνια μετά τα γεγονότα, ο ίδιος ο Μουσταφά Κεμάλ υπογράμμισε ότι «οι πρόσφυγες, είναι οι μνήμες της χαμένης μας πατρίδας»⁷⁶. Σε μια παράλληλη διαδικασία, ο «Οθωμανισμός», η προσπάθεια δημιουργίας ενός «οθωμανικού έθνους» είχε πλέον καταρρεύσει οριστικά. Η τουρκοποίηση της κοινωνίας, της οικονομίας και του εδαφικού χώρου, αναδείχθηκε σε μονοδρομική επιλογή για την «σωτηρία του κράτους».

2. Η οικονομική πολιτική των Νεότουρκων

α. Η απουσία ισχυρής εθνικής τουρκικής αστικής τάξης

Με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων και την εδαφική συρρίκνωση της Αυτοκρατορίας, το σημαντικότερο ίσως νέο κοινωνικο-οικονομικό δεδομένο που εμφανίστηκε, ήταν το τέλος του κλασικού οθωμανικού, εθνο-θρησκευτικού μωσαϊκού⁷⁷. Τα εδάφη της Ανατολίας γίνονται σταδιακά το επίκεντρο μιας πολιτικής ενίσχυσης των τουρκομουσουλμανικών στοιχείων από την ηγεσία της ΕΕΠ. Με το τέλος και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η περιοχή της Ανατολίας μετατρέπεται στην μοναδική περιοχή συγκέντρωσης Τούρκων-Μουσουλμάνων, αφού προηγήθηκε η οριστική απόσχιση των βαλκανικών και των αραβικών περιοχών της Αυτοκρατορίας⁷⁸.

Ενώπιον των κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων που δημιούργησαν οι διαδοχικοί πόλεμοι και με το στόχο πλέον της τουρκοποίησης εδαφών και κοινωνίας (εάν επρόκειτο το κράτος να σωθεί), οι Νεότουρκοι της ΕΕΠ είχαν να αντιμετωπίσουν το εξής «ιστορικό παράδοξο»: Την ύπαρξη τριών ξεχωριστών μερίδων στην άρχουσα τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την τουρκική- μουσουλμανική στρατιωτική και γραφειοκρατική ελίτ, την μουσουλμανική (τουρκική-κουρδική) τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων της υπαίθρου και τη μη μουσουλμανική μεταπρατική αστική τάξη, κυρίως Ελλήνων και Αρμενίων.

Στρατού της Τουρκίας, το 1933, ο αριθμός των στρατιωτών του οθωμανικού στρατού που χάθηκαν είναι 109.274. Βλ. “Gitme Ey Yolcu, Beraber Ağlaşalım!”, Εφημ. *Taraf*, 21 Δεκεμβρίου 2008.

⁷⁶ Taner Akçam, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, Tanıl, Gültekingil (επιμ.) *Siyasi Düşünce*, σ. 59.

⁷⁷ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 39.

⁷⁸ McCarthy, “Mortality”, σ. 201.

Το μεγάλο δίλημμα ήταν η απουσία μιας ισχυρής τουρκικής εθνικής αστικής τάξης, η οποία θα αποτελούσε το στήριγμα των Νεότουρκων στην προσπάθεια σωτηρίας του κράτους. Ένας εκ της τριανδρίας των Νεότουρκων, ο Τζεμάλ Πασάς (Cemal Paşa) ομολόγησε με χαρακτηριστικό τρόπο τον επόμενο στόχο της ΕΕΠ: «Στην Ευρώπη, οι κυβερνήσεις στηρίζονται είτε στην εργατική βάση, είτε στην αστική. Έχουν την κοινωνική στήριξη που θα εμπιστευθούν στις δύσκολες στιγμές. Εμείς σε ποια τάξη να στηριχθούμε...Υπάρχει μια τέτοια δυνατή τάξη στην Τουρκία; Επειδή δεν υπάρχει, γιατί να μην δημιουργήσουμε;...»⁷⁹. Λόγια ενδεικτικά της αγωνίας για ενδυνάμωση του κοινωνικού εκείνου στρώματος-τάξης που θα στήριζε την πολιτική της ΕΕΠ, αλλά και υποτιμητικά της ήδη υπάρχουσας μη μουσουλμανικής αστικής τάξης.

Την πιο πάνω «κοινωνική έλλειψη» σημείωσε και ο Γιουσούφ Ακτσιουρά στο περιοδικό «Πατρίδα των Τούρκων» (Türk Yurdu), αναφέροντας ότι: «Ακριβώς όπως οι Εβραίοι και οι Γερμανοί συνιστούν την αστική τάξη στην Πολωνία, στην Τουρκία ήταν οι ιθαγενείς Εβραίοι, Έλληνες και Αρμένιοι που ήταν οι πράκτορες του ευρωπαϊκού καπιταλισμού και οι Λεβαντίνοι των οποίων την εθνικότητα δεν γνωρίζει κανένας. Εάν οι Τούρκοι αποτύχουν να παράξουν μια αστική τάξη ανάμεσά τους, κερδίζοντας από τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, οι πιθανότητες σωτηρίας μιας τουρκικής κοινωνίας, αποτελούμενης μόνο από αγρότες και δημόσιους υπαλλήλους, είναι πολύ αδύνατες»⁸⁰.

Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Ευάγγελος Καραφωτάκης, η αδύναμη παρουσία των Τούρκων Μουσουλμάνων στη βιομηχανία και στο εμπόριο, ήταν χαρακτηριστική. Συγκεκριμένα, το 1915 λειτουργούσαν 264 βιομηχανικές μονάδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με περισσότερους από 10 εργαζόμενους. Εξ αυτών 242 ήταν ιδιωτικές, από τις οποίες μόνο 42 βρισκονταν στην κατοχή τουρκικών- μουσουλμανικών συμφερόντων⁸¹. Στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κυριαρχία των μη μουσουλμάνων ήταν επίσης ενδεικτική.

Η δυνατότητα συγκέντρωσης κεφαλαίου και πλούτου σε ομάδες πληθυσμού εκτός του ιδεολογικού και πολιτικού ελέγχου του κράτους, όπως οι μη μουσουλμάνοι έμποροι, αποτελούσε μια προοπτική απειλής για την εξουσία των Νεότουρκων. Η προστασία και η σωτηρία του κράτους από την απειλή των μη μουσουλμάνων, θα μπορούσε να επιτευχθεί

⁷⁹ Sait Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, σ. 90.

⁸⁰ Μετάφραση από το Berkes, *Secularism*, σ. 426.

⁸¹ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 17.

μέσα από τη δημιουργία μιας «εθνικής οικονομίας», στα πλαίσια της οποίας πρωταγωνιστικό ρόλο θα έπαιζε μια εθνική-τουρκική αστική τάξη⁸². Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Baskin Oran, κατά τους Νεότουρκους, η εθνική οικονομία αποτελούσε τη βάση της εθνικής ανεξαρτησίας⁸³. Η μεγάλη σημασία της εθνικής καπιταλιστικής οικονομίας στο δρόμο για τον εκσυγχρονισμό των Τούρκων, αναλύθηκε κατά συγκεκριμένο τρόπο και από τον Ζιγιά Γκιοκάλπ (Ziya Gökalp), επίσης έναν από τους θεωρητικούς του τουρκικού εθνικισμού. Στο έργο του «Οι βάσεις του Τουρκισμού» (*Türkçülüğün Esasları*), ο Ζιγιά Γκιοκάλπ είχε υπογραμμίσει πως εάν οι Τούρκοι ήθελαν να γίνουν ένα σύγχρονο έθνος, τότε ήταν αναγκαία η δημιουργία μεγάλης βιομηχανίας. Σημείωσε ότι οι μεγαλύτερες και πιο σημαντικές επαναστάσεις στην Ευρώπη ήταν οι οικονομικές, οι οποίες συνέβαλαν στην επικράτηση της εθνικής οικονομίας και της μεγάλης βιομηχανίας στη θέση των μικρών βιοτεχνιών. Κατά τον ίδιο, αυτό καλούνταν να πράξουν και οι Τούρκοι μέσα από την προστασία και στήριξη που θα παρείχαν οι «εθνικοί οικονομικοί θεσμοί»⁸⁴.

Η κατάσταση έτσι όπως διαμορφώθηκε μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, βοήθησε τους ηγέτες της ΕΕΠ να κατανοήσουν περισσότερο τη σημασία της εθνικής οικονομίας και στραφούν προς μια τέτοια προσπάθεια, διαμέσου του αυστηρού κρατικού ελέγχου στην οικονομία και του προστατευτισμού. Μάλιστα, από το 1916 στο γενικό Συνέδριο της ΕΕΠ, η πολιτική δημιουργίας μιας εθνικής οικονομίας, επικράτησε ως η επίσημη πολιτική⁸⁵. Με αυτό τον τρόπο, προέκυψε και η αναγκαιότητα ενίσχυσης μιας «έμπιστης», μιας αφοσιωμένης προς το καθεστώς αστικής τάξης, που θα ήταν ταυτόχρονα η βασική-πρωτοπόρα κοινωνική δύναμη στήριξης της πολιτικής τουρκοποίησης των εδαφών και της κοινωνίας της Ανατολίας και η οποία θα προέκυπτε μέσα από τους κόλπους του μέχρι τότε αδύναμου τουρκικού κεφαλαίου. Η ΕΕΠ σταδιακά άρχισε να δημιουργεί επιπλέον μηχανισμούς εντός της κοινωνίας, με ρόλο και καθήκον «εθνικοποίησης-τουρκοποίησης» της οικονομίας. Τέτοια παραδείγματα ήταν η ίδρυση επιχειρηματικών και εμπορικών συνεταιρισμών Τούρκων-Μουσουλμάνων και οι συνεργασίες μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων⁸⁶.

⁸² Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 525.

⁸³ Baskin Oran, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi ideoloji dışı bir inceleme*, Ankara 1990, σ. 48.

⁸⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, σ. 160.

⁸⁵ Hanioglu, *Late Ottoman Empire*, σ. 189.

⁸⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli" İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982, σ. 191.

Με την πάροδο του χρόνου, η ηγεσία του κινήματος των Νεότουρκων κατανόησε ότι η πλειοψηφική εθνική ομάδα, αλλά και η πιο αφοσιωμένη, ήταν οι Τούρκοι Μουσουλμάνοι. Ένα τέτοιο πλειοψηφικό ρεύμα, έστω και αν παρέμεινε μέχρι τότε «σιωπηλό» στην ιστορική σκηνή της ανόδου του εθνικισμού, ήταν απαραίτητο για τον στόχο της σωτηρίας του κράτους⁸⁷. Εφόσον η τόσο απαραίτητη αστική τάξη δεν ήταν μουσουλμανική-τουρκική και άρα «μη έμπιστη», τότε θα έπρεπε να αναδειχθεί η τουρκική εθνική αστική τάξη μέσα από το μουσουλμανικό-τουρκικό πληθυσμό που μέχρι εκείνη τη στιγμή βρισκόταν μεταξύ στρατιωτικής δομής, κρατικής γραφειοκρατίας, μεγάλης ιδιοκτησίας γης και κάποιας μορφής βιομηχανικής και εμπορικής δραστηριότητας.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια και με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η νεοτουρκική ελίτ ένιωσε δύο ταυτόχρονες ανάγκες: α) να εξουδετερώσει τις μη μουσουλμανικές μειονότητες και να αποκόψει τους δρόμους επιρροής του ξένου κεφαλαίου και β) να ενισχύσει τη μερίδα εκείνη των κεφαλαιοκρατών, η οποία δεν θα μετατρέποταν σε φορέα νέων πιέσεων από το εξωτερικό, αλλά αντίθετα θα ήταν υποστηρικτικό της κυβέρνησης⁸⁸. Η εθνική οικονομική πολιτική που ήθελαν να εφαρμόσουν οι Νεότουρκοι, προϋπέθετε τον αποκλεισμό των μη μουσουλμάνων από αυτή τη διαδικασία. Οι λόγοι ήταν ξεκάθαροι. Από τη μια, οι μη μουσουλμάνοι μεταπράτες έμποροι ήταν η προσωποποίηση της οικονομικής εξάρτησης από το ξένο κεφάλαιο και άρα εμπόδιο στην εθνική ανεξαρτησία. Από την άλλη, η ύπαρξη και δραστηριοποίηση μη μουσουλμάνων αστών στην κοινωνία, παρεμπόδιζε την ισχυροποίηση της εθνικής-τουρκικής αστικής τάξης⁸⁹. Με αυτά τα δεδομένα, οι Τούρκοι Μουσουλμάνοι, η βασική συνιστώσα του τουρκικού εθνικισμού, θα μπορούσε (και θα έπρεπε) να γίνει και η βασική συνιστώσα της εθνικής-τουρκικής αστικής τάξης. Σε αυτή τη διαδικασία μετασχηματισμού, η ίδια η γραφειοκρατία είχε καθοριστικό ρόλο να παίξει κινητοποιώντας τους μηχανισμούς του κράτους και διατηρώντας μια έστω εύθραυστη ισορροπία μεταξύ του νέου αυτού τμήματος των επιχειρηματιών και των παραδοσιακών τμημάτων της μεγάλης γαιοκτησίας⁹⁰.

⁸⁷ Keyder, *Class*, σ. 61.

⁸⁸ Keyder, *Class*, σ. 65.

⁸⁹ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 527.

⁹⁰ Savran, *Sımf Mücadeleleri*, τ. 1, σσ. 69-70.

β. Η ενίσχυση του τουρκικού μουσουλμανικού κεφαλαίου και η αποδυνάμωση της μη μουσουλμανικής αστικής τάξης

Η πρώτη σημαντική ενέργεια, της ΕΕΠ κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν η μονομερής κατάργηση των Διομολογήσεων⁹¹ και η κατάργηση των ξένων χρεών της Αυτοκρατορίας⁹². Έτσι, με την κατάργηση των βασικών συμβολισμών οικονομικής εξάρτησης από τις δυνάμεις της Αντάντ, οι Νεότουρκοι ήταν σχετικά πιο ελεύθεροι να υλοποιήσουν τη δική τους, εθνική οικονομική πολιτική. Παράλληλα με τα μέτρα που σχετίζονταν με το ξένο κεφάλαιο, η ηγεσία της ΕΕΠ, κινήθηκε προς την ενίσχυση του τουρκικού-μουσουλμανικού κεφαλαίου και της επιχειρηματικότητας.

Οι εθνικιστές διανοούμενοι και οι ακτιβιστές γραφειοκράτες, είχαν εξαπολύσει επιθέσεις κατά του οικονομικού φιλελευθερισμού και διαμέσου αυτών των επιθέσεων, είχαν θέσει στο επίκεντρό της κριτικής τους, την ισχυρή παρουσία των μεταπρατών μη Μουσουλμάνων⁹³. Έθεσαν σε προτεραιότητα την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας και της τουρκικής εθνικής συνείδησης, ως εκ τούτου, οι ελευθερίες στην ατομική οικονομική πρωτοβουλία, μπορούσαν να περιμένουν. Σε αυτές τις συνθήκες εμφανίζεται ακόμα πιο ισχυρή, η ιδέα του «εθνικού κεφαλαίου», που σε αυτή την περίπτωση ήταν το τουρκικό-μουσουλμανικό «εθνικό κεφάλαιο». Χαρακτηριστικά, το «Περιοδικό του Ισλάμ» (İslam Mecmuası) προπαγάνδιζε το στόχο της συσσώρευσης κεφαλαίου από τους Μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας, ως ένα πρόγραμμα που δεν ήταν ασύμβατο με τις ισλαμικές αρχές⁹⁴.

Η πολιτική της ενδυνάμωσης μιας εθνικής-τουρκικής αστικής τάξης, όπως ήταν φυσιολογικό, εξαρτήθηκε ως ένα βαθμό από την κερδοφορία των Τούρκων Μουσουλμάνων επιχειρηματιών. Σε συνθήκες πολέμου, το εύκολο κέρδος μπορεί να εμφανιστεί ακόμα και με τις πιο μικρές διευκολύνσεις. Η ηγεσία της ΕΕΠ, επιδίωξε να διευκολύνει την κερδοφορία των τουρκικών επιχειρήσεων, αλλά και την εμφάνιση νέων⁹⁵. Διασφάλισε τον έλεγχο των τροφίμων και των υλικών πολέμου και με αυτό τον τρόπο ευνόησε τους παραγωγούς αφού υπήρχαν δύο σίγουροι αγοραστές, η Οθωμανική κυβέρνηση και η Γερμανική Κεντρική Επιτροπή Αγορών (ZAG), η οποία δραστηριοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη με στόχο να καλύψει τις ανάγκες του

⁹¹ Keyder, *Class*, σ. 61.

⁹² Finkel, *Osman's Dream*, σ. 528.

⁹³ Keyder, *Class*, σ. 61.

⁹⁴ İnsel, "Milliyetçilik", σ. 764.

⁹⁵ Toprak, "Milli" *İktisat*, σσ. 56-57.

στρατού σε πολεμικό υλικό⁹⁶. Μάλιστα, σε τέτοιο βαθμό έφτασαν τα προνόμια και οι διευκολύνσεις προς την τουρκική επιχειρηματική πρωτοβουλία, που ακόμα και σε παρανομίες, σημειώνει ο Ahmet İnsel, το κράτος «έκλεινε τα μάτια»⁹⁷. Παράλληλα με τα πιο πάνω, τον Μάιο του 1915, απαγορεύτηκε η χρήση της αγγλικής και γαλλικής γλώσσας σε όλες τις εμπορικές συναλλαγές και επιβλήθηκε η χρήση της τουρκικής, με αποτέλεσμα να ευνοηθούν άμεσα κάποιοι κύκλοι μορφωμένων Τούρκων⁹⁸. Την ίδια περίοδο, η ΕΕΠ αποφασίζει την ίδρυση τραπεζών για ενθάρρυνση νέων επιχειρήσεων καθώς και την απαγόρευση Εργατικών Ενώσεων⁹⁹.

Βασική συνιστώσα στην προσπάθεια ενδυνάμωσης των Τούρκων επιχειρηματιών ήταν το μποϊκοτάζ Ελλήνων και Αρμενίων εμπόρων, δηλαδή η ανάπτυξη μιας οικονομικής πολιτικής «από Τούρκο σε Τούρκο»¹⁰⁰. Το 1914 σε ένα άρθρο στο περιοδικό «Προς το Λαό» (Halka Doğru) υπογραμμίστηκε η σημασία της έννοιας του «εθνικού προστατευτισμού». Κεντρικά σημεία της έννοιας αυτής, ήταν από τη μια η οικονομική αλληλεγγύη που έπρεπε να καθιερωθεί μεταξύ των Τούρκων-Μουσουλμάνων και από την άλλη το οικονομικό μονοπώλιο, το οποίο ήταν αποτέλεσμα της ισχυρής παρουσίας του κράτους στην οικονομία¹⁰¹. Οι έννοιες αυτές θα παίξουν καθοριστικό ρόλο και στην μετέπειτα πορεία ενδυνάμωσης της τουρκικής αστικής τάξης, κατά τα πρώτα χρόνια του σύγχρονου τουρκικού κράτους.

Επιπρόσθετα, οργανώθηκαν επιχειρηματικά κέντρα στην ύπαιθρο για ενθάρρυνση της τουρκικής-μουσουλμανικής επιχειρηματικότητας, με την πρωταγωνιστική συμβολή της ΕΕΠ¹⁰². Μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις, επικεφαλής στους εθνικούς οικονομικούς οργανισμούς ήταν τα ίδια τα κομματικά στελέχη¹⁰³ και η πλειοψηφία των μετόχων ήταν άλλοι γραφειοκράτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «Εταιρεία του Δημοσίου Υπαλλήλου» (Memur'un Şirketi), η οποία δημιουργήθηκε με στόχο να ενσωματώσει στις εμπορικές δραστηριότητες ένα μέρος της γραφειοκρατίας¹⁰⁴. Με αυτό τον τρόπο, το νεοεμφανιζόμενο δίκτυο της τουρκικής επιχειρηματικότητας ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά

⁹⁶ Keyder, *Class*, σ. 62.

⁹⁷ İnsel, "Milliyetçilik", σ. 767.

⁹⁸ Fatma M. Göçek, "Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik bir Yaklaşım", Tanıl, Gültekinil Murat (επιμ.) *Siyasi Düşünce*, σ. 68.

⁹⁹ Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, σ. 49.

¹⁰⁰ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 44.

¹⁰¹ İnsel, "Milliyetçilik", σ. 767.

¹⁰² Keyder, *Class*, σ. 63.

¹⁰³ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, σ. 53.

¹⁰⁴ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, σ. 55.

ταυτισμένο με την ιδεολογία της εξουσίας της ΕΕΠ. Η ιδεολογική ταύτιση μεταξύ της εξουσίας της ΕΕΠ και των επιχειρηματιών, αποτέλεσε μια συγκροτημένη προσπάθεια παράκαμψης της απουσίας μιας «έμπιστης» αστικής τάξης.

Πέρα από την πολιτική ενίσχυσης της τουρκικής-μουσουλμανικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, οι Νεότουρκοι της ΕΕΠ θα έπρεπε να εξουδετερώσουν τους μη μουσουλμάνους κεφαλαιοκράτες. Η ισχυρή οικονομική παρουσία Ελλήνων και Αρμενίων στα ήδη συρρικνωμένα από τους Βαλκανικούς πολέμους οθωμανικά εδάφη, αποτελούσε απειλή τόσο για την εξουσία της ΕΕΠ, όσο και για τις πολεμικές στρατηγικές των δυνάμεων του Άξονα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁰⁵. Η κατοχή κεφαλαίου και ως εκ τούτου πολιτικής δύναμης από μη μουσουλμάνους, ήταν τελικά εμπόδιο στην τουρκοποίηση εδαφών και οικονομίας της Ανατολίας, ήταν εμπόδιο και απειλή για την «σωτηρία του κράτους». Άρα ο στόχος ήταν το κεφάλαιο να αλλάξει χέρια.

Σημαντικό ρόλο στο πρόγραμμα τουρκοποίησης της οικονομίας και του γεωγραφικού χώρου, έπαιξε η «Ειδική Οργάνωση» (Teşkilat-i Mahsusa) των Νεότουρκων, η οποία ανέπτυξε και εκτέλεσε διώξεις εναντίον Ελλήνων και Αρμενίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τότε νεαρός Νεότουρκος και μετέπειτα Πρόεδρος της Τουρκίας, Celal Bayar (Τζελάλ Μπαγιάρ). Ως Γενικός Γραμματέας της ΕΕΠ στην περιοχή Σμύρνης ανέλαβε καθήκοντα προώθησης των τουρκικών επιχειρήσεων, όμως την ίδια στιγμή ήταν υπεύθυνος για το μπόϊκοτάζ και τις επιθέσεις εναντίον ελληνικών επιχειρήσεων¹⁰⁶.

Μέσα στα ίδια πλαίσια ήταν και η πολιτική μετεγκατάστασης και εκδίωξης μη μουσουλμάνων από σημαντικές περιοχές. Μια τέτοια σημαντική περιοχή ήταν και η Σμύρνη, περιοχή την οποία, στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων αναγκάστηκε να εγκαταλείψει. Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων του πολέμου σύμφωνα με τουρκικές πηγές, 130 χιλιάδες Έλληνες της Σμύρνης απελάθηκαν ενώ σύμφωνα με ελληνικές πηγές, ο αριθμός αυτός ανέρχεται στις 240 χιλιάδες¹⁰⁷. Η γενοκτονία των Αρμενίων το 1915, επίσης εντάχθηκε στο πλαίσιο της ίδιας πολιτικής.

Στις 24 Απριλίου 1915, η κυβέρνηση της ΕΕΠ είχε διατάξει τον εκτοπισμό των Αρμενίων από την Ανατολική Ανατολία και την αναγκαστική μεταφορά τους στη Συρία

¹⁰⁵ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 531.

¹⁰⁶ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 46.

¹⁰⁷ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 531.

και το Ιράκ. Μάλιστα στις 27 Μαΐου 1915, η κυβέρνηση υιοθέτησε το «Νόμο Απέλασης» και επισημοποίησε έτσι την πολιτική εκδίωξης των Αρμενίων¹⁰⁸. Οι διαταγές αυτές έγιναν στο τέλος η αφορμή για την γενοκτονία¹⁰⁹, η οποία μέχρι και σήμερα προκαλεί ισχυρές αντιπαραθέσεις. Όπως αναφέρει ο Sait Çetinoğlu η γενοκτονία των Αρμενίων το 1915, ήταν μια πολιτική μεταφοράς της αρμένικης περιουσίας σε χέρια Τούρκων και Κούρδων της περιοχής¹¹⁰. Μέσα σε τέσσερα χρόνια, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλάζει οριστικά η σύνθεση του πληθυσμού της Ανατολίας και καταστρέφονται όλοι οι κοινωνικοί μηχανισμοί συνύπαρξης διαφορετικών εθνοτήτων στην περιοχή. Κάτι, που θα συνεχιστεί και με την ανταλλαγή πληθυσμών μερικά χρόνια μετά.

3. Η δημιουργία του τουρκικού κράτους και η μονοκομματική περίοδος

α. Η αναζήτηση Τούρκων αστών συνεχίζεται

Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ουσιαστικά σήμανε το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την επίσημη έναρξη της προσπάθειας που θα είχε ως στόχο τη δημιουργία ενός σύγχρονου τουρκικού εθνικού κράτους. Ο αγώνας για τη δημιουργία αυτού του κράτους, υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ (Mustafa Kemal) δεν διέθετε χαρακτηριστικά αλυτρωτισμού και ούτε επιδίωξε τη δημιουργία μια νέας μεγάλης «τουρκικής αυτοκρατορίας». Αντίθετα, ο στόχος ήταν η δημιουργία ενός κοσμικού, δυτικού τύπου τουρκικού εθνικού κράτους μέσα στα όρια των πολιτικά και γεωγραφικά καθορισμένων συνόρων που προέβλεπε το «Εθνικό Συμβόλαιο» (Misak-i Milli). Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει το εθνικό κίνημα υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ, όπως και οι Νεότουρκοι κατά την προηγούμενη περίοδο, ήταν η απουσία μιας μαζικής κοινωνικής βάσης στήριξης της οικοδόμησης ενός κοσμικού εθνικού κράτους. Οι συνθήκες έγιναν ακόμα πιο δύσκολες, εάν ληφθούν υπόψη οι σκληροί όροι της Συνθήκης των Σεβρών, που ουσιαστικά κατακερμάτιζαν ότι είχε απομείνει από τα εδάφη της Ανατολίας.

¹⁰⁸ Finkel, *Osman's Dream*, σ. 534.

¹⁰⁹ Η πολιτική ευθύνη της ΕΕΠ για τη γενοκτονία των Αρμενίων ως μια κεντρικά σχεδιασμένη επιχείρηση, που συμπεριλαμβάνει και το Νόμο Απέλασης, συζητείται με λεπτομέρεια στο βιβλίο του γνωστού Τούρκου ιστορικού και κοινωνιολόγου Taner Akcam, *Μια επαίσχυντη πράξη*, Αθήνα 2007, σσ. 22-25.

¹¹⁰ Çetinoğlu, "Sermayenin Türkleştirilmesi", σ. 109.

Τον Οκτώβρη του 1918, με την υπογραφή της Συνθήκης του Μούδρου, κάποιοι Έλληνες και Αρμένιοι άρχισαν να επιστρέφουν στις περιουσίες και επιχειρήσεις που εγκατέλειψαν λόγω των διώξεων και των εχθροπραξιών κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η κινητικότητα αυτή ενόησε καταρχήν το κεμαλικό κίνημα, αφού συνέβαλε στην ενσωμάτωση των γαιοκτημόνων στον «εθνικό αγώνα» ως εξής: Η πιθανότητα επιστροφής Ελλήνων και Αρμενίων ανησύχησε ένα μεγάλο μέρος των Τούρκων μεγαλογαιοκτημόνων και προεστών της υπαίθρου, οι οποίοι οικειοποιήθηκαν τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες των μη μουσουλμάνων¹¹¹. Η προοπτική να χάσουν από την κερδοφορία της περιόδου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μετατράπηκε σε σημαντικό κίνητρο συμμετοχής τους, στις «Αδελφότητες Προάσπισης των Δικαιωμάτων» που είχαν δημιουργηθεί πριν την κάθοδο του Μουσταφά Κεμάλ στην Ανατολία.

Την ίδια στιγμή, η κεμαλική ηγεσία, έχοντας ως στόχο να μαζικοποιήσει την κοινωνική της βάση, δεν δίστασε να προβεί σε παραχωρήσεις προς την μερίδα των προεστών, μεγαλογαιοκτημόνων και θρησκευτικών ηγετών¹¹² αφού διαμέσου αυτών θα μπορούσε δυνητικά να κερδίσει και την υποστήριξη της συντηρητικής και βαθιά θρησκευόμενης αγροτικής μάζας¹¹³. Οι διασφαλίσεις προς τους μεγαλογαιοκτήμονες της Ανατολής, εκ μέρους του εθνικού κινήματος, καταγράφηκαν τόσο στις αποφάσεις του Συνεδρίου του Έρζουρουμ, όσο και στις αποφάσεις του Συνεδρίου της Σεβάστειας¹¹⁴. Η διατήρηση του καθεστώτος της γης στην ύπαιθρο, η παντελής απουσία οποιασδήποτε προσπάθειας ανατροπής των σχέσεων παραγωγής στον αγροτικό τομέα, φαίνεται ότι ήταν μια συνειδητή επιλογή του κινήματος του Μουσταφά Κεμάλ στην προσπάθεια διεύρυνσης της κοινωνικής υποστήριξης.

Η μεγάλη ιδιοκτησία γης, ήταν ούτως ή άλλως φαινόμενο με βαθιές ρίζες. Οι σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο της εποχής, δεν είχαν εισέλθει ολοκληρωτικά στην καπιταλιστική αγορά και το εμπόριο. Ως άμεση συνέπεια, για μεγάλο χρονικό διάστημα αποφεύγεται η αγροτική μεταρρύθμιση και διατηρείται η μεγάλη ιδιοκτησία γαιών¹¹⁵, η οποία μάλιστα ενισχύθηκε από τον εκτοπισμό μη μουσουλμανικών κοινοτήτων. Αντί της προοπτικής

¹¹¹ Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, σ. 110.

¹¹² Toprak Binnaz, *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden 1981, σ. 63.

¹¹³ Berch Berberoğlu, *H Τουρκία σε κρίση*, Αθήνα 1982, σσ. 15-16.

¹¹⁴ Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, σ. 134. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul 2002, σσ. 137-138. Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, σσ. 73-75. Kemal Karpat, “Changes in Political Participation and in the Composition of Political Elites”, Erik J. Zürcher (επιμ.), *Turkey in the Twentieth Century*, Berlin 2008, σσ. 51-52.

¹¹⁵ Sungur Savran, “20. Yüzyılın Politik Mirası”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları*, τ. 1, İstanbul 2004, σ. 21.

μεταρρύθμισης της γης, το εθνικό κίνημα ήταν αντιμέτωπο με την ήδη ενισχυμένη θέση των μεγαλογαιοκτημόνων¹¹⁶. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Nikolaevich Rozaliev, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ποσοστό 65% - 70% του πληθυσμού των χωριών είχε υπό την ιδιοκτησία του μόλις το 5% - 10% των καλλιεργήσιμων γαιών¹¹⁷.

Είναι γεγονός, ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες, η πολιτική συμμετοχή των αγροτικών μαζών δεν μπορεί να διασφαλιστεί εύκολα. Η ηγεσία του εθνικού κινήματος, είναι υποχρεωμένη να προβεί σε συνεργασίες με τον αγροτικό πληθυσμό, καθώς και σε ταυτοποίηση των δικών της διεκδικήσεων με τις παραδοσιακές-συντηρητικές αξίες του αγροτικού κόσμου. Έτσι και στην τουρκική περίπτωση, το εθνικό κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ ήταν «υποχρεωμένο» να εργαλειοποιήσει την ισλαμική θρησκεία και ολόκληρο το σύστημα παραδοσιακών αξιών, με στόχο να κινητοποιήσει το συντηρητικό και απομονωμένο πληθυσμό των αγροτικών περιοχών. Χρησιμοποίησε το Ισλάμ ως τη «μετάφραση» των εθνικών του στόχων με κατανοητά συνθήματα¹¹⁸.

Όταν κατά τη διάρκεια συγκρότησης του εθνικού κινήματος στην Ανατολία, οι αρχές στην Κωνσταντινούπολη εξέδωσαν ιερονομική ρήτρα (είναι η ισλαμική γνωμοδότηση του Μουφτή και ονομάζεται Φετβά) εναντίον του Μουσταφά Κεμάλ, αυτός απάντησε με Φετβά από το Μουφτή της Άγκυρας και ονόμασε τον εθνικό-απελευθερωτικό πόλεμο ως «Ιερό Πόλεμο» των Μουσουλμάνων. Ακόμα και στο πρώτο Σύνταγμα της Τουρκικής Δημοκρατίας, ο κεντρικός ρόλος του Ισλάμ είχε καταγραφεί στα άρθρα 2 και 26. Το άρθρο 2 ανέφερε ότι «η θρησκεία του τουρκικού κράτους είναι η μουσουλμανική θρησκεία», ενώ το άρθρο 26 ανέφερε ότι «η Σαρία είναι ο ιερός νόμος»¹¹⁹.

Το Ισλάμ ήταν ένα ισχυρό όργανο στα χέρια της κεμαλικής ελίτ, με το οποίο θα μπορούσε να κερδίσει υποστήριξη από την παραδοσιακή περιφέρεια της χώρας¹²⁰. Η έλλειψη εθνικής συνείδησης, ως αποτέλεσμα της αργοπορημένης δημιουργίας ενός ενιαίου εθνικού οικονομικού χώρου, ήταν το κύριο χαρακτηριστικών των αγροτικών πληθυσμών. Η γη της οθωμανικής-τουρκικής Ανατολίας δεν ήταν μέρος των εμπορικών σχέσεων, ενώ

¹¹⁶ Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası*, İstanbul 2006, σ. 207.

¹¹⁷ Y.N. Rozaliev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, İstanbul 1978, σ. 23.

¹¹⁸ Binnaz, *Political Development*, σ. 59.

¹¹⁹ Hugh Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent – Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, London 1997, σσ. 97-98.

¹²⁰ Για μια ανάλυση σχετικά με τις πολιτικές ερμηνείες που δέκτηκε το Ισλάμ στο πλαίσιο της δημιουργίας του τουρκικού εθνικού κράτους βλέπετε στο Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινότητα, έθνος, λαός του Ισλάμ», Ορσία Σοφρά (επιμ.), *Ισλάμ και Ευρώπη*, Αθήνα 2002, σ. 17.

παράλληλα αυτός ο χώρος δεν είχε αρχικά άμεση επαφή με τις δυνάμεις εισβολής¹²¹. Με λίγα λόγια, ο αγροτικός πληθυσμός της Ανατολίας, βαθιά θρησκευόμενος, δεν είχε άμεση επαφή με τον «εθνικό εχθρό» (στη συγκεκριμένη περίπτωση τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις), στα πρώτα στάδια του κινήματος.

Με αυτά τα δεδομένα και με τις κοινωνικές συμμαχίες που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, η δημιουργία του σύγχρονου, κοσμικού κράτους της Τουρκικής Δημοκρατίας, έφερε στο ιστορικό προσκήνιο την εξής συμμαχία της άρχουσας τάξης: η κρατική γραφειοκρατία και οι στρατιωτικοί, οι μεγαλογαιοκτήμονες και προεστοί της Ανατολής, οι μικροέμποροι της Ανατολής, ο ισλαμικός κλήρος και οι λίγοι σε αριθμό αλλά καθοριστικής σημασίας Τούρκοι έμποροι των μεγάλων πόλεων-λιμανιών, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη¹²². Άρα, η απουσία μιας ισχυρής τουρκικής αστικής τάξης που θα αποτελούσε το βασικό στήριγμα του νέου κοσμικού κράτους, διατηρήθηκε σε κάποιο βαθμό στο ιστορικό προσκήνιο ακόμα και μετά τη δημιουργία της Τουρκικής Δημοκρατίας.

Η απουσία μιας συγκροτημένης, συνειδητοποιημένης και ισχυρής αστικής τάξης στο τουρκικό πλαίσιο δημιουργίας έθνους-κράτους, είχε ενισχυθεί τόσο κατά την διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, όσο και αργότερα με τις ανταλλαγές πληθυσμών¹²³. Ως συνέπεια της απόθησης του ελληνικού στρατού από την Μικρά Ασία και της εκδίωξης του ελληνικού στοιχείου και άλλων μη μουσουλμανικών κοινοτήτων από τους χώρους πληθυσμιακής και επιχειρηματικής τους συγκέντρωσης¹²⁴, ήταν η ολοκλήρωση της κοινωνικής αυτής «έλλειψης». Η ανάγκη ενίσχυσης της τουρκικής αστικής τάξης ήταν ιδιαίτερα εμφανής στη βιομηχανική παραγωγή και στο εμπόριο. Το 1923, το εξωτερικό εμπόριο του νεοσύστατου τουρκικού κράτους ήταν κατά 2/3 μικρότερο σε αξία από το 1913¹²⁵, στοιχείο χαρακτηριστικό της μη εμπλοκής των Τούρκων στην εμπορική δραστηριότητα κατά τα προηγούμενα οθωμανικά χρόνια.

Το περιεχόμενο της «νέας» αστικής τάξης, ήταν επίσης καθοριστικής σημασίας για την στρατιωτική και γραφειοκρατική ελίτ. Αυτή η κοινωνική τάξη θα έπρεπε να βρίσκεται όσο το δυνατό περισσότερο υπό τον έλεγχο της κεμαλικής ηγεσίας, η οποία με τη σειρά

¹²¹ Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, σσ. 67-68.

¹²² Başkaya, *İflası*, σσ. 236-237.

¹²³ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul 2002, σ. 17.

¹²⁴ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 18.

¹²⁵ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 19.

της θα έπρεπε να είχε την ικανότητα ελέγχου της συγκέντρωσης του κεφαλαίου¹²⁶. Η ιστορική εμπειρία της δραστηριοποίησης μη μουσουλμάνων αστών, ήταν εφιαλτική για την ελίτ του τουρκικού κράτους. Με άλλα λόγια, ο στόχος ήταν η εμφάνιση μιας τουρκικής αστικής τάξης, υποτελούς και αφοσιωμένης στο κοσμικό- κεμαλικό κράτος¹²⁷, στον φορέα ενίσχυσής της. Άρα, σε ιδεολογικό επίπεδο, η αναδύομενη αυτή τάξη θα έπρεπε να ήταν «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» των ιδανικών και αξιών που η κοσμική-κεμαλική ελίτ αντιπροσώπευε. Σε αυτή την προσπάθεια, η προηγούμενη διαδικασία ήταν αρκετά υποβοηθητική, αφού η βίαιη περιθωριοποίηση των μη μουσουλμάνων εμπόρων και ο σφετερισμός των περιουσιών τους από Μουσουλμάνους Τούρκους, έθεσαν τις βάσεις αφοσίωσης και εξάρτησης της «νέας» αστικής τάξης από το τουρκικό κράτος.

β. Η δημιουργία της «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» αστικής τάξης

Με την δημιουργία του τουρκικού κράτους το 1923, η κεμαλική πολιτική ηγεσία προχώρησε στην δημιουργία ενός συστήματος σχέσεων εξάρτησης με τις τότε ισχυρές οικονομικές δυνάμεις. Η προσπάθεια εγκαθίδρυσης αυτού του είδους των σχέσεων αποτέλεσε, κατά τον Korkut Boratav, «το διήγημα της δημιουργίας και ανάπτυξης μιας τάξης εξουσίας, που με τη σειρά του αποτελεί θέμα της κοινωνικής ιστορίας του (τουρκικού) κράτους»¹²⁸. Ήδη από το 1922, αμέσως μετά τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου, ιδρύεται η Εθνική Τουρκική Ένωση Εμπορίου (Milli Türk Ticaret Birliği). Ακόμα και το όνομα της Ένωσης είναι χαρακτηριστικό, αφού ο «εθνικός-τουρκικός» προσδιορισμός την είχε διαχωρίσει από τους υπόλοιπους μεταπράτες έμπορους και έφερε τους Τούρκους σε πλεονεκτικότερη θέση στις επιλογές της επίσης «εθνικής-τουρκικής» πολιτικής ηγεσίας¹²⁹. Όπως ανέφερε λίγο αργότερα ένας εκ των ιδρυτών της Ένωσης, ο Αχμέτ Χαμντί Μπασιάρ (Ahmet Hamdi Başar), στόχος της Ένωσης ήταν η εξουδετέρωση των μη Μουσουλμάνων εμπόρων και η συμπλήρωση του κενού αυτού από Τούρκους έμπορους¹³⁰. Έτσι, τέθηκαν οι βάσεις της συνεργασίας της τουρκικής εμπορικής αστικής τάξης της Κωνσταντινούπολης με το δυτικό κεφάλαιο, διαμεσολαβητής του οποίου κατά την προηγούμενη περίοδο ήταν οι μεταπράτες μη Μουσουλμάνοι. Αυτή η νέα συνεργασία που εμφανίστηκε σταδιακά, αντικατοπτρίζει ένα σημαντικό μέρος του περιεχομένου της πολιτικής της κεμαλικής στρατιωτικής και γραφειοκρατικής ελίτ: στόχος τελικά δεν ήταν η

¹²⁶ Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, σ. 70.

¹²⁷ Insel, “Milliyetçilik”, σ. 768.

¹²⁸ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 2006, σ. 36.

¹²⁹ Berberoğlu, *H Τουρκία*, σ. 39.

¹³⁰ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σσ. 36-37.

ριζική ανατροπή των οικονομικών σχέσεων, αλλά η διατήρηση των δεσμών με το Δυτικό κεφάλαιο, με τρόπο που να αλλάξουν οι κρίκοι της οικονομικής αλυσίδας εντός Τουρκίας. Δηλαδή, το ρόλο των μη Μουσουλμάνων εμπόρων, να πάρουν οι Τούρκοι επιχειρηματίες.

Βασική συνιστώσα του σχεδίου ενίσχυσης της εθνικής οικονομίας στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο θα είχε η τουρκική αστική τάξη, ήταν το Οικονομικό Συνέδριο της Σμύρνης, το οποίο ξεκίνησε στις 17 Φεβρουαρίου 1923 και έληξε στις 4 Μαρτίου 1923. Το Οικονομικό Συνέδριο, ουσιαστικά σηματοδότησε την ενεργό εμπλοκή του κεμαλικού–κοσμικού κράτους στην διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης της Τουρκίας και της ενίσχυσης της εθνικής αστικής τάξης. Εφόσον ο κύριος σκοπός ήταν η ενδυνάμωση μιας αφοσιωμένης στο κράτος αστικής τάξης, τότε απαραίτητη προϋπόθεση για την ομαλή ανάπτυξη της Τουρκίας στο δρόμο του καπιταλισμού, ήταν η διασφάλιση της «ενότητας του έθνους» με τρόπο όμως που να μην αμφισβητεί την αναγκαιότητα παραχωρήσεων προς τους οικονομικά ισχυρούς.

Συνεπώς, στην προσπάθεια αυτή δεν υπήρχε χώρος για διαφορετικές κοινωνικές τάξεις με αντικρουόμενα συμφέροντα. Η δήθεν αταξική φύση του κοσμικού τουρκικού έθνους, καταγράφηκε στα λόγια του ίδιου του Μουσταφά Κεμάλ, κατά την εναρκτήρια ομιλία του στο Οικονομικό Συνέδριο της Σμύρνης: «...Αυτή τη στιγμή το ακροατήριό μου είναι αγρότες, τεχνίτες, έμποροι και εργάτες. Από όλους αυτούς, ποιος μπορεί να είναι εναντίον του άλλου; Ποιος μπορεί να παραβλέψει το γεγονός ότι ο αγρότης χρειάζεται τον τεχνίτη, ο τεχνίτης τον αγρότη, ο αγρότης τον έμπορο και τον εργάτη;»¹³¹. Ενώ σε θεωρητικό επίπεδο, οι έννοιες του έθνους και του λαού είναι απολύτως κοσμικές, στην πρακτική του κεμαλισμού και ιδιαίτερα στα πλαίσια της πιο πάνω προσπάθειας, ορίστηκαν ως μια κοσμική εκδοχή της ισλαμικής κοινότητας¹³². Αυτή η «θρησκευτικού τύπου» ενότητα του τουρκικού έθνους, αποτέλεσε τελικά ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία για την ενίσχυση της συγκεκριμένης «κοσμικής» μερίδας της αστικής τάξης. Μια επίσης σημαντική διάσταση του πιο πάνω ιδεολογικού πλέγματος, ήταν η παρουσία του τουρκικού εθνικισμού όχι μόνο ως ένα πολιτικό πρόγραμμα, αλλά και ως μια φιλοσοφία ζωής, η οποία επικεντρωνόταν στο θετικισμό και στον κορμπορατιστικό καπιταλισμό. Ο συνδυασμός αυτός, ονομάστηκε από τον Ζιγιά Γκιοκάλπ ως «κοινωνικός ιδεαλισμός»,

¹³¹ Ertuğrul Kürkçü, “Olacaksa bir sosyal cumhuriyet olacak”, Εφημ. *Radikal İki*, 2 Νοεμβρίου 2008.

¹³² Σία Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, Αθήνα 2004, σ. 56 καθώς και στο Αναγνωστοπούλου, «Κοινότητα», σ. 16.

μέσα από τον οποίο οι Τούρκοι προωθούσαν την κοινωνική αλληλεγγύη¹³³. Με αυτό τον τρόπο, οι Τούρκοι αποτελούσαν μια ομογενοποιημένη, μια «οργανική οικογένεια», με την υπογράμμιση στην εθνοτική καταγωγή¹³⁴, αλλά και στην απονομιμοποίηση οποιασδήποτε ταξικής διαφοροποίησης. Δεν υπήρχε, συνεπώς χώρος για κοινωνικές τάξεις και κοινωνικές αντιπαραθέσεις, οι οποίες υπό προϋποθέσεις θα μπορούσαν να ανατρέψουν τις όποιες προοπτικές ενίσχυσης των Τούρκων αστών.

Ο πιο πάνω ιδεολογικός άξονας είχε καθοριστικό ρόλο και στη σύνθεση της εκπροσώπησης του Οικονομικού Συνεδρίου της Σμύρνης. Στα τέλη του 1922, είχε σταλεί οδηγία από την κυβέρνηση της Άγκυρας προς όλες τις επαρχίες για να ορίσουν τους οκτώ αντιπρόσωπους τους στο Συνέδριο. Από το σύνολο των οκτώ αντιπρόσωπων, τρεις θα έπρεπε να ήταν αγρότες, ένας έμπορος, ένας βιομήχανος (ουσιαστικά μικροβιοτέχνης), ένας εργάτης, ένας εκπρόσωπος εταιρείας και ένας εκπρόσωπος τράπεζας. Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου, οι έξι αυτές διαφορετικές «επαγγελματικές ομάδες», έγιναν τέσσερις: αγρότες, έμποροι, βιομήχανοι και εργάτες¹³⁵. Βαρύνουσα σημασία στις εργασίες και τα τελικά αποτελέσματα του Συνεδρίου, είχε η αντιπροσώπευση των Τούρκων εμπόρων της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι διέθεταν την πιο συγκροτημένη οργάνωση¹³⁶. Ταυτόχρονα, οι μεγαλογαιοκτήμονες ήταν επίσης βασική δύναμη στις εργασίες του Συνεδρίου. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όπως ήταν φυσικό, το Οικονομικό Συνέδριο ήταν ελεγχόμενο από την γραφειοκρατική και στρατιωτική ελίτ, σε συνδυασμό με τα οργανωμένα συμφέροντα των εμπόρων και μεγαλογαιοκτημόνων¹³⁷. Η σύνθεση του Συνεδρίου αντικατόπτριζε την ταξική συμμαχία που δημιουργήσαν οι δυνάμεις υπό τον Μουσταφά Κεμάλ, κατά την διάρκεια συγκρότησης του εθνικού κινήματος και του τουρκικού κράτους.

Η βαρύνουσα σημασία αντιπροσώπευση των Τούρκων εμπόρων στο Οικονομικό Συνέδριο, χωρίς σχεδόν καμιά αντιπολιτευτική φωνή, οδήγησε το κράτος στην παραχώρηση προνομίων και διευκολύνσεων με την ελπίδα ότι η συγκεκριμένη ομάδα θα συνενωνόταν τελικά με τις υπάρχουσες κατακερματισμένες εστίες βιομηχανικής δραστηριότητας¹³⁸. Έτσι σε βάθος χρόνου, θα δημιουργούσαν μια ολοκληρωμένη και

¹³³ Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924*, Leiden 1985, σ. 26.

¹³⁴ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 94.

¹³⁵ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 39.

¹³⁶ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul 2002, σ. 148.

¹³⁷ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 39.

¹³⁸ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 39.

συγκροτημένη εθνική αστική τάξη. Τα καθοριστικότερα αιτήματα των Τούρκων εμπόρων, τα οποία υιοθετήθηκαν από το Συνέδριο, σχετίζονταν με δύο κύριους άξονες της προσπάθειας για καπιταλιστική ανάπτυξη. Ο πρώτος άξονας ήταν η δημιουργία μιας «εθνικής αγοράς» και εθνικοποιημένου εμπορίου και ο δεύτερος άξονας ήταν οι σχέσεις της υπό δημιουργία εθνικής-τουρκικής αγοράς με το ξένο κεφάλαιο. Συγκεκριμένα, ο Αχμέτ Χαμντί Μπασάρ περιγράφοντας τα βασικότερα αιτήματα του αδύνατου τότε τουρκικού εμπορικού κεφαλαίου, ανέφερε ότι: «Θέλαμε την αναγνώριση από το κράτος στους Τούρκους έμπορους, ορισμένων προνομίων στις υποθέσεις εισαγωγών-εξαγωγών. Λόγω του ότι δεν υπήρχαν δυνατότητες εθνικοποίησης του εμπορίου σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού, πιστεύαμε ότι η παρέμβαση που βασιζόταν στη δύναμη του κράτους ήταν υποχρεωτική στην αρχική περίοδο»¹³⁹.

Τα τελικά αποτελέσματα του Συνεδρίου ικανοποίησαν τα αιτήματα της εμπορικής αστικής τάξης, αλλά και γενικότερα των ηγεμονικών οικονομικών δυνάμεων της εποχής. Υιοθετήθηκε μια συγκροτημένη πολιτική εξωτερικού εμπορίου, που συμπεριέλαβε προστατευτικούς δασμούς, διευρύνθηκαν τα προνόμια και οι παραχωρήσεις σε βιομηχανικές επενδύσεις, ιδρύθηκαν τραπεζικά-πιστωτικά ιδρύματα και καθιερώθηκαν ειδικές εκπτώσεις στη μεταφορά εμπορευμάτων και προϊόντων από τους κρατικούς σιδηροδρόμους¹⁴⁰. Παράλληλα, το Συνέδριο έθεσε και τα πλαίσια συνεργασίας με το ξένο κεφάλαιο. Ο ίδιος ο Μουσταφά Κεμάλ τόνισε ότι: «Είμαστε πάντοτε έτοιμοι να κατοχυρώσουμε τις αναγκαίες διασφαλίσεις στο ξένο κεφάλαιο με τον όρο να συνάδουν με τους κανόνες μας»¹⁴¹, ενώ ο τότε Υπουργός Οικονομίας Μαχμούτ Εσάς Μπόζκουρτ (Mahmut Esas Bozkurt), απευθυνόμενος επίσης στους ξένους είπε: «Ας μην θεωρηθεί ότι η Οικονομική Σχολή της νέας Τουρκίας έχει εχθρότητα απέναντι στο ξένο κεφάλαιο. Είμαστε έτοιμοι να επιδείξουμε διευκολύνσεις στο ξένο κεφάλαιο, ακόμα και περισσότερες από άλλες χώρες, εφόσον αυτό θα είναι συνδεδεμένο με τους ίδιους κανόνες και όρους με τους Τούρκους»¹⁴².

Γενικά, το Οικονομικό Συνέδριο της Σμύρνης επισημοποίησε τον ρόλο του κράτους στην καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας, αφού τόσο στην ενθάρρυνση της βιομηχανίας και του εμπορίου, όσο και στον αγροτικό τομέα, το τουρκικό κράτος και πιο συγκεκριμένα οι

¹³⁹ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 38.

¹⁴⁰ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul 2002, σ. 151.

¹⁴¹ Tezel, *İktisadi Tarihi*, σ. 149.

¹⁴² Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 217.

ηγεμονικές ελίτ γύρω από τον Μουσταφά Κεμάλ, καλέστηκαν να παίξουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Το κράτος κλήθηκε να αναλάβει πολλά από τα καθήκοντα που σε άλλες περιπτώσεις θα αναλάμβανε μια ώριμη αστική τάξη, όπως η δημιουργία εγχώριων βιομηχανικών κλάδων, η ίδρυση τραπεζών, η ρύθμιση του εμπορίου, η υποδομή. Πέραν τούτων, με το Οικονομικό Συνέδριο της Σμύρνης, το κεμαλικό κράτος επισημοποίησε την επιδίωξή του για την ενίσχυση της μερίδας εκείνης εντός της τουρκικής αστικής τάξης, η οποία θα αποτελούσε στη συνέχεια το κύριο στήριγμά του. Για να πετύχει το εγχείρημα, η τάξη αυτή θα έπρεπε να φέρει όλα τα χαρακτηριστικά των ηγεμονικών ελίτ που θα διευκόλυναν την ενδυνάμωσή της. Άρα το κεμαλικό κράτος, με τις αποφάσεις του Οικονομικού Συνεδρίου, εισήλθε ουσιαστικά σε μια ακόμα πιο έντονη φάση «επιλεκτικής δημιουργίας» των Τούρκων αστών. Ο τουρκικός εθνικισμός, η κοσμικότητα και γενικά το σύνολο των αξιών του κεμαλισμού, ήταν τα κριτήρια της επιλογής τους. Οποιαδήποτε άλλα πολιτισμικά ή και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, αποτελούσαν απειλή ενάντια στο στόχο του εκδυτικισμού και ως εκ τούτου περιθωριοποιήθηκαν όχι μόνο από την διαδικασία ενίσχυσης της αστικής τάξης, αλλά και ευρύτερα από το πολιτικό γίγνεσθαι.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το κράτος ανέλαβε τη δημιουργία της Τράπεζας Εργασίας (İş Bankası), η οποία αποτέλεσε μοντέλο για τη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης. Βασικός σκοπός της Τράπεζας Εργασίας ήταν η συμβολή στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Με τη λειτουργία της, η συγκεκριμένη Τράπεζα καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις της πολιτικής εξουσίας με το ξένο κεφάλαιο, αλλά και τη δημιουργία του συνδυακού κρίκου μεταξύ της κεμαλικής ελίτ (στρατιωτικών και γραφειοκρατίας) και των επιχειρηματικών κύκλων¹⁴³. Πιο συγκεκριμένα όμως, η Τράπεζα Εργασίας, αποτέλεσε παράδειγμα της επιλογής των χαρακτηριστικών που κατά το κεμαλικό κράτος, θα έπρεπε να φέρει η «δική» του αστική τάξη.

Ο Μουαμέρ Μπέϊ (Muammer Bey), πεθερός του Μουσταφά Κεμάλ, από τη Σμύρνη και αντιπρόσωπος στο Οικονομικό Συνέδριο, ήταν ο πρώτος που πρότεινε στον ηγέτη της χώρας να αξιοποιηθεί το προσωπικό κεφάλαιο που είχαν σε εμπορικές πρωτοβουλίες με τρόπο ώστε να λειτουργήσει ως παράδειγμα για τους Τούρκους επιχειρηματίες και την ντόπια τουρκική αστική τάξη. Ο ίδιος ο Μουσταφά Κεμάλ, συμφώνησε τελικά με την πρόταση του Τζελάλ Μπαγιάρ (Celal Bayar) να χρησιμοποιήσει την προσωπική του

¹⁴³ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 44.

περιουσία της τάξης των 250 χιλιάδων τουρκικών λιρών, στην ίδρυση μιας τράπεζας¹⁴⁴. Με αυτό τον τρόπο και με το συγκεκριμένο κεφάλαιο, στις 26 Αυγούστου 1924 ιδρύθηκε η Τράπεζα Εργασίας (İş Bankası)¹⁴⁵. Πρώτος γενικός διευθυντής του νεοσύστατου οργανισμού διορίστηκε ο Τζελάλ Μπαγιάρ, ενώ χαρακτηριστικό του πολιτικού υπόβαθρου της Τράπεζας ήταν και το γεγονός ότι όλα τα ιδρυτικά μέλη, καθώς και η πλειοψηφία του διοικητικού συμβουλίου ήταν πολιτικοί, έμποροι και βουλευτές υπό την επιρροή του ίδιου του Μουσταφά Κεμάλ¹⁴⁶.

Με παρόμοιο σκεπτικό, το κεμαλικό καθεστώς δημιούργησε και άλλες εταιρείες, η δομή των οποίων υπηρετούσε το στόχο της δημιουργίας μιας «έμπιστης» αστικής τάξης. Στην κοινοποίηση ίδρυσης της Εθνικής Ανώνυμης Εταιρείας Εισαγωγών και Εξαγωγών Τουρκίας αναφερόταν ότι: «Ένα μεγάλο μέρος των μετόχων μας, αποτελείται από ταγματάρχες και αξιωματικούς ψηλότερων βαθμίδων του ηρωικού μας στρατού»¹⁴⁷. Μεταξύ των ιδρυτών της εταιρείας αυτής βρίσκονταν επίσης 54 βουλευτές και 37 έμποροι¹⁴⁸, αριθμητικά στοιχεία που αν συνυπολογιστούν, ξεκαθαρίζουν αμέσως το περιεχόμενο των επιδιωκόμενων ισορροπιών. Η πολιτική ηγεσία και η γραφειοκρατία, αποτέλεσαν σε πολλές περιπτώσεις, όπως στο προαναφερθέν παράδειγμα, το πλειοψηφικό ρεύμα στην ίδρυση μιας εταιρείας και ως εκ τούτου την δύναμη ελέγχου των ιδιωτών επιχειρηματιών. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο καθηγητής Fikret Başkaya, το 74.2% των ιδρυτικών στελεχών εταιρειών που έκαναν την εμφάνισή τους μεταξύ των ετών 1931-1940 (κάποιες από τις οποίες μάλιστα συνέχισαν να λειτουργούν μέχρι και το 1968) ήταν γραφειοκράτες¹⁴⁹.

Το 1927 υιοθετείται ο νόμος περί της «Ενθάρρυνσης της Βιομηχανίας» και το 1929 ο νόμος περί του «Εξωτερικού Εμπορίου». Η υιοθέτηση αυτών των νόμων, καθώς και άλλων παρόμοιου περιεχομένου, συμβόλιζαν ουσιαστικά την ολοκλήρωση ενός κοσμικού θεσμικού πλαισίου, που είχε ως στόχο να νομιμοποιήσει την υποστήριξη του κράτους γενικότερα και της κεμαλικής ηγεσίας ειδικότερα, στην διαδικασία εκβιομηχάνισης της χώρας και στην ενίσχυση της συγκεκριμένης μερίδας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Με τους νόμους αυτούς θεσμοθετούνται όλα τα προνόμια και οι διευκολύνσεις του κράτους

¹⁴⁴ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 44.

¹⁴⁵ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σσ. 20-21.

¹⁴⁶ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 44.

¹⁴⁷ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 225.

¹⁴⁸ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 225

¹⁴⁹ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 225.

προς τη συγκεκριμένη ομάδα Τούρκων εμπόρων, τα οποία ούτως ή άλλως δίδονταν από προηγουμένως στην προσπάθεια σχηματισμού εξάρτησης των νέων αστών από το κεμαλικό-κοσμικό κράτος.

Ήδη από το 1924, υιοθετήθηκε νομοθεσία με βάση την οποία θα παραχωρούνταν συγκεκριμένα προνόμια στα εργοστάσια ζάχαρης. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη νομοθεσία «...η ζάχαρη που παραγόταν σε τουρκικά εργοστάσια εξαιρέθηκε από το φόρο κατανάλωσης για οκτώ χρόνια...προβλεπόταν η δωρεάν παραχώρηση γης μέχρι 5 εκτάρια σε αυτούς που θα ίδρυναν εργοστάσια ζάχαρης, καθώς και η μεταφορά του προϊόντος με ειδικές εκπτώσεις από τους κρατικούς σιδηροδρόμους»¹⁵⁰. Η βιομηχανία ζάχαρης αποτελεί ίσως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του περιεχομένου και της έκτασης των δικαιωμάτων που παραχωρήθηκαν από το κράτος στο ιδιωτικό κεφάλαιο και ειδικότερα στο συγκεκριμένου χαρακτήρα ιδιωτικό κεφάλαιο.

Στο πρώτο εργοστάσιο ζάχαρης δόθηκαν διάφορα προνόμια, όπως διασφάλιση μονοπωλίου στον τομέα με διάρκεια είκοσι πέντε ετών, απαλλαγή από το φόρο κατανάλωσης με διάρκεια δεκαοκτώ ετών, απαλλαγή από το φόρο ακίνητης περιουσίας για περίοδο δέκα ετών, καθώς και δωρεά γης πέντε εκταρίων για τις εργοστασιακές εγκαταστάσεις. Στους επιχειρηματίες του συγκεκριμένου εργοστασίου ζάχαρης συμπεριλαμβάνονταν βουλευτές της Εθνοσυνέλευσης, οι οποίοι με τη σειρά τους επηρέασαν την Τράπεζα Εργασίας στο να διαθέσει το 68% του κεφαλαίου και την Αγροτική Τράπεζα στο να διαθέσει το 10% του κεφαλαίου της επιχείρησης¹⁵¹.

Όπως σημειώνει ο Berch Berberoğlu, το κεμαλικό κράτος επιδίωξε, παράλληλα με την ενθάρρυνση της εκβιομηχάνισης και τη λήψη μέτρων που θα συνέβαλλαν στην επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και στον εκσυγχρονισμό του αγροτικού τομέα. Όμως, λόγω των υφιστάμενων ισχυρών, παραδοσιακών σχέσεων παραγωγής στην τουρκική ύπαιθρο, ο αγροτικός τομέας παρέμεινε για πάρα πολλά χρόνια άθικτος. Οι προεστοί και μεγαλογαιοκτήμονες της υπαίθρου εξάπλωσαν περαιτέρω την κυριαρχία τους και σε πολλές περιπτώσεις κατάφεραν να έχουν τον έλεγχο των τοπικών παραρτημάτων των πιστωτικών ενώσεων και συνεταιρισμών¹⁵². Η συνεχής αύξηση της κερδοφορίας των μεγαλογαιοκτημόνων και η διατήρηση της ισχύος και της επιρροής τους σε μεγάλο βαθμό

¹⁵⁰ Rozaliev, *Kapitalizmin Gelişme*, σ. 63.

¹⁵¹ Berberoğlu, *H Τουρκία*, σ. 42.

¹⁵² Berberoğlu, *H Τουρκία*, σ. 46.

εμπόδισαν την προοπτική μιας ουσιαστικής αγροτικής μεταρρύθμισης, στα πρώτα αυτά χρόνια του τουρκικού κράτους. Άλλωστε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1923–1930, η συμμετοχή της αγροτικής παραγωγής στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της Τουρκίας ήταν ιδιαίτερα υψηλή, μεταξύ 38% και 43%¹⁵³.

Η μικρή συμμετοχή της βιομηχανικής παραγωγής στην ανάπτυξη της οικονομίας της χώρας κατά την ίδια περίοδο, ήταν μεταξύ άλλων, παράγοντας ματαίωσης οποιουδήποτε σχεδιασμού για ανακατανομή της γεωργικής γης προς όφελος των ακτημόνων και των προσφύγων που έφτασαν από τις χαμένες στον πόλεμο περιοχές των Βαλκανίων.

γ. Η παγκόσμια οικονομική κρίση και ο κεμαλικός κρατισμός

Οι αρνητικές συνέπειες που είχε η παγκόσμια κρίση του 1929 στην Τουρκία, ήταν αποτέλεσμα του ρόλου και της θέσης της χώρας στο παγκόσμιο εμπόριο, ως προμηθεύτριας πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων και εισαγωγέα βιομηχανικών προϊόντων. Η Τουρκία επηρεάστηκε καθοριστικά ιδιαίτερα στο εξωτερικό εμπόριο, κάτι που εκφράστηκε περισσότερο με περικοπές στην προμήθεια βιομηχανικών προϊόντων και τη δραστική μείωση των εξαγωγών πρώτων υλών¹⁵⁴. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, η χώρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, ενίσχυσε τον ρόλο του κράτους στην οικονομία, υιοθέτησε τον κρατισμό.

Η υιοθέτηση του κρατισμού, με τη μορφή που πήρε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, δεν ήταν ένα ζήτημα αρχής και μόνο για το μονοκομματικό κράτος του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (Cumhuriyetçi Halk Partisi-CHP)¹⁵⁵. Ήταν πάνω από όλα ζήτημα εμπειριών και πραγματικοτήτων της εποχής¹⁵⁶. Οι εξελίξεις με την

¹⁵³ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 22.

¹⁵⁴ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 48, 49.

¹⁵⁵ Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα ήταν το κόμμα που ίδρυσε ο Μουσταφά Κεμάλ στις 9 Σεπτεμβρίου 1923 ως η εξέλιξη των Οργανώσεων Υπεράσπισης Δικαιωμάτων που προηγήσαν από την περίοδο πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το κόμμα κυριάρχησε στην πολιτική ζωή της Τουρκίας για πάνω από μια εικοσαετία (1923-1946). Μετά τις εκλογές του 1950 όταν επικράτησε το Δημοκρατικό Κόμμα, η δύναμη του Ρεπουμπλικανικού άρχισε να μειώνεται με εξαίρεση τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1957 (40,6%) και του 1977 (41,4%). Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα παρέμεινε για πολλά χρόνια ως ο πολιτικός εκφραστής του κεμαλικού κατεστημένου, χωρίς να μπορεί να διευρύνει τη βάση του. Ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, υπογράμμιζε έντονα την κοσμικότητα. Στις εκλογές του 1999 πήρε ποσοστό 8,7% και έμεινε εκτός Εθνοσυνέλευσης για να επανέλθει στις επόμενες εκλογές του 2002. Γεώργιος Β. Μιχαλακόπουλος, *Πολιτικός οδηγός σύγχρονης Τουρκίας και λεξικό ακρωνύμων-συντομογραφιών*, Αθήνα 2005, σσ. 34-35. Metin Heper, *Türkiye Sözlüğü. Siyaset, Toplum ve Kültür*, Ankara 2006, σσ. 185–186.

¹⁵⁶ Z. Y. Hershlag, *The Contemporary Turkish Economy*, London 1988, σσ. 4-5.

παγκόσμια οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της εντός Τουρκίας, σε συνδυασμό με το ότι ο «βόρειος γείτονάς» της, η Σοβιετική Ένωση, έμεινε σχεδόν ανεπηρέαστη από την κρίση, καθώς και η αδύνατη παρουσία μιας βιομηχανικής αστικής τάξης, αποτέλεσαν δεδομένα που οδήγησαν το κεμαλικό κράτος να μετακινηθεί ακόμα πιο αποφασιστικά στην υιοθέτηση του κρατισμού¹⁵⁷.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ο ρόλος του κράτους στη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης, χαρακτηρίστηκε κυρίως από την παρέμβαση για ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής. Το κράτος μπήκε στην πρώτη γραμμή του σχεδιασμού και της εφαρμογής οικονομικών προγραμμάτων¹⁵⁸. Τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής της περιόδου ήταν η διαδικασία εθνικοποίησης ξένων εταιρειών, ιδιαίτερα στον τομέα των συγκοινωνιών, τα πεντάχρονα πλάνα βιομηχανικής ανάπτυξης, η ίδρυση νέων τραπεζών για τη χρηματοδότηση έργων ανάπτυξης, η δημιουργία νέων κρατικών επιχειρήσεων, καθώς και η εξωτερική οικονομική βοήθεια¹⁵⁹.

Επηρεασμένη από την Σοβιετική Ένωση, η Τουρκία υιοθετεί το σύστημα των πενταετών πλάνων βιομηχανικής ανάπτυξης. Το πρώτο πρόγραμμα εκβιομηχάνισης της χώρας, εφαρμόζεται το 1934 και ήταν αξίας δέκα εκατομμυρίων τουρκικών λιρών, κυρίως από ξένες χρηματοδοτήσεις¹⁶⁰. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, το 1932 ιδρύθηκε το Γραφείο Κρατικής Βιομηχανίας (Devlet Sanayi Ofisi) και η Πιστωτική Βιομηχανική Τράπεζα, οργανισμοί που αναλαμβάνουν το καθήκον διαμόρφωσης του πρώτου πεντάχρονου πλάνου¹⁶¹. Τον Μάιο του 1932, ο Πρωθυπουργός της Τουρκίας Ισμέτ Ινονού (İsmet İnönü)¹⁶², επισκέφθηκε τη Σοβιετική Ένωση με σκοπό να μελετηθεί η μέθοδος εκβιομηχάνισης της χώρας και μεταξύ άλλων υπογράφει τεχνική και πιστωτική συμφωνία. Στη βάση αυτών των συμφωνιών, η Σοβιετική Ένωση χορήγησε δάνειο για σκοπούς

¹⁵⁷ Hershlag, *Turkish Economy*, σσ. 4-5.

¹⁵⁸ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 58.

¹⁵⁹ Hershlag, *Turkish Economy*, σ. 13.

¹⁶⁰ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 24.

¹⁶¹ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σσ. 64-65.

¹⁶² Ο Ισμέτ Ινονού, ήταν στρατιωτικός και έγινε μέλος της Επιτροπής Ένωσης και Προόδου το 1907. Το 1916 ηγήθηκε του στρατού στο ανατολικό μέτωπο υπό τις διαταγές του Μουσταφά Κεμάλ και από το 1919 εντάχθηκε ενεργά στο κεμαλικό κίνημα. Ηγήθηκε επίσης της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Λωζάνη. Την περίοδο 1923-1924 έγινε ο πρώτος Πρωθυπουργός της Τουρκίας, αξίωμα που κατείχε μέχρι και το 1937. Από το 1938 μέχρι το 1950 ήταν ο Πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας και ο άνθρωπος που εισήγαγε το πολυκομματικό σύστημα. Έγινε ξανά Πρωθυπουργός την περίοδο 1961-1965, αφού προηγουμένως ηγήθηκε τις αντιπολίτευσης ενάντια στο Δημοκρατικό Κόμμα. Την περίοδο 1965-1971 ήταν και πάλι στην αντιπολίτευση επί της διακυβέρνησης του Κόμματος Δικαιοσύνης. Αποχώρησε από το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα το 1972, ένα χρόνο πριν το θάνατό του. Μιχαλακόπουλος, *Πολιτικός οδηγός*, σσ. 58-59.

χρηματοδότησης του πρώτου πενταετούς πλάνου¹⁶³. Τον ίδιο χρόνο, ο Σοβιετικός καθηγητής Ορλώφ επισκέφθηκε την Τουρκία και παρουσίασε μια λεπτομερή έκθεση για την κατασκευή βιομηχανικών εγκαταστάσεων, η οποία τελικά εγκρίθηκε από την κυβέρνηση της Τουρκίας στις 17 Απριλίου 1934. Αυτό ήταν το πρώτο πενταετές πλάνο βιομηχανικής ανάπτυξης.

Κύριοι στόχοι του πρώτου πενταετούς πλάνου, ήταν η έμφαση στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, η βιομηχανική επέκταση διαμέσου της χρησιμοποίησης εγχώριων πρώτων υλών, η εξάπλωση των βιομηχανικών κέντρων στην καθυστερημένη αγροτική ύπαιθρο και η παρουσία εργοστασίων επεξεργασίας στις περιοχές που βρίσκονταν οι πρώτες ύλες. Στο πρώτο πενταετές πλάνο της Τουρκίας, προβλεπόταν η κατασκευή σχεδόν είκοσι νέων εργοστασίων¹⁶⁴. Πραγματικά, κατά την περίοδο 1930–1939, η Τουρκία κατάφερε να καλύψει το εμπορικό έλλειμμα και να ενισχύσει με συνάλλαγμα τα κρατικά ταμεία¹⁶⁵. Με αυτόν τον τρόπο, η χώρα είχε επισημοποιήσει την υλοποίηση μιας οικονομικής πολιτικής αντικατάστασης των εισαγωγών.

Το δεύτερο πεντάχρονο πλάνο εκβιομηχάνισης υποβλήθηκε στην Πρωθυπουργία το 1936. Προέβλεπε τη δημιουργία εκατό νέων εργοστασίων και την ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων όπως εξόρυξη ορυκτών, παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, κατασκευή οικιακών συσκευών, θαλάσσιες μεταφορές, τροφίμων και μηχανολογίας¹⁶⁶. Το πλάνο έγινε δεκτό από την τουρκική κυβέρνηση στις 18 Σεπτεμβρίου 1938. Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όμως διέκοψε την εφαρμογή ενός μέρους του δεύτερου πλάνου εκβιομηχάνισης.

Σαν αποτέλεσμα της πολιτικής του κρατισμού της δεκαετίας του 1930, το εθνικό προϊόν αυξήθηκε σταδιακά, ενώ το κατά κεφαλή εισόδημα σημείωσε σταθερή ετήσια αύξηση σε ολόκληρη τη δεκαετία κατά 4% και κατά την περίοδο 1935–1939, κατά 16%. Το ποσοστό της βιομηχανικής παραγωγής στο εθνικό προϊόν επίσης αυξήθηκε από 14% το 1929, σε 19% δέκα χρόνια μετά¹⁶⁷ και αυτό επιτεύχθηκε έστω και αν δεν παρατηρήθηκε καμιά ουσιαστική αλλαγή στη σύνθεση των επαγγελματιών. Παράλληλα όμως, η προσπάθεια κάλυψης του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο, είχε μια σοβαρή συνέπεια

¹⁶³ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σσ. 64-65.

¹⁶⁴ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σσ. 65-66.

¹⁶⁵ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 24.

¹⁶⁶ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 66.

¹⁶⁷ Hershlag, *Turkish Economy*, σσ. 14-15.

για την Τουρκία. Η τότε ναζιστική οικονομία της Γερμανίας, έφτασε να απορροφά σχεδόν το 85% των εξαγωγικών προϊόντων της Τουρκίας μέχρι και το 1939, οδηγώντας έτσι σε μια σοβαρή αλληλοεξάρτηση¹⁶⁸.

Ο κρατισμός της δεκαετίας του 1930 και γενικότερα ο ενεργός ρόλος του κράτους στην συγκέντρωση του κεφαλαίου και στις επενδύσεις, έλαβαν πολύ σοβαρά υπόψη τα συμφέροντα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το κράτος ουσιαστικά επενέβηκε ενεργά στους τομείς της οικονομίας που ο ιδιωτικός τομέας ήταν ακόμα αδύνατος να το πράξει¹⁶⁹. Η περίοδος μέχρι και το 1939, ήταν η περίοδος εμφάνισης των σημερινών ισχυρών (κοσμικών) επιχειρηματικών κύκλων της Τουρκίας, όπως Κότς (Κορ), Σαμπαντζί (Sabancı), Τσουκούροβα (Çukurova)¹⁷⁰, με επίκεντρο την ελαφρά βιομηχανία, την κλωστοϋφαντουργία, την επεξεργασία βαμβακιού και τα τρόφιμα¹⁷¹. Με το τέλος της δεκαετίας του 1930, η τουρκική βιομηχανική αστική τάξη μπορεί να μην κατάφερε να γίνει η κυρίαρχη δύναμη στο κράτος και στην κοινωνία, όμως κατάφερε σταδιακά να αυξήσει την επιρροή της.

Από την άλλη, ο αγροτικός τομέας δεν ενσωματώθηκε ποτέ στα πεντάχρονα πλάνα εκβιομηχάνισης και έμεινε έξω από τη διαδικασία εκμηχανοποίησης και εκσυγχρονισμού για μεγάλο χρονικό διάστημα, κυρίως λόγω της αντίδρασης των προεστών. Το πρώτο δείγμα κρατικής παρέμβασης στον αγροτικό τομέα, ήταν η δημιουργία ενός οργανισμού για την αγορά σιταριού από τους αγρότες, την αποθήκευση και την πώλησή του. Δημιουργήθηκε με την συνεργασία της Αγροτικής Τράπεζας και αργότερα τέθηκε υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Οικονομικών και μετονομάστηκε σε Γραφείο Αγροτικών Προϊόντων (Toprak Mahsulleri Ofisi). Το επόμενο σημαντικό βήμα κρατικής παρέμβασης στον αγροτικό τομέα, ήταν η ενίσχυση των πιστωτικών οργανισμών και η διεύρυνση του συνεταιριστικού κινήματος. Μέχρι το τέλος του 1932, είχαν τεθεί σε λειτουργία 572 πιστωτικοί συνεταιρισμοί, βασικός σκοπός των οποίων ήταν να βοηθήσουν τους αγρότες ενάντια στην τοκογλυφία. Παράλληλα, με την παραχώρηση βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων δανείων στα μέλη τους, το κράτος στόχευσε στην αύξηση της αγροτικής

¹⁶⁸ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 24.

¹⁶⁹ Zülküf Aydın, *The Political Economy of Turkey*, London 2005, σ. 27.

¹⁷⁰ Η Τσουκούροβα είναι περιοχή των Αδάνων στην Τουρκία, η οποία μάλιστα στα χρόνια μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μετατράπηκε σε ισχυρό βιομηχανικό κέντρο. Λεπτομέρειες στο κεφάλαιο II. «Η φιλελευθεροποίηση της τουρκικής οικονομίας κατά τη δεκαετία 1950-1960» της παρούσας εργασίας.

¹⁷¹ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 24.

παραγωγής¹⁷². Ήταν ένα μέτρο που συνέβαλε στην ένταση της αντιπαράθεσης μεταξύ των προεστών και μεγαλογαιοκτημόνων με το κεμαλικό-κοσμικό κράτος.

δ. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η περιθωριοποίηση των μη Μουσουλμάνων επιχειρηματιών

Η Τουρκία επιδίωξε να κρατήσει «ουδέτερη» στάση κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για να επιτύχει κάτι τέτοιο, υποχρεώθηκε να ενισχύσει την αμυντική της θωράκιση. Από 120 χιλιάδες στρατό, η Τουρκία αύξησε τα στρατεύματα της σε ενάμιση εκατομμύριο. Ο προϋπολογισμός του Υπουργείου Άμυνας της χώρας αυξήθηκε από 30% σε 50% του συνολικού κρατικού προϋπολογισμού¹⁷³. Για τη χρηματοδότηση των αμυντικών δαπανών, αυξήθηκαν οι φορολογίες και η Εθνική Τράπεζα αναγκάστηκε να εκδώσει χαρτονομίσματα, αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο τον πληθωρισμό¹⁷⁴. Σε συνθήκες πολέμου, ευνοήθηκε περαιτέρω ο κρατικός παρεμβατισμός, ο οποίος μάλιστα νομιμοποιήθηκε με το Νόμο Εθνικής Προστασίας (Milli Korunma Kanunu), τον Ιανουάριο του 1940. Ο νόμος αυτός έδωσε τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να ρυθμίσει τις τιμές, να επιτάξει υλικά και το δικαίωμα επιβολής καταναγκαστικής εργασίας. Ιδιαίτερα στην βιομηχανία μεταλλευμάτων, η καταναγκαστική εργασία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη¹⁷⁵.

Επίσης, σοβαρή αρνητική συνέπεια του Πολέμου στην Τουρκία ήταν και η άνθιση της μαύρης αγοράς, αφού η κυβέρνηση προσπάθησε να σταθεροποιήσει τις τιμές σε πολύ χαμηλά επίπεδα για να καταπολεμήσει τον πληθωρισμό, αλλά ταυτόχρονα η νομισματική πολιτική που ακολουθούσε, συνέβαλε στα αντίθετα αποτελέσματα με την αύξηση του πληθωρισμού¹⁷⁶. Μέσα από την μαύρη αγορά και την κερδοφορία της για ορισμένους κύκλους, την οποία προκάλεσε η έλλειψη σε προϊόντα και η κατακόρυφη άνοδος των τιμών, εμφανίστηκε ενισχυμένη μια μερίδα Τούρκων εμπόρων και γαιοκτημόνων. Αυτές οι ομάδες, έπαιξαν αργότερα καθοριστικό ρόλο στο «άνοιγμα» της τουρκικής αγοράς και στην περαιτέρω ενσωμάτωσή της στο δυτικό κεφάλαιο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁷⁷.

¹⁷² Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σσ. 74-75.

¹⁷³ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 267.

¹⁷⁴ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 267.

¹⁷⁵ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 267.

¹⁷⁶ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 267.

¹⁷⁷ Aydın, *Political Economy* σ. 17.

Πέρα από τις επιπτώσεις του πολέμου στον οικονομικό σχεδιασμό της χώρας, η Τουρκία, κατά τα πρώτα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υιοθέτησε μια αντιμειονοτική πολιτική. Οι ρατσιστικές προσεγγίσεις που εξαρτούσαν το έθνος από την καθαρότητα του αίματος, υποστηρίχθηκαν δημόσια ακόμα και από τους υψηλά ιστάμενους της χώρας. Από τις 28 Ιουνίου 1938 και μετά, η Άγκυρα ψήφισε διάφορους νόμους που καθιστούσαν σχεδόν αδύνατη την είσοδο στη χώρα των κατατρεγμένων τότε Εβραίων. Ένας νέος νόμος υποχρέωνε την κυβέρνηση να εκδίδει διαβατήρια μόνο σε όσους ανήκουν στην «τουρκική φυλή», αποκλείοντας έτσι ξένους υπηκόους¹⁷⁸. Κορύφωση της προσπάθειας εξουδετέρωσης των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων και ιδιαίτερα του μη τουρκικού κεφαλαίου, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν η υιοθέτηση του Φόρου Περιουσίας (*Varlık Vergisi*)¹⁷⁹.

Η εμφάνιση της μαύρης αγοράς, σε συνδυασμό με την νομιμοποιημένη κρατική παρέμβαση, δημιούργησαν έναν κύκλο κερδοσκόπων οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση. Γαιοκτήμονες, εισαγωγείς, έμποροι και δημόσιοι υπάλληλοι που χειρίζονταν κρατικές συμβάσεις, ήταν όλοι τους μέρος του δικτύου κερδοσκοπίας. Ο Erik Zürcher ισχυρίζεται ότι η λαϊκή αγανάκτηση ενάντια στους κερδοσκόπους ήταν αυτή που οδήγησε την κυβέρνηση να θεσπίσει το Φόρο Περιουσίας¹⁸⁰. Ο Berch Berberoğlu υποστηρίζει ότι ο Φόρος Περιουσίας στόχευσε αρχικά τα αστρονομικά κέρδη από τη μαύρη αγορά και ιδιαίτερα αυτά των μεγαλογαιοκτημόνων και των μεταπρατών. Όμως λόγω της ισχυρής αντίστασης που είχαν οι μεγαλογαιοκτήμονες, το περιεχόμενο και οι στόχοι της φορολογίας άλλαξαν και έπληξαν τους μη Μουσουλμάνους μεταπράτες έμπορους. Με αυτό τον τρόπο διασφαλίστηκε η κυριαρχία και η τελική επικράτηση των Τούρκων επιχειρηματιών της Κωνσταντινούπολης και άλλων περιοχών¹⁸¹.

«Αυτός ο νόμος είναι ταυτόχρονα ένας επαναστατικός νόμος. Είμαστε ενώπιον μιας ευκαιρίας που θα μας παραχωρήσει την οικονομική μας ανεξαρτησία. Ακυρώνοντας τους ξένους που είναι κυρίαρχοι στην αγορά μας, θα παραχωρήσουμε την τουρκική αγορά στα χέρια των Τούρκων»¹⁸². Τα λόγια αυτά, ανήκουν στον τότε Πρωθυπουργό της Τουρκίας

¹⁷⁸ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 67.

¹⁷⁹ Aktar, *Varlık Vergisi*, σ. 138.

¹⁸⁰ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 268.

¹⁸¹ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 97.

¹⁸² Çetinoğlu, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, σ. 145.

Σουκρού Σαράτσογλου (Şükrü Saraçoğlu)¹⁸³, και είναι ενδεικτικά των στόχων και του περιεχομένου του Φόρου, ο οποίος τελικά υιοθετήθηκε τον Νοέμβριο του 1942. Αρχικά, ο στόχος του Φόρου Περιουσίας ήταν η φορολόγηση των εισοδημάτων από την κερδοσκοπία και τον παράνομο πλουτισμό¹⁸⁴.

Οι φορολογούμενοι διαιρέθηκαν σε τέσσερις κατηγορίες: M – Μουσουλμάνοι, D – προσηλυτισμένοι Εβραίοι, E – ξένοι και GM – μη Μουσουλμάνοι. Από τις εξήντα ένα χιλιάδες άτομα περίπου που αφορούσε ο νόμος, μόνο το ένα τέταρτο ήταν Μουσουλμάνοι και οι οποίοι τελικά έτυχαν φορολογικών ελαφρύνσεων¹⁸⁵. Γενικότερα, στην εφαρμογή του νόμου επικράτησαν διαφορετικές κλίμακες φορολόγησης για κάθε μια από τις πιο πάνω κατηγορίες¹⁸⁶. Υπήρξαν όμως και πιέσεις από βουλευτές στους τοπικούς κυβερνήτες (Vali) των περιοχών που εκλέγονταν για να εξαιρεθούν Μουσουλμάνοι από την συγκεκριμένη φορολογία, φαινόμενο που παρατηρήθηκε ιδιαίτερα στην ύπαιθρο¹⁸⁷. Η εξαίρεση από τη φορολογία δεν ίσχυσε σε περιπτώσεις μη Μουσουλμάνων επιχειρηματικών, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη.

Η βεβαίωση του φόρου, γινόταν από τοπικές επιτροπές στις οποίες συμμετείχαν τοπικοί κρατικοί αξιωματούχοι, εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης και των εμπορικών επιμελητηρίων. Οι μη Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες αναγκάστηκαν να πληρώσουν φόρους, τουλάχιστον δέκα φορές μεγαλύτερους από τους Μουσουλμάνους. Επιπλέον, δεν επιτρέπεται στους μη Μουσουλμάνους φορολογούμενους να πληρώσουν το ποσό σε δόσεις¹⁸⁸. Η διαφορά στην καταβολή των ποσών, αλλά και στην ύπαρξη του πλούτου μεταξύ Μουσουλμάνων και μη Μουσουλμάνων, φάνηκε χαρακτηριστικά στην Κωνσταντινούπολη, μια μεγαλούπολη που διέθεσε ίσως το μεγαλύτερο ποσό χρημάτων στο Φόρο Περιουσίας. Οι πλουσιότεροι Μουσουλμάνοι της Κωνσταντινούπολης, περίπου

¹⁸³ Ο Σουκρού Σαράτσογλου εκλέγηκε βουλευτής το 1923 και το 1926 ηγήθηκε της τουρκικής αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις με την Ελλάδα για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Το 1932 ηγήθηκε της τουρκικής αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις στο Παρίσι για το διακανονισμό των οθωμανικών χρεών. Διετέλεσε σε διαφορετικές περιόδους μέχρι και το 1946 Υπουργός Παιδείας, Υπουργός Δικαιοσύνης και Υπουργός Εξωτερικών. Την περίοδο από τις 9 Ιουλίου 1942 μέχρι τις 8 Μαρτίου 1943 και την περίοδο από τις 15 Μαρτίου 1943 μέχρι τις 5 Αυγούστου 1946, άσκησε τα καθήκοντα του Πρωθυπουργού. Από το 1948 μέχρι το 1950 ήταν Πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης και αργότερα αποσύρθηκε από την πολιτική δράση. Heper, *Türkiye Sözlüğü*, σ. 413.

¹⁸⁴ Bozarlan, *İstoria*, σ. 68.

¹⁸⁵ Bozarlan, *İstoria*, σ. 68.

¹⁸⁶ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 336.

¹⁸⁷ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 337.

¹⁸⁸ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 268.

460 άτομα, πλήρωσαν συνολικά 17.294.54 τουρκικές λίρες, ενώ οι πλουσιότεροι μη Μουσουλμάνοι, 2.563 άτομα, πλήρωσαν 189.969.980 τουρκικές λίρες¹⁸⁹.

Οι φορολογικές κλίμακες ήταν τέτοιες που ήταν σχεδόν αδύνατο να εξοφληθούν οι φόροι. Ορισμένοι ήταν αναγκασμένοι να πληρώσουν έως και ένα εκατομμύριο τουρκικές λίρες. Η αδυναμία εξόφλησης, οδηγούσε τους φορολογούμενους, είτε στην εγκατάλειψη της χώρας, είτε στα καταναγκαστικά έργα στα στρατόπεδα εργασίας¹⁹⁰. Το Άσκαλε (Aşkale) στην Ανατολική Τουρκία «φιλοξένησε» 1.400 φυλακισμένους σύμφωνα με επίσημους αριθμούς και 8.000 σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες. Κάποιοι από αυτούς πέθαναν στη φυλακή, κάποιοι άλλοι έμειναν έγκλειστοι μέχρι και το 1944¹⁹¹. Η αυστηρότητα και το πνεύμα εκδίκησης, με τα οποία εφαρμόστηκε ο νόμος αυτός, αντικατοπτρίστηκαν για μια ακόμα φορά στα λόγια του Τούρκου Πρωθυπουργού: «Αυτός ο νόμος θα εφαρμοστεί με όλη την απαιτούμενη αυστηρότητα εναντίον όλων όσοι επωφελήθηκαν από τη φιλοξενία αυτής της χώρας για να πλουτίσουν και οι οποίοι, στη δύσκολη παρούσα κατάσταση, παραλείπουν να εκπληρώσουν τα καθήκοντα τους απέναντί της»¹⁹².

Ο Φόρος Περιουσίας μπορεί να χαρακτηριστεί και ως συνέχεια της πορείας δημιουργίας μιας εθνικής-τουρκικής οικονομίας έτσι όπως την αντιλήφθηκαν οι Νεότουρκοι. Ο Cemil Ertem υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη φορολογία ήταν μέρος της πολιτικής τουρκοποίησης του κεφαλαίου και ως τέτοια μπορεί να θεωρηθεί ακόμα και ως συνέχεια μιας πολιτικής που οδήγησε στη γενοκτονία των Αρμενίων το 1915. Η κρατική παρέμβαση και επιβολή στα πλαίσια του συγκεκριμένου φόρου, ήταν χαρακτηριστική του ρόλου της κεμαλικής γραφειοκρατίας στη διαδικασία μετακίνησης του πλούτου και του κεφαλαίου από μια ομάδα πληθυσμού σε μια άλλη¹⁹³. Μετά την εφαρμογή του Φόρου Περιουσίας, οι Τούρκοι έμποροι πήραν την κυρίαρχη θέση στην οικονομία, ιδιαίτερα στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης¹⁹⁴, αφού «αντικατέστησαν» τη μη Μουσουλμανική μεταπρατική τάξη.

Ο συσσωρευμένος πλούτος από την κερδοσκοπία του πολέμου και τη μαύρη αγορά, αναδιανεμήθηκε διαμέσου του κράτους, προς τους Μουσουλμάνους, προκαλώντας καίριο

¹⁸⁹ George Angeletopoulos, "The Turkish Capital Tax (Varlık Vergisi): An Evaluation", *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, 15 (2008) 360.

¹⁹⁰ Aktar, *Varlık Vergisi*, σ. 225.

¹⁹¹ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 68.

¹⁹² Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 68.

¹⁹³ Ertem, "Türkiye'de Zenginliğin", σ. 71.

¹⁹⁴ Angeletopoulos, "Capital Tax", σ. 371.

πλήγμα στις μη μουσουλμανικές εμπορικές δυνάμεις. Με βάση στοιχεία που παραθέτει ο Ευάγγελος Καραφωτάκης, από τα 315 εκατομμύρια τουρκικές λίρες που μαζεύτηκαν συνολικά στη βάση της συγκεκριμένης φορολογίας, το 53% πληρώθηκε από μη Μουσουλμάνους, το 10.5% από ξένους επιχειρηματίες διαμένοντες στην Τουρκία και μόνο το 36.5% πληρώθηκε από Τούρκους Μουσουλμάνους¹⁹⁵. Ο Φόρος Περιουσίας, ήταν ένας από τους σημαντικότερους λόγους, που η σχέση του τουρκικού κράτους με τις μειονότητες δεν είχε αποκατασταθεί ποτέ. Οι μη Μουσουλμανικές μειονότητες, ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρουσιάστηκαν απρόθυμες να επενδύσουν στην Τουρκία¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 26.

¹⁹⁶ Angeletopoulos, "Capital Tax", σ. 371.

1. Η θέση της Τουρκίας στη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων

«Ήταν προς το συμφέρον των ΗΠΑ το να μην ιδρυθεί καμιά μεγάλη δύναμη στον Περσικό Κόλπο αντίθετη με τη σημαντική αμερικανική πετρελαϊκή ανάπτυξη στη Σαουδική Αραβία»¹⁹⁷. Τα λόγια του τέως Αμερικανού Υπουργού Εξωτερικών Κόρντελ Χάλ (Cordell Hull) είναι χαρακτηριστικά των ισορροπιών και των συμφερόντων που δημιούργησε η παγκόσμια τάξη πραγμάτων με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ένας σημαντικός παράγοντας που επηρέασε τις πολιτικές επιλογές των ΗΠΑ κατά την μεταπολεμική περίοδο ήταν και η ανάγκη προστασίας και επέκτασης των αμερικανικών συμφερόντων στα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η παραγωγή πετρελαίου στη Μέση Ανατολή είχε ήδη αυξηθεί κατακόρυφα. Στη Σαουδική Αραβία, η παραγωγή πετρελαίου από 0.5 εκατομμύρια τόνους το 1939, έφτασε στα 25.9 εκατομμύρια τόνους το 1950. Κατά την ίδια περίοδο, η ιρανική παραγωγή αυξήθηκε από 9.6 εκατομμύρια σε 31.8. Σε μια τέτοια κατάσταση, πολλές αμερικανικές εταιρείες έμειναν εκτός συμβολαίων. Για αυτό το λόγο και κάτω από την πίεση μεγάλων πετρελαϊκών εταιρειών¹⁹⁸, η αμερικανική κυβέρνηση καθόρισε ολοκληρωμένους στρατηγικούς σχεδιασμούς για την ενίσχυση της οικονομικής της επιρροής¹⁹⁹. Αναπόσπαστο κομμάτι των συγκεκριμένων στρατηγικών σχεδιασμών των ΗΠΑ, ήταν και η Τουρκία.

Τα πιο πάνω δεδομένα σε πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο, εκφράστηκαν κυρίως γύρω από την ανάγκη «άμυνας» του καπιταλιστικού κόσμου απέναντι στο λεγόμενο κομμουνιστικό κίνδυνο. Η γεωγραφική εγγύτητα της Τουρκίας με τη Σοβιετική Ένωση, αλλά και η γεωστρατηγική σημασία της θέσης της ως γέφυρα μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, μεταξύ Ευρώπης και Μέσης Ανατολής, καθώς και μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Μέσης Ανατολής, την έθεσε σε προτεραιότητα στα αμερικανικά σχέδια. Έτσι, εντός της

¹⁹⁷ Atasoy, *Islamists*, σ. 62.

¹⁹⁸ Μία από τις ισχυρότερες αμερικανικές πετρελαϊκές εταιρείες ήταν η Standard Oil California (SOCAL), η οποία στις 29 Μαΐου 1933 υπέγραψε συμφωνία με την κυβέρνηση της Σαουδικής Αραβίας για εκμετάλλευση των πετρελαίων της χώρας. Με αυτή την συμφωνία ιδρύθηκε αρχικά η εταιρεία California – Arabian Standard Oil Co. (CASOC). Το 1944, με την εμπλοκή και άλλων αμερικανικών εταιρειών μετεξελίχθηκε στην εταιρεία ARAMCO. Μέχρι το 1980, η κυβέρνηση της Σαουδικής Αραβίας αγόρασε ολόκληρο το ποσοστό των μετοχών και σήμερα η εταιρεία Saudi ARAMCO, είναι η μεγαλύτερη κρατική εταιρεία της χώρας.

¹⁹⁹ Atasoy, *Islamists*, σ. 63.

συγκεκριμένης πραγματικότητας, η Τουρκία θα περνούσε στον πολυκομματισμό με έναν τρόπο, που κατά τις ΗΠΑ, θα έπρεπε να διασφαλίζει πρώτα και κύρια τον αντικομμουνισμό. Θα έπρεπε να γίνει μια χώρα-«τοίχος άμυνας» ενάντια στη Σοβιετική Ένωση. Η εγγύηση ανόδου δεξιών πολιτικών σχηματισμών, η εντατικοποίηση της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας και η αξιοποίηση της θρησκείας, ήταν μεταξύ των βασικών πυλώνων της μεταπολεμικής πολιτικής και οικονομικής περιόδου στην Τουρκία²⁰⁰.

Ο βασικότερός άξονας υλοποίησης των αμερικανικών και ευρύτερα δυτικών σχεδιασμών, ήταν οι αλλαγές στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δημιουργήθηκε ένας εντελώς διαφορετικός κόσμος, στα πλαίσια του οποίου τα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη της Δύσης δεν είχαν σχεδόν κανένα περιθώριο να αποφύγουν μια κοινωνική και οικονομική εξέλιξη βασισμένη στο δυτικό κεφάλαιο²⁰¹. Ο συγκεκριμένος τρόπος οικονομικής ανάπτυξης, που επικράτησε στον Δυτικό κόσμο της μεταπολεμικής περιόδου δεν επέτρεπε την προοπτική ανεξαρτησίας στις οικονομικές επιλογές και στη βιομηχανική ανάπτυξη. Ο σχεδιασμός που αφορούσε στη θέση της Τουρκίας εντός του νέου καταμερισμού της παραγωγής στις χώρες του καπιταλισμού, υπογράμμιζε το λεγόμενο «συγκριτικό πλεονέκτημα», δηλαδή την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα με προσανατολισμό το εξαγωγικό εμπόριο και τη μείωση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία²⁰².

Το δεδομένο αυτό στην τουρκική περίπτωση σήμαινε την αναθεώρηση του κρατισμού στην οικονομία, αλλά και την ενσωμάτωση της χώρας στους διεθνείς οργανισμούς και προγράμματα που θα συνέβαλαν στην υλοποίηση της πιο πάνω πολιτικής. Έτσι η Τουρκία εντάχθηκε στο Δόγμα Τρούμαν (Truman Doctrine)²⁰³ και το Σχέδιο Μάρσαλ (Marshall Plan)²⁰⁴, αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τον Μάρτιο του 1947,

²⁰⁰ Oya Köymen, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*, İstanbul 2007, σ. 107.

²⁰¹ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, σ. 351.

²⁰² Aydın, *Political Economy*, σ. 29.

²⁰³ Το Δόγμα Τρούμαν είναι ένα σύνολο αρχών της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, έτσι όπως είχαν κατατεθεί από τον 33^ο Πρόεδρο των ΗΠΑ Χάρι Τρούμαν σε ομιλία του ενώπιον του Κογκρέσου στις 12 Μαρτίου 1947, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βασικός άξονας του δόγματος ήταν η παραχώρηση 400 εκατομμυρίων δολαρίων οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας σε Ελλάδα και Τουρκία με στόχο, όπως υποστήριξε ο Τρούμαν, να αναχαιτίσουν τον κίνδυνο του κομμουνισμού.

²⁰⁴ Ήταν το κυριότερο σχέδιο των ΗΠΑ για την ανοικοδόμηση της Δυτικής Ευρώπης μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το Σχέδιο δημιουργήθηκε από το σύνολο των κρατών που συμπεριέλαβε υπό την καθοδήγηση των ΗΠΑ στις 12 Ιουλίου 1947 και πήρε το όνομά του από τον τότε Αμερικανό Υπουργό Εξωτερικών George Marshall. Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων ετών του σχεδίου δαπανήθηκαν περίπου 13 δισεκατομμύρια δολάρια.

δημιουργήθηκε το Συμβούλιο Αμερικανο-Τουρκικής Φιλίας, το Σεπτέμβριο του 1952, η Τουρκία γίνεται μέλος του ΝΑΤΟ και το 1955 παραχωρούνται στις ΗΠΑ οι στρατιωτικές βάσεις στην περιοχή Ιντζιρλίκ (İncirlik)²⁰⁵.

Στα πλαίσια που καθόριζε η νέα θέση της Τουρκίας στο δυτικό κόσμο, η φιλοσοφία των πεντάχρονων πλάνων σχεδιασμένης ανάπτυξης με έντονο το ρόλο του κράτους, ήταν απορριπτέα. Το πεντάχρονο πλάνο βιομηχανικής ανάπτυξης που ετοιμάστηκε το 1946, απορρίφθηκε από τις ΗΠΑ, ενώ δεν ήταν καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι οι αμερικανικές αποστολές που έφταναν στη χώρα για να τροχοδρομήσουν την πορεία της οικονομικής βοήθειας στα πλαίσια του Σχεδίου Μάρσαλ, αποτελούνταν κυρίως από σημαντικά στελέχη του ιδιωτικού τομέα²⁰⁶.

Στις 4 Ιουλίου 1947, η Τουρκία υπέγραψε με τις ΗΠΑ διμερή συμφωνία για την οικονομική βοήθεια. Στο πλαίσιο αυτής της συμφωνίας, η Τουρκία αναλάμβανε την υποχρέωση να παραιτηθεί από την έννοια του κρατισμού, να καταργήσει τους τελωνειακούς περιορισμούς στις εισαγωγές, να καταργήσει τα κρατικά μονοπώλια, αλλά και να άρει όλους τους περιορισμούς με στόχο την πλήρη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου²⁰⁷. Μέχρι το 1949, η οικονομική βοήθεια των ΗΠΑ στην Τουρκία έφτασε τα 187 εκατομμύρια δολάρια και μέχρι το 1952, το ποσό ανέβηκε στα 351 εκατομμύρια δολάρια. Η στρατιωτική βοήθεια ήταν επίσης μεγάλη, φτάνοντας από τα εκατό εκατομμύρια δολάρια το 1948, στα 687 εκατομμύρια δολάρια το 1952²⁰⁸. Με αυτόν τον τρόπο, η Τουρκία της μεταπολεμικής περιόδου σταδιακά ενσωματώθηκε στη Δύση, επισημοποιώντας την στρατηγική επιλογή που είχε κάνει ήδη από μερικά χρόνια πριν, ο τότε Πρόεδρος Ισμέτ Ινονού (İsmet İnönü).

2. Ο πολυκομματισμός, η εμφάνιση του Δημοκρατικού Κόμματος και οι εκλογές του 1950

Από το καλοκαίρι του 1944, η κυβέρνηση του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (ΡΛΚ), ανέθεσε στους Σεβκέτ Σουρεγιά Αϊντεμίρ (Şevket Süreyya Aydemir) και Ισμαήλ

²⁰⁵ Köymen, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*, İstanbul 2007, σ. 109.

²⁰⁶ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945–1980)*, İstanbul 1994, σ. 160.

²⁰⁷ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 285.

²⁰⁸ Berberoğlu, *H Τουρκία*, σ. 108.

Χιουσρέβ (İsmail Hüsrev), πρώην εκδότης του περιοδικού Κάντρο (Kadro)²⁰⁹, τη σύνταξη μιας έκθεσης προτάσεων για την προσαρμογή της οικονομίας της Τουρκίας στις μεταπολεμικές συνθήκες. Μια από τις προτάσεις τους, που τελικά η κυβέρνηση υιοθέτησε, ήταν η ανάπτυξη προγραμμάτων με τον έλεγχο των κρατικών τραπεζών. Όμως παράλληλα, η κυβέρνηση αναθέτει σε μια ομάδα γραφειοκρατών, γνωστών για την υποστήριξή τους προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, το καθήκον ετοιμασίας ενός εγγράφου, το οποίο το 1947 μετατράπηκε στο επίσημο Σχέδιο Ανάπτυξης της Τουρκίας. Με το έγγραφο υιοθετήθηκαν πλήρως όλες οι απόψεις των δυτικών κύκλων, και αποτέλεσε το βασικό κορμό των ξένων επενδύσεων στη χώρα²¹⁰. Σε συνδυασμό με την υιοθέτηση του πολυκομματικού συστήματος, το ΡΑΚ προχώρησε στην αναγνώριση της ύπαρξης «διαφορετικών ομάδων», αλλά όχι τάξεων, στην τουρκική κοινωνία, κατά το 6^ο Συνέδριο του κόμματος το 1946. Τον επόμενο χρόνο, το κυβερνών κόμμα προχώρησε στην αναγνώριση της αναγκαιότητας για ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα και νομιμοποίηση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στα σχολεία²¹¹.

Ο Ισμέτ Ινονού, φαίνεται ότι κατανόησε πολύ σύντομα τις ριζικές αλλαγές στον μεταπολεμικό κόσμο και επιδίωξε να ανταποκριθεί άμεσα στις νέες συνθήκες που δημιουργούσε η στρατηγική επιλογή ενσωμάτωσης της Τουρκίας στη Δύση. Την 1^η Νοεμβρίου 1945, ο Ινονού διακήρυξε ότι θα άρχιζαν οι αλλαγές με στόχο τη μεταρρύθμιση του τουρκικού πολιτικού συστήματος και την υιοθέτηση του πολυκομματισμού, ούτως ώστε η χώρα να συνάδει με τον «κόσμο του καπιταλισμού και της δημοκρατίας»²¹². Ο πολυκομματισμός, αποτέλεσε αναμφίβολα ένα από τα σημαντικότερα νέα δεδομένα στην Τουρκία και όπως ήταν αναμενόμενο, το κυβερνών κόμμα επιδίωξε να προετοιμάσει το έδαφος για παραμονή του στην εξουσία.

Με αυτό το σκεπτικό, το ΡΑΚ κατέθεσε στην Εθνοσυνέλευση το νόμο περί παροχής γης στους αγρότες τον Ιανουάριο 1945, στοχεύοντας να κερδίσει ξανά τη μάζα των ακτημόνων και φτωχών αγροτών και να επανακαθορίσει την κοινωνική συμμαχία μαζί τους. Τα φτωχά στρώματα των αγροτικών περιοχών ήταν τα βασικά θύματα της

²⁰⁹ Το περιοδικό Kadro (η λέξη έχει την έννοια της ηγετικής ομάδας στελεχών), εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 1932, μετά από σχετικές παρεμβάσεις του Μουσταφά Κεμάλ, με στόχο να θεμελιώσει και να διαδώσει το θεωρητικό υπόβαθρο του κεμαλισμού. Κυκλοφόρησε μέχρι το 1935, λόγω του ότι οι πρωταγωνιστές στην έκδοσή του ακολούθησαν διαφορετικό δρόμο από τις «επιθυμίες» του καθεστώτος. Heper, *Türkiye Sözlüğü*, σ. 313.

²¹⁰ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 2007, σ. 93.

²¹¹ Atasoy, *Islamists*, σ. 68.

²¹² Feroz Ahmad, *Turkey: The Quest for Identity*, Oxford 2003, σ. 99.

οικονομίας που επικράτησε κατά τη διάρκεια του Πολέμου. Ιδιαίτερα, η θέσπιση του νόμου περί της Εθνικής Προστασίας, ο οποίος προέβλεπε την παραχώρηση μέρους των εισοδημάτων των φτωχών αγροτών προς το κράτος για τους πολεμικούς σκοπούς, ήταν βασική αιτία της περαιτέρω εξαθλίωσής τους²¹³. Ο νόμος περί παροχής γης λοιπόν, προέβλεπε αρχικά την παραχώρηση καλλιεργήσιμων γαιών στους ακτήμονες αγρότες, καθώς και την κρατικοποίηση συγκεκριμένων εκτάσεων γης που βρίσκονταν υπό την ιδιοκτησία μεγαλογαιοκτημόνων²¹⁴. Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη πρόταση του ΡΑΚ πρόβαλε σαν μια εναλλακτική πρόταση ενίσχυσης των εισοδημάτων των φτωχών αγροτικών στρωμάτων, αλλά την ίδια στιγμή και σαν μια απειλή προς τα κέρδη των μεγαλογαιοκτημόνων.

Οι συζητήσεις γύρω από το συγκεκριμένο νόμο έφεραν στην επιφάνεια την ταξική διαφοροποίηση εντός του ΡΑΚ, η οποία οδήγησε τελικά στην εμφάνιση της αντιπολίτευσης κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι μεγαλογαιοκτήμονες, το – έστω και μικρό – ιδιωτικό βιομηχανικό κεφάλαιο και κάποιοι εμπορικοί κύκλοι, αντέδρασαν σφοδρά στο προτεινόμενο νομοσχέδιο²¹⁵. Οι συγκεκριμένες μερίδες των οικονομικά ισχυρών κύκλων, αποτέλεσαν την πρωταγωνιστική δύναμη ίδρυσης του Δημοκρατικού Κόμματος (Demokrat Partisi – ΔΚ), στις 7 Ιανουαρίου 1946. Το δεδομένο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα και από την κοινωνική προέλευση των ιδρυτικών στελεχών του κόμματος της αντιπολίτευσης. Ο Τζελάλ Μπαγάρ (Celal Bayar) τραπεζίτης και επιχειρηματίας, ο Αντνάν Μεντερές (Adnan Menderes) και ο Εμίν Σαζάκ (Emin Sazak) μεγαλογαιοκτήμονες, ο Φουάτ Κιοπρουλού (Fuat Köprülü) ακαδημαϊκός και ο Ρεφίκ Κοραλτάν (Refik Koraltan) ανώτερος γραφειοκράτης²¹⁶. Το ΔΚ ήταν γενικότερα ένα πολιτικό κίνημα που αναπτύχθηκε κάτω από τον έλεγχο της μεγάλης γαιοκτησίας²¹⁷.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο Ινονού αποφάσισε να προσφύγει πρόωρα στις κάλπες των βουλευτικών εκλογών, επιδιώκοντας να ξαφνιάσει την αντιπολίτευση. Έτσι οι πρώτες εκλογές της μεταπολεμικής περιόδου έγιναν το 1946 (αντί το 1947) και η νίκη του ΡΑΚ με 390 από τις 465 έδρες, δεν αποτέλεσε έκπληξη²¹⁸. Όμως το γεγονός ότι το ΔΚ, βρισκόταν στην Εθνοσυνέλευση με 65 έδρες, υπογράμμισε την εντελώς νέα ιστορική στροφή της

²¹³ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Sağı ve AKP*, İstanbul 2007, σ. 17.

²¹⁴ Köymen, *Sermaye*, σ. 108.

²¹⁵ Atasoy, *Islamists*, σ. 66.

²¹⁶ Ahmad, *Identity*, σ. 100.

²¹⁷ Kahraman, *Türk Sağı*, σ. 17.

²¹⁸ Altunışık, *Tür, Turkey*, σ. 28.

χώρας η οποία χαρακτηριζόταν από μια νόμιμη και με ξεκάθαρο τρόπο ταξικά τοποθετημένη αντιπολίτευση. Η επισημοποίηση της παρουσίας αξιωματικής αντιπολίτευσης αλλά και ο ταξικός της χαρακτήρας αποτέλεσαν την έκφραση δύο βασικών αξόνων πολιτικής: από τη μια ήταν η διεκδίκηση για μια φιλελευθεροποιημένη οικονομία, μακριά από την κρατική παρέμβαση για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Από την άλλη, ήταν η νέα δυναμική της τοπικής, συντηρητικής παράδοσης και των ισλαμικών αναφορών, ενάντια στην πολιτική, πολιτιστική και ιδεολογική καταπίεση της κεμαλικής γραφειοκρατικής ελίτ²¹⁹. Οι δύο αυτοί άξονες πολιτικής σήμαιναν ουσιαστικά ότι στην τουρκική Εθνοσυνέλευση έδινε πλέον το παρόν της μια δυναμική που ευνοούσε με οργανωμένο τρόπο το «άνοιγμα» της καπιταλιστικής ανάπτυξης προς τα στρώματα εκείνα του πληθυσμού που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν αποκλεισμένα από την κύρια πολιτική και οικονομική δραστηριότητα. Δηλαδή το μέρος του πληθυσμού που η κεμαλική ελίτ της μονοκομματικής περιόδου δεν είχε επιλέξει για να ενδυναμώσει τη «δική της έμπιστη» αστική τάξη.

Η πρώτη περίοδος μετά τις εκλογές του 1946, ήταν κρίσιμης σημασίας για το μέλλον του πολυκομματισμού στην Τουρκία. Ο Ινονού προσπάθησε να αλλάξει τις παραδοσιακές πολιτικές του κόμματός του, με στόχο να οικειοποιηθεί τη δυναμική υπέρ των φιλελευθεροποιήσεων τόσο στο οικονομικό πεδίο, όσο και στα ζητήματα της θρησκείας. Για πρώτη φορά το ΡΛΚ αναγκάστηκε από τις πολιτικές συνθήκες να «πάει στον κόσμο». Μάλιστα δόθηκε η εντύπωση ότι το κόμμα είχε πλέον εγκαταλείψει με σταθερά βήματα τους τρεις από τους έξι βασικούς πυλώνες του κεμαλικού δόγματος: τον κρατισμό, την μεταρρύθμιση και την κοσμικότητα. Προχωρώντας σε τέτοιου είδους αλλαγές, το ΡΛΚ θεώρησε ότι θα παρέμενε κυρίαρχη πολιτική δύναμη και στις επόμενες εκλογές του 1950²²⁰.

Όμως η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική. Το ΡΛΚ, εξακολουθούσε να αποτελεί το σοβαρότερο συμβολισμό της αυταρχικότητας που επικράτησε τα προηγούμενα χρόνια²²¹. Το αίσθημα αυτό κυριάρχησε σε μια μεγάλη μάζα κόσμου αποξενωμένη από την πολιτική και οικονομική διαδικασία. Άλλωστε η επικρατούσα αντίληψη για την πολιτική διαδικασία, σε ένα μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων, ήταν ότι αυτή αποτελούσε

²¹⁹ Keyder, *Class*, σ. 117.

²²⁰ Ahmad, *Identity*, σ. 103.

²²¹ Ersin Kalaycıoğlu, *Turkish Dynamics*, New York 2005, σ. 74.

αποκλειστική ενασχόληση της γραφειοκρατικής ελίτ. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι βουλευτές στην Εθνοσυνέλευση, ήταν απλά μια προέκταση της διοικητικής μηχανής του κράτους²²².

Με αυτά τα δεδομένα το ΔΚ αναδείχθηκε ο μεγάλος νικητής των εκλογών του 1950, κερδίζοντας 53% και 408 έδρες στην Εθνοσυνέλευση. Το ΡΑΚ, έμεινε στις 69 έδρες και ποσοστό 38%²²³. Η επιτυχία του ΔΚ, είχε ερμηνευθεί από πολλούς την εποχή εκείνη, αλλά ακόμα και από ειδικούς μέχρι σήμερα, ως το σημείο καμπής της ιστορίας της Τουρκίας. Παρόλο που η σημασία της νίκης του ΔΚ είναι εξαιρετική, εντούτοις οι αλλαγές στην τουρκική κοινωνία ήταν περισσότερο συνδεδεμένες με τις ίδιες τις ιστορικές συνθήκες της μεταπολεμικής εποχής. Η κοινωνική δυναμική που αναπτύχθηκε εκείνη την περίοδο ήταν αποτέλεσμα της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Η ενσωμάτωση της Τουρκίας στους οργανισμούς της Δύσης, αλλά και η προσπάθεια να ξεπεραστούν οι δομικές αδυναμίες του καπιταλισμού στην Τουρκία, ιδιαίτερα μέσα από το ξένο κεφάλαιο²²⁴, ήταν καθοριστικοί παράγοντες που εισήγαγαν τις γενικότερες αλλαγές στη χώρα μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1950 θα μπορούσαν να ερμηνευθούν και ως η νίκη της τουρκικής περιφέρειας έναντι του πολιτικού και οικονομικού κέντρου²²⁵. Δηλαδή, ήταν η νίκη των μεγαλοβιομηχανών και προεστών της παραδοσιακής υπαίθρου επί των θεσμών και της γραφειοκρατίας ενός κράτους που είχε αποτύχει να εξαπλώσει την επιρροή του σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Κατά τον Hasan Bülent Kahraman, το «κέντρο» στην τουρκική περίπτωση, είναι το ιστορικό μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων που πρωταγωνίστησε στην ίδρυση του σύγχρονου εθνικού κράτους μέχρι και το τέλος της μονοκομματικής περιόδου. Το ιστορικό αυτό μπλοκ ήταν οι στρατιωτικοί, οι γραφειοκράτες και οι διανοούμενοι, που αποτέλεσαν παράλληλα και τον βασικό πόλο της διαδικασίας εκμοντερνισμού της Τουρκίας²²⁶. Η «περιφέρεια» είναι η μεγάλη μάζα του κόσμου που δε συμμετείχε και ως ένα βαθμό δεν αποδέχτηκε την πολιτική εκμοντερνισμού και εκκοσμίκευσης του κέντρου. Είναι ο συντηρητικός-θρησκευόμενος πληθυσμός της

²²² Keyder, *Class*, σ. 117.

²²³ Altunışık, Tür, *Turkey*, σ. 28.

²²⁴ Ali Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul 1989, σσ. 52-53.

²²⁵ Η θεωρία της αντιπαράθεσης περιφέρειας και κέντρου στην Τουρκία, ως βασικού στοιχείου στην ιστορία της χώρας, θεμελιώθηκε από τον κοινωνιολόγο Şerif Mardin μέσα από το άρθρο του "Center-Periphery Relations: A key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102 (1973) 169-190. Galip L. Yalman, "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif bir okuma denemesi", Neşecan Balkan, Sungur Savran, (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları*, τ. 1, İstanbul 2004, σ. 55.

²²⁶ Kahraman, *Türk Sağı*, σσ. 4-5.

αγροτικής υπαίθρου²²⁷ και των μεγάλων πόλεων της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ανατολίας²²⁸. Ο Τζεμίλ Μέριτς (Cemil Meriç)²²⁹ συναντήθηκε το 1946 με τους κύκλους των διανοουμένων της Κωνσταντινούπολης και μετά είχε επισημάνει ότι «δεν μπορέσαμε να σμίξουμε. Αυτοί ήταν παιδιά την Κωνσταντινούπολης, εγώ ερχόμουν από την ύπαιθρο»²³⁰, καταθέτωντας με αυτό τον τρόπο το πολιτιστικό χάσμα των δύο περιοχών.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του ΔΚ ήταν το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής του ομάδας διέθετε σημαντικό τοπικό έρεισμα στις εκλογικές περιφέρειες. Οι βουλευτές του κόμματος ήταν τοπικές προσωπικότητες, γεγονός που συνέβαλε στην «για πρώτη φορά μαζική και απευθείας εκπροσώπηση της υπαίθρου» και του αξιακού της πλαισίου, στην Εθνοσυνέλευση²³¹.

Πέραν όμως από το ερμηνευτικό σχήμα «αντιπαράθεσης κέντρου-περιφέρειας», το αποτέλεσμα των εκλογών του 1950 μπορεί να ερμηνευθεί ως έκφραση ενός βαθμού αυτοπεποίθησης της αστικής τάξης, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Το βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο, καθώς και οι μεγαλογαιοκτήμονες, μετά το τέλος του Πολέμου, αντιλήφθηκαν ότι η νέα τάξη πραγμάτων ήταν προσαρμοσμένη στους δικούς τους στόχους²³². Η συγκεκριμένη συνειδητοποίηση, σε συνδυασμό με τη μερική συγκέντρωση κεφαλαίου και οικονομικής δύναμης, συνέβαλε σε μια διαφορετική πολιτική επιλογή των διαφορετικών μερίδων της άρχουσας τάξης στην Τουρκία. Μέχρι και το 1950, ενδυναμώθηκε σχετικά η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής²³³, δηλαδή ενδυναμώθηκε μια άλλη κοινωνική δυναμική, πέραν και έξω από τον αυστηρό έλεγχο της γραφειοκρατίας, η οποία στο προηγούμενο διάστημα ήταν βασικός άξονας δημιουργίας της αστικής τάξης. Εκμεταλλευόμενες την κερδοφορία της εποχής του Πολέμου και την πολιτική μερικής φιλελευθεροποίησης του ΡΛΚ μέχρι το 1950, οι μερίδες της αστικής

²²⁷ Κατά τη δεκαετία του 1950 στην ύπαιθρο της τουρκικής Ανατολίας, ποσοστό περίπου 68% δεν γνώριζε ανάγνωση και γραφή. Alice Amsden, *The Rise of the Rest. Challenges to the West from Late-Industrialising Economies*, New York 2001, σ. 60.

²²⁸ Kahraman, *Türk Sağı*, σσ. 4-5.

²²⁹ Ο Τζεμίλ Μέριτς, ήταν συγγραφέας και ακαδημαϊκός. Γεννήθηκε το 1916 στην Αλεξανδρέττα, η οποία τότε βρισκόταν υπό γαλλική κηδεμονία. Έμαθε τη γαλλική γλώσσα και αργότερα σπούδασε στο Τμήμα Γαλλικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης. Κάτοχος πολλών εθνικών βραβείων, ασχολήθηκε έντονα με ζητήματα γλώσσας, αλλά και για θέματα διαφορών ανάμεσα στην Ανατολή και τις μεγαλουπόλεις στην Τουρκία.

²³⁰ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İstanbul 2000, σ. 37. Nuray Mert, “Osmanlı Üst Sınıfının Cumhuriyetle Kavgası”, Εφημ. *Radikal*, 3 Οκτωβρίου 2008.

²³¹ Kahraman, *Türk Sağı*, σ. 7.

²³² Keyder, *Class*, σ. 124.

²³³ Keyder, *Class*, σ. 125.

τάξης όπως οι έμποροι, οι βιομήχανοι και οι μεγαλογαιοκτήμονες, ένιωσαν ενισχυμένες²³⁴ και διαμέσου του ΔΚ προσπάθησαν να τοποθετήσουν τα συμφέροντά τους σε καλύτερη θέση εντός του συστήματος.

Βέβαια το ΔΚ δεν υποστηρίχθηκε μόνο από τους μεγαλογαιοκτήμονες, το εμπορικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο. Υποστηρίχθηκε παράλληλα, από τα φτωχά αγροτικά στρώματα και τους μισθωτούς εργαζόμενους, των οποίων τα εισοδήματα δέχτηκαν καθοριστικά πλήγματα κατά την διάρκεια του Πολέμου. Τα πιο πάνω στρώματα στήριξαν την πορεία προς τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, απλά γιατί τα βιώματά τους κατά την μονοκομματική περίοδο του κρατικού παρεμβατισμού δεν ήταν θετικά²³⁵. Για το ίδιο θέμα, ο Τσαλάρ Κεϊντέρ υποστηρίζει ότι το διαταξικό περιεχόμενο των ψήφων του ΔΚ συμπεριέλαβε ακόμα και το παράνομο τότε Κομμουνιστικό Κόμμα Τουρκίας²³⁶.

3. Η οικονομική πολιτική των Δημοκρατικών

Στα αρχικά στάδια της διακυβέρνησης του ΔΚ φάνηκε να τηρείται αυστηρά η γενικότερη κατεύθυνση της μεταπολεμικής διευθέτησης. Η Τουρκία πορευόταν σταθερά στο δρόμο της οικονομικής φιλελευθεροποίησης και της προσανατολισμένης στις εξαγωγές αγροτικής παραγωγής. Στη βάση του μεταπολεμικού καταμερισμού της αγοράς, η Τουρκία θα έπρεπε να μετατραπεί σε παροχέα αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών²³⁷. Για την υλοποίηση του πιο πάνω στόχου, το ΔΚ ήταν αναγκασμένο να εξασφαλίσει μια νέα σύνθεση πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων στο σύστημα. Ο ρόλος των αγροτών ήταν καθοριστικός. Έτσι, η ηγεσία του ΔΚ παρουσίασε την επένδυση στην αγροτική ανάπτυξη ως μια αναγκαιότητα για άρση της «ιστορικής αδικίας» που επικράτησε την εποχή του μονοκομματισμού ενάντια στους κατοίκους της αγροτικής περιφέρειας²³⁸. Με αυτό τον τρόπο, η αγροτική ανάπτυξη και η συγκέντρωση κεφαλαίου στην Ανατολή παρουσιάστηκε ως η ευκαιρία συμμετοχής σε μια οικονομική διαδικασία που μέχρι πρότινος ήταν «απαγορευμένη» για την τουρκική ύπαιθρο.

²³⁴ Sungur Savran, “20. Yüzyılın Politik Mirası”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları*, τ. 1, İstanbul 2004, σ. 22.

²³⁵ Atasoy, *Islamists*, σ. 68.

²³⁶ Keyder, *Class*, σ. 122.

²³⁷ Zülküf, *Political Economy*, σ. 29.

²³⁸ Atasoy, *Islamists*, σσ. 90-91.

Κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ΔΚ, η μεγάλη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα βοηθήθηκε ιδιαίτερα από τις ευνοϊκές καιρικές συνθήκες, αλλά και από τις τιμές των αγροτικών προϊόντων σε διεθνές επίπεδο, λόγω του πολέμου στην Κορέα. Στοιχεία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) δείχνουν ότι η αγροτική παραγωγή στην Τουρκία σημείωσε κατακόρυφη άνοδο κατά την περίοδο 1953-1954, ιδιαίτερα συγκρινόμενη με την περίοδο προ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου²³⁹. Συγκεκριμένα, η παραγωγή σιταριού το 1953 έφτασε τα οκτώ εκατομμύρια τόνους²⁴⁰. Η κατακόρυφη αύξηση της αγροτικής παραγωγής συνέβαλε και στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος κατά 26% την τριετία 1950-1953²⁴¹. Συνεπώς η πρώτη περίοδος της διακυβέρνησης του ΔΚ χαρακτηρίστηκε από μια μερική έστω ευημερία, ειδικότερα για τον αγροτικό κόσμο.

Αντίθετα, η κατάσταση από το 1954 και μετά χαρακτηρίστηκε κυρίως από αρνητικές οικονομικές εξελίξεις. Η κάμψη στην παραγωγικότητα, ιδιαίτερα στον αγροτικό τομέα, η επιδείνωση των νομισματικών και δημοσιονομικών μεγεθών και η υποχώρηση των ρυθμών ανάπτυξης ήταν μεταξύ των κυριότερων αρνητικών εξελίξεων²⁴², οι οποίες είχαν φυσιολογικά επιπτώσεις στο σύνολο της κοινωνίας. Η μεγάλη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα την προηγούμενη περίοδο δεν είχε στηριχθεί στην ανάπτυξη υποδομών και μακροπρόθεσμου σχεδιασμού. Συνεπώς με την επιδείνωση των κλιματολογικών συνθηκών, το κενό αυτό είχε φανερώσει την ευπάθεια του αγροτικού τομέα, σε σημείο μάλιστα που η Τουρκία αναγκάστηκε να εισάγει σιτάρι²⁴³. Το 1954 η παραγωγή σιταριού στην Τουρκία μειώθηκε στα πέντε εκατομμύρια τόνους²⁴⁴.

Παράλληλα, η έλλειψη ρευστότητας, η πληθωριστική πολιτική του ΔΚ, καθώς και η υποτίμηση της τουρκικής λίρας, χωρίς καμιά αλλαγή στις σχετικές τιμές των εισαγωγών και εξαγωγών, οδήγησαν την Τουρκία να πληρώνει περισσότερα στις εισαγωγές και να εισπράττει πολύ λιγότερα από τις εξαγωγές²⁴⁵. Χαρακτηριστικά, το έλλειμμα στον προϋπολογισμό του 1953 ήταν είκοσι δύο εκατομμύρια τουρκικές λίρες, ενώ το 1954 αυξήθηκε στα 174 εκατομμύρια και το 1957 στα 196 εκατομμύρια τουρκικές λίρες²⁴⁶.

²³⁹ Keyder, *Class*, σ. 132.

²⁴⁰ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 289.

²⁴¹ Keyder, *Class*, σ. 132. Ο Fikret Başkaya υποστηρίζει ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε κατά 30%, την τριετία 1950-1953.

²⁴² Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 35.

²⁴³ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 299.

²⁴⁴ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 295.

²⁴⁵ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 132.

²⁴⁶ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 295.

Οι κακές οικονομικές συνθήκες μετά το 1954, καθώς και η προτίμηση του ξένου κεφαλαίου για επενδύσεις σε βιομηχανίες καταναλωτικών αγαθών, οδήγησαν την κυβέρνηση του Μεντερές στην πολιτική επιλογή αντικατάστασης των εισαγωγών, δηλαδή μιας νέας φάσης στη βιομηχανοποίηση της Τουρκίας²⁴⁷. Αυτή η νέα φάση κουβαλούσε τα βασικότερα χαρακτηριστικά του προστατευτισμού της μονοκομματικής περιόδου²⁴⁸. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τόσο ο ιδιωτικός όσο και ο κρατικός τομέας στρέφονται στην βιομηχανία²⁴⁹, διαμοιράζοντας μάλιστα ρόλους στην παραγωγική διαδικασία. Οι Κρατικές Οικονομικές Επιχειρήσεις επικεντρώθηκαν στη μερική επεξεργασία πρώτων υλών, που στη συνέχεια θα οδηγούνταν στις ιδιωτικές βιομηχανίες για την παραγωγή του τελικού προϊόντος²⁵⁰.

Η πολιτική αυτή, μπορεί να είχε ως συνέπεια την ενδυνάμωση του ιδιωτικού βιομηχανικού κεφαλαίου και την ισχυροποίηση του έναντι της γραφειοκρατίας, όμως δεν είχε ανατρέψει το παραδοσιακό ισοζύγιο δυνάμεων εντός της αστικής τάξης και ούτε αποτέλεσε τελικά μια ολοκληρωμένη πρόταση εκβιομηχάνισης. Η αστική τάξη εξακολουθούσε σε μεγάλο βαθμό να διατηρεί τους δεσμούς «εξάρτησης» με την γραφειοκρατία και μάλιστα δεν επιθυμούσε να τους χαλάσει. Μια έρευνα του 1960 σχετικά με την προέλευση των 126 ιδιωτικών βιομηχανικών εταιρειών έδειξε ότι το 60% αυτών των εταιρειών είχαν ιδρυθεί μεταξύ του 1946 και του 1960. Μια άλλη έρευνα έδειξε ότι τα στελέχη των βιομηχανιών προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από την γραφειοκρατία, σε ποσοστό 24.41%. Οι έμποροι ήταν το 20.83% και οι μεγαλογαιοκτήμονες ήταν μόλις το 3.14%²⁵¹.

Το τουρκικό κράτος, διαμέσου των Κρατικών Οικονομικών Επιχειρήσεων, δραστηριοποιήθηκε σε πάρα πολλούς τομείς της βιομηχανικής παραγωγής, με σημαντικά αποτελέσματα ακόμα και στην διαδικασία διαμόρφωσης των μελλοντικών στελεχών της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας. Όπως υποστήριξε κάποτε ο Βεχμπί Κότς (Vehbi Koc), ένας από τους μεγαλύτερους βιομήχανους της Τουρκίας, το κίνημα της εκβιομηχάνισης (οι Κρατικές Οικονομικές Επιχειρήσεις) αποτέλεσε τη βάση της τουρκικής βιομηχανίας και κατά την περίοδο μετά το 1950, ο ιδιωτικός τομέας ικανοποίησε σχεδόν

²⁴⁷ Atasoy, *Islamists*, σ. 92.

²⁴⁸ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 297.

²⁴⁹ Zülküf, *Political Economy*, σ. 31.

²⁵⁰ Atasoy, *Islamists*, σ. 96.

²⁵¹ Atasoy, *Islamists*, σ. 95.

όλες του της ανάγκες σε τεχνικό προσωπικό, από τα στελέχη που διαμόρφωσαν οι Κρατικές Οικονομικές Επιχειρήσεις την προηγούμενη περίοδο²⁵².

Η οικονομική κρίση κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, αλλά ιδιαίτερα η ανικανότητα του ΔΚ να την αντιμετωπίσει, ανάγκασαν την τουρκική κυβέρνηση να επιδιώξει συμφωνία με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), τον Αύγουστο του 1958. Στη βάση της συγκεκριμένης συμφωνίας, ένα ποσό 420 εκατομμυρίων δολαρίων από το χρέος της Τουρκίας είχε ρυθμιστεί και επιπλέον 359 εκατομμύρια δολάρια παραχωρήθηκαν υπό τη μορφή νέων πιστώσεων²⁵³. Το πρόγραμμα του ΔΝΤ, είχε ως στόχο να ελέγξει τον πληθωρισμό μέσα από μια αυστηρή νομισματική πολιτική και αναδιοργάνωση του εμπορίου. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα απαιτούσε σκληρά μέτρα που οδήγησαν σε περικοπές στις κοινωνικές παροχές, αύξηση τιμών των βασικών καταναλωτικών ειδών, αύξηση στις φορολογίες και υποτίμηση της τουρκικής λίρας²⁵⁴.

Η κακή οικονομική κατάσταση της δεύτερης πενταετίας της διακυβέρνησης του ΔΚ, φυσιολογικά είχε επιπτώσεις και στην πολιτική ισχύ του κόμματος και της κυβέρνησης. Το 1957, η κυβέρνηση Μεντερές αναγκάζεται να προσφύγει πρόωρα στις κάλπες για να ανανεώσει τη λαϊκή εντολή, η οποία φαινόταν να στρέφεται σταδιακά προς την αντιπολίτευση του ΡΑΚ. Τελικά το ΔΚ κατάφερε να κερδίσει 47.3% και να σχηματίσει εκ νέου αυτοδύναμη κυβέρνηση, με το ΡΑΚ όμως να ενισχύεται με αύξηση των ποσοστών του σε 40.6% και των εδρών του σε 178²⁵⁵. Στις εκλογές του 1957, το ΡΑΚ φάνηκε να προσελκύει τη δυναμική της αντιπολίτευσης που σχηματιζόταν στις πόλεις, δηλαδή των διανοουμένων, των γραφειοκρατών, του φοιτητικού κινήματος, καθώς και ενός μέρους των βιομηχάνων²⁵⁶. Η ροπή αυτών των κοινωνικών ομάδων προς την αντιπολίτευση δεν ήταν τυχαία. Από τη μία, είχε τις ρίζες της στην αυξανόμενη αυταρχικότητα του ΔΚ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950. Από την άλλη όμως, είχε τις ρίζες της στην αμφισβήτηση της απόλυτης κυριαρχίας του στρατιωτικού και γραφειοκρατικού συμπλέγματος²⁵⁷. Επί της διακυβέρνησης του ΔΚ, εμφανίστηκαν νέα κέντρα οικονομικής δύναμης τα οποία και κατέκτησαν θέσης εξουσίας, με τρόπο που έθεταν ερωτηματικά στο εξουσιαστικό μονοπώλιο της κεμαλικής ελίτ.

²⁵² Köymen, *Sermaye*, σ. 108.

²⁵³ Zülküf, *Political Economy*, σ. 34.

²⁵⁴ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 121.

²⁵⁵ Zürcher, *Σύγχρονη*, σσ. 303-304.

²⁵⁶ Savran, "Politik Mirası", σ. 23.

²⁵⁷ Τσαγλαρ Κεϊντέρ, *Τουρκία: Δημοκρατία και Δικτατορία*, Αθήνα 1983, σσ. 53-59.

Η διακυβέρνηση Μεντερές, το δεύτερο μισό της δεκαετίας χαρακτηρίστηκε από νόμους όπως ο περί της Δημόσιας Υπηρεσίας του 1954, ο οποίος ενίσχυσε την κυβέρνηση σε σημείο που να μπορεί να απολύει ή να αναγκάζει σε αφυπηρέτηση δικαστές και ακαδημαϊκούς μετά από είκοσι πέντε χρόνια υπηρεσίας²⁵⁸. Τον Ιούνιο του 1956, η Εθνοσυνέλευση υιοθέτησε νόμο για την αύξηση της λογοκρισίας των ΜΜΕ, στα πλαίσια του οποίου ακόμα και η σάτιρα σε πρόσωπα που κατείχαν κρατικά αξιώματα, απαγορεύτηκε²⁵⁹. Η αυταρχικότητα με την οποία απαντούσε η κυβέρνηση στη λαϊκή δυσαρέσκεια, επεκτάθηκε επιπλέον σε κλείσιμο εφημερίδων, φυλάκιση δημοσιογράφων και περιορισμούς στο δικαίωμα της δημόσιας συγκέντρωσης²⁶⁰.

Η σταδιακή διολίσθηση του ΔΚ προς την αυταρχικότητα και η ένταση της λαϊκίστικης του ρητορείας, υποδαύλισε την έξαρση του αντι-μειονοτικού ξεσηκωμού στην Κωνσταντινούπολη στις 6 και 7 Σεπτεμβρίου 1955²⁶¹, οι συνέπειες του οποίου ήταν μια άλλη σημαντική διάσταση της δεύτερης περιόδου Μεντερές. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1955, στις μία το μεσημέρι, το κρατικό ραδιόφωνο μετέδωσε την «είδηση» βομβιστικής επίθεσης στο πατρικό σπίτι του Μουσταφά Κεμάλ στη Θεσσαλονίκη. Μετά το μεσημέρι η εφημερίδα Istanbul Express διέδωσε ξανά τη συγκεκριμένη είδηση, σε δύο διαφορετικά φύλλα της. Τότε, ομάδες φοιτητών συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ταξίμ (Taksim), μετά από κινητοποίηση του συλλόγου «Η Κύπρος είναι Τουρκική» και άρχισαν επιθέσεις και βανδαλισμούς σε καταστήματα μη Μουσουλμάνων και ιδιαίτερα Ελλήνων στη λεωφόρο του Πέρα (İstiklal)²⁶².

Η βία ήταν σε τέτοια κλίμακα που έμοιαζε με ένα ακόμα κύμα πλήρους τουρκοποίησης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, στα πρότυπα των προηγούμενων δεκαετιών. Αμέσως μετά τις επιθέσεις η τουρκική κυβέρνηση επιδίωξε να εμποδίσει τη φυγή μη μουσουλμανικών κεφαλαίων από τη χώρα, ενώ είχε παρατηρηθεί ότι η ολότητα σχεδόν των καταστημάτων και εμπορικών κέντρων μη Μουσουλμάνων είχαν τεθεί υπό την ιδιοκτησία Τούρκων. Παρόμοιο ήταν και το σκηνικό στο συμβούλιο του Τουρκικού Εμπορικού Επιμελητηρίου, όπου το 1955 τα μέλη που ήταν μη Μουσουλμάνοι ήταν το

²⁵⁸ Nicole Pope, Hugh Pope, *Turkey Unveiled. Atatürk and After*, London 1997, σσ. 92-93.

²⁵⁹ C.H Dodd, *Politics and Governance in Turkey*, California, 1969, σ. 28.

²⁶⁰ Berberoğlu, *Η Τουρκία*, σ. 132.

²⁶¹ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 74.

²⁶² Dilek Güven, *6-7 Eylül Olayları*, İstanbul 2006, σ. 25.

10%, ενώ μέχρι το 1960 μειώθηκαν στο 6%. Το 1963 το ποσοστό μειώθηκε περαιτέρω στο 4% και αφορούσε μόνο σε μέλη που ήταν Εβραίοι²⁶³.

Στο επίκεντρο της κριτικής της αντιπολίτευσης προς τις πολιτικές του ΔΚ, τέθηκε μια έννοια «ρίζοσπαστικής αφοσίωσης» στην κεμαλική κληρονομιά. Η νεολαία, οι διανοούμενοι και γενικότερα η ρεπουμπλικανική-κοσμική ελίτ οδηγήθηκαν στην ερμηνεία του κεμαλισμού με ένα τρόπο εντελώς αποκομμένο από τις πραγματικότητες των συνθηκών που τον γέννησαν. Τα στρώματα αυτά είχαν ουσιαστικά εναντιωθεί σε μια Τουρκία που την θεωρούσαν αδύνατη, πλήρως υποταγμένη στις ΗΠΑ, αλλά και ισλαμικά προσανατολισμένη²⁶⁴.

4. Κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα και επιπτώσεις στη δεκαετία του '50

Μια προφανής διάσταση της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησε το ΔΚ, με τις ανάλογες κοινωνικές συνέπειες, ήταν η κατακόρυφη αύξηση των εισαγωγών, που δημιουργούσαν ταυτόχρονα και μια νέα δυναμική καταναλωτισμού. Όμως παράλληλα, το γενικότερο εμπορικό πλαίσιο της μεταπολεμικής Τουρκίας όριζε ότι η αύξηση των εισαγωγών σήμαινε ταυτόχρονα και αύξηση των εξαγωγών από συγκεκριμένες χώρες, ιδιαίτερα από τις ΗΠΑ προς την Τουρκία. Έργα υποδομής, όπως οι δρόμοι, οι γέφυρες και τα φράγματα, αλλά και η διαδικασία εκμηχάνισης του αγροτικού τομέα, αποτέλεσαν τομείς εισαγωγών από τις ΗΠΑ στην Τουρκία²⁶⁵. Στην πραγματικότητα, οι αμερικανικές πιστώσεις που παραχωρούνταν στην Τουρκία ήταν ενθάρρυνση για νέα ανοίγματα προς τους Αμερικανούς βιομήχανους και εξαγωγείς.

Με τη συνδρομή της αμερικανικής οικονομικής και τεχνικής βοήθειας, η περίοδος 1950-1960 χαρακτηρίστηκε έντονα από την βελτίωση των αγροτικών δρόμων, των οδικών αρτηριών και την αλματώδη αύξηση εισαγωγών φορτηγών και αυτοκινήτων²⁶⁶. Το Σχέδιο Ανάπτυξης της Τουρκίας για την περίοδο 1948-1952 προέβλεπε επενδύσεις ύψους 3.7 δισεκατομμυρίων τουρκικών λιρών, το 44% των οποίων παραχωρήθηκε στους τομείς των συγκοινωνιών²⁶⁷. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την επιτάχυνση της

²⁶³ Güven, *6-7 Eylül Olayları*, σσ. 176-177.

²⁶⁴ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 75.

²⁶⁵ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 287.

²⁶⁶ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 296.

²⁶⁷ Kepenek, Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, σ. 94.

εμπορευματοποίησης και της διακίνησης των προϊόντων, καθώς και της επαφής πολλών περιοχών της υπαίθρου με τα εμπορικά κέντρα. Παράλληλα, η ανάπτυξη του οδικού δικτύου και οι εισαγωγές οχημάτων όλων των ειδών, ήταν στοιχεία που καθόρισαν τη στροφή της τουρκικής οικονομίας στη φιλελευθεροποίηση των μετακινήσεων, δηλαδή την αλλαγή από τους κρατικούς σιδηροδρόμους στο σύγχρονο οδικό δίκτυο²⁶⁸. Το σύγχρονο οδικό δίκτυο ήταν ένας από τους φορείς ιδιωτικοποίησης στις μεταφορές και εστία συγκέντρωσης κεφαλαίου μακριά από τον ασφυκτικό έλεγχο του κράτους.

Η επαφή της υπαίθρου με τα εμπορικά κέντρα των πόλεων, διαμέσου της διακίνησης των προϊόντων, η διαδικασία εκμηχάνισης του αγροτικού τομέα, αλλά και η στροφή στην πολιτική αντικατάστασης των εισαγωγών το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 ήταν παράγοντες που ενίσχυσαν τη μαζική μετακίνηση πληθυσμού προς τις μεγάλες πόλεις. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η επαφή της υπαίθρου με τις πόλεις γέννησε την συνειδητοποίηση της ταξικής και πολιτιστικής διαφοράς μεταξύ τους, δηλαδή την ιστορική αντίθεση πόλης-χωριού στον καπιταλισμό.

Η μετακίνηση πληθυσμού προς τις πόλεις τόσο του κέντρου όσο και της περιφέρειας ήταν σε τέτοιο βαθμό μεγάλη κατά τη δεκαετή διακυβέρνηση του ΔΚ, που έφερε με τη σειρά της πολλά νέα για την εποχή κοινωνικά φαινόμενα. Με το τέλος της δεκαετίας, ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και των Αδάνων αυξήθηκε κατά 75%²⁶⁹. Το μεγάλο κύμα αστικοποίησης της εποχής είχε ως συνέπεια την αύξηση του καταναλωτισμού και ως εκ τούτου επηρέασαν την αλλαγή στη μέχρι τότε ισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης. Σταδιακά, εμφανίζονται προβλήματα όπως ελλείψεις στην εκπαίδευση, την υγεία και την εγκατάσταση²⁷⁰.

Η μαζική μετακίνηση του πληθυσμού δεν είχε απορροφηθεί από τον βιομηχανικό τομέα στις μεγαλουπόλεις, αφού επρόκειτο για μια μεγάλη μάζα ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού. Έτσι, μόνο ένα μέρος βρήκε τελικά εργασία στις βιομηχανίες και το υπόλοιπο μετατράπηκε σε πλανόδιους μικροπωλητές και εποχιακούς εργάτες²⁷¹. Η συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού επιδίωξε να βελτιώσει τους όρους ζωής της στις μεγαλουπόλεις, χωρίς όμως να αποκόπτει εντελώς τους δεσμούς της με την ύπαιθρο. Επιδιώκοντας να ξεφύγουν από το περιθώριο και τη φτώχεια, οικοδόμησαν τους «δικούς τους» συννοικισμούς των

²⁶⁸ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 289.

²⁶⁹ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 290.

²⁷⁰ Kepenek, Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, σ. 92.

²⁷¹ Zürcher, *Σύγχρονη*, σ. 297.

αυθαίρετων. Τα γνωστά ως «γκετζεκοντού» (gecekondü), δηλαδή τα τοποθετημένα τη νύχτα αυθαίρετα, γίνονται σταδιακά μια ζωντανή, παράλληλη πραγματικότητα των μεγαλουπόλεων. Οι κάτοικοι των «αυθαίρετων γειτονιών» σύντομα συνειδητοποίησαν ότι η πολιτική εξουσία θα μπορούσε να ικανοποιήσει βασικές τους ανάγκες, όπως ο ηλεκτρισμός, νερό, υγεία, εκπαίδευση, μόνο μετά από μια συλλογική έκφραση των αιτημάτων τους²⁷². Με αυτό τον τρόπο, οι κάτοικοι των αυθαίρετων γίνονται μια ξεχωριστή πολιτική οντότητα την οποία, λόγω της αυξανόμενης μαζικότητας της, δύσκολα θα μπορούσαν να παραγνωρίσουν τα κόμματα εξουσίας.

Όμως, παρόλο που ο βιομηχανικός τομέας δεν ήταν τόσο διευρυμένος ώστε να μπορεί να απορροφήσει όλο το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, εντούτοις η βιομηχανική δραστηριότητα της εποχής ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Η συγκέντρωση κεφαλαίου τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν βασικός παράγοντας εμφάνισης της τοπικής βιομηχανικής δραστηριότητας στην Τουρκία, η οποία θα είναι καθοριστικής σημασίας για ολόκληρη την πολιτική εξέλιξη. Τα πιο ισχυρά μέλη της αστικής τάξης της Τουρκίας έχουν τις ρίζες τους στην βιομηχανική δραστηριότητα της δεκαετίας του ΔΚ²⁷³. Η περίπτωση της πόλης Τσουκούροβα (Çukurova) είναι ίσως μοναδική στην τουρκική ιστορία, γιατί σε καμιά άλλη περιοχή δεν είχε εμφανιστεί σε τέτοιο βαθμό η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής²⁷⁴ και μέσα από αυτή, η συγκέντρωση κεφαλαίου. Η συγκεκριμένη περιοχή μετατράπηκε στον πιο ολοκληρωμένο συμβολισμό της «εκτός Κωνσταντινούπολης» βιομηχανικής παραγωγής, με την εμφάνιση μικρομεσαίας βιομηχανίας και εμπορικού δικτύου. Όπως περιγράφει ο Erik Zürcher, οι χαμηλότοκες πιστώσεις και η μηχανοποίηση της αγροτικής παραγωγής, κατά τη δεκαετή διακυβέρνηση του ΔΚ, συνέβαλε στην εκδίωξη των κολίγων από τη γη τους και τη διεύρυνση της μεγάλης γαιοκτησίας στην περιοχή. Το βαμβάκι, που ήταν το σημαντικότερο προϊόν της Τσουκούροβα, χρειαζόταν μόνο εποχιακούς εργάτες για την επεξεργασία του και σε συνδυασμό με την αύξηση των τιμών λόγω του πολέμου στην Κορέα, οι μεγαλογαιοκτήμονες κατάφεραν να μειώσουν τα κόστη και να υπερδιπλασιάσουν τα κέρδη τους. Κάποιοι από αυτούς επένδυσαν τα κέρδη στις μεταποιητικές μονάδες, οι οποίες σύνδεσαν την βαμβακοπαραγωγή με τις γύρω περιοχές των Αδάνων²⁷⁵.

²⁷² Atasoy, *Islamists*, σ. 93.

²⁷³ Keyder, *Class*, σσ. 137-138.

²⁷⁴ Keyder, *Class*, σ. 132.

²⁷⁵ Zürcher, *Σύγχρονη*, σσ. 298-299.

Σε συνδυασμό με την ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στα πλαίσια της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, οι οποίες αμφισβητούσαν ως ένα βαθμό την προηγούμενη απόλυτη οικονομική κυριαρχία της κεμαλικής ελίτ, η δεκαετία διακυβέρνησης του ΔΚ επανέφερε στο δημόσιο προσκήνιο το Ισλάμ. Η μονοκομματική περίοδος, που ήταν ταυτόχρονα μια περίοδος αυταρχικότητας στη διαδικασία εκκοσμίκευσης κοινωνίας και κράτους, χαρακτηρίστηκε από την απαγόρευση λειτουργίας των θρησκευτικών ταγμάτων και αδελφοτήτων. Το κεμαλικό καθεστώς δημιούργησε τις προϋποθέσεις για κρατικό έλεγχο του Ισλάμ, χωρίς να επιδιώκει τον πλήρη διαχωρισμό κρατικών και θρησκευτικών υποθέσεων. Η δημιουργία της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων το 1924 αποτέλεσε τον πολιτικό συμβολισμό της οριοθέτησης του «επιτρεπόμενου και επίσημου Ισλάμ»²⁷⁶. Όμως, το αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών ήταν να δοθεί στη θρησκεία μια υπόγεια βάση δημιουργίας δικτύου με πρωταγωνιστές τα παράνομα θρησκευτικά σχολεία (medrese) και τους σείχηδες²⁷⁷. Με την άνοδο του ΔΚ, η συμπερίληψη της παραδοσιακής-θρησκευόμενης περιφέρειας στην πολιτική και οικονομική διαδικασία, καθώς και η ελευθερία δραστηριότητας των θρησκευτικών αδελφοτήτων²⁷⁸ ήταν οι βασικότεροι άξονες επανόδου του Ισλάμ στο δημόσιο χώρο.

Πέραν του πιο πάνω, το ΔΚ, χωρίς να είναι ισλαμικό κόμμα, ήταν φορέας και εκφραστής των αξιών της παραδοσιακής περιφέρειας. Το Ισλάμ ήταν ίσως ο βασικότερος άξονας της λαϊκής παράδοσης στην τουρκική υπαίθρο, και η άνοδος του ΔΚ σήμαινε ταυτόχρονα την ανύψωση αυτών των αξιών στον δημόσιο χώρο. Με λίγα λόγια, το ΔΚ επιδίωξε να οριοθετήσει εκ νέου τη θέση της θρησκευτικής λαϊκής παράδοσης μέσα στο κοσμικό κράτος²⁷⁹. Στην πραγματικότητα αυτή η διαδικασία εξέφραζε την προσπάθεια των ισχυρών αγροτικών οικογενειών της υπαίθρου να επανατοποθετήσουν την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους στο κράτος και την οικονομία.

Με την άνοδο του ΔΚ στην εξουσία, ο Μεντερές έκανε τον περίφημο διαχωρισμό σε «μεταρρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν από το έθνος και σε μεταρρυθμίσεις που δεν υιοθετήθηκαν»²⁸⁰, υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο την αποτυχία της αυταρχικής και της «εκ των άνω» επιβολής κοσμικών μεταρρυθμίσεων κατά την μονοκομματική περίοδο. Οι ισλαμικοί κύκλοι και γενικότερα η μεγάλη μάζα του θρησκευόμενου πληθυσμού

²⁷⁶ Toprak, *Political Development*, σ. 17.

²⁷⁷ Ruhi Ethem Fıglalı, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla 2001, σσ. 67-68.

²⁷⁸ M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, New York 2003, σ. 61.

²⁷⁹ Atasoy, *Islamists*, σ. 72.

²⁸⁰ Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, İzmir 1997, σ. 37.

ενθαρρύνθηκε περαιτέρω από μέτρα όπως η νομιμοποίηση του θρησκευτικού καλέσματος (ezan) στα αραβικά, στις 16 Ιουνίου 1950²⁸¹. Παράλληλα, η ελευθερία στην έκφραση ισλαμικών αξιών επεκτάθηκε με την αύξηση των ιερατικών σχολών (imam-hatip) και την ενίσχυση της θρησκευτικής εκπαίδευσης, σε σημείο μάλιστα που οι γονείς να δυσκολεύονται να εξαιρέσουν τα παιδιά τους από τα θρησκευτικά μαθήματα²⁸².

Μέσα σε τέτοιες συνθήκες εμφανίστηκαν και φαινόμενα ιδιαίτερα «ενοχλητικά» για την κοσμική ελίτ του κράτους. Χαρακτηριστικά, στο τοπικό συνέδριο του ΔΚ στο Ικόνιο (Konya), πολλοί εκπρόσωποι έκαναν την εμφάνισή τους με παραδοσιακές ισλαμικές ενδυμασίες και απαίτησαν ταυτόχρονα την επαναφορά του αραβικού αλφαβήτου, αναγκάζοντας τον Μεντερές να απαντήσει με σκληρό τρόπο. Η αντίδραση της μάζας του κόσμου ενάντια στην «κοσμική αυταρχικότητα» της προηγούμενης περιόδου εκφράστηκε σε πολλές περιπτώσεις με «ισλαμική αυταρχικότητα». Φαινόμενα όπως βανδαλισμοί σε αγάλματα και προτομές του Μουσταφά Κεμάλ²⁸³, καθώς και η χρησιμοποίηση υποτιμητικών φράσεων για τον στρατό²⁸⁴, ήταν στην ημερήσια διάταξη, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα «ισλαμικής αναγέννησης» επί διακυβέρνησης του ΔΚ.

Η επαναφορά του Ισλάμ στο δημόσιο χώρο έγινε διαμέσου πολιτικών και οικονομικών διαδικασιών, γεγονός που γεννούσε περισσότερα ερωτηματικά και αμφισβητήσεις προς το στρατιωτικό και γραφειοκρατικό κατεστημένο. Τα θρησκευτικά τάγματα Νουρτζού (Nurcu)²⁸⁵ και Νακσιμπεντί (Nakşibendi)²⁸⁶ υποστήριξαν ξεκάθαρα το ΔΚ, διότι διείδαν την προοπτική οικονομικής ισχυροποίησης από τις χαμηλότοκες τραπεζικές πιστώσεις και

²⁸¹ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 38.

²⁸² Ahmad, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 471.

²⁸³ Faik Bulut, *Ordu ve Din*, İstanbul 1995, σ. 69.

²⁸⁴ “Kakavan generaller”, που σημαίνει «λιμοκοντόροι στρατηγούς», ήταν μία από τις χαρακτηριστικότερες υποτιμητικές φράσεις των ισλαμικών κύκλων. Bulut, *Ordu ve Din*, σ. 69.

²⁸⁵ Το τάγμα των Νουρτζού είναι ένα από τα σημαντικότερα στην ιστορία της Τουρκίας. Ιδρυτής του τάγματος ήταν ο Σαϊντ Νουρσί και το συγκεκριμένο κίνημα άνθησε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1950. Ο ίδιος ο Νουρσί πέθανε στις 23 Μαρτίου του 1960. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, το τάγμα άρχισε να προτάσσει την αφοσίωση στην επιστήμη και γενικότερα σε ένα κοσμικό καθεστώς που θα σέβεται απόλυτα τη θρησκευτική δραστηριοποίηση. Μετά το θάνατο του ιδρυτή του τάγματος, οι Νουρτζού διασπάστηκαν σε διάφορες ομάδες, με εξέχουσα μορφή εκείνη του Φετουλλάχ Γκιουλέν, ο οποίος δημιούργησε τη δική του αδελφότητα. Μιχαλακόπουλος, *Πολιτικός Οδηγός*, σσ. 76-78.

²⁸⁶ Το τάγμα των Νακσιμπεντί ήταν ίσως το πιο διαδεδομένο την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από το τάγμα αυτό έλκουν την καταγωγή τους και άλλα θρησκευτικά τάγματα όπως οι Νουρτζού και οι Σουλεϊμαντζί. Το τάγμα των Νακσιμπεντί είχε υποστηρίξει αρχικά τόσο τους Νεότουρκους, όσο και το κεμαλικό κίνημα, όμως η διάλυση του Σουλτανάτου, τους έφερε σε αντιπαράθεση με τον Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος και απαγόρευσε τη λειτουργία του τάγματος. Από το 1950 και μετά, το τάγμα επανεμφανίστηκε και σταδιακά κατέκτησε σημαντική θέση στην πολιτική και οικονομική ζωή της Τουρκίας, διατηρώντας και ενισχύοντας την επιρροή του. Μιχαλακόπουλος, *Πολιτικός Οδηγός*, σσ. 73-74.

την ελευθερία στην επιχειρηματική δραστηριότητα²⁸⁷. Σταδιακά εμπλέκονται σε δραστηριότητες στους τομείς των εισαγωγών και εξαγωγών, της οργάνωσης και των υπηρεσιών και κατακτούν μια σχετικά σταθερή θέση στο οικονομικό πεδίο²⁸⁸. Το κεφάλαιο των θρησκευτικών ταγμάτων και αδελφοτήτων μέσα από αυτή τη διαδικασία σταθεροποιείται στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και γίνεται φανερό εντός της κοινωνίας, μετά από πολλά χρόνια υπόγειας δραστηριότητας.

Το τάγμα Νουρτζού (Nurcu) μάλιστα κατάφερε να εκλέξει βουλευτές με το ψηφοδέλτιο του ΔΚ, τόσο στις εκλογές του 1954 όσο και στις εκλογές του 1957. Κατά τη δεκαετία του 1950, το συγκεκριμένο τάγμα είχε συνδυάσει την υποστήριξη του προς το ΔΚ με συμμαχίες οι οποίες συμπεριέλαβαν ομάδες προεστών από τις νοτιοανατολικές περιοχές της Τουρκίας, προσδίδοντας στη δράση τους ηγεμονικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα στις δυτικές περιοχές, το τάγμα διατήρησε ένα πιο «λαϊκό χαρακτήρα», ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο έντονα τα τοπικά ερείσματα του κόμματος²⁸⁹. Την ίδια περίπου πορεία είχε και το τάγμα Νακσιπέντι, που με την καθοδήγηση του Σεΐχη Μεχμέτ Ζαχίντ Κοτκού (Şeyh Mehmet Zahid Kotku), ενθάρρυνε τους Μουσουλμάνους σε ενεργότερη συμμετοχή στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Σύμφωνα με τις θεωρητικές αναζητήσεις του τάγματος, η εκβιομηχάνιση της Τουρκίας ήταν απαραίτητη για την προσπάθεια να ξεφύγει η χώρα από το αποικιακό καθεστώς. Ανάμεσα στους στενούς συνεργάτες του Κοτκού, ήταν γνωστοί πολιτικοί ηγέτες της χώρας όπως ο Νετζμεττίν Έρμπακαν (Necmettin Erbakan), ο Τουργκούτ Οζάλ (Turgut Özal), καθώς και οι Κορκούτ Οζάλ (Korkut Özal), Φεχμί Αντάκ (Fehmi Adak) και Χασάν Άκσαϊ (Hasan Aksay), οι οποίοι διετέλεσαν υπουργοί σε διάφορες κυβερνήσεις συνασπισμού κατά τη δεκαετία του 1970²⁹⁰.

Η εμπλοκή του τάγματος σε οικονομικές δραστηριότητες έφτασε μέχρι και τη δημιουργία της εταιρείας «Γκιουμούς Μοτόρ» (Gümüş Motor), με στόχο την προστασία της εθνικής βιομηχανίας από τις εισαγωγές. Γενικός Διευθυντής της εν λόγω εταιρείας ήταν ο Νετζμεττίν Έρμπακαν²⁹¹. Παράλληλα, κατά τη δεκαετία του ΔΚ, έγιναν προσπάθειες διασύνδεσης του κεφαλαίου των αδελφοτήτων και ισλαμικών ταγμάτων που δρούσαν στην Τουρκία με τον Μουσουλμανικό κόσμο. Ένας εκ των ιδρυτών του

²⁸⁷ Faik Bulut, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, İstanbul 1995.

²⁸⁸ Mustafa Balbay, *Devlet ve İslam*, İstanbul 2007, σ. 144.

²⁸⁹ Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York 1989, σσ. 159-160.

²⁹⁰ Atasoy, *Islamists*, σσ. 81-82.

²⁹¹ Soner Yalçın, “Dünden Bugüne İsim İsim Siyasal İslam’ın Gizli Kasları”, Εφημ. *Hürriyet*, 21 Σεπτεμβρίου 2008.

Κόμματος Εθνικής Ανάπτυξης (Milli Kalkinma Partisi), ο Νουρί Ντεμίρα (Nuri Demirağ) ανέλαβε την πρωτοβουλία διοργάνωσης ενός ισλαμικού συνεδρίου στην Τουρκία, το οποίο τελικά εμποδίστηκε από το ΔΚ. Βασικός στόχος του συνεδρίου, όπως αργότερα εξήγησε ο Ντεμίρα, ήταν το άνοιγμα της Τουρκίας σε ένα ισλαμικό οικονομικό μπλοκ, το οποίο θα μπορούσε να διευρύνει τις αγορές της τουρκικής βιομηχανίας²⁹².

Η συνεργασία του ΔΚ με τα θρησκευτικά τάγματα και οργανώσεις, καθώς και η οικονομική δραστηριότητα και κερδοφορία τους στο συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα, συνέβαλαν στην μερική έστω ενσωμάτωση του πολιτικού Ισλάμ στο τουρκικό κράτος. Επιπρόσθετα, εντός του ψυχροπολεμικού κλίματος, η ενσωμάτωση στο κράτος και την οικονομία της Τουρκίας, προϋπέθετε και το στοιχείο του αντικομμουνισμού. Τα ισλαμικά κινήματα, αδελφότητες και τάγματα της περιόδου, βοήθησαν στην ενίσχυση του μετώπου ενάντια στη Σοβιετική Ένωση²⁹³. Πέραν τούτων, η κοινωνικο-οικονομική πολιτική που ακολούθησε το ΔΚ σε συνδυασμό με την πιο ελεύθερη δραστηριοποίηση του Ισλάμ, μετατράπηκαν σε παράγοντες ενίσχυσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η αντίδραση που θα μπορούσε να προκαλέσει η εμφάνιση του καπιταλισμού στην Τουρκία, εξουδετερώθηκε μέσα από την δραστική ενίσχυση των συντηρητικών, θρησκευτικών αξιών της κοινωνίας. Όλα τα πιο πάνω, προσανατολίστηκαν σε μια ξεκάθαρη αντικομμουνιστική κατεύθυνση²⁹⁴. Συνεπώς, ο συντηρητισμός της περιόδου του ΔΚ, περιείχε δύο βασικές πτυχές: την ισλαμική θρησκεία και τον αντικομμουνισμό. Πτυχές, οι οποίες επιβίωσαν και λειτούργησαν ως μια «συναίνεση» στη διαδικασία περαιτέρω εμφάνισης του καπιταλισμού κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στην Τουρκία.

²⁹² Taner Timur, “Dinci İdeolojinin Gelişme Çizgisi ve Sınıfsal Anlamı”, *Emek*, 13 (1964) 4. Και στο Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 46.

²⁹³ Yavuz, *Political Identity*, σ. 62.

²⁹⁴ Ali Tarık Develioğlu, “Diktatoryanın Organik Aydınları: Liberal Muhafazakar Entelijansiya”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Ankara 2010, σσ. 137-138.

1. Το πραξικόπημα του 1960 και η κοσμική συμμαχία του κεφαλαίου

Η πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στην Τουρκία κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Δημοκρατικού Κόμματος ήταν ένα πλαίσιο, στο οποίο κάποια από τα βασικά του χαρακτηριστικά αμφισβητούσαν την «ελιτίστικη έκδοση» του κρατικού καπιταλισμού της μονοκομματικής περιόδου²⁹⁵. Η επιδίωξη της περιφέρειας και κάποιων ομάδων των αστικών κέντρων που δεν ήταν εξαρτημένες από την κεμαλική ελίτ, να διεκδικήσουν χώρο στον εκσυγχρονισμό και συγκεκριμένα στην καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας, καθώς και οι μαζική συμμετοχή του κόσμου σε εκλογικές διαδικασίες με περισσότερες από μία κομματικές επιλογές, ήταν εξελίξεις που έδειχναν να αμφισβητούν και να ανησυχούν την κοσμική γραφειοκρατία και τον στρατό.

Παράλληλα, η αύξηση του πληθωρισμού και οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 ήταν παράγοντες που έπληξαν τα εισοδήματα της μικροαστικής τάξης των στρατιωτικών και γραφειοκρατών στις μεγαλουπόλεις²⁹⁶. Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην Τουρκία, ως αποτέλεσμα της διαχείρισης και των πολιτικών του Δημοκρατικού Κόμματος για περίπου δέκα χρόνια, δεν άφησε ικανοποιημένους ούτε τους βασικούς συμμάχους της χώρας στο εξωτερικό. Συγκεκριμένα οι ΗΠΑ σχημάτισαν την άποψη ότι, παρόλο που ο Μεντερές ήταν απόλυτα αφοσιωμένος στην υπόθεση της πρόσδεσης της Τουρκίας στη Δύση, εντούτοις δεν εφαρμόζονταν πλήρως οι όροι που έθεταν στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στην έστω και μερική οπισθοδρόμηση στις αμερικανο-τουρκικές σχέσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1950²⁹⁷. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι την ίδια περίοδο η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και οι ΗΠΑ επιδίωξαν να «διορθώσουν» την κακή οικονομική κατάσταση της Τουρκίας, διευθετώντας την υπογραφή συμφωνίας της Τουρκίας με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο το 1958²⁹⁸.

²⁹⁵ Αναγνωστοπούλου, *Εκσυγχρονισμός*, σ. 94.

²⁹⁶ Taner Timur, *Türkiye Nasıl Küreselleşti?*, Ankara 2004, σ. 204.

²⁹⁷ Kepenek, Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, σ. 96.

²⁹⁸ Planlı Kalkınma Serüveni, *1960'larda Türkiye'de Planlama Deneyimi (Panel)*, İstanbul 2003, σ. 10.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αντιπολίτευση ενάντια στην κυβέρνηση Μεντερές εντάθηκε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε το περιοδικό Φόρουμ (Forum Dergisi), το οποίο εξέφραζε τις απόψεις και τις οικονομικές διεκδικήσεις ευρύτερων αντιπολιτευτικών ομάδων. Προπαγάνδιζε κυρίως την υιοθέτηση ενός Κεϊνσιανού μοντέλου οικονομικής πολιτικής ενάντια στην ανοργάνωτη, όπως υποστήριζε, οικονομική πολιτική του Δημοκρατικού Κόμματος. Οι διανοούμενοι που πρωταγωνίστησαν στο περιοδικό είχαν καθοριστικό ρόλο στη συγγραφή της «Διακήρυξης των Πρώτων Στόχων» του ΡΑΚ το 1959, ως το έγγραφο στη βάση του οποίου κορυφώθηκε η αντιπολίτευση του κόμματος ενάντια στην κυβέρνηση²⁹⁹.

Στις 27 Μαΐου 1960, στο μέσο μιας ιδιαίτερα ταραγμένης περιόδου στην οποία κυριάρχησε η αντίδραση των φοιτητών και της ακαδημαϊκής κοινότητας ενάντια στην κυβέρνηση, ο στρατός κατέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία θέτοντας τις βάσεις για διοίκηση της χώρας από την Επιτροπή Εθνικής Ενότητας³⁰⁰. Ήταν το πρώτο από τα τρία συνολικά στρατιωτικά πραξικοπήματα της επόμενης εικοσαετίας. Η στρατιωτική χούντα παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον Οκτώβριο του 1961, οπότε διενεργήθηκαν γενικές εκλογές. Κορύφωση της επιβολής του πραξικοπήματος και της ανοιχτής παρέμβασης του στρατού στην πολιτική, ήταν η εκτέλεση των ηγετών του Δημοκρατικού Κόμματος στις 16-17 Σεπτεμβρίου 1961. Ο Πρωθυπουργός Μεντερές, ο Υπουργός Εξωτερικών Ζορλού και ο Υπουργός Οικονομικών Πόλατκαν, απαγχονίστηκαν, ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Μπαγιάρ παρόλο που καταδικάστηκε αρχικά σε θάνατο, εντούτοις λόγω προχωρημένης ηλικίας φυλακίστηκε για αρκετά χρόνια³⁰¹.

Το πραξικόπημα της 27^{ης} Μαΐου και το Σύνταγμα που είχε ετοιμάσει το καθεστώς δημιούργησε μια νέα πολιτική δομή, τα κύρια θεσμικά χαρακτηριστικά της οποίας ήταν εκτός της Εθνοσυνέλευσης, η δημιουργία της Γερουσίας, του Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας³⁰². Μέσα από αυτή τη δομή, ουσιαστικά ενδυναμώθηκε το «καθεστώς κηδεμονίας» (vesayet rejimi) του κεμαλικού κατεστημένου επί της κοινωνίας στη χώρα. Πέραν τούτων, οι

²⁹⁹ Το περιεχόμενο της διακήρυξης του ΡΑΚ και η γενικότερη κριτική που ανέπτυξε ενάντια στο Δημοκρατικό Κόμμα, υιοθετήθηκαν πλήρως και από τον στρατό μετά το πραξικόπημα της 27^{ης} Μαΐου 1960. Βλ. Planlı Kalkınma Serüveni, *Türkiye’de Planlama*, σσ. 6-7.

³⁰⁰ Ersin Kalaycıoğlu, *Turkish Dynamics*, New York 2005, σ. 90-91.

³⁰¹ Andrew Mango, *Türkiye ve Türkler. 1938’den Günümüze*, İstanbul 2005, σσ. 65-66.

³⁰² Savran, “Politik Mirası”, σσ. 24.

σημαντικότερες επιχειρήσεις των ηγετών του πραξικοπήματος στράφηκαν εναντίον της ισλαμικής δραστηριότητας. Μέλη θρησκευτικών αδελφοτήτων, όπως οι Νουρτζού (Nureu), αλλά και βουλευτές του Δημοκρατικού Κόμματος διώχθηκαν και φυλακίστηκαν με την κατηγορία της «δραστηριότητας θρησκευτικής οπισθοδρόμησης μέσω εκδόσεων»³⁰³.

Η βασική σημασία του πραξικοπήματος του 1960 έγκειται στο γεγονός ότι διαμέσου του κεμαλικού καθεστώτος ηγεμονίας επιδίωξε να δημιουργήσει ένα πολιτικό καθεστώς που θα παρεμπόδιζε την επανακατάληψη της εξουσίας από κόμματα όπως το Δημοκρατικό, τα οποία έβρισκαν πηγή δύναμης στην τουρκική περιφέρεια των μεγαλογαιοκτημόνων και γενικότερα από το εκτός «κοσμικού ελέγχου» κεφάλαιο. Με αυτό το σκεπτικό θα μπορούσε να λεχθεί ότι το πραξικόπημα της 27^{ης} Μαΐου 1960, προσπάθησε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της σχετικά αδύναμης βιομηχανικής αστικής τάξης υπό τον έλεγχο της γραφειοκρατίας και του στρατού. Η διαδικασία αυτή συνεπώς απαιτούσε εξ αρχής την οικοδόμηση νέων ταξικών συνεργασιών ενάντια στην προοπτική συσσώρευσης κεφαλαίου από δυνάμεις που δεν ήταν αφοσιωμένες στο κοσμικό-κεμαλικό κράτος³⁰⁴. Μια μεγάλη τομή του πραξικοπήματος ήταν ο καθορισμός της εκβιομηχάνισης της Τουρκίας από το κράτος, αλλά και τη συγκεκριμένη «έμπιστη-κοσμική» μερίδα των σχετικά νεοεμφανιζόμενων βιομηχάνων.

Η πρακτική έκφραση των πιο πάνω επιδιώξεων του πραξικοπηματικού καθεστώτος ήταν η δημιουργία της Οργάνωσης Κρατικού Σχεδιασμού (Devlet Planlama Teşkilati), η οποία τη δεδομένη στιγμή έθεσε την σχεδιασμένη οικονομία στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδίου ηγεμονίας³⁰⁵. Η συγκεκριμένη Οργάνωση ήταν εργαλειακής σημασίας για την προώθηση της βιομηχανικής αστικής τάξης, ως συνέχεια της προσπάθειας που ξεκίνησε με την ίδρυση του εθνικού τουρκικού κράτους. Άρα ακόμα και η ηγεσία της Οργάνωσης Κρατικού Σχεδιασμού θα έπρεπε να αντικατοπτρίζει ακριβώς τις συγκεκριμένες επιδιώξεις. Ο επικεφαλής Υπουργός Προεδρίας της Οργάνωσης ήταν ο τότε Γενικός Γραμματέας των Χερσαίων Δυνάμεων του τουρκικού στρατού, στρατηγός Σινασί Ορέλ (Şinasi Orel), ενώ η

³⁰³ Bulut, *Ordu ve Din*, σ. 70.

³⁰⁴ Atasoy, *Islamists*, σ. 100.

³⁰⁵ Galip L. Yalman, "Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi", Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları 1*, İstanbul 2004, σ. 58.

πλειοψηφία των αρμοδίων προέρχονταν από τον στρατό, είτε ως ενεργά επαγγελματικά στελέχη, είτε ως απόστρατοι αξιωματικοί³⁰⁶. Ο πολιτικός συμβιβασμός και η συγκατοίκηση στην εξουσία μεταξύ κύκλων του βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου, γραφειοκρατίας και στρατού, έλαβε χώρα για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις στήριξης του κεμαλικού οικοδομήματος από μια συγκεκριμένη μερίδα της τουρκικής αστικής τάξης.

Η σχεδιασμένη ανάπτυξη της δεκαετίας του 1960, έτσι όπως επιβλήθηκε από την Οργάνωση Κρατικού Σχεδιασμού, συνέβαλε γενικά στην επιτάχυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ειδικά της βιομηχανίας. Το καθεστώς συνέβαλε στη βιομηχανική ανάπτυξη με πολιτικές όπως η κατοχύρωση υψηλών τιμών πώλησης των προϊόντων στην εσωτερική αγορά και προστασία από τον διεθνή ανταγωνισμό³⁰⁷. Σταδιακά, οι οικονομικές ισορροπίες άλλαξαν προς όφελος της βιομηχανίας, της οποίας το μερίδιο στο εθνικό εισόδημα από 16.3% που ήταν το 1962, αυξήθηκε στο 20.1% το 1969, ενώ το μερίδιο του αγροτικού τομέα την ίδια περίοδο μειώθηκε από 40.7% σε 31.2%³⁰⁸. Το επίκεντρο της ανάπτυξης της τουρκικής βιομηχανίας κατά τη δεκαετία του 1960 ήταν η Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης, την περίοδο 1965–1968, το 50% του συνόλου της βιομηχανικής παραγωγής βρισκόταν στη συγκεκριμένη περιοχή, δημιουργώντας έτσι τις βάσεις για ένα πραγματικό μητροπολιτικό, οικονομικό κέντρο³⁰⁹. Σταδιακά, στη βάση της βιομηχανικής ανάπτυξης της περιόδου, κάνει την εμφάνισή της στο προσκήνιο μια νέα κοινωνική δυναμική που εκπορεύθηκε από την ενίσχυση της αστικής τάξης στην Τουρκία.

Το επόμενο φυσιολογικό στάδιο ήταν τα πρώτα σπέρματα οργάνωσης των βιομηχανικών και επιχειρηματικών κύκλων, μια εξέλιξη που σηματοδότησε ένα ακόμα στάδιο στην πολιτική ωρίμανση αυτού που το κεμαλικό κράτος επιδίωξε από την αρχή της ίδρυσής του: την ενίσχυση μιας έμπιστης αστικής τάξης, η οποία θα δραστηριοποιείται σε συνεργασία και τάνυση με την κοσμική ελίτ. Η εμφάνιση λοιπόν των προσπαθειών οργάνωσης των επιχειρηματικών συμφερόντων, κατά τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, έγινε με την ίδρυση της Συνομοσπονδίας

³⁰⁶ Planlı Kalkınma Serüveni, *Türkiye'de Planlama*, σ. 7.

³⁰⁷ Köymen, *Sermaye Birikirken*, σ. 112.

³⁰⁸ Gevgilili, *Kapitalizmin Gelişimi*, σ. 63.

³⁰⁹ Gevgilili, *Kapitalizmin Gelişimi*, σ. 69.

Συνδικάτων Εργοδοτών (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu), μάλιστα την περίοδο ακριβώς πριν από τη θέσπιση της νομοθεσίας για την αναγνώριση του δικαιώματος των συλλογικών συμβάσεων και απεργίας το 1963³¹⁰.

Η προσπάθεια ενδυνάμωσης της «κοσμικής» αστικής τάξης και η συμβολή του κράτους και των θεσμών του στην συσσώρευση κεφαλαίου από τα «πιστά» προς το καθεστώς στρώματα των επιχειρηματικών και βιομηχανικών κύκλων, αντικατοπτρίστηκε και με τη δημιουργία του Ιδρύματος Αλληλοβοήθειας Στρατού (Ordu Yardımlaşma Kurumu–OYAK), που ιδρύθηκε με νόμο τον Ιανουάριο του 1961, τον οποίο υιοθέτησε η τότε Συντακτική Συνέλευση της Τουρκίας³¹¹. Τυπικά, ο στόχος του Ιδρύματος ήταν η συλλογή χρηματικών ποσών για ενίσχυση των συντάξεων των αξιωματικών του τουρκικού στρατού, διαμέσου εισφορών ποσοστού 10% από τους μισθούς τους³¹². Όμως, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το Ίδρυμα έχει επεκταθεί σε τομείς όπως οι αλυσίδες υπεραγορών, εταιρείες κατασκευής και πώλησης ακινήτων, ασφαλιστικές εταιρείες, εταιρείες εισαγωγής ανταλλακτικών αυτοκινήτων, αυτοκινητοβιομηχανίες, βιομηχανίες ελαστικών, πετρελαιοειδή, κονσερβοποίηση λαχανικών, τυποποίηση τροφίμων και τσιμεντοβιομηχανία, οι δραστηριότητες του αναφορικά με τον άξονα «αλληλοβοήθειας» αποτελούν μόνο το 20% περίπου των συνολικών οικονομικών του δραστηριοτήτων³¹³. Με αυτά τα δεδομένα, η δημιουργία του Ιδρύματος Αλληλοβοήθειας Στρατού είχε ως στόχο την εμφάνιση ενός δυναμικού κερδοσκοπικού οργανισμού που θα συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη υπό την ηγεμονία του στρατού και ως εκ τούτου του κεμαλικού–κοσμικού μπλοκ εξουσίας.

Μέσα σε λίγα χρόνια, το Ίδρυμα μετατρέπεται σε μια από τις πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις της Τουρκίας, αφού είχε καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχό του τις μετοχές της Τουρκικής Αυτοκινητοβιομηχανίας (Türk Otomotiv Endüstrisi), τις μετοχές της εταιρείας πώλησης τρακτέρ και φορτηγών MAT (Motorlu Taşıtlar Ticaret Anonim Şirketi), καθώς και εταιρείες τσιμέντου αξίας πέραν των τριών εκατομμυρίων δολαρίων³¹⁴. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, το Ίδρυμα

³¹⁰ Yalman, “Devlet ve Burjuvazi”, σ. 60.

³¹¹ Köymen, *Sermaye*, σ. 113.

³¹² Ahmad, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 347.

³¹³ Taha Parla, “Türkiye’de Merkantilist Militarizm 1960–1998”, Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye’de Ordu*, İstanbul 2004, σ. 203.

³¹⁴ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 347.

επεκτάθηκε σε συνεταιρισμούς με εργοστάσια ελαστικών όπως η Goodyear, πήρε το 8% των μετοχών της κρατικής εταιρείας πετρελαίων, καθώς και το 20% των μετοχών χημικών εργοστασίων. Σύμφωνα με μια επετειακή έκδοση του Ιδρύματος για τα δεκάχρονά του, οι επενδύσεις αυξήθηκαν από περίπου εννιά εκατομμύρια τουρκικές λίρες στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του, σε 502 εκατομμύρια τουρκικές λίρες, το 1970. Η πιο πετυχημένη ίσως δραστηριότητα του Ιδρύματος στις συνεργασίες του με το ξένο κεφάλαιο είναι ο συνεταιρισμός με τη γαλλική Renault, της οποίας μέχρι πρόσφατα κατείχε το 42% των μετοχών³¹⁵.

Φυσικά, η πετυχημένη δραστηριότητα των επιχειρήσεων του στρατού ήταν αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων, αφού τόσο οι ιδιωτικές όσο και οι δημόσιες επιχειρήσεις ενίσχυσαν το Ίδρυμα με στελέχη και παροχή συμβουλών. Το ίδιο το κράτος ήταν επίσης μια σημαντική πηγή ενίσχυσης της συγκεκριμένης μορφής κερδοφορίας από τον τουρκικό στρατό, είτε διαμέσου πιστωτικών διευκολύνσεων, είτε διαμέσου μιας σειράς απαλλαγών από φορολογίες³¹⁶.

Το Ίδρυμα Αλληλοβοήθειας Στρατού, ήταν ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα συνεργασίας των τριών σημαντικών παραγόντων της τουρκικής άρχουσας τάξης, δηλαδή των κυβερνητικών, στρατιωτικών και επιχειρηματικών ελίτ. Ανάμεσα στα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου του Ιδρύματος ήταν ο Βεχμπί Κότς (Vehbi Koc), ο «βασιλιάς» της τουρκικής βιομηχανίας και ο Καζίμ Τάσκεντ (Kazim Tas Kent), «βαρόνος» των ιδιωτικών τραπεζικών οργανισμών. Ο Πρόεδρος του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης Νουζχέτ Τεκιούλ, ο ιδιοκτήτης του περιοδικού Φόρουμ, καθώς και ο Αντιπρόεδρος της Οργάνωσης Κρατικού Σχεδιασμού³¹⁷ ήταν επίσης ανάμεσα στα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου.

Με αυτό τον τρόπο, η δημιουργία του Ιδρύματος μετατράπηκε σε μοχλό ενίσχυσης της συνεργασίας του στρατού με τους συγκεκριμένους κύκλους του κεφαλαίου. Οι ανάγκες και οι προτεραιότητες του στρατού καθορίζονταν πλέον σε συνδυασμό με τις ανάγκες, τις προτεραιότητες και τους στόχους του πιστού στο

³¹⁵ Για όλα τα πιο πάνω στοιχεία στο Ahmad, *Demokrasi Sürecinde*, σσ. 347-348.

³¹⁶ Parla, "Merkantilist Militarizm", σσ. 204-205.

³¹⁷ İsmet Akça, "Kolektif bir Sermayedar olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", Insel, Bayramoğlu (επιμ.), *Bir Zümre, Bir Parti*, σ. 232.

καθεστώς κεφαλαίου³¹⁸. Το Ίδρυμα Αλληλοβοήθειας Στρατού είναι με λίγα λόγια ένας από τους κυριότερους άξονες που έσπρωξαν τον στρατό να συνδέσει τα κερδοσκοπικά του συμφέροντα με ένα κομμάτι της τουρκικής αστικής τάξης και διαμέσου αυτής της διευθέτησης, ο στρατός γίνεται ένας από τους κυριότερους ρυθμιστές της καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας. Επωφελείται πλέον ανοιχτά από τον ίδιο τον καπιταλισμό, του οποίου τα πολιτικά όρια μπορεί να ρυθμίζει ως ο θεματοφύλακας του κοσμικού τουρκικού κράτους. Παράλληλα, μετά το πραξικόπημα του 1960 ο στρατός διαμέσου της οικονομικής δύναμης που αποκτά, μεταβλήθηκε σε ένα παράγοντα που μπορούσε να οριοθετήσει τα βασικά χαρακτηριστικά της «καθεστωτικής» αστικής τάξης, δηλαδή του συγκεκριμένου κύκλου επιχειρηματιών, τους οποίους το κράτος θα επέλεγε να ενισχύσει και συγχρόνως από τους οποίους το ίδιο θα ενισχυόταν.

Όμως, η πραξικοπηματική παρέμβαση του τουρκικού στρατού δεν ήταν μια πράξη μονοδιάστατων συνεπειών. Η βίαιη απομάκρυνση του Δημοκρατικού Κόμματος από την εξουσία και η προσπάθεια του εξοστρακισμού άλλων παραγόντων από τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, παραγόντων όπως οι ισλαμικές αδελφότητες, ήταν εξελίξεις που δεν ευχαρίστησαν μια μεγάλη μάζα πληθυσμού της τουρκικής επαρχίας. Αντίθετα, «στα μάτια του λαού, το τέλος του Δημοκρατικού Κόμματος και ιδιαίτερα του Μεντερές ήταν ένα άδικο τέλος»³¹⁹, αφού η σχετική ελευθερία στην έκφραση θρησκευτικών πεποιθήσεων και η σχετική οικονομική ευημερία των αγροτικών μαζών και των μεγαλογαιοκτημόνων αποτέλεσαν στοιχεία που δεν νομιμοποιούσαν το πραξικόπημα. Μέσα σε αυτή την πραγματικότητα, ο στρατός αντιλήφθηκε ότι ήταν πλέον υποχρεωμένος να κάνει ανοίγματα προς το Ισλάμ. Η προηγούμενη περίοδος είχε αναβαθμίσει το περιβάλλον του Ισλάμ, οικονομικά και πολιτικά, δεδομένο που «ανάγκαζε» τον στρατό να μεταβάλει μερικώς τη στάση του. «Το Ισλάμ είναι η πιο ιερή, η πιο δημιουργική, η πιο δυναμική και η πιο ισχυρή θρησκεία του κόσμου... Όμως για εκατοντάδες χρόνια το Ισλάμ εξηγήθηκε με λάθος τρόπο σε εμάς. Αυτός είναι και ο λόγος που είμαστε ακόμα πίσω από διάφορα έθνη του κόσμου»³²⁰. Τα λόγια αυτά δεν ανήκουν σε κανένα στέλεχος του πολιτικού Ισλάμ της εποχής, αλλά στον τότε αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού και επικεφαλής της Εθνικής Επιτροπής Ενότητας,

³¹⁸ Bulut, *Ordu ve Din*, σ. 71.

³¹⁹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul 2008, σσ. 338-339.

³²⁰ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 54.

στρατηγό Τζεμάλ Γκιουρσέλ (Cemal Gürsel). Ο ίδιος ο στρατός λοιπόν φάνηκε να συνειδητοποιεί τη θέση που κατάφερε να κερδίσει το Ισλάμ στην κοινωνία κατά την προηγούμενη περίοδο και επιδίωξε να το ελέγξει.

2. Η ενδυνάμωση του Κόμματος Δικαιοσύνης και η ενίσχυση του «κοσμικού» κεφαλαίου

Η επανεμφάνιση της θρησκείας στον δημόσιο χώρο, στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο της Τουρκίας τη δεκαετία του 1950, δημιούργησε μια νέα δυναμική η οποία συνδυάστηκε με τη δυσαρέσκεια του κόσμου απέναντι στην ανατροπή του Δημοκρατικού Κόμματος. Η πραξικοπηματική παρέμβαση του στρατού αντικατοπτρίστηκε στα θρησκευόμενα-συντηρητικά στρώματα της κοινωνίας σαν μια νέα προσπάθεια καταπίεσης της πολιτισμικής τους έκφρασης. Έτσι, με την άρση της απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων τον Ιανουάριο του 1961 και τη δημιουργία νέων κομματικών σχηματισμών, η προσπάθεια για οργανωμένη έκφραση του Ισλάμ επανήλθε στο προσκήνιο. Ο στρατός δεν κατάφερε να ποδηγετήσει πλήρως ούτε τη δυναμική της θρησκείας, αλλά ούτε και της Αριστεράς. Στις εκλογές της 15^{ης} Οκτωβρίου 1961 έκαναν την εμφάνισή τους, εκτός του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (ΡΛΚ), κόμματα όπως το Κόμμα Δικαιοσύνης (ΚΔ), το Ρεπουμπλικανικό Αγροτικό Εθνικό Κόμμα (ΡΑΕΚ-Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi), το Κόμμα Νέας Τουρκίας (ΚΝΤ-Yeni Türkiye Partisi), καθώς και το σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Τουρκίας (ΕΚΤ-Türkiye İşçi Partisi). Στις συγκεκριμένες εκλογές, το ΡΛΚ κέρδισε 36.7% και 173 έδρες στην Εθνοσυνέλευση, το ΚΔ κέρδισε 34.7% και 158 έδρες, το ΚΝΤ κέρδισε 13.9% και το ΡΑΕΚ κέρδισε 13.4%³²¹. Από την άθροιση των ποσοστών των κομμάτων της κεντροδεξιάς (ΚΔ, ΡΑΕΚ και ΚΝΤ), τα οποία και θεωρήθηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ως συνεχιστές των παραδόσεων του Δημοκρατικού Κόμματος, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη πολιτική αντίληψη συνέχιζε να είναι η πλειοψηφούσα δύναμη, ακόμα και μετά το πραξικόπημα του 1960.

Από τα τρία κόμματα που προαναφέρθηκαν, το Κόμμα Δικαιοσύνης ήταν αυτό που έμελλε να σφραγίσει την πολιτική ιστορία των τελευταίων δεκαετιών στην Τουρκία, τόσο στο επίπεδο της οικονομίας, όσο και στο επίπεδο των ιδεολογικό-

³²¹ Zürher, *Σύγχρονη*, σ. 321.

πολιτικών αναζητήσεων. Το Κόμμα Δικαιοσύνης ιδρύθηκε λίγους μήνες μετά το πραξικόπημα, στις 11 Φεβρουαρίου 1961, υπό την ηγεσία του Ραγκίπ Γκιουμούσπαλα (Ragıp Gümüşpala). Από την αρχή επιδίωξε να οικειοποιηθεί τη βάση του Δημοκρατικού Κόμματος και παρουσιάστηκε ως ο συνεχιστής του, ενώ την ίδια στιγμή προσπάθησε να ισορροπήσει τις σχέσεις του με το στρατιωτικό κατεστημένο³²², συνειδητοποιώντας τους κινδύνους από μια πιθανή κάθετη ρήξη με το στρατό. Ένας από τους θεωρητικούς του Δημοκρατικού Κόμματος, ο Σαμέτ Άογλου (Samet Ağaoğlu), αναφερόμενος στο Κόμμα Δικαιοσύνης, υποστήριξε ότι ο λαϊκισμός του ήταν ένα από τα στοιχεία που θύμιζε την ύπαρξη του Δημοκρατικού Κόμματος³²³. Οι αντιλήψεις και οι ιστορικές εμπειρίες του πληθυσμού της περιφέρειας, αλλά ιδιαίτερα των εκεί οικονομικά ισχυρών κύκλων, έτσι όπως αυτές συγκροτήθηκαν επί της διακυβέρνησης του Δημοκρατικού Κόμματος, συγκεντρώθηκαν σχεδόν αμέσως στους κόλπους του Κόμματος Δικαιοσύνης. Η διεκδίκηση των χωρικών της περιφέρειας να ενσωματωθούν στο γενικότερο γίνεσθαι των πόλεων και να ενσωματωθούν σε αυτό, από το οποίο ήταν αποκλεισμένοι, αποτέλεσε ένα βασικό άξονα του κινήματος γύρω από τον οποίο οργανώθηκε στο Κόμμα Δικαιοσύνης³²⁴. «Όποια δυνατότητα έχει ο Τούρκος πολίτης στην πόλη, την ίδια δυνατότητα θα έχει και ο Τούρκος πολίτης στο χωριό. Την ίδια στιγμή θα έχει και τη δύναμη να αγοράσει αυτές τις δυνατότητες»³²⁵, υπογράμμισε ο Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ (Süleyman Demirel), ηγέτης του κόμματος από το 1964, σε μια προσπάθεια να καταδείξει την ανάγκη και την επιδίωξη του πληθυσμού της επαρχίας και ιδιαίτερα των κεφαλαιοκρατικών κύκλων της περιφέρειας να αποτελέσουν «εμπλεκόμενο μέρος» στην καπιταλιστική ανάπτυξη της εποχής.

Αλλωστε η προσωπικότητα του ίδιου του Ντεμιρέλ, αλλά και η πορεία αναρρίχησης του στον πρωθυπουργικό θώκο με τις επόμενες εκλογές το 1965, αποτέλεσε για μια μερίδα του πληθυσμού της τεράστιας αγροτικής περιφέρειας ένα όνειρο ζωής³²⁶. Με την εκλογική επιτυχία του Κόμματος Δικαιοσύνης το 1965 και την ανάδειξη του Ντεμιρέλ στην πρωθυπουργία, η τουρκική Δεξιά απέκτησε ίσως για πρώτη φορά έναν ηγέτη που δεν είχε το παρελθόν της ρεπουμπλικανικής-κοσμικής

³²² Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri. Bir İkilemin Anatomisi*, İstanbul 1993, σ. 40.

³²³ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, İstanbul 1965, σ. 9.

³²⁴ Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul 2007, σ. 24.

³²⁵ Mert, *Merkez Sağın*, σ. 45.

³²⁶ Mert, *Merkez Sağın*, σσ. 44–45.

ελίτ. Αντίθετα, προερχόταν από μια θρησκευόμενη, μικρομεσαία αγροτική οικογένεια από την περιοχή Ισπάρτα (İsparta) και κατάφερε να μπει στο Τεχνικό Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης το 1949, όπου και σπούδασε πολιτική μηχανική. Στη συνέχεια, κατά την περίοδο της κυριαρχίας του Δημοκρατικού Κόμματος, η οποία «άνοιξε» τον κρατικό μηχανισμό στον πληθυσμό της περιφέρειας, εργάστηκε σε πολλά τμήματα και διευθύνσεις της δημόσιας υπηρεσίας. Πήγε στις ΗΠΑ για μετεκπαίδευση το 1954 και επιστρέφοντας διορίστηκε στη Γενική Διεύθυνση Υδατικών Υποθέσεων³²⁷. Μετά το πραξικόπημα του 1960, ο Ντεμιρέλ ήταν ένας από τους βασικούς τεχνοκράτες στην Οργάνωση Κρατικού Σχεδιασμού γνωστός και ως ο «βασιλιάς των φραγμάτων»³²⁸.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι, στο κυβερνητικό πρόγραμμα του 1965, το Κόμμα Δικαιοσύνης εντόπισε ότι το 60% των χωριών της Τουρκίας δεν είχε πηγές πόσιμου νερού, το 98% δεν είχε ηλεκτρισμό, ενώ το 90% των χωριών δεν είχαν εύκολες προσβάσεις σε οδικό δίκτυο³²⁹. Η σημασία λοιπόν που προσπάθησε να δώσει το Κόμμα Δικαιοσύνης στην αγροτική ύπαιθρο και ιδιαίτερα στην ανάπτυξη των υποδομών της, δεν ήταν συμπτωματική. Η κοινωνική προέλευση του ίδιου του Ντεμιρέλ, οι εμπειρίες του ως τεχνοκράτη σε μια περίοδο έντονων οικονομικών αλλαγών, αλλά και οι επιρροές που δέχθηκε από τις ΗΠΑ, αποτέλεσαν άξονες πάνω στους οποίους οικοδομήθηκε η γενικότερη πολιτική πρόταση του κόμματος στην οικονομία.

Όπως έχει προαναφερθεί, το Κόμμα Δικαιοσύνης επιδίωξε να εκπροσωπήσει την εκλογική βάση, αλλά και όλες σχεδόν τις πολιτικές αναφορές του Δημοκρατικού Κόμματος. Η άνοδος του κόμματος στην εξουσία, αρχικά στηρίχθηκε στις ομάδες συμφερόντων του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, από τη μια, και στους προεστούς και μεγαλογαιοκτήμονες της υπαίθρου, από την άλλη. Οι εκλογικές επιτυχίες του Κόμματος Δικαιοσύνης το 1965, αλλά και το 1969, ήταν σημαντικές και για το γεγονός ότι μετέφεραν μια ολοκληρωμένη κοινωνική εμπειρία, η οποία χαρακτηριζόταν από τις διεκδικήσεις τόσο του πληθυσμού της υπαίθρου, όσο και της

³²⁷ Tanıl Bora, "Süleyman Demirel", Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επ.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cilt 7: Liberalizm*, İstanbul 2005, σ. 550.

³²⁸ Planlı Kalkınma Serüveni, *Türkiye'de Planlama*, σ. 63.

³²⁹ Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İstanbul 2008, σ. 180.

αστικής τάξης. Αυτές ήταν άλλωστε και οι δύο μεγαλύτερες δυνάμεις στήριξης του κόμματος του Ντεμιρέλ³³⁰.

Αρχικά το κόμμα επιδίωξε και σε κάποιο βαθμό τα κατάφερε να έχει τη στήριξη τόσο του ιδιωτικού κεφαλαίου όσο και της γραφειοκρατίας, αφού προωθούσε την ιδιωτική πρωτοβουλία μεν, αλλά υπό την «αυστηρή επίβλεψη» της σχεδιασμένης πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών, έτσι όπως αυτή καθοριζόταν από την Οργάνωση Κρατικού Σχεδιασμού³³¹. Άφηνε περιθώριο στην γραφειοκρατία να λαμβάνει μέρος στον έλεγχο της συσσώρευσης του κεφαλαίου, σε βαθμό που να μην αντιδράσει³³², ενώ προσπαθούσε από την άλλη να καθησυχάζει και τα μέρη εκείνα των ιδιωτικών επιχειρηματικών κύκλων που δεν συμφωνούσαν με τη σχεδιασμένη οικονομία. Στην πραγματικότητα όμως το κόμμα του Ντεμιρέλ τασσόταν υπέρ του περιορισμού του ρόλου του κράτους μόνο σε τομείς όπου το ιδιωτικό κεφάλαιο δεν μπορούσε ακόμα να δραστηριοποιηθεί. Για το Κόμμα Δικαιοσύνης, το κράτος ήταν ένα «ένα κέντρο κατανάλωσης που προσπαθούσε να θρέψει τους δημόσιους υπαλλήλους»³³³.

Παρά τη γενικότερη πολιτική αστάθεια της εποχής μετά το πραξικόπημα του 1960, τα προβλήματα που προκαλούνταν στη σχεδιασμένη οικονομία και την αδυναμία κατευνασμού των εντάσεων και των αντιπαραθέσεων, ο Ντεμιρέλ με την πολιτική του κατάφερε να συμβάλει στη σχετικά υψηλή κερδοφορία του ιδιωτικού τομέα. Βασικός λόγος για την κερδοφορία που παρατηρήθηκε στις ιδιωτικές βιομηχανίες ήταν μια σειρά από μέτρα ενθάρρυνσης, όπως οι υψηλοί δασμοί, η υπερτίμηση του νομίσματος και η παραχώρηση επιτοκίων χαμηλότερων του πληθωρισμού³³⁴. Τέτοια ήταν τα μέτρα που προστάτευσαν την εθνική βιομηχανία από τον εξωτερικό ανταγωνισμό, γεγονός που ευνόησε συγκεκριμένους επιχειρηματικούς κύκλους, σε σημείο μάλιστα που κατάφεραν να σχηματίσουν μονοπώλια σε ορισμένες περιοχές της χώρας.

Κατά τη δεκαετία του 1960 και ιδιαίτερα μετά το 1963, εμφανίστηκε στην Τουρκία το φαινόμενο της δημιουργίας ομίλων εταιρειών (holding). Μέχρι και το

³³⁰ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*, τ. 1, İstanbul 2008, σ. 216.

³³¹ Tanel Demirel, “Adalet Partisi”, Bora Tanıl, Murat Gültekingil (επ.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce Cilt 7: Liberalizm*, İstanbul 2005, σ. 548.

³³² Cem, *Kalmışlığın Tarihi*, σ. 340.

³³³ Demirel, “Adalet Partisi”, σ. 566.

³³⁴ Aydın, *Political Economy*, σ. 37.

1970, οι όμιλοι εταιρειών ήταν δεκατρείς, ενώ την επόμενη δεκαετία δημιουργήθηκαν ακόμα ενενήντα έξι. Η μετεξέλιξη των επιχειρήσεων σε μορφή ομίλων, προήλθε από την ανάγκη διαμοιρασμού της διαχείρισης ανάμεσα στις πολυμελείς οικογένειες, από την ανάγκη σύνδεσης του παραγωγικού κεφαλαίου με το τραπεζικό και το εμπορικό και από την επιδίωξη αύξησης της κερδοφορίας διαμέσου της αποφυγής φορολογιών με την κατανομή των κερδών σε διάφορες εταιρείες του ομίλου³³⁵. Η εμφάνιση των ομίλων εταιρειών στην Τουρκία τη συγκεκριμένη περίοδο αντικατοπτρίζει με ουσιαστικό τρόπο τη συσσώρευση κεφαλαίου που παρατηρήθηκε στον ιδιωτικό τομέα και ιδιαίτερα στη βιομηχανία ως αποτέλεσμα των πολιτικών της κυβέρνησης Ντεμιρέλ. Με λίγα λόγια, οι επιχειρηματικοί όμιλοι ήταν το φυσιολογικό αποτέλεσμα της διευρυμένης κρατικής υποστήριξης και ενθάρρυνσης προς το ιδιωτικό κεφάλαιο.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι η βιομηχανική ανάπτυξη έφτασε στο 10% μέσο όρο κατά την περίοδο 1963–1976, συμβάλλοντας με το δικό της τρόπο στην θετική πορεία των δεικτών του ΑΕΠ³³⁶. Ο ίδιος ο Ντεμιρέλ, υπογραμμίζοντας τη διαδικασία βιομηχανικής ανάπτυξης και ενίσχυσης του ιδιωτικού κεφαλαίου, κατά τη διάρκεια της δικής του θητείας στην Πρωθυπουργία, έλεγε: «Τη δεκαετία του 1960 οι επιχειρηματίες της Τουρκίας μπορούσαν να δημιουργήσουν βιομηχανίες τσιμέντου, κεραμικών, κλωστοϋφαντουργίας. Άρχισε μάλιστα και η αυτοκινητοβιομηχανία. Εγώ δημιούργησα τις βάσεις των εργοστασίων της FIAT το 1968. Ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και τα Άδανα, το κράτος από τη μια και οι επιχειρηματίες από την άλλη, ξεκίνησαν μια μεγάλη κινητικότητα. Στη δεκαετία του 1970 πλέον, υπήρχαν στην Τουρκία οι βιομήχανοι που κοιτούσαν με πάθος το μέλλον...»³³⁷.

Όμως η πιο πάνω πραγματικότητα που χαρακτηρίστηκε ιδιαίτερα από την ενίσχυση του βιομηχανικού κεφαλαίου και γενικότερα της συγκεκριμένης μερίδας της τουρκικής αστικής τάξης, στήθηκε με φόντο την πολιτική αστάθεια. Οι κοινωνικές, οικονομικές, νομικές και θεσμικές συνθήκες που δημιούργησε το πραξικόπημα του 1960, ως αποτέλεσμα της συμμαχίας της γραφειοκρατίας και των αστών, συνέβαλαν στην εξής «πολιτική ειρωνεία»: η εργατική τάξη και το φοιτητικό

³³⁵ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σσ. 57-58.

³³⁶ Aydın, *Political Economy*, σ. 38.

³³⁷ Mehmet Altun, *Ortak Akli Ararken. TÜSİAD'ın ilk on yılı 1970–1980*, İstanbul 2009, σ. 24.

κίνημα, που ταρακούνησαν την κυβέρνηση Μεντερές την προηγούμενη δεκαετία, τώρα στράφηκαν εναντίον των εξουσιαστικών προνομίων της αστικής τάξης και της γραφειοκρατίας. Η ενίσχυση του Εργατικού Κόμματος της Τουρκίας, αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα³³⁸. Για να αντιμετωπιστεί η άνοδος και η ριζοσπαστικοποίηση της Αριστεράς, η κυβέρνηση του Κόμματος Δικαιοσύνης πήρε την πρωτοβουλία για απαγόρευση της Συνομοσπονδίας Επαναστατικών Εργατικών Συνδικάτων (DİSK). Η συγκεκριμένη ενέργεια σε συνδυασμό με την απόφαση του Ντεμιρέλ να μειώσει τους μισθούς, διαμέσου ενός πακέτου μέτρων που κατέθεσε στην Εθνοσυνέλευση³³⁹, πυροδότησαν την πολιτική ατμόσφαιρα και προκάλεσαν τις μεγάλες κινητοποιήσεις του διημέρου 15 και 16 Ιουνίου 1971 σε όλες τις μεγάλες πόλεις. Ο στρατιωτικός νόμος που επιβλήθηκε για να συμβάλει στην καταστολή των διαμαρτυριών ήταν ο προάγγελος του πραξικοπήματος του 1971.

Στις 12 Μαρτίου 1971, ο στρατός επέμβηκε για μια ακόμη φορά, εξαναγκάζοντας την τότε κυβέρνηση Ντεμιρέλ σε παραίτηση μετά από την δημοσιοποίηση ενός τελεσιγράφου. Οι αξιωματικοί διόρισαν μια κυβέρνηση τεχνοκρατών υπό την προεδρία του Νιχάτ Ερίμ (Nihat Erim) με αποστολή «την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων σύμφωνα με το όραμα του Ατατούρκ και την εφαρμογή των επαναστατικών νόμων³⁴⁰. Η αυστηρή υπόμνηση του στρατού στην αναγκαιότητα εφαρμογής των «επαναστατικών νόμων» ήταν αυτή που προκάλεσε και τη μεγαλύτερη συζήτηση ανάμεσα σε ορισμένους τουλάχιστον κύκλους του βιομηχανικού κεφαλαίου. Το μεγάλης κλίμακας κεφάλαιο με έδρα την Κωνσταντινούπολη, ερμήνευσε την πραξικοπηματική επέμβαση του στρατού ως μια προσπάθεια επιβολής της ελεύθερης οικονομίας, έστω και αν η κυβέρνηση τεχνοκρατών δημιουργούσε ορισμένες αμφιβολίες αναφορικά με την οικονομική πολιτική που επρόκειτο να ακολουθήσει³⁴¹. Πέραν όμως των αμφιβολιών, η ικανοποίηση των επιχειρηματικών κύκλων για τη νέα παρέμβαση του στρατού ήταν διάχυτη στα δελτία ειδήσεων της εποχής που μετέδιδαν συνεχώς «τα μεγαλοπρεπή

³³⁸ Savran, “20. Yüzyılın Mirası”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları 1*, İstanbul 2004, σ. 25.

³³⁹ Köymen, *Sermaye Birikirken*, σ. 117.

³⁴⁰ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σ. 134.

³⁴¹ Altun, *Ortak Akli*, σ. 51.

δείπνα» των τοπικών εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων προς τους στρατιωτικούς διοικητές³⁴².

3. Η ωρίμανση και η οργάνωση της «κοσμικής» αστικής τάξης

Μέχρι και το 1973 με την επιστροφή στις δημοκρατικές διαδικασίες, το καθεστώς που δημιούργησε το πραξικόπημα ήταν εξαιρετικά καταπιεστικό και ο στόχος περί υλοποίησης των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων, ουσιαστικά έμεινε «γράμμα κενό». Παράλληλα, η τουρκική κοινωνία ήταν έντονα διχασμένη, ενώ η ταξική συνειδητοποίηση ως προϊόν ωρίμανσης της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης υπό την κρατική επίβλεψη έκανε πλέον πιο καθαρά την εμφάνισή της στο πολιτικό προσκήνιο³⁴³.

Το μέρος εκείνο της αστικής τάξης, που ήταν ήδη συνδεδεμένο με την κεμαλική γραφειοκρατία, ήταν την ίδια στιγμή και το πρωτοπόρο στην ανοιχτή και δημόσια κατάθεση των πολιτικών του επιδιώξεων. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν ήταν καθόλου συμπτωματική η υποστήριξη στελεχών του Κόμματος Δικαιοσύνης στις συνταγματικές αλλαγές που επιθυμούσε ο στρατός. Παρόλο που το κόμμα του Ντεμιρέλ ήταν το «βασικό θύμα» του πραξικοπήματος του 1971, η ολοκλήρωση των σχέσεών του με την αστική τάξη έφτασε σε τέτοια επίπεδα που δεν θα μπορούσε παρά να διεκδικήσει καλές σχέσεις με τον στρατό³⁴⁴. Άλλωστε, το πραξικόπημα έγινε σε μια περίοδο όπου η Τουρκία διέθετε ήδη μια αρκετά δυναμική μεταποιητική βιομηχανία, κάτι που σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου συνέβαλε σε μεγάλες δομικές αλλαγές στην τουρκική κοινωνία³⁴⁵. Βέβαια, όλες αυτές οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές με κεντρικό άξονα την ωρίμανση της τουρκικής αστικής τάξης λάμβαναν χώρα με συγκεκριμένο περιεχόμενο, προσδιορίζοντας καταρχήν την αφοσίωση των κεφαλαιοκρατών στο κοσμικό κράτος.

Μέσα σε ένα περιβάλλον που σχεδόν καμιά επιχείρηση δε θα μπορούσε να διευρυνθεί και να κερδοφορήσει εάν δεν ήταν αφοσιωμένη στη λεγόμενη κρατική ιδεολογία, το επιχειρηματικό συμφέρον και η έννοια του κέρδους μπορούν να

³⁴² Parla, "Merkantilist Militarizm, σ. 206.

³⁴³ Altunışık, Tür, *Turkey*, σ. 34.

³⁴⁴ Kahraman, *Yapısal Analizi*, τ. 1, σ. 221.

³⁴⁵ Gevgilili, *Kapitalizmin Gelişimi*, σ. 62.

νομιμοποιηθούν μόνο όταν υποταχθούν στους συγκεκριμένους «εθνικούς στόχους» του κράτους και των θεσμών του³⁴⁶. Είναι ίσως για αυτό το λόγο που σε πολλές από τις αυτοβιογραφίες συγκεκριμένων Τούρκων επιχειρηματιών φαίνεται η συνειδητοποίηση εκ μέρους τους ότι η οικονομική επιτυχία, ο πλούτος και η κοινωνική θέση που κατέχουν, οφείλονται σε ένα μεγάλο βαθμό στη σχέση τους με το κράτος³⁴⁷. Καθόλου τυχαίο δεν ήταν ούτε το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του 1970 παρατηρούνται δύο σημαντικότερα δεδομένα, καθοριστικά για τη γενικότερη φιλοσοφία και προσανατολισμούς της λεγόμενης «κοσμικής» αστικής τάξης: Η πλειοψηφία των ισχυρών βιομηχάνων είχε ως προηγούμενο επάγγελμα μια θέση στη δημόσια υπηρεσία, ενώ το ίδιο το τουρκικό κράτος την ίδια περίοδο είναι ο βασικός παροχέας πιστώσεων, συμβολαίων αναπτυξιακών έργων, αλλά και ο βασικότερος αγοραστής³⁴⁸.

Μετά το πραξικόπημα του 1971, η περίοδος είχε χαρακτηριστεί από την εντονότερη συσσώρευση κεφαλαίου της ιδιωτικής βιομηχανίας, αλλά και από την ανάπτυξη δεξιοτήτων στο βιομηχανικό κεφάλαιο, κάτι που του επέτρεψε να διεκδικήσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην τουρκική κοινωνία³⁴⁹. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η εικόνα της αφοσιωμένης στο κράτος αστικής τάξης και της αυξανόμενης δύναμής της ήταν ξεκάθαρη. Από τις μεγαλύτερες εκατό εταιρείες, οι ογδόντα τέσσερις ήταν ιδιωτικές εταιρείες, οι οποίες μάλιστα κατείχαν το 69% των πωλήσεων και διασφάλιζαν το 57% της απασχόλησης³⁵⁰. Συνεπώς, η θέση τους ήταν ισχυρότερη συγκριτικά με τις κρατικές βιομηχανίες, δεδομένο που άλλαζε σταδιακά τις κοινωνικές και πολιτικές ισορροπίες στην τουρκική κοινωνία.

Η σημαντικότερη ένδειξη για τη νέα κοινωνικό-πολιτική πραγματικότητα με επίκεντρο τη συγκεκριμένη μερίδα του ιδιωτικού κεφαλαίου ήταν η δημιουργία του Συνδέσμου Τούρκων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği-TÜSİAD), τον Απρίλιο του 1971. Η ίδρυση του συνδέσμου TÜSİAD ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών διεργασιών που ξεκίνησαν το προηγούμενο διάστημα και είχαν ως αποτέλεσμα την μερική έστω αυτονόμηση του μεγάλου κεφαλαίου από τον υπόλοιπο επιχειρηματικό κόσμο της χώρας, με στόχο να

³⁴⁶ Ayşe Buğra, *State and Business in Modern Turkey. A comparative study*, New York 1994, σ. 8.

³⁴⁷ Buğra, *State and Business*, σσ. 4-5.

³⁴⁸ Buğra, *State and Business*, σ. 69.

³⁴⁹ Aydın, *Political Economy*, σσ. 37-38.

³⁵⁰ Altun, *Ortak Akli*, σ. 32.

διεκδικήσει συμμετοχή στους οικονομικούς προσανατολισμούς³⁵¹. Ήδη από τις αρχές του 1971, οι σημαντικότεροι βιομήχανοι και μεγαλέμποροι της Τουρκίας εξέφρασαν τη θέλησή τους να οργανωθούν και να πάρουν τη θέση τους στην κοινωνία «όπως όλες οι τάξεις»³⁵².

Η ιδρυτική διακήρυξη του Συνδέσμου Τούρκων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών, υπογράμμιζε την πλήρη υιοθέτηση των αρχών του κεμαλισμού και το στόχο του εκδυτικισμού του τουρκικού κράτους. Παράλληλα, υπογράμμιζε ότι η ελεύθερη ιδιωτική πρωτοβουλία αποτελούσε στήριγμα τόσο της οικονομικής δραστηριότητας όσο και του δημοκρατικού καθεστώτος. «Εκείνο που κρατά την οικονομία στα πόδια της είναι η δημοκρατία και η εγγύηση της δημοκρατίας είναι ο ιδιωτικός τομέας»³⁵³, ισχυρίζονταν οι πρωταγωνιστές της δημιουργίας του Συνδέσμου, επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο να νομιμοποιήσουν την δραστηριότητά τους. Συνεπώς, με βάση τη γενικότερη θεώρηση του TÜSİAD, η συσσώρευση του ιδιωτικού κεφαλαίου ήταν καταρχήν μια δυτική και ως εκ τούτου κεμαλική αρχή. Όπως ο στρατός ήταν ο θεματοφύλακας του κεμαλισμού και συνεπώς της δυτικότητας–κοσμικότητας της Τουρκίας, έτσι και η συγκεκριμένη μερίδα του ιδιωτικού κεφαλαίου μπορούσε να γίνει η εγγυήτρια δύναμη της δυτικού τύπου αστικής δημοκρατίας. Εφόσον διαμέσου του ιδιωτικού τομέα διευρύνεται ο κεμαλισμός, τότε ο σύνδεσμος των Τούρκων βιομηχάνων και επιχειρηματιών μπορούσε να είναι εταίρος του στρατού και της γραφειοκρατίας στη διαδικασία «προστασίας» του κοσμικού καθεστώτος. Το πιο σημαντικό όμως, ήταν ότι διαμέσου της συγκεκριμένης οργανωτικής μορφής του ιδιωτικού βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου με βασική έδρα την Κωνσταντινούπολη, οι Τούρκοι αστοί έκαναν αισθητή την παρουσία τους στο οικονομικό προσκήνιο της χώρας και δικαίωναν τον ισχυρισμό του Ντεμιρέλ ότι κατά τη δεκαετία του 1970 «υπήρχαν στην Τουρκία οι βιομήχανοι που κοιτούσαν με πάθος το μέλλον».

Σύμφωνα με έρευνα του TÜSİAD για τις επιχειρήσεις μέλη της μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980, από τις 405 εταιρείες οι 150 δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του 1970³⁵⁴. Την περίοδο 1972–1979, υπήρχαν στην Τουρκία 142 όμιλοι

³⁵¹ Buğra, *State and Business*, σ. 132.

³⁵² Altun, *Ortak Akli*, σ. 73.

³⁵³ Altun, *Ortak Akli*, σ. 75.

³⁵⁴ Buğra, *State and Business*, σ. 55.

εταιρειών, σημαντικό μέρος των οποίων μάλιστα επεκτάθηκε και στον τραπεζικό τομέα αποκτώντας το προνόμιο της χωρίς κανένα όριο πίστωσης από τις τράπεζες που είχαν στην ιδιοκτησία τους³⁵⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το δεδομένο ότι το 1964 η κρατική Τράπεζα Εργασίας έλεγχε το 70% των δανείων προς τον ιδιωτικό τομέα και το 66% των τραπεζικών συμμετοχών σε μετοχικά κεφάλαια ιδιωτικών επιχειρήσεων. Το 1970, τα ποσοστά αυτά μειώθηκαν σε 60% και 64% αντίστοιχα, ενώ η ιδιωτική τράπεζα Akbank του ομίλου Κότς, παρουσίασε αύξηση από 4% σε 10% δάνεια προς ιδιωτικές επιχειρήσεις και από 11% σε 18% στη συμμετοχή της σε μετοχικά κεφάλαια ιδιωτικών εταιρειών³⁵⁶. Συνεπώς, η μεγαλύτερη επιχειρηματική δραστηριότητα της εποχής παρατηρήθηκε κατά την περίοδο ωρίμανσης και ταξικής συνειδητοποίησης του ίδιου του «κοσμικού» κεφαλαίου.

4. Μια παράλληλη διαδικασία: Η ανάπτυξη του πολιτικού Ισλάμ και το Κόμμα Εθνικής Τάξης

Η συνεργασία του Κόμματος Δικαιοσύνης με τον στρατό και τη συγκεκριμένη μερίδα του επιχειρηματικού κόσμου, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, οφειλόταν από τη μια στην πορεία ολοκλήρωσης των σχέσεων του κόμματος του Ντεμιρέλ με το βιομηχανικό κεφάλαιο και από την άλλη στην αναγκαιότητα ενίσχυσης της «εθνικής ομοιογένειας» απέναντι στην άνοδο της αριστεράς³⁵⁷. Η σύζευξη μιας συντηρητικής ιδεολογίας με τον ίδιο τον κεμαλισμό έγινε ανεκτή από τον στρατό αφού στην ουσία της ήταν μια αντικομμουνιστική συμμαχία. Καθόλου τυχαία, το προεκλογικό πρόγραμμα του Κόμματος Δικαιοσύνης το 1973 ανέφερε ότι το Σύνταγμα της Τουρκίας δεν ήταν ανοιχτό στις επιδιώξεις του κομμουνισμού και του φασισμού και ότι δεν αναγνώριζε την ελευθερία για προπαγάνδα που ουσιαστικά θα κατέλυε τις ατομικές ελευθερίες³⁵⁸.

Την ίδια στιγμή, η δημιουργία ενός κοινού μετώπου «εθνικής ομοιογένειας» ενάντια στην αριστερά υποχρεωτικά, συμπεριέλαβε τη θρησκεία. Οι πιέσεις από τα θρησκευόμενα στρώματα στιγματίσαν καθοριστικά το ιδεολογικό υπόβαθρο του Κόμματος Δικαιοσύνης, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οπότε

³⁵⁵ Altun, *Ortak Akli*, σσ. 32-33.

³⁵⁶ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σσ. 60-61.

³⁵⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, σ. 163.

³⁵⁸ Demirel, “Adalet Partisi”, σ. 555.

και θα κάνει δυναμικά την εμφάνισή του το οργανωμένο πολιτικό Ισλάμ. Το κοινωνικό υπόβαθρο για μια τέτοια εξέλιξη είχε ήδη προετοιμαστεί από την ίδια την ενδυνάμωση του βιομηχανικού καπιταλισμού³⁵⁹. Η αντίδραση των μικροβιοτεχνών και μικρέμπορων των ανατολικών περιοχών μεγάλωσε, αφού δεν μπορούσαν να αντέξουν τον ανταγωνισμό με τη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας. Η αντίδραση αυτή εκφράστηκε με την ανάπτυξη ισλαμικής ρητορείας και συμβολισμών. Τον Ιούλιο του 1965, το Κόμμα Δικαιοσύνης (Adalet Partisi) άλλαξε το έμβλημά του με τρόπο που να παραπέμπει στις λέξεις Θεός και Προφήτης (Allah, Peygamber)³⁶⁰.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, η ενίσχυση της ισλαμικής παρουσίας χαρακτηρίστηκε από την είσοδο των απόφοιτων των ιεροδιδασκαλείων στα Πανεπιστήμια, την αντικομμουνιστική δραστηριότητα του «Συλλόγου Αγώνα κατά του Κομμουνισμού» (Komünizmlle Mücadele Derneği) με τη διοργάνωση μαζικών συλλαλητηρίων³⁶¹, καθώς και με την κατακόρυφη αύξηση των τζαμιών³⁶². Ο αρθρογράφος Αμπντούλγκαφούρ Αττάρ της εφημερίδας «Ουκκάζ» της Σαουδικής Αραβίας, το 1965 επισκέφθηκε την Τουρκία και έγραψε: «Πιστεύω ότι πολύ σύντομα το Ισλάμ θα γίνει η επίσημη θρησκεία του κράτους της Τουρκίας. Το Ισλάμ θα επιστρέψει και επίσημα στην Τουρκία. Η θρησκεία του Κόμματος Δικαιοσύνης που κέρδισε τις εκλογές είναι το Ισλάμ... Συναντήθηκα με τους ηγέτες του κόμματος αυτού. Τους είπα ότι θα πρέπει να προσανατολιστούν προς το Ισλάμ, εάν επιθυμούν να υπολογίζονται τόσο αυτοί όσο και η χώρα τους. Είδα ότι συμφωνούσαν μαζί μου...»³⁶³.

Αξιοποιώντας τον χώρο που του παραχώρησε ο ίδιος ο στρατός και το Κόμμα Δικαιοσύνης, το πολιτικό Ισλάμ μετατράπηκε σε μια δύναμη που έκανε ξανά την εμφάνισή του στον δημόσιο χώρο. Η αλλαγή των κοινωνικών και ταξικών ισορροπιών με την ενδυνάμωση του λεγόμενου κοσμικού κεφαλαίου και την αποκοπή της συγκεκριμένης μερίδας των αστών από τον υπόλοιπο επιχειρηματικό κόσμο αποτέλεσε σημαντική εξέλιξη στην οργάνωση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ της περιόδου. Το Κόμμα Δικαιοσύνης και οι πολιτικές προσέγγισής του με τους βιομήχανους της Κωνσταντινούπολης δεν ικανοποιούσε πλέον το μικρομεσαίο

³⁵⁹ Bulut, *Ordu ve Din*, σσ. 478-479.

³⁶⁰ Bulut, *Ordu ve Din*, σ. 480.

³⁶¹ Köymen, *Sermaye Birikirken*, σ. 116.

³⁶² Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 57.

³⁶³ Çağlar Kırçak, *Türkiye'de Gericilik 1950-1990*, Ankara 1993, σσ. 194-195.

κεφάλαιο των ανατολικών περιοχών. Ήδη από το 1966 ο Ιλχάν Σελτζούκ (İlhan Selçuk) έγραφε στο περιοδικό *Yön*: «Το να εξετάζεται η σύγκρουση στην Τουρκία μόνο από την άποψη της κοσμικότητας σημαίνει ότι μένουμε στην επιφάνεια. Η ισχύς των καπιταλιστών που εκμεταλλεύονται τη θρησκεία φανερώθηκε πολλές φορές. Εάν πρέπει να το πούμε πιο ανοιχτά, το πρόβλημα είναι το εξής: Οι ψηφοφόροι επιλέγουν τους καπιταλιστές που εκμεταλλεύονται τη θρησκεία έναντι των κοσμικών καπιταλιστών. Εάν κατανοηθεί καλά αυτή η πραγματικότητα, σημαίνει ότι κατανοείται καλά το νόημα της δημοκρατίας και του εθνικού αγώνα»³⁶⁴.

Τα πιο πάνω λόγια του γνωστού κεμαλιστή αρθρογράφου περιέγραφαν ουσιαστικά την κοινωνική διαφοροποίηση που επικρατούσε πλέον στην Τουρκία μετά το πραξικόπημα του 1971. Η κοινωνική αυτή διαφοροποίηση είχε στο επίκεντρό της, τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στη μεγάλη επιχείρηση και στο μικρομεσαίο κεφάλαιο, δηλαδή τους βιομήχανους που ανδρώθηκαν μέσα από την κρατική στήριξη και καθοδήγηση και τις ομάδες των μικροβιοτεχνών, μικρέμπορων και καταστηματαρχών της Ανατολίας³⁶⁵. Με αυτό το σκεπτικό η άνοδος του οργανωμένου πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία της δεκαετίας του 1970 δεν μπορεί να ταυτιστεί αποκλειστικά και μόνο με την άνοδο της αντίδρασης προς τον εκδυτικισμό και τις κοσμικές αξίες. Αντίθετα, ήταν ένας συνδυασμός παραγόντων που συνέβαλαν στην ενίσχυση του πολιτικού Ισλάμ, στο επίκεντρο των οποίων ήταν ο οικονομικός αποκλεισμός της τουρκικής περιφέρειας. Με την αλλαγή κάποιων αντικειμενικών παραγόντων, όπως η καθιέρωση του κοινωνικού καθεστώτος της λεγόμενης κοσμικής αστικής τάξης³⁶⁶, οι κύκλοι των μικρομεσαίων επιχειρήσεων αναζήτησαν επίσης τη δική τους πολιτική οργάνωση, το δικό τους ξεχωριστό δρόμο για προάσπιση των συμφερόντων τους.

Η όλη αντιπαράθεση έβρισκε φυσικά και το ήδη σχηματοποιημένο υπόβαθρο για να αναπτυχθεί. Τη δεκαετία του 1970, η ιστορική αντίθεση πόλης-χωριού στην Τουρκία ήταν επίσης μια καθοριστική δυναμική της πολιτικής ζωής. Σύμφωνα με στοιχεία του 1973, η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Άγκυρα, τα μητροπολιτικά κέντρα, είχαν μέσο ετήσιο εισόδημα σχεδόν διπλάσιο από την περιοχή του Μαρμαρά

³⁶⁴ Kırçak, *Türkiye'de Gericilik*, σσ. 194-195.

³⁶⁵ Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: Milli Selamet Partisi Örnek Olayı*, İstanbul 1985, σ. 97.

³⁶⁶ Buğra, *State and Business*, σ. 131.

και υπερδιπλάσιο από την Ανατολία. Χαρακτηριστικό της ανισότητας είναι και το γεγονός ότι οι τρεις αυτές πόλεις συγκέντρωναν το 14.4% του συνόλου των νοικοκυριών, ενώ η Ανατολία το 14.7%³⁶⁷. Η εξέλιξη αυτή προκαλούσε, όπως ήταν φυσιολογικό, πολιτικές αντιπαραθέσεις με πολλές προεκτάσεις. Σε αντίθεση με τις επιχειρήσεις στην Ανατολία, οι μεγαλοβιομήχανοι της Κωνσταντινούπολης ευνοούσαν την δημιουργία συνθηκών μιας ανοιχτής αγοράς και ενίσχυσης των σχέσεων με το ξένο κεφάλαιο. Σε μια έρευνα του 1973, φαίνεται ότι σε 89 εταιρείες που συνδέονταν με τον TÜSİAD, το 42% του κεφαλαίου ανήκε σε ομάδες ξένου κεφαλαίου³⁶⁸.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο λοιπόν, οι μη ελεγχόμενες από το κοσμικό κράτος ομάδες συγκέντρωσης του κεφαλαίου, οι οποίες ούτως ή άλλως απέκτησαν μια κάποια επιρροή από τις προηγούμενες δεκαετίες, αντέδρασαν. Το πολιτικό Ισλάμ της εποχής επιδίωξε να εγκλωβωθεί αυτή την αντίδραση και να μετατραπεί σε ένα δεύτερο «συντονιστή» της καπιταλιστικής ανάπτυξης³⁶⁹, δίπλα από τη συμμαχία στρατού, γραφειοκρατίας και βιομηχάνων. Πρωταγωνιστής σε αυτή την προσπάθεια του πολιτικού Ισλάμ ήταν ο Νετζμεττίν Έρμπακαν (Necmettin Erbakan), τότε επικεφαλής του Τμήματος Βιομηχανίας της Ένωσης Επιμελητηρίων.

Κατά την άποψη του Έρμπακαν, η Ένωση Επιμελητηρίων Τουρκίας (Türkiye Odalar Birliği) εκπροσωπούσε τα συμφέροντα μιας «μεταπρατικής-μασονικής» μειονότητας που είχε τη βάση της στην Κωνσταντινούπολη και λειτουργούσε εις βάρος των εμπορικών και επιχειρηματικών κύκλων της Ανατολίας³⁷⁰. Ως ένας εκ των εκπροσώπων της μικροαστικής τάξης της επαρχίας, ο Έρμπακάν τόνιζε πως «ο μηχανισμός της οικονομίας λειτουργεί προς όφελος των εμπόρων των μεγάλων πόλεων και οι έμποροι της Ανατολίας αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως ένα υιοθετημένο παιδί... Το χαρτοφυλάκιο των τραπεζών της Ανατολίας δημιουργείται από το λαό της Ανατολίας όμως αυτά τα λεφτά παραχωρούνται ως πιστώσεις στους έμπορους των μεγάλων πόλεων... Σε σύντομο χρονικό διάστημα κατανοήσαμε ότι η Ένωση Επιμελητηρίων λειτουργούσε προς όφελος μιας μεταπρατικής μασονικής μειονότητας. Μια τέτοια μεγάλη οργάνωση βρισκόταν κάτω από τον ολοκληρωτικό

³⁶⁷ Καραφωτάκης, *Τουρκικής οικονομίας*, σ. 46-47.

³⁶⁸ Atasoy, *Islamists*, σ. 117.

³⁶⁹ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, σ. 97.

³⁷⁰ Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme*, σσ. 98-99.

έλεγχο του μεταπρατικού εμπορίου και της βιομηχανίας»³⁷¹. Μετά την διαπίστωση μάλιστα, ο Ερμπακάν προχώρησε και στο στόχο λέγοντας ότι «μέσα σε αυτή την κατάσταση σκεφτήκαμε να εισέλθουμε στη διοίκηση και να φέρουμε την Ένωση Επιμελητηρίων σε κατάσταση που να υπηρετεί τους βιομήχανους και τους έμπορους της Ανατολίας»³⁷². Η αντίδραση των οικονομικών κύκλων που προσπαθούσε να εγκλωπωθεί ο Ερμπακάν, δεν ήταν καθόλου τυχαία, αφού ο TÜSİAD κατάφερε σταδιακά διαμέσου της δημιουργίας των ομίλων εταιρειών και των ιδιωτικών τους τραπεζών να αλλάξει το σύστημα παραχώρησης πιστώσεων με τρόπο που να ευνοούνται οι μεγάλες βιομηχανίες. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η Yıldız Atasoy, το 1974 οι μικρομεσαίες βιομηχανικές φέρμες λάμβαναν μόνο το 2.7% των συνολικών τραπεζικών πιστώσεων³⁷³.

Στο συγκεκριμένο στάδιο καπιταλιστικής ανάπτυξης της Τουρκίας έγινε πλέον ξεκάθαρο ότι τα συμφέροντα των ισχυρών βιομηχανικών κύκλων δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν ολοκληρωτικά με τις επιδιώξεις του υπόλοιπου επιχειρηματικού κόσμου και ιδιαίτερα με το κεφάλαιο της Ανατολίας. Οι διαφωνίες και οι αντιπαραθέσεις των δύο αυτών ομάδων εκφράζονταν με κάθε ευκαιρία σε μια σειρά πολιτικών ζητημάτων. Για παράδειγμα, οι μικρές και μεσαίες βιομηχανίες της Ανατολίας επιθυμούσαν ενεργό προστατευτικό ρόλο του κράτους, ενώ αντίθετα οι μεγάλες βιομηχανίες επιδίωκαν την πλήρη ελευθεροποίηση του εμπορίου. Το ζήτημα της προστασίας της τοπικής βιομηχανίας φαίνεται ότι καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και τους πολιτικούς προσανατολισμούς των δύο αυτών ομάδων, κάτι που αντικατοπτρίστηκε και στη διαμάχη εντός της Ένωσης Επιμελητηρίων του αρμόδιου σώματος για καθορισμό των δασμών στις εισαγωγές και άλλων προστατευτικών μέτρων. Η επιδίωξη του Ερμπακάν να αναλάβει την ηγεσία της Ένωσης ήταν αρκετή για να προκαλέσει την έντονη αντίδραση των εμπορικών επιμελητηρίων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης και να αναγκάσει τον τότε Υπουργό Εμπορίου, μετά από εντολές του Ντεμιρέλ, να τον απομακρύνει³⁷⁴. Μετά την αποτυχία θεσμικής προστασίας της τοπικής βιομηχανίας στην Ανατολία, διαμέσου του ελέγχου της Ένωσης Επιμελητηρίων, ο ίδιος ο Ερμπακάν ομολόγησε: «Πλέον, το μόνο

³⁷¹ Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul 1974, σ. 365.

³⁷² Ali Yaşar Sarıbay, "Milli Nizam Partisinin kuruluşu ve programın içeriği", Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σ. 576.

³⁷³ Atasoy, *Islamists*, σ. 117.

³⁷⁴ Sarıbay, "Milli Nizam", σ. 576.

πράγμα που έμεινε για να γίνει, ήταν η υπεράσπιση των δικαιωμάτων αυτού του έθνους στον πολιτικό στίβο. Πρώτα έγινα ανεξάρτητος βουλευτής Ικονίου και μετά από αυτό ιδρύσαμε το Κόμμα Εθνικής Τάξης»³⁷⁵.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο λοιπόν, το πολιτικό Ισλάμ στην Τουρκία της δεκαετίας του 1970 οργανώνεται και σταδιακά παίρνει τη θέση του στο πολιτικό προσκήνιο ως διεκδικητής πολιτικής και οικονομικής δύναμης. Το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ της συγκεκριμένης περιόδου κατάφερε καταρχήν να εκφράσει τις αντιδράσεις, αλλά και τις ανησυχίες των «αποκλεισμένων» της περιφέρειας από το φόβο της προλεταριοποίησης που προκαλούσε η ενίσχυση του μεγάλου κεφαλαίου του κέντρου. Η θρησκευτική αντίδραση απέναντι στην οικονομική κυριαρχία του κέντρου είχε αντικατοπτριστεί ακόμα και στην δημιουργία ισλαμικών ενώσεων και συλλόγων σε πολλές περιοχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιοχή Κοτζάελι (Kocaeli), βιομηχανική περιοχή στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, όπου στα μέσα της δεκαετίας του 1950 αντιστοιχούσε μία ισλαμική ένωση σε κάθε 3.870 κατοίκους, ενώ το 1968 ο αριθμός αυτός μειώθηκε στους 1518 κατοίκους³⁷⁶. Ενισχυτικό στοιχείο στην προσπάθεια για οργάνωση του πολιτικού Ισλάμ ήταν και η παρουσία του Νετζμετίν Ερμπακάν ως ανεξάρτητου βουλευτή στην Εθνοσυνέλευση με τις εκλογές του 1969.

Συνεπώς, με τη λήψη της πολιτικής απόφασης από τον Ερμπακάν για δημιουργία κόμματος με στόχο την «υπεράσπιση των δικαιωμάτων αυτού του έθνους στον πολιτικό στίβο», υπήρχε ήδη μια σοβαρή ισλαμική υποδομή πάνω στην οποία θα μπορούσε να μαζικοποιηθεί το πολιτικό Ισλάμ. «Στο κόμμα που ιδρύσαμε, με σκοπό να καλύψουμε τα κενά στο μέτωπο της δεξιάς, δε θα εντάσσονται σιωνιστές και μασόνου», τόνισε ο ηγέτης του νεοσύστατου Κόμματος Εθνικής Τάξης (Milli Nizam Partisi–MNP), Ερμπακάν στις 26 Ιανουαρίου 1970, στην διάσκεψη για την ανακοίνωση δημιουργίας του νέου κόμματος³⁷⁷. Το Κόμμα Εθνικής Τάξης (ΚΕΤ), κατεξοχήν εκπρόσωπος του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ της εποχής, ήταν πλέον γεγονός και μάλιστα με κοινοβουλευτική εκπροσώπηση τριών ατόμων μετά την

³⁷⁵ Serdar Şen, *AKP Milli Görüşü mü?*, İstanbul 2004, σσ. 27-28.

³⁷⁶ Şen, *AKP*, σ. 31.

³⁷⁷ Kırçak, *Türkiye'de Gericilik 1950–1990*, Ankara 1993, σ. 218.

προσχώρηση δύο βουλευτών του Κόμματος Δικαιοσύνης³⁷⁸. Οι εφημερίδες Μπούγκιουν (Bugün) και Σαμπάχ (Sabah), παρουσίασαν τη δημιουργία του νέου κόμματος ως την οργανωμένη φωνή των «καταπιεσμένων μουσουλμανικών μαζών» και των «συντηρητικών θεοσεβούμενων»³⁷⁹.

Το ΚΕΤ, εκπροσωπούσε τρεις μεγάλες κοινωνικές ομάδες: Τους ελεύθερους επαγγελματίες που προέρχονταν από θρησκευόμενες οικογένειες της υπαίθρου και οι οποίοι κατάφεραν να μορφωθούν στους κοσμικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς του κράτους. Τους επιχειρηματίες της παραδοσιακής υπαίθρου που ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το εμπόριο και τη μικρομεσαία τοπική βιομηχανία. Τα φτωχά στρώματα που ζούσαν στις μεγαλουπόλεις αλλά και στην ύπαιθρο και χαρακτηρίζονταν από την αφοσίωσή τους στην ισλαμική πίστη και παραδόσεις³⁸⁰. Το ΚΕΤ ήταν, μεταξύ άλλων, η οργανωμένη μορφή αντίδρασης της μικροαστικής τάξης της επαρχίας ενάντια στον τρόπο και στο περιεχόμενο της γενικότερης οικονομικής διεργασίας, μέσα από την οποία δεν έπαιρναν τον πλούτο που επιδίωκαν³⁸¹. Εγγυητής της «διαταξικής ενότητας» των πιο πάνω κοινωνικών ομάδων φαίνεται να ήταν από την αρχή οι έννοιες της ισλαμικής αδελφοσύνης και αλληλεγγύης, κάτω από την καθοδήγηση των ηγετών των θρησκευτικών αδελφοτήτων³⁸². Συνεπώς, το Ισλάμ κατείχε τη θέση του κεντρικού θέματος στο ΚΕΤ, αλλά και σε ολόκληρο το οικοδόμημα του Κινήματος Εθνικής Άποψης (Milli Görüş Hareketi), που αποτέλεσε το κίνημα-θεμέλιο σχεδόν όλων των μετέπειτα κομμάτων του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία.

Είναι γεγονός ότι τόσο το Κίνημα της Εθνικής Άποψης, όσο και όλα τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ που γεννήθηκαν από αυτό, χρησιμοποιούσαν έντονα τον όρο «milli», ο οποίος στα ελληνικά αποδίδεται ως «εθνικό». Η λέξη «millet», από την οποία προέρχεται και η λέξη «milli», χρησιμοποιήθηκε την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για να διαχωρίσει τις μειονότητες όχι στη βάση της εθνικής καταγωγής, αλλά στη βάση της θρησκείας. Συνεπώς, η συγκεκριμένη λέξη διατήρησε ένα σαφέστατο θρησκευτικό περιεχόμενο, παρόλο που χρησιμοποιήθηκε επίσης για να αποδώσει την έννοια του έθνους, έτσι όπως διαμορφώθηκε από το 18^ο αιώνα. Στη

³⁷⁸ Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σ. 545.

³⁷⁹ Yavuz, *Political Identity*, σ. 209.

³⁸⁰ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 545.

³⁸¹ Ahmet Yücekök, *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946–1968)*, Ankara 1971, σ. 102.

³⁸² Çakır, “Milli Görüş”, σ. 545.

συγκεκριμένη όμως περίπτωση, το Κίνημα Εθνικής Άποψης, καθώς και τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ, επικέντρωσαν το περιεχόμενο της λέξης «milli» σε μια θρησκευτική-ισλαμική θεώρηση-άποψη, μέσα από την οποία το πολιτικό Ισλάμ αναδεικνύεται ως μια δύναμη σεβασμού και ενίσχυσης των πνευματικών, θρησκευτικών και παραδοσιακών αξιών του τουρκικού έθνους³⁸³.

Το πολιτικό πρόγραμμα του ΚΕΤ ήταν έντονα διαποτισμένο με τις γενικές διακηρύξεις περί «αρετής» και «ηθικής». Τόσο η ισλαμική ηθική όσο και οι ισλαμικές αρετές της κοινωνίας διασφαλιζόνταν, κατά το κόμμα, μέσα από μια διαδικασία ηθικής ανάπλασης που βασιζόταν στις θετικές επιστήμες και στην τεχνολογία³⁸⁴. Σε αυτό το σημείο, οι επιστήμες και η τεχνολογία ως κατεξοχήν δυτικοί και άρα κοσμικοί όροι καταγράφηκαν σε ένα ισλαμικό πλαίσιο αναφοράς μέσα από το οποίο η επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη της Τουρκίας ήταν εντελώς άσχετη με την κοσμικότητα. Για να επιτευχθεί αυτή η πρόοδος ήταν απαραίτητη η πολιτισμική καταξίωση και αναγνώριση της ισλαμικής ταυτότητας στα κέντρα λήψης αποφάσεων, όπως η τοπική αυτοδιοίκηση, η Εθνοσυνέλευση και η γραφειοκρατία³⁸⁵. Η συμμετοχή των πιστών μουσουλμάνων στα κέντρα λήψης αποφάσεων θα ικανοποιούσε την έννοια της δικαιοσύνης και της ισλαμικής-εθνικής τάξης, που το κόμμα εκπροσωπούσε.

Η βασικότερη όμως συνιστώσα του πολιτικού και ιδεολογικού προγράμματος του ΚΕΤ, διαμέσου της οποίας θα διασφαλιζόταν και η δικαιοσύνη που επαγγελλόταν, ήταν η οικονομία. Το πρόγραμμα του κόμματος επιδίωκε τη δημιουργία ενός τύπου «θρησκευόμενου-πιστού» που θα έδινε προτεραιότητα στην επιβολή «ηθικής τάξης» στην τουρκική οικονομία. Το κράτος θα έπρεπε, με βάση αυτή τη συλλογιστική, να επωμιστεί το βάρος και την ευθύνη για ίδρυση βιομηχανιών εκεί που η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν αδύναμη να το πράξει. Παράλληλα, το κόμμα δεν έκρυψε ποτέ την άποψη ότι με τη διασφάλιση της βιωσιμότητας και της κερδοφορίας αυτών των βιομηχανιών, αυτές θα έπρεπε να μεταφερθούν στον ιδιωτικό τομέα³⁸⁶. Δηλαδή, Ερμπακάν δεν αμφισβήτησε τον κρατισμό του κεμαλισμού στην ουσία του. Δεν αμφισβήτησε τον καπιταλισμό ως τέτοιο.

³⁸³ Christos Teazis, *İkincilerin Cumhuriyeti. Adalet ve Kalkınma Partisi*, İstanbul 2010, σσ. 53-55.

³⁸⁴ Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία. Ιδεολογία και Ρητορεία*, Αθήνα 1993, σ. 233.

³⁸⁵ Yavuz, *Political Identity*, σ. 208.

³⁸⁶ Sarıbay, “Milli Nizam”, σ. 578.

Αντίθετα, το πρόγραμμα του ΚΕΤ διεκδικούσε τη δημιουργία ενός «ισλαμικού» παρεμβατισμού στην καπιταλιστική ανάπτυξη, τον οποίο θα διαχειριζόταν το οργανωμένο πολιτικό Ισλάμ. Με λίγα λόγια, ο Ερπακάν και το κόμμα του επιδίωξαν να διευρύνουν τον «οικονομικό εθνικισμό» του κεμαλισμού με στόχο να συμπεριλάβουν την μέχρι τότε αποκλεισμένη περιφέρεια και να την καταστήσουν πρωταγωνιστική δύναμη³⁸⁷.

Ακριβώς για να προετοιμάσει το έδαφος διεύρυνσης του «οικονομικού εθνικισμού» με τον εμβολιασμό του Ισλάμ, το ΚΕΤ πρότεινε μέτρα όπως η διοχέτευση επενδύσεων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της Ανατολίας, η μετατροπή του κεντρικού οικονομικού σχεδιασμού του κράτους σε περιφερειακό σχεδιασμό με προτεραιότητα στις ανάγκες του μικρομεσαίου κεφαλαίου και η κατάργηση των τόκων που αποτελούσαν «στοιχείο εκμετάλλευσης του λαού»³⁸⁸. Τέτοιες ήταν οι θέσεις που προωθούσε το ισλαμικό Κίνημα της Εθνικής Άποψης και τα πολιτικά του κόμματα, θέσεις με τις οποίες μπορούσε να εκφράσει και όλα εκείνα τα στρώματα που επηρεάστηκαν αρνητικά από τις οικονομικές πολιτικές του Ντεμιρέλ, καθώς και από την πετρελαϊκή κρίση του 1973. Δίπλα σε αυτά τα στρώματα προστέθηκαν και οι κάτοικοι των αυθαιρέτων στα περίχωρα των μεγαλουπόλεων, τους οποίους η οικονομική κρίση περιθωριοποίησε περαιτέρω³⁸⁹.

Στο ζήτημα της συσπείρωσης όλων αυτών των κοινωνικών στρωμάτων γύρω από το ΚΕΤ και γενικότερα το πολιτικό Ισλάμ, αλλά και στη διαμόρφωση των πολιτικών προτάσεων επί της οικονομίας, καθοριστικός ήταν ο ρόλος των ισλαμικών αδελφοτήτων. Διαμέσου της καθοδήγησης, της εμπλοκής, αλλά και της υλικής υποστήριξης των αδελφοτήτων, το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ της εποχής κατάφερε να ενισχύσει τόσο την οργανωτικότητα του όσο και την σύνδεσή του με το κεφάλαιο των μουσουλμάνων επιχειρηματιών. Άλλωστε, εμπνευστής της δημιουργίας ενός αυτόνομου ισλαμικού πολιτικού κόμματος ήταν ο επικεφαλής της αδελφότητας των Νακσιπεντί, Μεχμέτ Ζαχίντ Κοτκτού (Mehmet Zahid Kotktu). Η εμπλοκή του ίδιου στην οικονομική και πολιτική δραστηριότητα του επέτρεψε να συνειδητοποιήσει σύντομα ότι δεν μπορούσε να εκφράσει τα συμφέροντά του μέσα από κόμματα όπως του Ντεμιρέλ. Ο Κοτκτού ήταν ουσιαστικά το πρόσωπο που «επέβαλε» τον

³⁸⁷ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, σ. 95.

³⁸⁸ Sarıbay, "Milli Nizam", σ. 579.

³⁸⁹ Toprak, *Political Development*, σσ. 105-110.

Ερμπακάν ως τον ηγέτη του ΚΕΤ, αλλά και το πρόσωπο που εμπνεύστηκε την θεωρία περί της «εφόρμησης για βαριά βιομηχανία»³⁹⁰. Στις εκλογές του 1969, μάλιστα, κινητοποίησε με οργανωμένο τρόπο πολλούς βιομηχανικούς και εμπορικούς παράγοντες της Ανατολίας, καθώς και μέλη των ισλαμικών ταγμάτων, με στόχο την εκλογή του Ερμπακάν ως ανεξάρτητου βουλευτή.

Στα θεωρητικά πλαίσια του Κοκτού, η ανάπτυξη της εθνικής βαριάς βιομηχανίας, αποτελούσε ένα σημαντικό στάδιο της εξέλιξης της Τουρκίας και ταυτόχρονα μια διαδικασία «παραδείγματος» για τους Μουσουλμάνους. Κατανόησε τη σύνδεση μεταξύ των μακροοικονομικών δυναμικών και των μικροοικονομικών ηθικών και πολιτισμικών θεμάτων στο συγκεκριμένο στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης της Τουρκίας και μέσα από αυτό το πλαίσιο έθεσε τις βάσεις για τους άξονες της δικαιοσύνης και της ανάδειξης της πολιτιστικής ταυτότητας στα κόμματα του Ερμπακάν³⁹¹. Ουσιαστικά, οι πιο πάνω προσπάθειες της αδελφότητας των Νακσιμπεντί, είχαν ως κεντρικό στόχο την πολιτική και οικονομική της ενίσχυση διαμέσου των ευκαιριών που πρόσφερε η κρατική εξουσία. Η σχετική φιλελευθεροποίηση της οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1950, η επαφή πολλών ισλαμιστών επιχειρηματιών με την κρατική γραφειοκρατία, αλλά και η μερική συμμετοχή τους σε διοικητικά τμήματα του κράτους, ήταν στοιχεία που συνέβαλαν στη συσσώρευση εμπειριών που με τη σειρά τους διευκόλυναν τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, αλλά και πολιτικής έκφρασης των κοινωνικών τους συμφερόντων, μέσα από κόμματα όπως το ΚΕΤ³⁹².

5. Το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας: Πολιτική μαζικοποίηση και οικονομική ισχυροποίηση του τουρκικού Ισλάμ

Η σύντομη πολιτική ζωή του Κόμματος Εθνικής Τάξης τέλειωσε στις 21 Μαΐου 1971, οπότε η λειτουργία του απαγορεύτηκε με απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, αφού κρίθηκε ότι «είχε στόχο την ανατροπή του κοσμικού καθεστώτος και την επιβολή του ισλαμικού νόμου». Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, τον Οκτώβριο του 1972, ιδρύθηκε το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας (Milli Selamet Partisi),

³⁹⁰ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 71.

³⁹¹ Yavuz, *Political Identity*, σσ. 207-208.

³⁹² Çakır, "Milli Görüş", σ. 546.

την ηγεσία του οποίου αρχικά ανέλαβε ο Σουλεϊμάν Αρίφ Εμρέ (Süleyman Arif Emre)³⁹³ και στη συνέχεια (μετά τις εκλογές του 1973) στην ηγεσία επανήλθε ο Ερμπακάν.

Σύμφωνα με τη γενικότερη αντίληψη του Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας (ΚΕΣ) για την πολιτική ζωή στην Τουρκία, υπήρχαν τρεις βασικές αντιλήψεις: η άποψη που εκπροσωπούσε το ΡΑΚ, δηλαδή η Αριστερά, η άποψη που εκπροσωπούσε το ΚΔ, δηλαδή ένας «άχρωμος» και «ουδέτερος» φιλελευθερισμός και η «εθνική άποψη» που εκπροσωπούσε το νέο κόμμα του πολιτικού Ισλάμ. Οι δύο πρώτες αντιλήψεις, κατά το ΚΕΣ, ήταν αντιλήψεις που προωθούσαν τον υλισμό. Ιδιαίτερα μάλιστα ο φιλελευθερισμός του Κόμματος Δικαιοσύνης (ΚΔ) ήταν συνώνυμος με την αρχή «πάνω από όλα τα λεφτά». Σε αντίθεση με όλα αυτά, ήταν τα ιδανικά που εξέφραζε το ΚΕΣ και το ισλαμικό «Κίνημα Εθνικής Άποψης», τα οποία στο επίκεντρο είχαν την ηθική³⁹⁴.

Η συγκεκριμένη έννοια της ηθικής που επιδίωκε να εκπροσωπήσει το ΚΕΣ ήταν, σύμφωνα με την ηγεσία του κόμματος, ένα αναπόσπαστο κομμάτι του τουρκικού πολιτισμού. Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο τέθηκε και η ισλαμική θρησκεία. Ο «ισλαμικός εθνικισμός» του κόμματος αναδείκνυε τη θρησκεία ως ένα καθοριστικό παράγοντα οικοδόμησης του τουρκικού έθνους, έναν άξονα όπου «όλοι οι Τούρκοι ήταν οι στρατιώτες του Ισλάμ»³⁹⁵. Υπό αυτή την έννοια το Ισλάμ μετατρέποταν σε ένα βασικό κομμάτι του πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου της Τουρκίας. Επιδίωκε έτσι να είναι στο κέντρο της πολιτικής δραστηριότητας, ως αναπόσπαστο, αναγκαίο και καθοριστικό μέρος του τουρκικού έθνους. Αυτή άλλωστε ήταν και μια ξεκάθαρη διαφορά από την θρησκευτική συντηρητικότητα άλλων κομμάτων της Δεξιάς όπως το ΚΔ του Ντεμιρέλ. Τα κόμματα της ευρύτερης κεντροδεξιάς στην Τουρκία δεν ήταν καθόλου αρνητικά προς τη θρησκεία, αντίθετα ενθάρρυναν την παρουσία της, εφόσον περιοριζόταν στο προσωπικό-ιδιωτικό επίπεδο.

Αντίθετα, το ΚΕΣ και γενικότερα το ισλαμικό Κίνημα Εθνικής Άποψης επιδίωκαν όπως η ισλαμική θρησκεία να γίνει ο βασικός παράγοντας της κοινωνίας και της πολιτικής δραστηριότητας. Για το ΚΕΣ, η θρησκεία δεν ήταν ένα

³⁹³ Kırçak, *Türkiye'de Gericilik*, σ. 218.

³⁹⁴ Milli Selamet Partisi, *1973 Seçim Beyannamesi*, İstanbul 1973, σσ. 15-16.

³⁹⁵ Poulton, *Top Hat*, σ. 178.

«προσωπικό-ιδιωτικό θέμα», ήταν εθνικό ζήτημα απόλυτα συσχετισμένο με τη «σωτηρία του κράτους και του έθνους» ως εξής: το κράτος και η γραφειοκρατία είναι στοιχεία υποταγμένα στο έθνος, του οποίου το καθοριστικότερο συνεκτικό στοιχείο είναι το Ισλάμ. Ως εκ τούτου για να επιτευχθεί η σωτηρία του κράτους, οι σημαντικότεροι διορισμοί, οι διευθυντικές θέσεις στη δημόσια διοίκηση και τον στρατό και οι καθηγητές των Πανεπιστημίων δεν μπορούν παρά να είναι πιστοί Μουσουλμάνοι³⁹⁶. Με αυτό τον τρόπο, το κόμμα επιδίωκε την ανασυγκρότηση του κράτους μέσα από μια προσπάθεια ηγεμονίας του πολιτικού Ισλάμ στους θεσμούς. Η προσπάθεια για εκλογική ενίσχυση του κόμματος, δεν ήταν τίποτε άλλο από μία πτυχή του αγώνα για ηγεμονία του πολιτικού Ισλάμ. Μια άλλη επίσης σημαντική πτυχή, ήταν η εδραίωση των ισλαμιστών στους ίδιους τους θεσμούς του κοσμικού κράτους, κάτι που θα βοηθούσε στην ανασυγκρότησή του.

Το ΚΕΣ, απέρριπτε συνολικά τη διαδικασία εκδυτικισμού και ιδιαίτερα την κοσμικότητα του τουρκικού κράτους. Την ίδια στιγμή επεδίωκε να αφαιρέσει από τον εκδυτικισμό την έννοια της τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης, έννοιες που θα μπορούσαν κατά το ΚΕΣ, να εξελιχθούν μέσα από το Ισλάμ³⁹⁷. Στο βιβλίο του με τίτλο «Ισλάμ και Επιστήμη», ο Έρμπακαν υποστήριξε ότι τα πάντα μπορούν να ανευρεθούν μέσα στο Κοράνι και συνεπώς η εξέλιξη είναι προβλεπτή από το ίδιο το Ισλάμ. Τόσο οι καταστροφές και οι συμφορές, όσοι και οι επιστημονικές και τεχνολογικές κατακτήσεις αποτελούν ήδη προβλέψεις της ισλαμικής θρησκείας³⁹⁸. Μέσα από αυτό το σκεπτικό, ο ισλαμικός αντιδυτικισμός ήταν ένα από τα κυρίαρχα θεωρητικά αξιώματα του Έρμπακάν και του ΚΕΣ. Όλες οι αξίες, όπως η ελευθερία και η δημοκρατία, κατά το κόμμα, δεν μπορούσαν να είναι αξίες δυτικές αλλά ισλαμικές. Έτσι, ο αντιδυτικισμός που εκπροσωπούσε δεν είχε σχέση με καμιά προσπάθεια ανατροπής του δυτικού συστήματος αξιών, αλλά του εξισλαμισμού του³⁹⁹. Μέσα σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, οι δύο βασικοί ιδεολογικοί άξονες του ΚΕΣ ήταν η ισλαμική ηθική στο ιδεολογικό πεδίο και η ταχεία οικονομική ανάπτυξη διαμέσου της δημιουργίας βαριάς βιομηχανίας, στον κοινωνικο-οικονομικό πεδίο⁴⁰⁰. Ανάμεσα στην αντιπαράθεση μεταξύ του δυτικού πολιτισμού και της τεχνολογικής

³⁹⁶ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σ. 239.

³⁹⁷ İhsan Dagi, "Islam, Politics and the Welfare Party", *Foreign Policy*, 19 (1995) 23.

³⁹⁸ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σ. 239.

³⁹⁹ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, σσ. 127-128.

⁴⁰⁰ Çakır, "Milli Görüş", σ. 547.

ανάπτυξης της Τουρκίας, το ΚΕΣ υποστήριζε ότι οι Μουσουλμάνοι-Τούρκοι δεν θα έπρεπε να αλλάζουν τις πολιτιστικές τους αναφορές, αλλά αντίθετα να συνδεθούν περαιτέρω με την ισλαμική πίστη⁴⁰¹.

Σύμφωνα με το πολιτικό Ισλάμ της περιόδου, η ολοκληρωτική υιοθέτηση από την Τουρκία του «υπό συνεχή κρίση» δυτικού πολιτισμού και αξιών όπως η κοσμικότητα, ήταν ένας δρόμος που οδηγούσε στην υποτίμηση του ήθους των Μουσουλμάνων και στην καταπίεση των πιστών⁴⁰². Δηλαδή, ο δυτικός καπιταλισμός ήταν βασικός παράγοντας που υποτιμούσε και ως εκ τούτου έπληττε την παραδοσιακή κοινωνικο-οικονομική βάση της κοινωνίας της Ανατολίας⁴⁰³. Η οικονομική υπανάπτυξη της Τουρκίας, οφειλόταν κατά το ΚΕΣ κυρίως στην πολιτιστική διαφθορά η οποία επικράτησε από την διαδικασία του εκδυτικισμού. Ωστόσο, ο «αντικαπιταλιστικός» και «αντιδυτικός» λόγος του ΚΕΣ, δεν είχε το χαρακτήρα ούτε και το περιεχόμενο ανατροπής του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Αντίθετα, η συγκεκριμένη ρητορεία παρέπεμπε στην αντίθεση ορισμένων στρωμάτων του πληθυσμού με το μοντέλο διαχείρισης του καπιταλισμού και συγκεκριμένα με τις προσπάθειες πλήρους φιλελευθεροποίησης και κατάργησης κάθε κρατικής παρέμβασης⁴⁰⁴.

Χαρακτηριστικά, όταν το 1976 ο Έρμπακαν παρουσίασε τους οικονομικούς στόχους του ΚΕΣ κάτω από τον τίτλο «Υλική Ανάπτυξη» τόνισε την αναγκαιότητα ίδρυσης βιομηχανίας κατασκευής τρακτέρ στο Ικόνιο, καθώς και τη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων σε περιοχές της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ανατολίας⁴⁰⁵. Συνεπώς, η «αντικαπιταλιστική» ρητορεία του κόμματος πρακτικά οδηγούσε στη διεύρυνση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην τουρκική περιφέρεια, με στόχο να ευνοηθούν τα τοπικά εμπορικά και βιομηχανικά δίκτυα των ισλαμιστών επιχειρηματιών. Με αυτό τον τρόπο ο καπιταλισμός και το ευρύτερο πλαίσιο των δυτικών αξιών δεν ανατρέπονται, απλά «εξισλαμίζονται».

Μέσα στα ίδια πλαίσια το ΚΕΣ πρότεινε σταδιακά τη δημιουργία μιας «ισλαμικής» οικονομίας, ως την εναλλακτική πρόταση απέναντι στα δύο δυτικά-

⁴⁰¹ Ιωάννης Θ. Μαζής, *Μυστικά Ισλαμικά Τάγματα και Πολιτικο-Οικονομικό Ισλάμ στη σύγχρονη Τουρκία*, Αθήνα 2000, σ. 110.

⁴⁰² Necmettin Erbakan, *Milli Görüş*, İstanbul 1975, σσ. 29-40.

⁴⁰³ Poulton, *Top Hat*, σ. 197.

⁴⁰⁴ Şen, *AKP*, σ. 24.

⁴⁰⁵ Sarıbay, "Milli Nizam", σ. 588.

υλιστικά συστήματα, τον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό⁴⁰⁶. Το κόμμα προωθούσε πλέον ανοιχτά αιτήματα και στόχους όπως η δημιουργία «Ηνωμένων Εθνών των Ισλαμικών Κρατών», «Κοινή Ισλαμική Αγορά», την καθιέρωση του δινάριου ως του κοινού ισλαμικού νομίσματος, δημιουργία κοινής ισλαμικής στρατιωτικής δύναμης και τη δημιουργία θεσμών προώθησης της ισλαμικής κουλτούρας⁴⁰⁷.

Το ΚΕΣ, ήταν το πρώτο ισλαμικό κόμμα στην Τουρκία το οποίο κατάφερε να ξεφύγει από μια στενή ανάπτυξη στην περιφέρεια και να επεκτείνει την επιρροή του σε εθνικό επίπεδο⁴⁰⁸. Η επέκταση της επιρροής του έφτασε σε τέτοιο σημείο που αποτελεί κεντρικό άξονα κατανόησης της ιστορίας της σύγχρονης Τουρκίας και ιδιαίτερα των κοινωνικών δυναμικών της δεκαετίας του 1970. Η ισχυροποίηση της οργανωτικότητας και των εκλογικών επιτυχιών του ΚΕΣ οφειλόταν σε ένα δίκτυο υποστηρίξης οργανώσεων όπως η Κοινότητα Εξάπλωσης της Επιστήμης (İlim Yayma Cemiyeti), η Συνομοσπονδία Θρησκευτικών Αξιωματούχων Τουρκίας (Türkiye Din Görevlileri Konfederasyonu), οι Σύνδεσμοι Καταπολέμησης του Κομμουνισμού (Komünizmle Mücadele Dernekleri), καθώς και πολλά μέσα μαζικής ενημέρωσης⁴⁰⁹. Μέσα σε περίπου τρία χρόνια από την ίδρυσή του, συγκεκριμένα στο συνέδριο του ΚΕΣ τον Ιανουάριο του 1973, το κόμμα δημιούργησε τριακόσιες επαρχιακές και σαράντα-δύο νομαρχιακές οργανώσεις σε ολόκληρη την Τουρκία⁴¹⁰.

Στην ηγετική πυραμίδα του ΚΕΣ, δεν υπήρχαν μόνο μέλη του ισλαμικού κλήρου. Σημαντική ένδειξη της ταξικής σύνθεσης του κόμματος ήταν το γεγονός ότι στην ηγεσία του αναρριχήθηκαν μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι, έμποροι και γενικότερα επιχειρηματίες⁴¹¹. Η συγκεκριμένη σύνθεση του ισλαμικού ΚΕΣ, αντικατόπτρισε ακριβώς την ενδυνάμωση της μέχρι τότε σχετικά αποκλεισμένης από την καπιταλιστική ανάπτυξη μερίδας του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, η κοινωνική αυτή αλλαγή παρουσιάστηκε πλέον στον δημόσιο πολιτικό χώρο και μάλιστα με οργανωμένη μορφή. Με λίγα λόγια, αυτά ήταν τα κομματικά στελέχη που εξέφραζαν με την πολιτική τους δραστηριότητα, την ένταξη ενός μέρους της θρησκευόμενης-συντηρητικής περιφέρειας στο κέντρο της πολιτικής, ως αποτέλεσμα όλων των

⁴⁰⁶ Kırçak, *Türkiye'de Gericilik*, σ. 223.

⁴⁰⁷ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 98.

⁴⁰⁸ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σσ. 234-235.

⁴⁰⁹ Kırçak, *Türkiye'de Gericilik*, σ. 221.

⁴¹⁰ Sarıbay, "Milli Nizam", σ. 580.

⁴¹¹ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σ. 237.

κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών της περιόδου από το πέρασμα στον πολυκομματισμό μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Ο İhsan Dağı περιέγραψε την ενσωμάτωση των πιο πάνω στρώματων στο ΚΕΣ, ως την αντίδραση της «οικονομικής περιφέρειας» απέναντι στα κεφαλαιοκρατικά κέντρα των μεγαλουπόλεων⁴¹². Αυτά τα στρώματα άλλωστε θα γίνουν η βάση πάνω στην οποία αργότερα θα θεμελιωθεί οριστικά η λεγόμενη ισλαμική αστική τάξη της Τουρκίας.

Καθοριστικό ρόλο στην οργανωτική και πολιτική ενίσχυση του ΚΕΣ διαδραμάτισε η σταθεροποίηση της σύνθεσης του ισλαμικού ακτιβισμού και των τοπικών επαγγελματικών συνδέσμων βιοτεχνών και εμπόρων, τόσο στις περιοχές της Ανατολίας όσο και στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες δυτικές περιοχές. Αυτό ήταν ένα από τα οικονομικά φαινόμενα της προηγούμενης περιόδου, κατά την οποία εμφανίστηκε το Κόμμα Εθνικής Τάξης. Χαρακτηριστικό της πολιτικής συνεργασίας των μικρομεσαίων επιχειρηματικών με τα θρησκευτικά στελέχη ήταν το γεγονός ότι μέχρι και το 1968 οι μικρομεσαίοι ισλαμιστές επιχειρηματίες αποτελούσαν το 40% των ισλαμικών οργανώσεων και αδελφοτήτων, οι αγρότες το 21%, οι θρησκευτικοί λειτουργοί το 17%, οι βιομηχανικοί εργάτες το 11%, οι μισθωτοί και συνταξιούχοι το 5% και οι ελεύθεροι επαγγελματίες το 3%⁴¹³.

Με αυτά τα δεδομένα, το ΚΕΣ κατάφερε να κερδίσει ποσοστό 11.8% και 48 έδρες στην Εθνοσυνέλευση κατά τις εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1973, καταγράφοντας έτσι μια ιστορική νίκη για το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ. Για πρώτη φορά το ισλαμικό κόμμα κατάφερε να γίνει ο βασικός ρυθμιστής στο σχηματισμό κυβέρνησης, ιδιότητα που θα διατηρήσει και στις εκλογές του 1977, κατά τις οποίες κέρδισε ποσοστό 8.4%⁴¹⁴. Η μεγάλη μάζα της υποστήριξης του ΚΕΣ και στις δύο αυτές εκλογικές αναμετρήσεις προήλθε από τις ανατολικές και νοτιοανατολικές περιοχές της χώρας, περιοχές στις οποίες επικράτησε κατά κύριο λόγο η αντιπαράθεση μεταξύ σουννιτών και αλεβιτών στο οικονομικό πεδίο και την εργοδότηση στο δημόσιο⁴¹⁵. Τα θρησκευόμενα στρώματα των περιοχών αυτών φαίνεται να ενίσχυσαν το οργανωμένο πολιτικό Ισλάμ, εμπνεόμενα καταρχήν από το

⁴¹² Dağı, “Welfare Party”, σ. 23.

⁴¹³ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σ. 235.

⁴¹⁴ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σ. 235.

⁴¹⁵ Yavuz, *Political Identity*, σ. 210.

σύνθημα για βιομηχανική ανάπτυξη και όχι τόσο από την επιδίωξη αμφισβήτησης της κοσμικότητας του τουρκικού κράτους.

Η πρώτη παρουσία του ισλαμικού κόμματος στην κυβέρνηση καταγράφεται με την συνεργασία του ΚΕΣ και του ΡΑΚ του Ετζεβίτ στις 26 Ιανουαρίου 1974. Σε αυτή την κυβέρνηση το ΚΕΣ αναλαμβάνει την αντιπροεδρία με τον Έρμπακαν, τα Υπουργεία Εσωτερικών, Δικαιοσύνης, Εμπορίου, Γεωργίας, Βιομηχανίας και Τεχνολογίας, καθώς και τη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων⁴¹⁶. Παράλληλα, η δεύτερη και τρίτη παρουσία του ΚΕΣ στην εκτελεστική εξουσία καταγράφηκε με το σχηματισμό των λεγόμενων κυβερνήσεων «Εθνικιστικού Μετώπου», που συμπεριελάμβαναν το ΚΔ του Ντεμιρέλ και το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης (ΚΕΔ) του Τουρκές. Η εξέλιξη αυτή έδωσε ουσιαστικά την ευκαιρία στο τουρκικό πολιτικό Ισλάμ, να καθιερωθεί, έστω και μερικώς, στα υψηλά δώματα της κρατικής ιεραρχίας και να προωθήσει στελέχη σχεδόν σε όλες της βαθμίδες της δημόσιας διοίκησης⁴¹⁷.

Με αυτό τον τρόπο η ισλαμική θρησκεία μετατράπηκε μετά από πολλά χρόνια σε μια πηγή πολιτικής και οικονομικής ισχύος, ενώ το πολιτικό Ισλάμ μπορούσε πλέον να θεωρηθεί ως μια ξεχωριστή, διαφορετική οργάνωση εξουσίας, από το κεμαλικό κατεστημένο⁴¹⁸. Από τη μια πλευρά το πολιτικό Ισλάμ παίρνει με οργανωμένο τρόπο μια θέση επίσημη ενάντια στο κοσμικό κράτος, αλλά από την άλλη ένα μέρος του ενσωματώνεται σε αυτό. Το γεγονός αυτό είχε πολλαπλές συνέπειες στο σύνολο του πολιτικού Ισλάμ γενικά, αλλά και του τουρκικού κράτους και της οικονομίας ειδικά. Η παρουσία του ΚΕΣ στις κυβερνήσεις συνασπισμών, ιδιαίτερα του «Εθνικιστικού Μετώπου», επέτρεψαν στο κόμμα να συμβάλει στην ενδυνάμωση ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων, οι οποίοι άλλωστε αποτέλεσαν το βασικότερο άξονα στήριξής του⁴¹⁹. Σταδιακά το ΚΕΣ δημιούργησε μια «δική του» μερίδα κύκλων συγκέντρωσης κεφαλαίου και κερδοφορίας, δεδομένο που με αντίστοιχο τρόπο ενίσχυε την πολιτική παρέμβαση του Ισλάμ στην τουρκική κοινωνία. Άλλωστε οι βάσεις της οικονομικής δραστηριότητας δεν ήταν καθόλου άγνωστες στις ισλαμικές

⁴¹⁶ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 547.

⁴¹⁷ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 93.

⁴¹⁸ Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul 1979, σσ. 225-226.

⁴¹⁹ Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη – Τουρκία*, σ. 242.

αδελφότητες και στο ΚΕΣ, ανώτατα στελέχη των οποίων ήταν ιδρυτές επιχειρήσεων⁴²⁰.

Στις 18 Ιουνίου 1971 ιδρύθηκε η εταιρεία İPA A.Ş, μεταξύ των ιδρυτών της οποίας ήταν ο Ταχσίν Αρμουτσιογλου (Tahsin Armutçuoğlu) και ο Μεχμέτ Σάτογλου (Mehmet Satoglu) και οι δύο ιδρυτικά στελέχη του ΚΕΤ και του ΚΕΣ. Αργότερα επεκτείνουν τις επιχειρήσεις τους με την δημιουργία της εταιρείας NİDAŞ, στην οποία συνέταιροι ήταν επίσης άλλα ιδρυτικά στελέχη των κομμάτων του πολιτικού Ισλάμ. Την ίδια περίοδο και διαμέσου της ενίσχυσης της οικονομικής συνεργασίας του ΚΕΣ και των ισλαμικών αδελφοτήτων εμφανίζονται και άλλες «πράσινες»⁴²¹ εταιρείες, οι οποίες μάλιστα κατά διαστήματα στεγάζονταν στα ίδια κτίρια με το κόμμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η εταιρεία MİLAŞ A.Ş⁴²². Φυσικά, πέραν της ενίσχυσης στο οικονομικό πεδίο και ως αποτέλεσμα αυτής, κατά τη δεκαετία καθιέρωσης του ΚΕΣ και της συμμετοχής του σε διαδοχικές κυβερνήσεις, παρατηρήθηκε αύξηση των ιεροδιδασκαλείων, διασφαλίστηκε το δικαίωμα πρόσβασης των αποφοίτων τους στα κρατικά Πανεπιστήμια και καθιερώθηκαν τα θρησκευτικά μαθήματα σε όλες σχεδόν τις βαθμίδες της εκπαίδευσης⁴²³.

6. Οι κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές και η διείσδυση του Ισλάμ στο κράτος

«Η ιστορία της εικοσαετίας μετά το 1973, είναι η ιστορία ενός κόσμου που έχασε τα υποστηρίγματά του και γλίστρησε προς την αστάθεια και την κρίση», σημειώνει ο ιστορικός Έρικ Χομπσμπάουμ⁴²⁴, για να καταδείξει με αυτό τον τρόπο τις ραγδαίες αλλαγές και την σταδιακή επιβολή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Δύση. Οι δύο μεγάλες πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970, αλλά και η αποτυχία του τρόπου συγκέντρωσης του κεφαλαίου σε όλη την προηγούμενη περίοδο ήταν βασικοί λόγοι που οδήγησαν στην εμφάνιση αυτού του

⁴²⁰ Miyase İknur , “Siyasal İslam’ın Para ile Dansı – 1”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 12 Σεπτεμβρίου 2008.

⁴²¹ Πράσινο είναι το ιερό χρώμα του Ισλάμ.

⁴²² Soner Yalçın “Dünden Bugüne İsim İsim Siyasal İslam’ın Gizli Kasaları”, Εφημ. *Hürriyet*, 21 Σεπτεμβρίου 2008.

⁴²³ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 89.

⁴²⁴ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 515.

νέου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης⁴²⁵. Η χρονική αυτή συγκυρία χαρακτηρίστηκε επιπλέον από τη ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας των τηλεπικοινωνιών και την ενίσχυση των χρηματιστηριακών αγορών⁴²⁶. Ενώπιον των δυσμενών οικονομικών επιπτώσεων σε ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη, η εναλλακτική επιλογή που εμφανίστηκε στη Δύση ήταν οι απόψεις μιας «μειοψηφίας ακραίων θεολόγων του οικονομικού φιλελευθερισμού»⁴²⁷. Αυτή η τάση προπαγάνδιζε ότι η μέχρι τότε ακολουθούμενη πολιτική της πλήρους απασχόλησης και των υψηλών μισθών εμπόδιζε τον έλεγχο του πληθωρισμού και τη μείωση των κρατικών δαπανών. Κατά συνέπεια η κρατική παρέμβαση εμπόδιζε-όπως υποστήριζαν- την κερδοφορία του ιδιωτικού τομέα, η οποία ήταν η βασική κινητήρια δύναμη της οικονομικής επέκτασης⁴²⁸.

Η ιδεολογική νομιμοποίηση της αναγκαιότητας για μείωση των κρατικών δαπανών και αύξηση της κερδοφορίας ήταν ουσιαστικά η επικάλυψη της ανάγκης για ένα νέο παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος μετέφερε τελικά τις βιομηχανίες από τις παλιές βιομηχανικές χώρες και ηπείρους σε νέες, με την επιδίωξη φθηνότερου εργατικού δυναμικού⁴²⁹. Με αυτό τον τρόπο τέθηκαν οι βάσεις για μια νέα επεκτατική πολιτική του δυτικού κεφαλαίου προς τις αγορές της Ανατολής.

Η πιο πάνω αλλαγή επηρέασε καθοριστικά και την Τουρκία. Τόσο οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης της περιόδου όσο και η γενικότερη συζήτηση που αναπτύχθηκε για την αναγκαιότητα ανοίγματος της τουρκικής οικονομίας προς τη Δύση οδήγησαν το «φιλοκαθεστωτικό» βιομηχανικό κεφάλαιο στη διεκδίκηση νέων πολιτικών μέτρων, όπως η μείωση του εργατικού κόστους και η διασφάλιση της λεγόμενης ανταγωνιστικότητας⁴³⁰. Οι πολιτικές της περιόδου της σχεδιασμένης οικονομίας με σχετικά υψηλούς μισθούς και διασφαλισμένες τιμές των αγροτικών προϊόντων, στοιχεία που επέβαλε η αναγκαιότητα για διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, θεωρούνταν εμπόδια στην κερδοφορία του κεφαλαίου. Παράλληλα όμως, ιδιαίτερα μετά την κρίση του 1973, τα οικονομικά προβλήματα της Τουρκίας πολλαπλασιάστηκαν. Η τότε κυβέρνηση Ντεμιρέλ αναγκάστηκε να προχωρήσει σε

⁴²⁵ David Harvey, *A Brief History of Neo – Liberalism*, Oxford 2005, σ. 15.

⁴²⁶ Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση*, σ. 19

⁴²⁷ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 522.

⁴²⁸ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 523.

⁴²⁹ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 528.

⁴³⁰ Aydın, *Political Economy*, σ. 42.

συμφωνία με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και να υποτιμήσει την αξία της τουρκικής λίρας δύο συνεχόμενες φορές. Ο πληθωρισμός έφτασε το 120% στα τέλος της δεκαετίας του 1970 και η ανεργία εκτοξεύτηκε στο 15%⁴³¹.

Παράλληλα με τις ραγδαίες εξελίξεις στο κοινωνικο-οικονομικό πεδίο, δύο πολύ σημαντικές πολιτικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή επηρέασαν καθοριστικά την πορεία της Τουρκίας, με προφανείς επιπτώσεις στο πολιτικό Ισλάμ. Η στήριξη της Σοβιετικής Ένωσης προς το Μαρξιστικό Λαϊκό Κόμμα του Αφγανιστάν το 1979 και οι αποτυχημένες ενέργειες των ΗΠΑ και του ισλαμικού κινήματος στη χώρα, σε συνδυασμό με την επικράτηση της ισλαμικής επανάστασης στο Ιράν την ίδια χρονιά, ήταν γεγονότα κρίσιμης σημασίας για ολόκληρη τη Μέση Ανατολή. Από τη μια, ο αντικομμουνισμός που χρηματοδότησαν οι ΗΠΑ και από την άλλη το πετυχημένο «ισλαμικό» παράδειγμα του Ιράν είχαν ως συνέπεια να αναπτυχθεί η ισλαμική αλληλεγγύη και το αίσθημα ότι ένα άλλο μη κοσμικό σύστημα ήταν εφικτό στην περιοχή. Οι ΗΠΑ επιδίωξαν να εκμεταλλευτούν το αντικομμουνιστικό κλίμα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και σχεδίασαν τη δημιουργία της «πράσινης αγκαλιάς», ως αντίβαρο στον δήθεν κίνδυνο εξάπλωσης του κομμουνισμού⁴³². Με αυτό τον τρόπο οι ΗΠΑ προσπάθησαν να θέσουν υπό την πολιτική τους καθοδήγηση το «ισλαμικό ξύπνημα» και να μεταφέρουν στην περιοχή το νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης.

Ένα πολύ σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της δομικής αλλαγής της τουρκικής οικονομίας ήταν οι γνωστές ως «αποφάσεις της 24^{ης} Ιανουαρίου 1980». Ο τότε Πρωθυπουργός Ντεμιρέλ, ανακοινώνοντας τα συγκεκριμένα μέτρα, ουσιαστικά σηματοδοτούσε μια μεγάλη στροφή στον προσανατολισμό ολόκληρης της χώρας. Το πακέτο των αποφάσεων της 24^{ης} Ιανουαρίου 1980 ήταν μια προσπάθεια «σταθεροποίησης στα μέτρα του ΔΝΤ», με απώτερο στόχο την ολοκληρωτική εγκατάλειψη της πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών και την υιοθέτηση ενός μοντέλου βασισμένου στις εξαγωγές⁴³³. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτικές που προνοούσε το πακέτο και που στόχευαν στην ενίσχυση της κερδοφορίας του ιδιωτικού κεφαλαίου χαρακτηρίστηκαν από την ελευθεροποίηση των επιτοκίων, το

⁴³¹ Massoud Karshenas, *Structural Adjustment and Employment in the Middle East and North Africa, Working Paper*, No 50, London 1994, σ. 77.

⁴³² Murat Yılmaz, “Darbeler ve İslamcılık”, Bora, Gültekinil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 636.

⁴³³ Köymen, *Sermaye Birikirken*, σ. 127.

πάγωμα των μισθών και την αύξηση των τιμών, την άρση κάθε περιοριστικού μέτρου προς το ξένο και το ιδιωτικό τοπικό κεφάλαιο, τον ουσιαστικό περιορισμό των κρατικών εξόδων και την ενθάρρυνση επενδύσεων σε τομείς που προηγουμένως ήταν κρατικά μονοπώλια⁴³⁴. Όπως ήταν αναμενόμενο, η TÜSİAD χαιρέτησε τις συγκεκριμένες αποφάσεις του Ντεμιρέλ, υπογραμμίζοντας μάλιστα ότι πρόκειται περί μιας «γενναίας και επιστημονικής προσέγγισης» για την τουρκική οικονομία, η οποία πλέον μπορούσε να εξοικειωθεί πλήρως με την έννοια της «οικονομίας της αγοράς»⁴³⁵.

Τα πιο πάνω δεδομένα ήταν αρκετά για να δημιουργήσουν ένα νέο κύκλο κοινωνικής πόλωσης στη χώρα και να εντείνουν τις ταξικές αντιπαραθέσεις. Η γενικότερη πολιτική αστάθεια αντικατοπτρίστηκε και στην κυβέρνηση του Εθνικιστικού Μετώπου, κάτι που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το γενικότερο αίτημα της τότε διεθνούς συγκυρίας, δηλαδή μια «σταθερή Τουρκία» που θα μπορούσε να είναι βάση για οικονομική επέκταση στη Μέση Ανατολή⁴³⁶. Τελικά η μέθοδος που ακολουθήθηκε από την συμμαχία της άρχουσας τάξης στη χώρα, δηλαδή της κεμαλικής γραφειοκρατίας και του μεγάλου βιομηχανικού κεφαλαίου, ήταν ένα ακόμα πραξικόπημα. Ο στρατός ανέλαβε να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα της «κοσμικής» αστικής τάξης της Τουρκίας, ταυτιζόμενος πλήρως με τα σχέδια που ήθελαν να εξυπηρετήσουν οι ΗΠΑ στην περιοχή.

Η εμπλοκή των ΗΠΑ στο πραξικόπημα της 12^{ης} Σεπτεμβρίου του 1980 φαίνεται ότι τεκμηριώνεται και από άλλες αναφορές. Χαρακτηριστικά στις 8 Ιανουαρίου 1980 ο Μάθιου Νίμιτζ του αμερικάνικου ΥΠΕΞ, έφτασε στην Άγκυρα για να οριστικοποιήσει τους όρους της νέας Συμφωνίας Αμυντικής Συνεργασίας μεταξύ ΗΠΑ–Τουρκίας. Ανακάλυψε όμως ότι ο τότε Τούρκος Πρωθυπουργός Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ δεν είχε κατανοήσει τη μεγάλη κρισιμότητα της θέσης της χώρας του στη διεθνή σκηνή. Ο Νίμιτζ, ομολόγησε ότι με την συγκεκριμένη κυβέρνηση, η Τουρκία δεν μπορούσε να εκπληρώσει τους αμερικάνικους στόχους⁴³⁷. Έτσι, κατά τις πρώτες πρωινές ώρες της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1980, ο τουρκικός στρατός είχε κινητοποιηθεί διότι, όπως έλεγαν οι στρατηγοί στο μήνυμά τους, «η Δημοκρατία, η οποία δόθηκε σε

⁴³⁴ Tülin Öngen, “Türkiye’de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları*, τ. 1, İstanbul 2004, σσ. 83–84.

⁴³⁵ Altun, *Ortak Akli*, σ. 336.

⁴³⁶ Öngen, “Siyasal Kriz”, σσ. 83–84.

⁴³⁷ Ahmad, *Modern Turkey*, σ. 175.

εμάς με εμπιστοσύνη σαν ένα εδαφικό και εθνικό σύνολο, βρίσκεται κάτω από την απειλή προδοτικών ιδεολογιών και υπό την απειλή επιθέσεων εσωτερικών εχθρών, των οποίων ο στόχος είναι να ανατρέψουν το πολιτικό σύστημα και να καταστρέψουν την ανεξαρτησία της Τουρκίας»⁴³⁸.

Ο καθηγητής Çetin Yetkin υποστηρίζει ότι το πραξικόπημα έγινε με στόχο τη δημιουργία ενός ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο η «πράσινη αγκαλιά» θα μπορούσε να λειτουργήσει και για αυτό ακριβώς το λόγο η παραδοσιακή ερμηνεία και αντίληψη για τον κεμαλισμό, έπρεπε να αλλάξει⁴³⁹. Η θρησκεία έπρεπε να νομιμοποιηθεί με τρόπο που να λειτουργήσει ενάντια στην Αριστερά και να «απορροφήσει» όλα τα «ακραία κινήματα»⁴⁴⁰. Έτσι, οι πιο αντιδραστικές ισλαμικές τάσεις ενοποιήθηκαν με την παντουρκιστική ακροδεξιά και κατέλαβαν μια κεντρική θέση στην ιδεολογία και πολιτική πρακτική της «νέας δεξιάς» στην Τουρκία⁴⁴¹. Το Ισλάμ απέκτησε πλέον λειτουργικό ρόλο για το πραξικοπηματικό καθεστώς, με τρόπο που να διασφαλίζεται η «κρατική του φυσιογνωμία», κάτι βεβαίως που δεν μπορούσε να εγγυηθεί το ΚΕΣ του Έρμπακαν, του οποίου η λειτουργία απαγορεύτηκε. Χαρακτηριστικά της ισλαμικής-εθνικιστικής συμμαχίας είναι τα λόγια ανώτερου στελέχους του Κόμματος Εθνικιστικής Δράσης (ΚΕΔ), ο οποίος παραδέχτηκε ότι «μπορεί εμείς να κλειστήκαμε στη φυλακή, όμως οι ιδέες μας βρίσκονται στην εξουσία»⁴⁴². Το στρατιωτικό πραξικόπημα, αλλά και η επιδίωξη δημιουργίας μιας νέας κρατικής έκδοσης του Ισλάμ, χαιρετίστηκε και από ένα σημαντικό μέρος της αστικής τάξης της χώρας. Ο μεγαλοεπιχειρηματίας Βεχμπί Κότς σε τηλεγράφημα προς τον αρχηγό της χούντας Εβρέν στις 10 Οκτωβρίου 1980, δήλωνε «Δεν μπορεί να υπάρξει έθνος χωρίς θρησκεία. Αυτή τη φορά οι θρησκευτικές υποθέσεις θα πρέπει να τύχουν διαχείρισης με τρόπο που θα θέτει εμπόδια στην εκμετάλλευσή τους από πολιτικά κόμματα»⁴⁴³.

Σε αυτό το πλαίσιο, το πλέον «βολικό» δόγμα, που θα μπορούσε να ικανοποιήσει τόσο τις αξιώσεις του νεοφιλελεύθερου μοντέλου καπιταλιστικής

⁴³⁸ Dodd C.H., *The Crisis of Turkish Democracy*, London 1990, σ. 50.

⁴³⁹ Çetin Yetkin, *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Amerika*, Antalya 2006, σ. 210.

⁴⁴⁰ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, σ. 314.

⁴⁴¹ Muharrem Tünay, "The Turkish New Right Attempt at Hegemony", Atila Eralp, Muharrem Tünay, Birol Yeşilada (επιμ.), *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, London 1993, σ. 20.

⁴⁴² Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1850-1995*, İstanbul 1996, σ. 280.

⁴⁴³ Yılmaz, "Darbeler", σ. 637.

ανάπτυξης, όσο και την ισλαμική-θρησκευτική «αφύπνιση», ήταν η τουρκο- ισλαμική σύνθεση⁴⁴⁴. Τα τρία βασικότερα συστατικά της νέας αυτής κρατικής ιδεολογίας ήταν ο θεσμός της οικογένειας, το τζαμί και το στρατόπεδο. Διαμέσου του συγκεκριμένου περιεχομένου, το καθεστώς της 12^{ης} Σεπτεμβρίου εγκολλώθηκε την ισλαμική θρησκεία και επιδίωξε να απευθυνθεί τόσο στους συνηθισμένους πιστούς που αποδέχονταν την κοσμικότητα, όσο και στους ριζοσπάστες που την αμφισβητούσαν, με στόχο τον πλήρη έλεγχο της κοινωνικής και οικονομικής τους δραστηριότητας. Η τουρκο-ισλαμική σύνθεση διακήρυξε, από τη μια, την αφοσίωση του Ισλάμ στην πρόοδο και τις τεχνολογικές καινοτομίες, ενώ από την άλλη, τον πόλεμο κατά του κομμουνισμού και της τρομοκρατίας⁴⁴⁵. Η υιοθέτηση του Ισλάμ από την κεμαλική ελίτ, διαμέσου της τουρκο-ισλαμικής σύνθεσης, ήθελε να εξυπηρετήσει την «ειρήνη ανάμεσα στο κράτος και το έθνος»⁴⁴⁶, με τρόπο όμως που η θρησκεία να γίνει εργαλείο κοινωνικού ελέγχου από το κεμαλικό καθεστώς. Το άμεσο ιδεολογικό αποτέλεσμα της σύνθεσης αυτής ήταν «να συγχωνευθούν στους κόλπους του κράτους τόσο ο εθνικισμός όσο και η θρησκευτικότητα»⁴⁴⁷, δημιουργώντας έτσι ένα ιδιαίτερα συντηρητικό κοινωνικό περιβάλλον. Ο ίδιος ο επικεφαλής της χούντας, στρατηγός Κενάν Εβρέν, παραδεχόταν ότι χρησιμοποιούσε το Ισλάμ για να πείσει το λαό: «Εγώ συχνά-πυκνά για να πείσω τους πολίτες διαβάζω στίχους από το Κοράνι. Και αυτό ορισμένοι αρθρογράφοι μας, το επικρίνουν...Λες και το να διαβάζεις το Κοράνι είναι αμαρτία, λες και είναι ασύμβατο με την κοσμικότητα. Εγώ το κάνω για να πείσω αυτούς τους πολίτες»⁴⁴⁸.

Το «πολιτικό όργανο» υλοποίησης των νεοφιλελεύθερων επιταγών μέσα στα τουρκο-ισλαμικά ιδεολογικά πλαίσια ήταν το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας (Anavatan Partisi-ANAP) του Τουργούτ Οζάλ (Turgut Özal), το οποίο κυριάρχησε στη πολιτική σκηνή ολόκληρη τη δεκαετία. Το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας (ΚΜΠ), ήταν ένα μωσαϊκό ιδεολογικών προσεγγίσεων θρησκευτικού, εθνικιστικού συντηρητισμού και οικονομικού φιλελευθερισμού⁴⁴⁹. Ο ίδιος ο Οζάλ πολλές φορές είχε υποστηρίξει ότι το όραμα του ήταν η δημιουργία μιας Τουρκίας της οποίας ο πληθυσμός θα

⁴⁴⁴ Poulton, *Top Hat*, σ. 184.

⁴⁴⁵ Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, σσ. 144-145.

⁴⁴⁶ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σ. 78.

⁴⁴⁷ Bora, *Türk Sağının*, σ. 127.

⁴⁴⁸ Bulut, *Ordu ve Din*, σ. 73.

⁴⁴⁹ Öniş Ziya, "Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo – Liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, 40/4 (2004) 116–117.

εξακολουθούσε να ήταν «θεοφοβούμενος και παρών στα τζαμιά», όμως ταυτόχρονα θα ήταν ικανός να προωθήσει τη δύναμη των επιχειρήσεων στο ανταγωνιστικό παγκόσμιο περιβάλλον⁴⁵⁰.

Η στρατηγική του Οζάλ ήταν να δημιουργήσει μια «ισλαμική αναγέννηση» συνδυασμένη με τη θρησκευτική ανοχή και την επιστημονική-τεχνολογική ανάπτυξη. Η τουρκο-ισλαμική σύνθεση δεν ήταν ούτε αντι-δυτικό, ούτε αντι-ιμπεριαλιστικό δόγμα και για αυτόν ακριβώς το λόγο έτυχε μεγάλης υποστήριξης από τις ΗΠΑ⁴⁵¹. Κατά τον Οζάλ, η Δύση συμβολιζόταν μέσα από την στρατιωτική και οικονομική δύναμη, ενώ η Ανατολή μέσα από την ισλαμική αλληλεγγύη, την κοινή ιστορία και τον πολιτισμό. Συνεπώς η Τουρκία, η οποία βρισκόταν στο κέντρο, θα έπρεπε να εκμεταλλευτεί τα κύρια χαρακτηριστικά και των δύο περιοχών⁴⁵². Μέσα σε αυτό το θεωρητικό περίγραμμα, ο Οζάλ ουσιαστικά πρότεινε ένα άλλο στάδιο εκδυτικισμού, στάδιο στο οποίο τον πρώτο λόγο θα έχει το κεφάλαιο και η αστική τάξη. Ο Οζάλ προσπάθησε να αλλάξει το πρόσωπο του εκσυγχρονισμού της χώρας με τη διεύρυνση στη συμμετοχή της συσώρευσης του κεφαλαίου διαμέσου της προσθήκης διαφόρων μερών της τουρκικής αστικής τάξης. Η αναβίωση των παραδοσιακών, συντηρητικών αξιών της κοινωνίας, μετατράπηκε αρχικά σε μια διαδικασία διευκόλυνσης της πιο πάνω διαδικασίας. Βασικό χαρακτηριστικό υλοποίησης αυτής της πολιτικής ήταν η προώθηση του εξαγωγικού εμπορίου, με τη δημιουργία Εταιρειών Ξένου Εμπορίου. Ένα σύστημα εμπνευσμένο από τις οικονομίες της Ανατολικής Ασίας⁴⁵³.

Στα πλαίσια της πολιτικής ενίσχυσης του εξαγωγικού εμπορίου, δόθηκαν πολλά προνόμια στους επιχειρηματικούς ομίλους. Μέχρι και το 1988, οι εικοσιπέντε μεγαλύτεροι όμιλοι που ασχολήθηκαν με τον τομέα κατείχαν περισσότερο από το μισό ποσοστό των εξαγωγών της Τουρκίας προς τη Μέση Ανατολή, την Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση⁴⁵⁴. Η ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου της Τουρκίας επί της διακυβέρνησης Οζάλ υπογραμμίζεται από το εξής: Την περίοδο 1979-1980 οι εξαγωγές αποτελούσαν το 2.9% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος,

⁴⁵⁰ Kalaycıoğlu Ersin, “The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party”, *Turkish Studies*, 3/1 (2002) 45–46.

⁴⁵¹ Aral Berdal, “Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Özal Decade 1983 – 93”, *Middle Eastern Studies*, 37/1(2001) 74-75.

⁴⁵² Ramazan Gözen, “Turgut Ozal and Turkish Foreign Policy: Style and Vision”, *Foreign Policy*, 20(1996) 75–99.

⁴⁵³ Buğra, *State and Business*, σ. 149.

⁴⁵⁴ Köymen, *Sermaye Birikirken*, σ. 128.

ενώ την περίοδο 1989-1990 αυξήθηκαν σε 9.7%⁴⁵⁵. Όμως ακριβώς την ίδια περίοδο, οι μισθοί των εργαζομένων ακολούθησαν αντίθετη πορεία. Συγκεκριμένα το 1988, οι μισθοί βρέθηκαν κάτω από τα όρια του 1983, σε μια προσπάθεια περεταίρω ενίσχυσης της επιχειρηματικής κερδοφορίας. Καθόλου τυχαία, η τριετία 1983-1987 επί της διακυβέρνησης ΚΜΠ, χαρακτηρίστηκε ως «η χρυσή περίοδος» του κεφαλαίου⁴⁵⁶.

Με στόχο την επιβολή και σταθεροποίηση του νεοφιλελευθερισμού, η «νέα έκδοση» της κρατικής ιδεολογίας θα έπρεπε να περιθωριοποιήσει την παρουσία ενός μέρους της «αντιμπεριαλιστικής» και «οικονομικά προστατευτικής» γραφειοκρατίας. Φαίνεται ότι μέρος της τουρκικής γραφειοκρατίας, που ήταν πρωταγωνιστής στη διαχείριση της πολιτικής αντικατάστασης των εισαγωγών που επικρατούσε μέχρι και το 1980, σταδιακά άρχισε να χάνει την αρμοδιότητα σε πολιτικές αποφάσεις. Από το 1980 τα πολιτικά στρώματα της εξουσίας άρχισαν να «παραβιάζουν» τους γραπτούς κανόνες που δημιούργησε η γραφειοκρατία και δραστηριοποιούνταν με βάση την αρχή «πάτρωνας-πελάτης»⁴⁵⁷. Μάλιστα, για να διασφαλίσουν την πελατειακή σχέση μεταξύ του κράτους και των επιχειρηματικών κύκλων, οι κυβερνήσεις του Οζάλ άρχισαν να διορίζουν όλους τους υψηλά ιστάμενους δημόσιους λειτουργούς από το δικό τους κομματικό περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο, η κυριαρχία των ανώτατων επιπέδων της τουρκικής οικονομίας πέρασε στα χέρια μιας επιλεγμένης ομάδας νέων γραφειοκρατών και προσανατολισμένων στο εξωτερικών εμπόριο⁴⁵⁸.

Η ραγδαία αλλαγή του κοινωνικο-οικονομικού σκηνικού στην Τουρκία, με την επιβολή του νεοφιλελευθερισμού, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της φτώχειας και τα μεγάλα κύματα εσωτερικής μετακίνησης προς τις μεγαλουπόλεις. Τα φτωχά στρώματα του πληθυσμού, που οδηγούνται στις παραγκουπόλεις των περιχώρων της Κωνσταντινούπολης, της Άγκυρας και της Σμύρνης, σταδιακά αναζητούν «υπερταξικούς» συνδυασμούς και οργανώσεις για να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντά τους. Η απουσία της τουρκικής αριστεράς, λόγω κυρίως των διώξεων, οδηγεί αυτά τα τμήματα του πληθυσμού στο πολιτικό Ισλάμ και τις οργανώσεις

⁴⁵⁵ Buğra, *Kapitalizm*, σ. 198.

⁴⁵⁶ Öngen, “Siyasal Kriz”, σσ. 83–84.

⁴⁵⁷ Aydın, *Political Economy*, σ. 49.

⁴⁵⁸ Atasoy, *Islamists*, σ. 165.

του⁴⁵⁹. Με αυτό τον τρόπο οι φιλανθρωπικές και άλλες οργανώσεις του πολιτικού Ισλάμ έγιναν φορέας της σχετικής σταθεροποίησης του νεοφιλελευθερισμού στην Τουρκία⁴⁶⁰. Έγιναν υποδοχέας των αντιδράσεων που προκαλούσε η φτώχεια και την ίδια στιγμή ενίσχυαν την αποπολιτικοποίηση, που ήταν μία από τις βασικές κληρονομίες του πραξικοπήματος της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1980.

Μέσα σε όλα αυτά, κεντρικός ρόλος είχε παραχωρηθεί και στο εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο αναδείχθηκε ως η βασική πόρτα εισόδου των θρησκευόμενων μαζών στο κοσμικό κράτος. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις του ΚΜΠ δημιούργησαν μια συγκεκριμένη δομή, που αρχικά φάνηκε να ανοίγει τις πόρτες της γραφειοκρατικής ελίτ στις περιθωριοποιημένες μάζες. Μέσα από την εμφάνιση της ιδιωτικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες και τη «χαλαρότητα» που επιβλήθηκε στα πλαίσια της δημόσιας, οι θρησκευόμενες μάζες βρήκαν την ευκαιρία να «γνωρίσουν» τον κρατικό μηχανισμό⁴⁶¹. Έτσι, το Ισλάμ οδηγήθηκε μέσα στο κράτος από τους δρόμους που άνοιξε το σύστημα εκπαίδευσης του Οζάλ. Το 1980 τα ιεροδιδασκαλεία ήταν 588. Μέχρι το 1986, τα σχολεία αυτά αυξήθηκαν στα 717. Οι περισσότεροι από τους απόφοιτους τους μπόρεσαν, διαμέσου της αλλαγής της νομοθεσίας, να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε διάφορα πανεπιστημιακά τμήματα όπως νομική, μηχανική και δημόσια διοίκηση. Το 1987 περίπου το 40% των φοιτητών του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου της Άγκυρας, ήταν απόφοιτοι των ιεροδιδασκαλείων⁴⁶². Εισήλθαν με αυτό τον τρόπο στην αγορά εργασίας είτε ως αυτοεργοδοτούμενοι, είτε ως δημόσιοι υπάλληλοι σε όλες τις βαθμίδες, ενώ οι ισλαμικές αδελφότητες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο ως πηγή στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού.

Ο Οζάλ ενίσχυσε τις ισλαμικές αξίες στο εκπαιδευτικό σύστημα, με την καθιέρωση κορανικών μαθημάτων και με την αδειοδότηση λειτουργίας ιδιωτικών θρησκευτικών σχολών, ενώ παράλληλα η ανάπτυξη της ανώτατης εκπαίδευσης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας διακριτής

⁴⁵⁹ Bulut, *Tarikat*, σσ. 292-293.

⁴⁶⁰ Yavuz, *Political Identity*, σ. 214.

⁴⁶¹ Ömer Çaha, "Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış", Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye'de*, σ. 481.

⁴⁶² Atasoy, *Islamists*, σσ. 155-156.

ισλαμικής ταυτότητας στο δημόσιο χώρο⁴⁶³. Έτσι, η άνοδος του Ισλάμ τη δεκαετία του 1980 αποτέλεσε μια από τις κυρίαρχες εξελίξεις, η οποία μάλιστα έδωσε ώθηση στη διάδοση και ενίσχυση των τουρκικών επιχειρήσεων⁴⁶⁴. Με λίγα λόγια, η θρησκευτικότητα της εποχής ήταν περισσότερο εμφανής στη δημόσια σφαίρα οριοθετημένη επίσημα σε Ισλαμικά περιοδικά και άλλες εκδόσεις, σε θρησκευτικούς οργανισμούς και επιχειρηματικές ενώσεις⁴⁶⁵.

7. Η Μέση Ανατολή ως φορέας ενδυνάμωσης του τουρκικού «ισλαμικού» κεφαλαίου

Από το 1973 και μετά, σημαντικά γεγονότα όπως η πετρελαϊκή κρίση, σε συνδυασμό με την κατάρρευση του μέχρι τότε εφαρμοζόμενου τρόπου βιομηχανικής παραγωγής, αλλά και η αλλαγή των πολιτικών και στρατηγικών ισορροπιών στην ευρύτερη Μέση Ανατολή με την ισλαμική επανάσταση του Ιράν και την ενίσχυση της σοβιετικής επιρροής στο Αφγανιστάν, συνέβαλαν στην εμφάνιση των νέων σχεδιασμών της Δύσης για παρέμβαση στην περιοχή. Τα οικονομικά προβλήματα και η ραγδαία μείωση της κερδοφορίας του δυτικού βιομηχανικού κεφαλαίου, κατά την κρίση του 1973, ώθησαν την καπιταλιστική ελίτ των ΗΠΑ στο να αναζητήσει άλλους τρόπους μεγιστοποίησης των κερδών. Ο βασικότερος από αυτούς τους τρόπους, όπως έχει προαναφερθεί, ήταν η μετακίνηση των βιομηχανιών από τη Δυτική Ευρώπη στις τότε ανερχόμενες βιομηχανικές περιοχές της Νότιας Ευρώπης, Λατινικής Αμερικής και Νοτιοανατολικής Ασίας⁴⁶⁶. Η μετακίνηση των βιομηχανιών απαιτούσε από τις «νέες» βιομηχανικές περιοχές την υιοθέτηση ενός μοντέλου ανάπτυξης προσανατολισμένου στο εξαγωγικό εμπόριο. Αυτό το μοντέλο ανάπτυξης έγινε βασικός παράγοντας αναδιοργάνωσης της παγκόσμιας οικονομίας σε μια αλυσίδα παραγωγής, στην οποία οι χώρες καλούνταν να παράξουν ένα μέρος από το συνολικό εμπόρευμα⁴⁶⁷.

⁴⁶³ Sencer Ayata, "Patronage, Party and State: The Politicization of Islam in Turkey", *Middle East Journal*, 50/1 (1996) 44.

⁴⁶⁴ Çaha, "Ana Temalariyla", σ. 478.

⁴⁶⁵ Yılmaz, "Darbeler", σ. 638.

⁴⁶⁶ Ankie Hoogvelt, *Globalization and the Post-Colonial World: The New Political Economy of Development*, Baltimore, 1997, σ. 46-47.

⁴⁶⁷ Atasoy, *Islamists*, σ. 147.

Η επικράτηση της πιο πάνω δομής της διεθνούς οικονομικής αναδιοργάνωσης με στόχο την μεγιστοποίηση των κερδών των δυτικών βιομηχανικών συμπλεγμάτων, δημιούργησε και τις συνθήκες για την εμφάνιση της ανάλογης πολιτικής αναδιοργάνωσης στις πετρελαιοπαραγωγές περιοχές και στις γειτονικές τους χώρες. Η πολιτική επέκτασης του κεφαλαίου, πέραν της μεγιστοποίησης των κερδών από τις βιομηχανίες, απαιτούσε επιπλέον ασφάλεια στα ζητήματα ενέργειας, ιδιαίτερα υπό το βάρος των συνεπειών της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1970. Σε αυτό ακριβώς το σημείο εντοπίζεται ο γεωστρατηγικός ρόλος της Τουρκίας, στα πλαίσια της πολιτικής αναδιοργάνωσης στην ευρύτερη Μέση Ανατολή. Ως συστατικό μέρος της λεγόμενης «πράσινης αγκαλιάς»⁴⁶⁸ που δημιούργησαν οι ΗΠΑ, η Τουρκία θα μπορούσε να συνδέσει το «μετριοπαθές» πολιτικό Ισλάμ της Σαουδικής Αραβίας και άλλων χωρών του Κόλπου με το ΝΑΤΟ⁴⁶⁹, κυρίως διαμέσου της παρουσίας στρατιωτικών βάσεων. Εντός του συγκεκριμένου πιο πάνω σχεδιασμού, εμφανίστηκε η έννοια του «αμερικανικού Ισλάμ» που επιδίωκε να υπογραμμίσει την οργανωμένη εμπλοκή των ΗΠΑ⁴⁷⁰.

Βασική όμως προϋπόθεση για να μπορέσει η Τουρκία να παίξει αυτό τον ρόλο, ήταν η επίλυση των δικών της οικονομικών προβλημάτων από τη μια, αλλά με τρόπο που να συνδεθεί περαιτέρω με τη Μέση Ανατολή, από την άλλη. Η άνοδος των τιμών του πετρελαίου κατά τις περιόδους 1973-1974 και 1980-1981, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ανάγκη της Τουρκίας σε πετρελαϊκή ενέργεια, ήταν βασικοί παράγοντες που ούτως ή άλλως ενίσχυσαν την εξάρτηση της χώρας από την ευρύτερη Μέση Ανατολή⁴⁷¹. Κατά τη δεκαετία του 1960 η Τουρκία πλήρωνε περίπου εξήντα εκατομμύρια δολάρια ετησίως για την ικανοποίηση αναγκών σε πετρέλαιο, ενώ τη δεκαετία του 1970, το ετήσιο αυτό ποσό έφτασε στα δύο δισεκατομμύρια δολάρια⁴⁷². Με αυτό τον τρόπο, η γενικότερη ανάδειξη της γεωστρατηγικής σημασίας της Μέσης Ανατολής και ιδιαίτερα των πετρελαιοπαραγωγών κρατών του Περσικού Κόλπου, γέννησε την αναγκαιότητα ενισχυμένης επαφής της Τουρκίας με την περιοχή. Μια επαφή που ουσιαστικά οδηγούσε από τη μια στην ενεργειακή ασφάλεια της Τουρκίας

⁴⁶⁸ Η λεγόμενη πράσινη αγκαλιά, συμπεριέλαβε τη Σαουδική Αραβία, την Τουρκία, την Αίγυπτο, το Μπαχρέϊν, το Αμάν, το Κατάρ, το Κουβέϊτ και τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα. Βλ. Firat, Kırkcıoğlu, "Arap Devletleriyle", σ. 124.

⁴⁶⁹ Atasoy, *Islamists*, σ. 150.

⁴⁷⁰ Bulut, *Tarikat*, σσ. 294-295.

⁴⁷¹ William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, London 2000, σ. 169.

⁴⁷² Cem, *Geri Kalmışlığın*, σ. 381.

και από την άλλη στην προοπτική για διεύρυνση των αγορών για τα τουρκικά αγροτικά και βιομηχανικά προϊόντα. Κοντά σε αυτά, προστέθηκε και η προοπτική εισροής νέων κεφαλαίων από τις χώρες της ευρύτερης περιοχής⁴⁷³.

Ο τουρκικός προσανατολισμός προς τη Μέση Ανατολή και τα κράτη του Κόλπου, υπογραμμίστηκε με ακόμα πιο συγκεκριμένο τρόπο στις σχέσεις της χώρας με τη Σαουδική Αραβία, κάτι βεβαίως που προήλθε από το ρόλο της δεύτερης στα αμερικανικά σχέδια όπως η λεγόμενη πράσινη αγκαλιά. Η Σαουδική Αραβία, καθόλου τυχαία, ήταν από τις πρώτες χώρες που στήριξαν το πραξικόπημα της 12^{ης} Σεπτεμβρίου του 1980. Δεν αντέδρασε καθόλου στην απαγόρευση του ισλαμικού Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας (ΚΕΣ), ούτε και στη φυλάκιση του Έρμπακαν. Μάλιστα, ο Σαουδάραβας Βασιλιάς Χαλίφτ, ήταν από τους πρώτους που έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον επικεφαλής της χούντας Εβρέν το βράδυ της 12^{ης} Σεπτεμβρίου⁴⁷⁴. Παράλληλα, η Τουρκία απέκτησε μεγάλη σημασία και για σκοπούς εκπαίδευσης του στρατού των χωρών του Κόλπου. Την περίοδο 1980-1983, η Τουρκία κατέληξε σε διάφορες συμφωνίες, τόσο με τη Σαουδική Αραβία, όσο και με χώρες όπως το Κουβέιτ, η Τυνησία, η Αίγυπτος, η Ιορδανία και το Πακιστάν, σε τομείς συνεργασιών όπως η στρατιωτική εκπαίδευση και οι κοινές επενδύσεις για αγοραπωλησίες οπλικών συστημάτων και άλλων στρατιωτικών υλικών⁴⁷⁵.

Πέραν όμως από τα συγκεκριμένα στρατιωτικά και πολιτικά δεδομένα της προσέγγισης Τουρκίας-Σαουδικής Αραβίας, εξέχουσα θέση στην μελλοντική εξέλιξη του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, είχαν οι οικονομικές σχέσεις και ισορροπίες που αναπτύχθηκαν αυτή την περίοδο. Η ενδυνάμωση των ήδη υφιστάμενων και η εμφάνιση νέων «ισλαμικών» επιχειρηματικών κύκλων στην Τουρκία, ήταν μεταξύ των κυριότερων χαρακτηριστικών του κοινωνικο-οικονομικού τοπίου που εγκαινιάστηκε στην Τουρκία μετά το πραξικόπημα της 12^{ης} Σεπτεμβρίου του 1980 και την ενίσχυση των σχέσεων της χώρας με τη Μέση Ανατολή. Τα κύρια αυτά χαρακτηριστικά της περιόδου, έφεραν μάλιστα, τα στίγματα του ίδιου του στρατού, δηλαδή του θεματοφύλακα των κοσμικών αξιών του τουρκικού κράτους. Με λίγα λόγια, ο στρατός ήταν εκείνος που βοήθησε τόσο στη δημιουργία του υπόβαθρου για

⁴⁷³ Στέφανος Βαλλιανάτος, «Η Τουρκία και η Μέση Ανατολή: Από την επιλεκτική αδιαφορία στην αναζήτηση ρόλου», Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Η Τουρκία σήμερα*, Αθήνα 1995, σ. 346.

⁴⁷⁴ Firat, Kürkcüoğlu, "Arap Devletleriyle", σ. 125.

⁴⁷⁵ Μιχαλακόπουλος, *Η λειτουργία του Οργανισμού Ισλαμικής Διάσκεψης στο διεθνές σύστημα και η Τουρκία*, Αθήνα 2004, σ. 399.

είσοδο του ισλαμικού κεφαλαίου στην Τουρκία, όσο και για την αλληλεπίδραση που αυτό είχε στους τουρκικούς-ισλαμικούς επιχειρηματικούς κύκλους.

Η οικονομική πτυχή των σχέσεων Τουρκίας-Σαουδικής Αραβίας, με βασικό χαρακτηριστικό την εισροή σαουδαραβικών-ισλαμικών κεφαλαίων, ήταν μια διεργασία της οποίας οι βάσεις τέθηκαν κατά τη διάρκεια του επενδυτικού ενδιαφέροντος που επέδειξαν ισλαμικοί οργανισμοί από κάποια χρόνια πριν. Συγκεκριμένα, το 1976 κατά την Ισλαμική Διάσκεψη στο Πακιστάν, η οποία οργανώθηκε από την σαουδαραβική Ραμπίτα (Rabita)⁴⁷⁶ και έμεινε γνωστή ως το «συνέδριο της Σαρία», οι εκπρόσωποι των κρατών προσπάθησαν να εξέυρουν τρόπους ενίσχυσης των μέχρι τότε υφιστάμενων δεσμών τους. Στη συγκεκριμένη σύναξη έλαβε μέρος και η Τουρκία, την οποία εκπροσώπησε ένας από τους Υπουργούς Προεδρίας, ο Χασάν Ακαϊ (Hasan Akay), μέλος του ισλαμικού Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας, που συμμετείχε στην κυβέρνηση Εθνικιστικού Μετώπου υπό τον Ντεμιρέλ⁴⁷⁷. Σε μια δεύτερη σημαντικότερη εξέλιξη, κατά την τέταρτη Σύνοδο Κορυφής της Οργάνωσης της Ισλαμικής Διάσκεψης (ΟΙΔ) στην Καζανμπλάνκα, από τις 14 έως τις 16 Ιανουαρίου 1984, ο τότε Πρόεδρος της Τουρκίας και αρχηγός του πραξικοπήματος του 1980, στρατηγός Εβρέν, εξελέγη επικεφαλής της Μόνιμης Επιτροπής Οικονομικής και Εμπορικής Συνεργασίας της ΟΙΔ⁴⁷⁸.

Η εκλογή του Εβρέν στη θέση αυτή, ήταν ένα κομβικό σημείο στην πορεία εισροής και ενίσχυσης του ισλαμικών κεφαλαίων στην Τουρκία, ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπόψη σημαντικές αποφάσεις της Επιτροπής όπως ήταν η δημιουργία μηχανισμού χορήγησης μακροπρόθεσμων ξένων εμπορικών δανείων διαμέσου της Ισλαμικής Τράπεζας Ανάπτυξης, η τυποποίηση των κανόνων εμπορίου μεταξύ των κρατών-μελών και η προώθηση επενδυτικών κοινοπραξιών βιομηχανικής ανάπτυξης⁴⁷⁹. Καθοριστικές για την εισροή σαουδαραβικών και εν γένει ισλαμικών κεφαλαίων στην Τουρκία, ήταν και πολιτικές πρακτικές που υλοποιήθηκαν στη συνέχεια, όπως ήταν οι κυβερνητικές αποφάσεις για αποστολή Τούρκων

⁴⁷⁶ Ιδρύθηκε το 1963 και έπαιρνε τεράστια ποσά από την σαουδαραβική εταιρεία πετρελαίου ARAMCO, με στόχο τη διάδοση του Ισλάμ. Είναι γνωστή και ως Ισλαμική Λίγκα ή Ένωση του Μουσουλμανικού Κόσμου. Ιωάννης Θ. Μάζης, *Μυστικά ισλαμικά τάγματα και πολιτικό-οικονομικό Ισλάμ στη σύγχρονη Τουρκία*, Αθήνα 2000, σ. 251.

⁴⁷⁷ Ιωάννης Θ. Μάζης, *Μυστικά ισλαμικά τάγματα και πολιτικό-οικονομικό Ισλάμ στη σύγχρονη Τουρκία*, Αθήνα 2000, σ. 252.

⁴⁷⁸ Bulut, *Tarikat*, σ. 303.

⁴⁷⁹ Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 255.

οικονομολόγων που ήταν και στελέχη ισλαμικών αδελφοτήτων, στη Σαουδική Αραβία με στόχο την εκπαίδευσή τους στις αρχές λειτουργίας του λεγόμενου ισλαμικού τραπεζικού συστήματος⁴⁸⁰. Η ίδια αντίληψη για τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας, εκφράστηκε και από την κυβέρνηση του Κόμματος Μητέρας Πατρίδας, σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ο Οζάλ φρόντισε να δείξει από τις πρώτες πολιτικές του κινήσεις την τάση για οικονομική ενσωμάτωση της Τουρκίας με το ισλαμικό κεφάλαιο, διορίζοντας στη θέση του Υπουργού Εξωτερικών τον Βαχίτ Χαλέφογλου (Vahit Halefoğlu), ο οποίος μιλούσε πάρα πολύ καλά την αραβική γλώσσα. Επιπλέον, η κυβέρνηση Οζάλ μερίμνησε με τα πρώτα της διατάγματα να διευκολύνει την αγορά περιουσίας από ξένους οικονομικούς οργανισμούς, κίνηση η οποία ευνόησε πολλές σαουδαραβικές πετρελαϊκές εταιρείες⁴⁸¹.

Ένα από τα σημαντικότερα βήματα της κυβέρνησης Οζάλ, ήταν η αναθεώρηση κανονισμών και νόμων περί των ξένων επενδύσεων, ώστε να διευκολυνθούν οι κοινές οικονομικές δραστηριότητες με τον ισλαμικό κόσμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η απόφαση για παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών προς την Ισλαμική Τράπεζα Ανάπτυξης⁴⁸². Βαρύνουσας σημασίας ήταν η απόφαση για ίδρυση της τράπεζας σαουδαραβικών συμφερόντων Αλ-Μπαράκα (Al-Baraka) στις 5 Αυγούστου του 1984, με αρχικό κεφάλαιο πέντε δισεκατομμυρίων τουρκικών λιρών⁴⁸³. Με βάση την τότε νομοθεσία, οι ισλαμικές τράπεζες ονομάζονταν «ειδικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα»⁴⁸⁴. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, εμφανίστηκε και ο επίσης σαουδαραβικών συμφερόντων χρηματοπιστωτικός οργανισμός Φαϊζάλ (Faysal Finans). Στη δημιουργία, αλλά και καθιέρωση των συγκεκριμένων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, καθοριστικός ήταν ο ρόλος ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων της Τουρκίας με πολιτική επιρροή, όπως ήταν διάφορα στελέχη του κυβερνώντος κόμματος⁴⁸⁵. Επιπρόσθετα, οι διευκολύνσεις και τα

⁴⁸⁰ Bulut, *Ordu ve Din*, σ. 74.

⁴⁸¹ Fırat, Kürkcüoğlu, "Arap Devletleriyle", σ. 127.

⁴⁸² Μάτζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 256.

⁴⁸³ Bulut, *Tarikat*, σ. 387.

⁴⁸⁴ Σήμερα ονομάζονται «συμμετοχικές τράπεζες» σύμφωνα με τον Paul Wouters, "Islamic Banking in Turkey, Indonesia and Pakistan: A comparison with Malaysia". Από την ιστοσελίδα www.mondaq.com [είσοδος στις 9 Απριλίου 2009].

⁴⁸⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν πολιτικά στελέχη όπως ο Σαλίχ Οζτζάν (Salih Ozcan), Αχμέτ Τεβφίκ Πάκσου (Ahmet Tevfik Paksu), ο Υπουργός και αδελφός του Πρωθυπουργού Οζάλ, Κορκούτ (Korkut Özal) και ο πρώην Πρόεδρος της οργάνωσης του Κόμματος Μητέρας Πατρίδας στην

νομοθετικά προνόμια που δόθηκαν από την τουρκική κυβέρνηση στους πιο πάνω οργανισμούς, όπως οι εξαιρέσεις από τις νομοθεσίες περί χρεοκοπίας και φορολογίας⁴⁸⁶, ήταν επίσης παράγοντες που συνέβαλαν στη δομημένη και ισχυρή παρουσία του ισλαμικού κεφαλαίου στην Τουρκία. Μεταξύ των ετών 1984-1986, οι ισλαμικές τράπεζες στην Τουρκία, στην Τυνησία και στο Μπαχρέϊν, είχαν μεγαλύτερα χαρτοφυλάκια από τις παραδοσιακές τράπεζες⁴⁸⁷, γεγονός που υπογράμμισε την εισροή και σταθεροποίηση του λεγόμενου ισλαμικού κεφαλαίου στην ευρύτερη περιοχή.

Σταδιακά και διαμέσου των νομικών και πολιτικών μέτρων των διαδοχικών κυβερνήσεων του Κόμματος Μητέρας Πατρίδας, το σαουδαραβικό κεφάλαιο απέκτησε θεσμική στήριξη και συνεπώς πολιτική νομιμοποίηση εντός της Τουρκίας. Η δραστηριοποίησή του έπαυε να έχει μόνο μια οικονομική διάσταση, αλλά ταυτόχρονα απέκτησε πολιτικούς και ιδεολογικούς άξονες, γύρω από μια συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού, τους Τούρκους-Μουσουλμάνους επιχειρηματίες. Παράλληλα, η δημιουργία και ενδυνάμωση των ισλαμικών τραπεζών, ήταν ένα σημαντικό δεδομένο για την περαιτέρω ενίσχυση της λεγόμενης ισλαμικής αστικής τάξης στην Τουρκία, διαμέσου των προνομιακών και χαμηλότοκων δανειοδοτήσεων.

Συγκεκριμένα, το ισλαμικό τραπεζικό δίκτυο που οικοδομήθηκε στην Τουρκία τη δεκαετία του 1980 πέρα από την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων των εμπλεκόμενων-όπως οι κυβερνητικοί και κομματικοί αξιωματούχοι-στόχευσε και σε ένα βαθιά ταξικό στόχο: την οικονομική αποδυνάμωση και την πολιτική αμφισβήτηση του παραδοσιακού κεμαλικού-κοσμικού ολιγοπωλίου. Ο ίδιος ο Οζάλ περιγράφοντας την παρουσία του ισλαμικού κεφαλαίου στην Τουρκία και ταυτόχρονα υπογραμμίζοντας το στόχο για σταδιακή διεύρυνση της επιρροής του, το 1985 ανέφερε: «Δεν υπάρχει οικονομικό σύστημα που να μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμιγώς ισλαμικό. Αλλά η χώρα μου, χάρη σε ένα σχετικό κυβερνητικό νομοσχέδιο που υιοθέτησε, επιτρέπει την εγκατάσταση και λειτουργία στο τουρκικό έδαφος ισλαμικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, τα οποία δεν εισπράττουν τόκους.

Κωνσταντινούπολη, Εϊμέν Τοπμπάς (Eymen Topbas), στο Yildiz Atasoy, *Turkey, Islamists and Democracy*, London 2005, σ. 151.

⁴⁸⁶ Bulut, *Tarikat*, σ. 304.

⁴⁸⁷ Timur Kuran, *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, İstanbul 2002, σ. 40.

Τα περισσότερα από αυτά τα ιδρύματα θα ασχολούνται με χρηματιστικές συναλλαγές και θα διαδραματίζουν ρόλο χρηματοδοτικού μεσάζοντος σε ότι αφορά στον τομέα της χρηματοδότησης εισαγωγών-εξαγωγών, μέχρι να τελειοποιηθούν και να εξειδικευτούν αρκετά ώστε να καταστούν ικανά να καλύψουν και τον τομέα της αποταμίευσης»⁴⁸⁸.

Με στόχο να νομιμοποιηθεί πολιτικά και ιδεολογικά η αμφισβήτηση της οικονομικής κυριαρχίας του κεμαλικού κατεστημένου, χρησιμοποιήθηκε και μια μορφή «λαϊκής κινητοποίησης και συμμετοχής» των πιστών Μουσουλμάνων. «Κάτω από τα μαξιλάρια, υπήρχε ένας τεράστιος πλούτος, οι πιστοί δίσταζαν να πάνε στις παραδοσιακές τράπεζες από το φόβο της αμαρτίας», έλεγε ο Κορκούτ Οζάλ (Korkut Özal)⁴⁸⁹ και υπογράμμιζε πως «το θέμα ήταν να εισέλθει αυτός ο τεράστιος πλούτος στην οικονομία»⁴⁹⁰. Δηλαδή, η ίδρυση των ισλαμικών τραπεζών και η οικονομική επέκταση των ισλαμικών επιχειρήσεων, στόχευε στην συμπερίληψη των πιστών Μουσουλμάνων στην διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, με φορέα την θρησκεία. Η ισλαμική αδελφότητα των Νακσιμπεντί για παράδειγμα, ήταν ένας βασικός επιχειρηματικός άξονας για τους Μουσουλμάνους επιχειρηματίες, αφού πολλοί όμιλοι επιχειρήσεων, οι οποίοι έχουν άμεση σχέση με την αδελφότητα, διατηρούσαν και επέκτειναν τις δραστηριότητες τους σε χώρες της Μέσης Ανατολής, των Βαλκανίων, της Κεντρικής Ασίας, αλλά και στις ΗΠΑ⁴⁹¹. Η ίδια αδελφότητα, συνέβαλε στην κερδοφορία των επιχειρήσεων γνωστών οικογενειών της πολιτικής ζωής της Τουρκία, όπως οι Οζάλ και Τόπμας. Ο όμιλος εταιρειών Σερβέτ (Servet) με 38 θυγατρικές σε όλους τους τομείς της οικονομίας, αλλά και ο όμιλος Ιχλάς (İhlas) με τεράστιες επενδύσεις στο χώρο της αυτοκινητοβιομηχανίας, των ΜΜΕ, χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, ασφαλειών και του εξωτερικού εμπορίου⁴⁹², αποτελούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα σύνδεσης της θρησκευτικής αδελφότητας με το επιχειρηματικό κεφάλαιο.

Η δυναμική στροφή της Τουρκίας προς τη Μέση Ανατολή, τουλάχιστον στο οικονομικό της υπόβαθρο, συμπεριέλαβε σχεδόν αμέσως τη σύσταση

⁴⁸⁸ Ιωάννης Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού Κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 2002, σ. 72.

⁴⁸⁹ Ο Κορκούτ Οζάλ ήταν αδελφός του Τουγκούτ Οζάλ και διετέλεσε για χρόνια Υπουργός στις κυβερνήσεις του Κόμματος Μητέρας Πατρίδας. Είναι γνωστός και από τις διασυνδέσεις του με τις ισλαμικές αδελφότητες, ιδιαίτερα με την αδελφότητα των Νακσιμπεντί.

⁴⁹⁰ Bulut, *Tarikat*, σ. 303.

⁴⁹¹ Atasoy, *Islamists*, σ. 170.

⁴⁹² Bulut, *Yeşil Sermaye*, σσ. 75-76.

επιχειρηματικών δικτύων με επίκεντρο τον κατασκευαστικό τομέα σε χώρες παραγωγής πετρελαίου. Το 1978 υπήρχαν περίπου 22 κατασκευαστικές εταιρείες τουρκικών συμφερόντων στη Μέση Ανατολή, ενώ μέχρι το 1981 αυξήθηκαν σε 113. Επιπρόσθετα, το 1977 ολοκληρώθηκε ο πρώτος αγωγός πετρελαίου από το Κιρκούκ του Ιράκ στην περιοχή Γιουμυρταλίκ (Yumurtalik) στην Τουρκία, με δυνατότητα μεταφοράς 800 χιλιάδων βαρελιών ημερησίως⁴⁹³. Η κατάσταση αυτή συμπληρώθηκε με τις συνέπειες που δημιούργησε ο πόλεμος Ιράν-Ιράκ, που έληξε το 1988, ο οποίος λόγω των καταστροφών που προκάλεσε «προσέφερε» στον κατασκευαστικό τομέα της Τουρκίας και άλλων χωρών ένα πεδίο τετρακόσιων δισεκατομμυρίων δολαρίων⁴⁹⁴. Χαρακτηριστικά, οι δραστηριότητες του τουρκικού κατασκευαστικού τομέα στην ευρύτερη Μέση Ανατολή αυξήθηκαν από 14 δισεκατομμύρια δολάρια το 1983, σε πάνω από 18 δισεκατομμύρια δολάρια το 1988⁴⁹⁵.

Αντίστοιχη με την πορεία ενίσχυσης της οικονομικής επιρροής του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία την περίοδο 1980-1990, ήταν και η ενδυνάμωση της οργανωτικής του δομής. Το σαουδαραβικό κεφάλαιο, ιδιαίτερα διαμέσου των χρηματοδοτήσεων της Φαϊζάλ και της Αλ-Μπαράκα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία πολλών θρησκευτικών φιλανθρωπικών οργανώσεων, καθώς και ιδιωτικών κορανικών σχολείων. Τα στελέχη των θρησκευτικών αδελφοτήτων που διακρίθηκαν για την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, την ίδια στιγμή αποτέλεσαν τα κανάλια καθιέρωσης αυτών των ιδρυμάτων⁴⁹⁶. Τα πιο γνωστά ισλαμικά ιδρύματα ήταν το Μπερεκέτ (Bereket) και το Όζμπα (Ozbag). Το Μπερεκέτ προσέφερε φοιτητικές υποτροφίες για θρησκευτικές σπουδές, οργάνωσε συνέδρια και χρηματοδότησε πολλές ισλαμικές εκδόσεις. Το ίδρυμα Όζμπα, χρηματοδότησε την κατασκευή τεμενών, σχολείων διδασχής του Κορανίου και πολλές έρευνες για την ιστορία και θεολογία του Ισλάμ⁴⁹⁷. Ανάμεσα σε αυτά, εξέχουσα θέση πήρε και η οργάνωση σαουδαραβικών-αμερικανικών συμφερόντων Ραμπίτα (Rabita), η οποία κατά την περίοδο 1982-1984 πλήρωνε τους μισθούς των θρησκευτικών λειτουργιών

⁴⁹³ Ekmeleddin İnsanoğlu, "Turkey in the Organization of the Islamic Conference: An Overview", Kemal Karpat (επιμ.), *Turkish Foreign Policy: Recent Developments*, Madison 1996, σ. 83.

⁴⁹⁴ Gökhan Çetinsaya, «Ιρανοτουρκικές σχέσεις», Φαρούκ Σονμέζογλου (επιμ.), *Μύθος και πραγματικότητα. Ανάλυση της Τουρκικής εξωτερικής πολιτικής*, τ. 1, Αθήνα 2001, σ. 219.

⁴⁹⁵ Μιχαλακόπουλος, *Ισλαμικής Διάσκεψης*, σ. 400.

⁴⁹⁶ Atasoy, *Islamists*, σ. 150.

⁴⁹⁷ Uğur Mumcu, *Rabita*, İstanbul 1994, σ. 194.

που έστειλε η Τουρκία στο εξωτερικό, διαμέσου της κρατικής Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων⁴⁹⁸.

Αυτή η διπλή λειτουργία του σαουδαραβικού-ισλαμικού κεφαλαίου στην Τουρκία, δηλαδή η οικονομική ενίσχυση των μουσουλμανικών επιχειρηματικών κύκλων και η αντίστοιχη οργανωτική ενίσχυση ενός διευρυμένου ισλαμικού κινήματος ακόμα και στην Παιδεία, ήταν αποτελέσματα της έντονης σύνδεσης του εξωτερικού με τον εσωτερικό ισλαμικό παράγοντα. Τα στελέχη του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ και οι θρησκευτικές αδελφότητες και τάγματα (ο εσωτερικός ισλαμικός παράγοντας), έγιναν φορείς εισροής, σταθεροποίησης, νομιμοποίησης και δραστηριοποίησης των σαουδαραβικών κεφαλαίων (ο εξωτερικός ισλαμικός παράγοντας)⁴⁹⁹. Το γεγονός αυτό είχε επίσης ένα διπλό αντίκτυπο: Από τη μία, η σύνδεση του ξένου ισλαμικού κεφαλαίου με το τοπικό πολιτικό Ισλάμ, προστάτευσε και ενίσχυσε την καπιταλιστική δραστηριότητα των μουσουλμανικών επιχειρηματικών κύκλων, έγινε πηγή κερδοφορίας και συσσώρευσης κεφαλαίου. Από την άλλη, ανέδειξε τον πρωταγωνιστικό ρόλο των στελεχών του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, των αδελφοτήτων και των ταγμάτων, τα οποία μπορούσαν να επιζητούν πολιτική και οικονομική στήριξη μέσα από τις διασυνδέσεις οικονομικής σταθεροποίησης αλλά και επέκτασης στη χώρα.

⁴⁹⁸ Fırat, Kürkcüoğlu, “Arap Devletleriyle”, σ. 126. Βαλιαντός, «Μέση Ανατολή», σ. 363.

⁴⁹⁹ Graham E. Fuller, *Yeni Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul 2008, σ. 94-96.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΙΑΣ ΙΣΧΥΡΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Ι. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

1. Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως παράγοντας ενίσχυσης και οργάνωσης του ισλαμικού κεφαλαίου στην Τουρκία

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου παρήγαγε μια τεράστια αβεβαιότητα σχετικά με τη γεωπολιτική τάξη της παγκόσμιας οικονομίας. Το πέρασμα στον κόσμο του «μοναδικού πόλου», με άλλα λόγια στον κόσμο της νέας τάξης πραγμάτων και της ενίσχυσης της παγκοσμιοποίησης, άφησε έντονα στίγματα σχεδόν σε κάθε γωνιά του πλανήτη και άλλαξε καθοριστικά το παγκόσμιο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό τοπίο. Η διάδοση του οικονομικού φιλελευθερισμού και της «αγοραιοποίησης» των πάντων η οποία ενισχύθηκε ήδη από τη δεκαετία του '80, έφτασε στο αποκορύφωμα της ιδεολογικής της αλαζονείας μετά τη διάλυση του σοβιετικού σοσιαλιστικού συστήματος⁵⁰⁰.

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, αποτέλεσε μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα της περιόδου. Αυτό το μοντέλο διαχείρισης του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, προώθησε την οικονομική επέκταση μέσα από την ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας, όπως επίσης και μέσα από την ενίσχυση του παγκόσμιου εμπορίου και των ξένων επενδύσεων⁵⁰¹. Παράλληλα, η επιδίωξη πλήρους φιλελευθεροποίησης των χρηματιστηριακών αγορών σε παγκόσμια κλίμακα, είχε ως άμεση συνέπεια την αμφισβήτηση της ικανότητας του κράτους να ελέγξει τη νομισματική πολιτική⁵⁰². Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και η διεθνής κατανομή της παραγωγής, η οποία προϋπέθετε την κορύφωση της κινητικότητας του κεφαλαίου, συνέχισε να ενσωματώνει τις υπόλοιπες, πέραν των «ισχυρών οικονομιών

⁵⁰⁰ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 725.

⁵⁰¹ Ziya Öniş, Umut Türem, "Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey", Από την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://home.ku.edu.tr/~zonis/EntDemCit.pdf> [είσοδος στις 16 Νοεμβρίου 2009].

⁵⁰² Birol A. Yeşilada, Janusz Puzniak, Ahmet Sözen, "Integration with Global Financial Markets and Domestic Political Reform: Comparing Poland and Turkey", *Annual Meeting of the Midwest Political Science Association*, Chicago, USA 10–12 Απριλίου 1997, σ. 9.

της αγοράς», χώρες στην παγκόσμια οικονομία⁵⁰³. Αυτή η εξέλιξη ανάγκασε σχεδόν όλους τους θιασώτες του καπιταλισμού, ακόμα και τους πιο απαισιόδοξους, να παραδεχτούν ότι η πιο πάνω διαδικασία αποτελούσε ενθαρρυντική προοπτική για το επιχειρηματικό κεφάλαιο.

Εντός του πλαισίου ενίσχυσης του ιδιωτικού κεφαλαίου με φόντο την αυξημένη κινητικότητα και την ενισχυμένη επενδυτική του δραστηριότητα, οι αναπτυσσόμενες οικονομίες ήταν αυτές που εμφανίζονταν να εκπέμπουν πλέον περισσότερη σημασία. Και αυτό γιατί οι συγκεκριμένες οικονομίες, ήταν ιδιαίτερα κρίσιμες στην επιδίωξη αύξησης της κερδοφορίας των επενδύσεων. Ο David Harvey υποστηρίζει ότι η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου στις ανεπτυγμένες οικονομίες, τις έχει αναγκάσει να αναζητήσουν διόδους εξαγωγής του σε άλλες χώρες με στόχο να δημιουργήσουν νέες αγορές. Σημειώνει χαρακτηριστικά ότι: «Αυτός φαίνεται να είναι ο μοναδικός τρόπος επίλυσης του προβλήματος της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου στον καπιταλισμό»⁵⁰⁴. Όμως η μεγιστοποίηση της ανάγκης του κεφαλαίου των ανεπτυγμένων οικονομιών, να βρει νέες αγορές, είναι μια διαδικασία που λαμβάνει υπόψη και την αυξανόμενη ανάγκη του συσσωρευμένου κεφαλαίου των αναπτυσσόμενων περιοχών για ενσωμάτωση. Συνεπώς στις σχέσεις ανισότητας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας ανά το παγκόσμιο, σταδιακά εισήλθε και το δεδομένο της έστω και μικρότερης δύναμης των κύκλων του κεφαλαίου στις αναπτυσσόμενες χώρες⁵⁰⁵. Οι άρχουσες τάξεις των αναπτυσσόμενων χωρών δεν παρέμειναν απαθείς μπροστά στη νέα εξέλιξη. Η πιθανότητα μη ενσωμάτωσής τους στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία συντηρούσε την απομόνωση και εμπόδιζε τη δυνατότητα αξιοποίησης των ξένων κεφαλαίων⁵⁰⁶. Συνεπώς, η φύση του επενδυτικού κεφαλαίου να επεκτείνεται, σε αυτό το στάδιο βρήκε σύμμαχους στις περιοχές που επιθυμούσε να φτάσει.

Βέβαια, πέραν των στρωμάτων εκείνων που ευνοήθηκαν από τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, οι κοινωνίες γνώρισαν και τους «ηττημένους». Χαρακτηριστική η υπογράμμιση του Arthur McEwan ότι «ο νεοφιλελευθερισμός εμποδίζει την εφαρμογή προγραμμάτων που θα επέτρεπαν στους ανθρώπους να ασκήσουν πολιτικό έλεγχο επί των οικονομικών τους σχέσεων, εμποδίζει την εμπλοκή τους στην επίλυση

⁵⁰³ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σσ. 721-722.

⁵⁰⁴ David Harvey, *The Limits of Capital*, Oxford 1982, σ. 434.

⁵⁰⁵ Fuat Ercan, Şebnem Oğuz, "Rescaling as a Class Relationship and Process: The Case of Public Procurement Law in Turkey", *Political Geography*, 25 (2006) 645.

⁵⁰⁶ Öniş, Türem, "Entrepreneurs", [είσοδος στις 16 Νοεμβρίου 2009].

των οικονομικών τους προβλημάτων, καθώς και την ικανοποίηση των αναγκών της μεγάλης πλειοψηφίας»⁵⁰⁷. Η εξελισσόμενη τεχνολογία συνέχιζε να εκτοπίζει την ανθρώπινη εργασία από την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, χωρίς παράλληλα να δημιουργεί εργασία του ίδιου είδους για τους άνεργους, αλλά ούτε και να εγγυάται επαρκή οικονομική ανάπτυξη για την απορρόφησή τους⁵⁰⁸. Με λίγα λόγια, βασική συνέπεια της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, ήταν η μη αναστρέψιμη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών.

Με δεδομένη την ανασφάλεια στην εργασία, την εξουδετέρωση του κράτους πρόνοιας, αλλά και την αποδυνάμωση της οργανωμένης συνδικαλιστικής δραστηριότητας, εμφανίζονται σταδιακά κάποια πολιτικά κενά, τα οποία δεν μπορούσε να καλύψει η Αριστερά. Οι «χαμένοι» της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, δηλαδή τα κατώτερα στρώματα της οικονομικής και πολιτικής ιεραρχίας, τόσο στις ανεπτυγμένες, όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες, σταδιακά έγιναν πιο ευάλωτοι σε εθνικιστικά, ρατσιστικά ή θρησκευτικά-φονταμενταλιστικά κινήματα. Αυτή η εξέλιξη έδωσε στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ένα επιπλέον αυταρχικό πρόσωπο, μέσα από το οποίο ξεπρόβαλαν οι πολιτικές προώθησης διαφορετικών εθνοτικών-θρησκευτικών ταυτοτήτων, υποβαθμίζοντας παράλληλα την κοινωνική διάσταση της πολιτικής δραστηριότητας και υψώνοντας νέα εμπόδια ενάντια στην εμπέδωση της δημοκρατίας⁵⁰⁹. Σε ένα κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον που προώθησε συντηρητικά ιδεολογήματα, η θρησκεία κατέλαβε σημαντική θέση. Συγκεκριμένα, για πολλούς ισλαμιστές ανά τον κόσμο, η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης δεν σηματοδότησε το «τέλος της ιστορίας», ούτε και την οριστική νίκη του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης του καπιταλισμού. Αντίθετα, η νέα τάξη πραγμάτων φώτισε για το πολιτικό Ισλάμ νέες περιοχές, νέους γεωγραφικούς και πολιτικούς χώρους δραστηριοποίησης⁵¹⁰.

Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο, η Τουρκία γίνεται επίσης μάρτυρας της πολιτικής και κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής που επέφερε η παγκοσμιοποίηση. Μάλιστα η ίδια η παγκοσμιοποίηση έδειξε ότι η ισχυροποίηση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ

⁵⁰⁷ Arthur McEwan, *Neo-liberalism or Democracy? Economic Strategy, Markets and Alternatives for the 21st century*, London 1999, σ. 5.

⁵⁰⁸ Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 722.

⁵⁰⁹ Öniş, Türem, “Entrepreneurs”, [είσοδος στις 16 Νοεμβρίου 2009].

⁵¹⁰ Şaban H. Çalış, “Uluslararası İlişkilerin Dini-Politikîği”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σσ. 900-901.

δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο στη βάση των αντιπαραθέσεων που προκάλεσε ιστορικά η κεμαλική έκδοση του εκσυγχρονισμού της χώρας⁵¹¹. Φαίνεται ότι η επικράτηση των νέων δομών του νεοφιλελευθερισμού, η διεθνοποίηση της παραγωγής και η διάδοση νέων όρων όπως η «ευέλικτη παραγωγή και εργασία», παρείχαν ευκαιρίες κερδοφορίας σε μια μερίδα της αστικής τάξης στην Τουρκία, σε τέτοιο βαθμό που μετέτρεψαν το πολιτικό Ισλάμ σε στρατηγική επιλογή πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας. Παράλληλα, το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, παρέμεινε ως ένα κίνημα «πολιτιστικής διαμαρτυρίας» από τη μια, αλλά αναπτύχθηκε και ως κίνημα διεκδίκησης για παγκόσμια ενσωμάτωση από την άλλη⁵¹². Ένας από τους σημαντικότερους Τούρκους ισλαμιστές διανοούμενους της περιόδου, ο Αλί Μπουλάτς, υπογράμμισε με χαρακτηριστικό τρόπο ότι το κεμαλικό μοντέλο εκμοντερνισμού της Τουρκίας απέτυχε γιατί παραβίαζε βασικά ανθρώπινα δικαιώματα. Σε αντίθεση με αυτό το μοντέλο, είναι η ίδια η παγκοσμιοποίηση που γεννά την προοπτική για μια μη αυταρχική οικουμενικότητα⁵¹³. Καταγράφοντας μάλιστα τον στόχο της παγκόσμιας ενσωμάτωσης ο Αλί Μπουλάτς υποστήριξε ότι: «Για να επιταχυνθεί η ευημερία και η πρόνοια, θα πρέπει να διασφαλιστεί η ενσωμάτωση της Τουρκίας στην παγκόσμια οικονομία»⁵¹⁴.

Η οποιαδήποτε αναφορά στις επιρροές και συνέπειες των νέων δομών της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης στην Τουρκία και ειδικότερα στην ενίσχυση του πολιτικού Ισλάμ, αναπόφευκτα πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη τη διάδοση της λεγόμενης ευέλικτης παραγωγής. Ένας όρος που ήδη εισέβαλε για τα καλά στο παγκόσμιο καπιταλιστικό λεξιλόγιο από τη δεκαετία του 1970. Η «ευελιξία» μετατράπηκε σε έναν όρο κλειδί για τον καθορισμό του κατακερματισμού της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο, ενός κατακερματισμού που είχε ως βασικό χαρακτηριστικό την παραγωγή ενός μικρότερου κομματιού από το συνολικό εμπορεύσιμο προϊόν⁵¹⁵. Σε αυτό το νέο τοπίο της παγκόσμιας κατανομής της παραγωγής και ενώ η εργασία παρέμεινε ο κύριος συντελεστής της, οι βιομηχανίες

⁵¹¹ Aydın, *Political Economy*, σ. 208.

⁵¹² Yıldız Atasoy, “Cosmopolitan Islamists in Turkey: Rethinking Local in a Global era”, *Studies in Political Economy*, 71/72 (2003-2004) 137.

⁵¹³ Ali Bulaç, “AB dışı Seçeneğin Kritisliği”, Εφημ. *Zaman*, 13 Μαρτίου 2002.

⁵¹⁴ Ali Bulaç, “AB’ye Üyelik bir Batılılaşma mı?”, Εφημ. *Zaman*, 8 Ιανουαρίου 2000.

⁵¹⁵ Ayşe Buğra, “The Claws of the Tigers”, σσ. 2-3. Από την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.tusiad.org/yayin/private/autumn97/html/bugra.html> [Είσοδος στις 26 Ιουλίου 2007].

των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών μετακινούνταν προς τις περιοχές με χαμηλότερο κόστος εργασίας⁵¹⁶. Η μετακίνηση της βιομηχανικής παραγωγής και ο κατακερματισμός της, φυσιολογικά συνέβαλαν από τη μια στην αποκέντρωση των δομών των επιχειρήσεων και από την άλλη στην αποδυνάμωση της εργατικής οργάνωσης⁵¹⁷. Η κατακερματισμένη παραγωγή, κατακερμάτισε παράλληλα την εργασία, συμβάλλοντας έτσι στην επικράτηση της «ευελιξίας» στο ίδιο το περιεχόμενο της εργατικής δραστηριότητας. Την ίδια στιγμή, σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες όπως η Τουρκία, η πιο πάνω διαδικασία βοήθησε κάποιους τοπικούς επιχειρηματικούς κύκλους να συμβληθούν με το πολυεθνικό κεφάλαιο και να αναλάβουν μέρος της παραγωγής.

Η σταθεροποίηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου και η ραγδαία ενίσχυση του εξαγωγικού εμπορίου στην Τουρκία⁵¹⁸, αποτέλεσαν ένα πλέγμα συγκυριών μέσα από τις οποίες οι επιχειρήσεις στην Ανατολία άρχισαν να ενσωματώνονται σε αυτή τη νέα αλυσίδα της παραγωγής. Οι βιομηχανικές μονάδες της Ανατολίας, πιο «ευέλικτες» και με φθηνότερο εργατικό δυναμικό, εντάχθηκαν σε ένα σύστημα «βιομηχανικών υπό-εργολαβιών» από τις μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες⁵¹⁹. Μακριά από τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, αλλά και πολύ μακριά από τις έννοιες των οργανωμένων εργατικών συνδικάτων και της συλλογικής δράσης, οι μικρές οικογενειακές βιοτεχνίες των υπο-εργολαβιών, εργοδοτούσαν ανειδίκευτους εργάτες από την Ανατολία, οι οποίοι παρήγαγαν τα λεγόμενα προϊόντα «έντασης εργασίας», δηλαδή εκείνα τα προϊόντα που απαιτούσαν τις περισσότερες ώρες εργασίας συχνά κάτω από απάνθρωπες συνθήκες⁵²⁰. Η αναβαθμισμένη επαφή των επιχειρήσεων αυτών των περιοχών με τις νέες τεχνολογίες, την επικοινωνία και τις νέες αγορές, μετατράπηκε σε ευκαιρία αύξησης της παραγωγής και κερδοφορίας από το εξαγωγικό εμπόριο, χωρίς μάλιστα την άμεση ανάγκη κρατικής εύνοιας⁵²¹. Η ενισχυμένη αυτή επιχειρηματική δραστηριότητα έγινε αισθητή σε περιοχές όπως το

⁵¹⁶ Aydın, *Political Economy*, σ. 210. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, σ. 722.

⁵¹⁷ Aydın, *Political Economy*, σ. 212.

⁵¹⁸ Μέχρι το 1995, το εξωτερικό εμπόριο της Τουρκίας αποτελούσε το 1/3 του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), ενώ μέχρι το 1998 έφτασε το 50%. Τα στοιχεία αυτά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία εάν συγκριθούν με το ποσοστό του εξωτερικού εμπορίου της χώρας στο ΑΕΠ τις δεκαετίες 1960 και 1970, που ήταν μόλις 12%. Βλ. Surhan Cam, "Institutional Oppression and Neo-Liberalism in Turkey", *Working Paper 81, Working Paper Series 2006*, Cardiff University, UK 2006, σ. 11.

⁵¹⁹ Şebnem Gümüşçü, "Economic Liberalization, Devout Bourgeoisie and Change in Political Islam: Comparing Turkey and Egypt", *EUI Working Papers RSCAS 2008/19*, σ. 4.

⁵²⁰ Άρης Χατζηστεφάνου, *Τουρκία. Ανατολικά της Ε.Ε.*, Αθήνα 2005, σ. 147.

⁵²¹ Ömer Demir, "Anadolu Sermayesi ya da İslamcı Sermaye", Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye'de*, σ. 872.

Ικόνιο (Konya), Γιόζγκατ (Yozgat), Τσιόρουμ (Çorum), Ντενιζλί (Denizli), Άκσαραϋ (Aksaray), Γκαζιάντεπ (Gaziantep), Καχραμάνμαρας (Kahramanmaraş), Καισάρεια (Kayseri)⁵²². Αυτές οι περιοχές που χαρακτηρίζονταν γενικότερα από τις συντηρητικές-ισλαμικές πολιτισμικές τους αναφορές, έμειναν τελικά γνωστές ως «Τίγρεις της Ανατολίας» (Anadolu Kaplanları)⁵²³. Από γεωστρατηγικής άποψης, οι «Τίγρεις της Ανατολίας» ήταν εξαιρετικής σημασίας αφού η ένταση της βιομηχανικής παραγωγής και του εξαγωγικού εμπορίου, τις καθιστούσαν βασικά σημεία για μια επικαιροποίηση του αρχαίου «δρόμου του μεταξιού», δηλαδή των εμπορικών δρόμων που ένωναν την Κίνα με τη Δύση⁵²⁴.

Οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης και η σταθεροποίηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης της Τουρκίας, ως βάσεις ενίσχυσης του «ισλαμικού» κεφαλαίου, τελικά συμπλήρωσαν την πορεία συνειδητοποίησης της νέας αυτής μερίδας ανάμεσα στην τουρκική αστική τάξη. Η άλλη βασική πτυχή της πορείας αυτής καθορίστηκε και από τις προηγούμενες διαδικασίες όπως η λειτουργία του «ισλαμικού» τραπεζικού συστήματος κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Οζάλ, η εισροή των σαουδαραβικών κεφαλαίων στην τουρκική οικονομία⁵²⁵, καθώς και η αναβάθμιση της συμμετοχής των ισλαμικών ταγμάτων και αδελφοτήτων στην επιχειρηματική δραστηριότητα κατά την ίδια περίοδο. Με αυτό τον τρόπο η εμφάνιση των «Τίγρων της Ανατολίας», αρχικά ως διεκδικητών συσσώρευσης κεφαλαίου και περαιτέρω συμμετοχής στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό της Τουρκίας διαμέσου του πολυεθνικού κεφαλαίου, σηματοδότησε κατά τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία στην Τουρκία την έναρξη μιας βαθιάς αλλαγής στον οικονομικό και πολιτικό χάρτη της χώρας. Η Ανατολία, δηλαδή η περιοχή που τις προηγούμενες δεκαετίες ονομαζόταν «περιφέρεια», διεκδικούσε πλέον αναβαθμισμένο ρόλο στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η οικονομική της αναβάθμιση, άρχισε να επαναριοθετεί τις ισορροπίες με αποτέλεσμα να εμφανίζονται σταδιακά οι διεκδικήσεις για αναμόρφωση και μετασχηματισμό του ίδιου του «κεμαλικού

⁵²² Aydın, *Political Economy*, σ. 213. Demir, “İslamcı Sermaye”, σ. 872. Buğra, “The Claws”, σ. 4.

⁵²³ Η δραστηριότητα των «Τίγρων της Ανατολίας» στο εξαγωγικό εμπόριο της Τουρκίας, ήταν ιδιαίτερα σημαντική κατά τη δεκαετία του 1990. Συγκεκριμένα, μέχρι και το 1997, το μερίδιό τους στο σύνολο των εξαγωγών έφτασε το ¼. Βλ. Cam, “Institutional Oppression”, σ. 34.

⁵²⁴ European Stability Initiative, *İslami Kalvinistler. Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul 2005, σ. 6.

⁵²⁵ Ο Σύνδεσμος Επιχειρηματιών και Βιομηχάνων Τουρκίας (TÜSİAD) το 1990 ανακοίνωσε ότι το σύνολο των ξένων κεφαλαίων που εισήλθαν στην Τουρκία, ήταν είκοσι φορές μεγαλύτερο από αυτό των εικοσιεννέα προηγούμενων ετών, δηλαδή της περιόδου 1950-1979. Βλ. Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 245.

κέντρου». Αργά αλλά σταθερά, η Ανατολία ήταν αυτή που διεκδικούσε μέσα από τη συμμετοχή της στην καπιταλιστική ανάπτυξη, να εκφράσει το λεγόμενο πολιτικό κέντρο, δηλαδή να γίνει φορέας εξουσίας.

Ένα πολύ συγκεκριμένο αποτέλεσμα των πιο πάνω, ήταν η εμφάνιση και η ραγδαία ανάπτυξη της οργανωμένης έκφρασης της νέας αυτής μερίδας της αστικής τάξης στην Τουρκία, έδειξε ταυτόχρονα και της ταξικής της συνειδητοποίησης. Ο Σύνδεσμος Ανεξάρτητων Επιχειρηματικών και Βιομηχάνων (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği – MÜSİAD), ιδρύθηκε στις 5 Μαΐου 1990 στην Κωνσταντινούπολη από δώδεκα νεαρούς επιχειρηματίες και καθιερώθηκε αμέσως ως η οργάνωση των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών. Το όνομα του Συνδέσμου και συγκεκριμένα η χρήση του όρου «ανεξάρτητος» (Müstakil), έστειλε αμέσως το μήνυμα της διαφοροποίησης από την «κοσμική» μερίδα του τουρκικού κεφαλαίου, αλλά και από την ίδια την κεμαλική γραφειοκρατία. Η διαφοροποίηση αυτή δεν περιοριζόταν σε θρησκευτικές αναφορές, αλλά υπογράμιζε κυρίως τη διαφορετική πορεία ενίσχυσης των δύο μεγάλων ομάδων της τουρκικής αστικής τάξης. Η «ανεξαρτησία» του Συνδέσμου των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, υπονοούσε την οικονομική τους ενίσχυση μέσα στα πλαίσια της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού και όχι μέσα από την στενή σχέση με το κοσμικό κράτος. Συνεπώς υποδείκνυε την σχετική «απόσταση» του «ισλαμικού» κεφαλαίου από το κεμαλικό ηγεμονικό καθεστώς των προηγούμενων δεκαετιών. Παράλληλα όμως, η χρήση του όρου «ανεξάρτητος», υπονούσε και την «χωριστή-αυτόνομη» οικονομική και πολιτισμική ταυτότητα του κεφαλαίου της Ανατολίας από το «κοσμικό» κεφάλαιο.

Οι βασικοί τομείς της βιομηχανίας που συγκεντρώνουν μέχρι και σήμερα πολλά μέλη-εταιρείες της MÜSİAD είναι ο κατασκευαστικός τομέας και τα οικοδομικά υλικά, η υφαντουργική βιομηχανία, η επεξεργασία δέρματος και η βιομηχανία τροφίμων⁵²⁶. Η ανάπτυξη του Συνδέσμου πραγματοποιήθηκε σε σχετικά πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, γεγονός που ενέτεινε τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς και αντιπαραθέσεις στην Τουρκία τη δεκαετία του 1990, ειδικότερα σε σχέση με τον Σύνδεσμο της «κοσμικής φράξιας» της τουρκικής αστικής τάξης, TÜSİAD. Την περίοδο ίδρυσης του, ο MÜSİAD είχε 1100 μέλη, το 1995 ξεπέρασε τα 1700, ενώ

⁵²⁶ Atasoy, “Cosmopolitan”, σ. 155.

κατά την περίοδο της σύντομης διακυβέρνησης του συνασπισμού του Κόμματος Ευημερίας και του Κόμματος Ορθού Δρόμου, έφτασε στα 2100 μέλη⁵²⁷. Μέχρι και το 1995, ο σύνδεσμος των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών είχε γραφεία σε 18 διαφορετικές επαρχίες της Τουρκίας, είχε περίπου δύο χιλιάδες μέλη και δύομισι χιλιάδες εταιρείες σε δώδεκα διαφορετικούς τομείς της οικονομίας⁵²⁸. Ο πρώτος Πρόεδρος του συνδέσμου, Ερόλ Γιαράρ (Erol Yagar)⁵²⁹, περιγράφοντας την κινητικότητα και τη δράση της εποχής της δημιουργίας του MÜSİAD είπε: «Και ξαφνικά άρχισαν φοβερά τρεχάματα, εγκαίνια στην Ανατολία κλπ...Τα έχω υπολογίσει πολύ συγκεκριμένα και μέσα σε ένα χρόνο έφαγα στο σπίτι μου μόνο πέντε φορές»⁵³⁰. Ο MÜSİAD ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα των συνεπειών του νεοφιλελευθερισμού στην Τουρκία, αφού η συντριπτική πλειοψηφία των μελών-εταιρειών του ιδρύθηκαν μετά το 1980 και ασχολούνταν βασικά με το εξαγωγικό εμπόριο⁵³¹. Επιπρόσθετα όμως, η οργάνωση του κεφαλαίου στην Ανατολία σηματοδοτούσε ένα νέο σημείο καμπής αναφορικά με τις δυναμικές της επιχειρηματικής δράσης που απελευθερώθηκαν, σε σημείο μάλιστα που η συγκεκριμένη περιοχή άρχισε να κάνει αισθητή την παρουσία της με όρους επιχειρηματικής ελίτ σχεδόν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής δραστηριοποίησης. Φωτογραφίζοντας αυτό το «ξύπνημα» της Ανατολίας, ο επικεφαλής του MÜSİAD στην περιοχή Ακσαράϊ (Aksaray) Ζεκί Καλιά (Zeki Kalya) ανέφερε ότι: «Ένας από τους λόγους γέννησης του MÜSİAD ήταν η περίοδος που σε κάθε πεδίο η Ανατολία έσπασε το καβούκι της. Στη γραφειοκρατία, στην πολιτική, στην τέχνη, στον

⁵²⁷ Ali Ekber Doğan, “İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Ankara 2009, σ. 292.

⁵²⁸ Bulut, *Tarikat*, σ. 428.

⁵²⁹ Ο Ερόλ Γιαράρ γεννήθηκε το 1960 στην Αγκυρα. Το 1981 αποφοίτησε από το Τμήμα Ηλεκτρονικών Υπολογιστών του Πανεπιστημίου του Βοσπόρου στην Κωνσταντινούπολη. Προχώρησε σε μεταπτυχιακές σπουδές στις ΗΠΑ και δραστηριοποιήθηκε επιχειρηματικά σε τομείς όπως τα τρόφιμα και τα χημικά προϊόντα. Μέχρι σήμερα είναι επικεφαλής ή μέλος Διοικητικών Συμβουλίων πολλών μεγάλων επιχειρήσεων στην Τουρκία. “Muhafazakar MÜSİAD, Metroseksüel olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004.

⁵³⁰ “Muhafazakar MÜSİAD, Metroseksüel olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004.

⁵³¹ Gümüşçü, “Economic Liberalization”, σ. 6. Στοιχεία για την αριθμητική ανάπτυξη των μελών του Ανεξάρτητου Συνδέσμου Επιχειρηματικών και Βιομηχάνων, παρατίθενται και στο Yavuz, *Political Identity*, σ. 93. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι μέχρι το 1997, ο σύνδεσμος είχε πάνω από δύομισι χιλιάδες μέλη-εταιρείες εκ των οποίων οι 580 δημιουργήθηκαν κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990.

πολιτισμό, στο εμπόριο και στην οικονομία, οι άνθρωποι της Ανατολίας μπόρεσαν να φωνάξουν ‘υπάρχω και εγώ’!»⁵³².

Η έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα των Μουσουλμάνων στην Ανατολία δεν είχε περιοριστεί φυσικά στα πλαίσια του συνδέσμου MÜSİAD, αλλά σταδιακά επεκτάθηκε με τη μορφή και άλλων επιχειρηματικών συνδέσμων όπως ο Σύνδεσμος Αλληλεγγύης Επιχειρηματικής Ζωής (İş Hayatı Dayanışma Derneği – İŞHAD), ο Σύνδεσμος Ελεύθερων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (Hür Sanayici ve İş Adamları Derneği – HÜRSİAD)⁵³³ και ο Σύνδεσμος Νέων Επιχειρηματιών Ανατολίας (Anadolu Genç İş Adamları Derneği – AGİAD), οι οποίοι δημιουργήθηκαν μετά τον MÜSİAD. Αυτές οι επιχειρηματικές οργανώσεις⁵³⁴ ήταν περισσότερο γνωστές για τις σχέσεις που είχαν με το ισλαμικό κίνημα του Φετουλλάχ Γκιουλέν (Fethullah Gülen) και ανέπτυξαν πολύ σύντομα τις δραστηριότητές τους εκτός Τουρκίας⁵³⁵.

Η μικρομεσαία επιχείρηση ήταν το βασικό χαρακτηριστικό της οργανωτικής διάρθρωσης του MÜSİAD και των άλλων συνδέσμων στην Ανατολία, παρόλο που με το πέρασμα του χρόνου θα εμφανιστούν και οι μεγάλοι όμιλοι εταιρειών⁵³⁶. Αυτός ήταν και ο κύριος λόγος άλλωστε, που τα αρχικά αιτήματα του MÜSİAD αφορούσαν περισσότερο σε αυτού του είδους τις επιχειρήσεις και όχι στο χρηματιστικό κεφάλαιο⁵³⁷. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτελούσαν περίπου το 90% του συνόλου των επιχειρήσεων στην Τουρκία και ουσιαστικά αντικατόπτριζαν τον «ημι-επίσημο τομέα» της οικονομίας, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Mehran Kamrava⁵³⁸. Ο συγκεκριμένος τομέας της τουρκικής οικονομίας, ο οποίος συγκεντρώθηκε στους κόλπους του «ισλαμικού» συνδέσμου των επιχειρηματιών δεν είχε, τουλάχιστον για μεγάλες ιστορικές

⁵³² “Dün akşam MÜSİAD Aksaray Şube Başkanımız M.Zeki Kalya Kral FM’ın konuğu oldu”, www.musiad.org.tr [Είσοδος στις 2 Ιουλίου 2010].

⁵³³ Doğan, “İslamcı Sermayenin”, σ. 291.

⁵³⁴ Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, οι συγκεκριμένες επιχειρηματικές ενώσεις θα συγκεντρωθούν σε μια συνομοσπονδιακή οργανωτική δομή, την TUSKON, και θα ασχοληθούν ιδιαίτερα με το εξαγωγικό εμπόριο.

⁵³⁵ Bülent Aras, Ömer Caha, “Fethullah Gülen and his Liberal Turkish Islam Movement”, *Middle East Review of International Affairs*, 4 (2000) 5. Από την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue4/jv4n4a4.html> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2010].

⁵³⁶ Ayşe Buğra, “Labour, Capital and Religion: Harmony and Conflict among Constituency of Political Islam in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 38/2 (2002) 193.

⁵³⁷ Bulut, *Tarikat*, σ. 431.

⁵³⁸ Mehran Kamrava, “The Semi-Formal Sector and the Turkish Political Economy”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 31/1 (2004) 72.

περιόδους, δομημένες σχέσεις με το κράτος, το οποίο όπως έχει ήδη αναφερθεί επέλεξε τη συμμαχία με τα μεγάλα «κοσμικά» βιομηχανικά συμπλέγματα της χώρας και το στρατό. Το γεγονός αυτό, αντικατοπτρίστηκε στην επιδίωξη των μικρομεσαίων επιχειρηματιών να αποφύγουν αρχικά στενότερες επαφές με το κράτος, είτε λόγω οικονομικών στόχων όπως η αποφυγή φορολογιών και ελέγχου, είτε λόγω έλλειψης ιδεολογικής συγγένειας. Συνεπώς, ένα αρκετά διευρυμένο μέρος της τουρκικής οικονομίας, όπως οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, επέλεξαν να δημιουργήσουν ένα «αντιπολιτευτικό ρεαλισμό»⁵³⁹, δηλαδή να προσδιορίσουν τον εαυτό τους εναντίον του κοσμικού κράτους (όχι όμως σε σημείο ανατροπής) και να συμμαχήσουν περισσότερο με κόμματα του πολιτικού Ισλάμ⁵⁴⁰.

Αυτού του είδους η αντιπολίτευση του μικρομεσαίου κεφαλαίου της Ανατολίας, άνοιγε διάλους επικοινωνίας με τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ και την ίδια στιγμή έθετε επί τάπητος την αναγκαιότητα οργάνωσης της επιχειρηματικής δράσης υπό την καθοδήγηση του MÜSİAD με στόχο τη διάδοση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ανατολία, την ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, αλλά και την αύξηση της συμμετοχής αυτών των περιοχών στη συσσώρευση του κεφαλαίου σε εθνικό επίπεδο. Ο MÜSİAD, με αυτό τον τρόπο άρχισε να μετατρέπεται στη φωνή του κεφαλαίου της Ανατολίας, το οποίο κατά τη δεκαετία του 1990 άρχισε να βροντοφωνάζει «ξαναεπιστρέφω στην παγκόσμια σκηνή»⁵⁴¹. Αυτή η «επιστροφή» στην παγκόσμια σκηνή, ήταν ένα μικρό κομμάτι της πορείας της λεγόμενης ισλαμικής περιφέρειας, δηλαδή της Ανατολίας, προς το λεγόμενο κοσμικό κέντρο, δηλαδή το παραδοσιακό κεμαλικό κατεστημένο. Η έξαρση της επιχειρηματικής δραστηριότητας αυτού του τμήματος του τουρκικού κεφαλαίου, ήταν τελικά μια φωνή διεδίκησης για μετατροπή του σε εκφραστή της καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας.

Παράλληλα, η στρατηγική επιλογή και αξιοποίηση του Ισλάμ από διάφορους επιχειρηματικούς κύκλους στην Ανατολία, εξυπηρέτησε καταρχήν τη δημιουργία ενός κοινού αξιακού συστήματος και μιας σχετικά κοινής δομής δραστηριοτήτων, στοιχείο που με τη σειρά του μπορούσε να προσφέρει σταθερότητα στην ηγετική

⁵³⁹ Kamrava, “The Semi-Formal”, σσ. 83-86.

⁵⁴⁰ Τέτοια κόμματα ήταν το Κόμμα Ευημερίας (Refah Partisi) και το Κόμμα της Αρετής (Fazilet Partisi), τα οποία θα εξεταστούν σε επόμενο μέρος του κειμένου.

⁵⁴¹ “Dün akşam MÜSİAD Aksaray Şube Başkanımız M.Zeki Kalya Kral FM’in konuğu oldu”, www.musiad.org.tr [Είσοδος στις 2 Ιουλίου 2010].

καθοδήγηση του Ανεξάρτητου Συνδέσμου Επιχειρηματιών και Βιομηχάνων⁵⁴². Αυτή λοιπόν η «οργανωτική διάσταση» της ισλαμικής θρησκείας στα πλαίσια του Συνδέσμου, δημιουργούσε μια κοινή βάση για ανταλλαγές δεδομένων και πληροφοριών σχετικών με την παγκόσμια οικονομία, αποτελούσε προμετωπίδα προώθησης των μελών του συνδέσμου σε διεθνείς εμπορικές εκθέσεις στις οποίες διαφορετικά δε θα έφταναν ποτέ, αλλά και μια βάση εμπιστοσύνης «κοινοτικών δεσμών» ανάμεσα σε επιχειρηματίες διαφορετικών μεγεθών και δυνατοτήτων⁵⁴³. Ο σύνδεσμος μετατράπηκε σχεδόν αμέσως σε ένα κοινό παρονομαστή των «ισλαμικών» εταιρειών για ενσωμάτωσή τους με το πολυεθνικό κεφάλαιο, παρέχοντας μάλιστα ακόμα και υπηρεσίες, όπως μεταφράσεις, για επιχειρηματίες που δεν γνώριζαν ξένες γλώσσες⁵⁴⁴.

Το ισλαμικό υπόβαθρο του συγκεκριμένου Συνδέσμου αντικατοπτρίστηκε βασικά από την ισλαμική ρητορεία στις οικονομικές δραστηριότητες και από την πολλές φορές ξεκάθαρη υποστήριξη σε κόμματα του πολιτικού Ισλάμ μέχρι και σήμερα⁵⁴⁵. Μέσα από εκδόσεις του συνδέσμου MÜSİAD⁵⁴⁶, φαίνεται η προσπάθεια για επανακαθορισμό της ισλαμικής θρησκείας ως μιας πηγής ηθικότητας, απαραίτητης στις ανταγωνιστικές σχέσεις της καπιταλιστικής οικονομίας. Η σύνδεση με την τεχνολογία, επίσης τέθηκε στο πλαίσιο της ισλαμικής αυτής ηθικής⁵⁴⁷. Παράλληλα, η παρουσία του Ισλάμ στις οικονομικές δραστηριότητες του συνδέσμου και των μελών του, ήταν παράγοντας ανάπτυξης ενός είδους αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης. Συνεπώς οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες μπορούσαν να επιδιώκουν το κέρδος, εφόσον η επιδίωξη αυτή δεν θυσίαζε την ισλαμική ηθική. Η «εξισλαμισμένη» συσσώρευση του πλούτου ήταν ηθική και επομένως μπορούσε να θεωρηθεί ως «υπηρεσία προς το θεό». «Ήταν μια θρησκευτική αποστολή» τόνισε ο πρώτος Πρόεδρος του Συνδέσμου MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, αφού «η Τουρκία διαθέτει οικονομική προοπτική τόσο σημαντική που δε θα την αφήσει στα χέρια τριών ή πέντε

⁵⁴² Aydın, *Political Economy*, σ. 214.

⁵⁴³ Buğra, “Labour, Capital”, σ. 193.

⁵⁴⁴ “Muhafazakâr MÜSİAD, Metroseksüel Olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004.

⁵⁴⁵ Fuat Keyman, Berrin Koyuncu, “Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey”, *Review of International Political Economy*, 12/1 (2005) 112.

⁵⁴⁶ Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του συγγραφέα Sabahattin Zaim, “Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları”, στην έκδοση Hüner Şencan (επιμ.), *İş Hayatında İslam İnsanı. Homo Islamicus*, İstanbul 1994, σσ. 100–102.

⁵⁴⁷ Atasoy, “Cosmopolitan”, σ. 157.

οικογενειών. Αυτή η οικονομική προοπτική θα έπρεπε να κατεβεί στη βάση»⁵⁴⁸. Έτσι, η «εξισλαμισμένη» συσσώρευση κεφαλαίου ήταν εκτός από «ιερή» και ανταγωνιστική προς την κεμαλική ελίτ της Τουρκίας.

Σε αυτό το πλαίσιο ισλαμικής νομιμοποίησης της επιχειρηματικής κερδοφορίας χρησιμοποιήθηκαν και άλλοι ιδεολογικοί μηχανισμοί, όπως οι θρησκευτικές αδελφότητες και τάγματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιοχή του Ικονίου (Konya), όπου για πολλά χρόνια η συντριπτική πλειοψηφία των μελών του MÜSİAD ήταν ταυτόχρονα ενεργά στελέχη θρησκευτικών, πολιτιστικών και φιλανθρωπικών συνδέσμων τοπικής και περιφερειακής εμβέλειας⁵⁴⁹. Σε αυτή την περίπτωση οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες κατάφεραν να διευρύνουν με πολυδιάστατο τρόπο την κερδοφορία τους, αλλά και την κοινωνική τους παρέμβαση.

Η ρητορεία που χρησιμοποίησε ο σύνδεσμος από την αρχή της ίδρυσής του, περιέλαβε, πέραν των θρησκευτικών παραπομπών και την αξιοποίηση της «κοινωνικής αδικίας» ενάντια στην τουρκική περιφέρεια. Οι νεοεμφανιζόμενοι επιχειρηματίες υπογράμμιζαν συχνά την αδικία που λάμβανε χώρα εις βάρος τους από την πίεση που προκαλούσαν οι στενές σχέσεις του κράτους με το «κοσμικό» κεφάλαιο της Κωνσταντινούπολης⁵⁵⁰.

Δηλαδή, η συνθηματολογία του «κοινωνικού αποκλεισμού» των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών κατάγγελλε τη διαχρονικά προνομιακή σχέση που είχαν τα μέλη του Συνδέσμου Επιχειρηματικών και Βιομηχάνων Τουρκίας (TÜSİAD) με το ίδιο το κράτος και τα συμβόλαια που αυτό τους παραχωρούσε. Έτσι, η στρατηγική επιλογή εκμετάλλευσης του Ισλάμ στο πλαίσιο της ρητορείας του «κοινωνικού αποκλεισμού», αντανakλούσε έναν ευρύτερο προβληματισμό περί της ολοκληρωτικής περιθωριοποίησης μιας συγκεκριμένης μάζας πληθυσμού από την καπιταλιστική ανάπτυξη της Τουρκίας, που τα προηγούμενα χρόνια αποτέλεσε

⁵⁴⁸ Fadime Özkan, "Türkiye'nin Gerçek Burjuva Biziz!", Εφημ. *Star*, 20 Ιουλίου 2009.

⁵⁴⁹ Yavuz, *Political Identity*, σ. 94.

⁵⁵⁰ Πολλά μέλη του MÜSİAD αναφέρονται σε ένα επεισόδιο που πραγματοποιήθηκε λίγο πριν από την επίσημη ίδρυση του Συνδέσμου το 1990, όταν δεν τους επιτράπηκε η συμμετοχή σε συνάντηση του Συνδέσμου Εξωτερικών Οικονομικών Σχέσεων, οργάνωσης που στεγάζει κοινές δραστηριότητες εμπορικών επιμελητηρίων με τον σύνδεσμο TÜSİAD. Για πολλούς το επεισόδιο αυτό θεωρείται ότι ήταν η αφορμή για δημιουργία του συνδέσμου MÜSİAD, ως της οργανωμένης αντίδρασης των Μουσουλμάνων νέων επιχειρηματιών. Βλ. Buğra, "Labour, Capital", σ. 193.

αποκλειστικό προνόμιο της κεμαλικής ελίτ⁵⁵¹. Ήταν σε τελική ανάλυση η προσπάθεια του συνδέσμου για δημιουργία μιας κοινής ιδεολογικής πλατφόρμας του μικρομεσαίου και αργότερα μεγάλου κεφαλαίου. Δηλαδή εκείνης της μερίδας της τουρκικής αστικής τάξης, η οποία ένιωθε ως «η νέα ελίτ», όμως από την άλλη στερούνταν ακόμα πολιτικής εξουσίας.

Η προσπάθεια για κατάκτηση της συγκεκριμένης αστικού χαρακτήρα εξουσίας, δεν αποτέλεσε επιδίωξη ριζικής αλλαγής της κοινωνικό-οικονομικής δομής της Τουρκίας. Αντίθετα, το «οικονομικό Ισλάμ» που ενστερνίστηκε στα αρχικά στάδια ο Σύνδεσμος των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η ενσωμάτωση ισλαμικών πολιτιστικών στοιχείων στον καπιταλισμό, ούτως ώστε αυτός να συμπεριλάβει τελικά τη διαφορετική πολιτιστική ταυτότητα των μελών του. Περιγράφοντας με παραστατικό τρόπο τους Μουσουλμάνους επιχειρηματίες, ο Ερόλ Γιαράρ (Erol Yagar), υποστήριξε τα εξής: «Εγώ ονομάζω τη ‘νέα’ μπουρζουαζία ως την ‘πραγματική’. Οι ρίζες της κουλτούρας και των αξιών που οι άλλοι θέλουν να παρουσιάσουν ως αξίες της Τουρκίας, στην πραγματικότητα δε ανήκουν σε αυτά τα εδάφη»⁵⁵². Με αυτό τον τρόπο, οι παραδοσιακές αξίες της Τουρκίας, τις οποίες μπορούν να εκφράζουν μόνο οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες – εφόσον οι ‘άλλοι’ εκπροσωπούν αξίες «που δεν ανήκουν στα εδάφη» της χώρας – είναι ένα βασικό στοιχείο που διευρύνει τον καπιταλισμό και τον νομιμοποιεί σε μια μερίδα του πληθυσμού που για χρόνια ήταν αποκλεισμένη από την καπιταλιστική ανάπτυξη. Μάλιστα η «αυτόνομη» και μακριά από το κράτος, ικανότητα των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών να συσσωρεύουν πλούτο, τους καθιστά την «πραγματική μπουρζουαζία» της Τουρκίας.

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ήταν, για το σύνδεσμο MÜSİAD, ένα συγκεκριμένο «κοινωνικό όραμα» το οποίο αναγνώριζε ως ισότιμη τη συμμετοχή των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών στη συσσώρευση του κεφαλαίου και με αυτό τον τρόπο διεύρυνε την καπιταλιστική παραγωγή στην τουρκική περιφέρεια. Άλλωστε το δόγμα της «ελεύθερης αγοράς», κατά την άποψη των «ισλαμικών» επιχειρηματικών κύκλων, μπορούσε να αποτελέσει εργαλείο καθοριστικού χαρακτήρα για την άρση

⁵⁵¹ Ferudun Yılmaz, “Türkiye’de Çağdaş İslamcı (İktisadi) Düşünce ve (İktisadi) Liberalizm”, Tanil Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 7: *Liberalizm*, İstanbul 2005, σ. 427.

⁵⁵² Fadime Özkan, “Türkiye’nin Gerçek Burjuva Biziz!”, Εφημ. *Star*, 20 Ιουλίου 2009.

της ευνοϊκής αντιμετώπισης που είχε η «κοσμική» μερίδα του κεφαλαίου από το τουρκικό κράτος. Η απομάκρυνση του κράτους από την οικονομία σηματοδοτούσε ταυτόχρονα και την μερική έστω κατάργηση των διασυνδέσεων TÜSIAD-γραφειοκρατίας-στρατού. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές προς αυτή την κατεύθυνση ήταν οι οικονομικές μελέτες του Συνδέσμου⁵⁵³, κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, στις οποίες τονιζόταν το παράδειγμα του «έμπορου-προφήτη Μωάμεθ» και της δραστηριοποίησής του σε μια, χωρίς κρατικές παρεμβάσεις, οικονομία⁵⁵⁴. Όμως, η προσπάθεια νομιμοποίησης του νεοφιλελευθερισμού ως εργαλείο ενάντια στην προνομιακή μεταχείριση της άλλης «κοσμικής» μερίδας του κεφαλαίου από το κράτος, ουσιαστικά νομιμοποιούσε τον ίδιο τον καπιταλισμό με ενδιάμεσο τους Μουσουλμάνους επιχειρηματίες και το Σύνδεσμό τους. Η «ισλαμικού τύπου αναγέννηση» που επιδίωξε ο MÜSIAD, δεν ήταν τίποτε άλλο από την «εροποίηση» του ίδιου του συστήματος με την επικάλυψη ενός θρησκευτικού «ήθους»⁵⁵⁵. Στην ερώτηση τι είναι τα μέλη του Συνδέσμου MÜSIAD, ο Ερόλ Γιαράρ απαντούσε: «Τα μέλη του Συνδέσμου είναι οι ηθικοί καπιταλιστές»⁵⁵⁶.

Συνεπώς σε ένα τέτοιο ιδεολογικό πλαίσιο δε μπορούσαν να απουσιάζουν τα βασικότερα στοιχεία της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης, ακόμα και στο επίπεδο σχέσεων εργοδότη-εργοδοτούμενου. Η «θρησκευτική-ισλαμική» αντίληψη περί των εργατικών δικαιωμάτων, δεν αναγνώριζε τη σημασία ή και την αναγκαιότητα των εργατικών νομοθεσιών. Η οργάνωση στα συνδικάτα αφέθηκε στην «ελεύθερη βούληση εργαζομένων και εργοδοτών», ενώ οι απεργίες και οι καταλήψεις δεν ήταν καθόλου αναγκαίες στην «ισλαμική οικονομία», αφού η ίδια η θρησκεία θα μεριμνούσε να καταργηθούν οι λόγοι που οδηγούν στις διαμαρτυρίες των εργαζομένων⁵⁵⁷. Με βάση την ίδια αντίληψη, οι επίσημοι νόμοι θα μπορούσαν εύκολα να αντικατασταθούν από την ισλαμικού τύπου αλληλεγγύη και εμπιστοσύνη εργοδοτών και εργαζομένων⁵⁵⁸. Με αυτό τον τρόπο άνοιξε ο δρόμος ούτως ώστε τη

⁵⁵³ Πολύ χαρακτηριστική η έκδοση του Συνδέσμου το Δεκέμβριο του 1994 με τίτλο “Homo Islamicus in the Working Life”, στην οποία γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί η «ηθική πλευρά» του Μουσουλμάνου επιχειρηματία και μέσα από αυτή να νομιμοποιηθεί η επιδίωξη κέρδους. Βλ. <http://www.musiad.org.tr/english/about/organization.asp>, [Είσοδος στις 25 Νοεμβρίου 2009].

⁵⁵⁴ Yavuz, *Political Identity*, σ. 93.

⁵⁵⁵ Menderes Çınar, “Yükselen Değerlerin İşadamları Cephesi: MÜSIAD”, *Birikim*, 195 (1997) 55-56.

⁵⁵⁶ Güven Bakırcı, Yücel Demirel, “AK Partinin Sınıf Siyaseti”, www.mulkiyederigi.com, [Είσοδος στις 18 Ιανουαρίου 2010].

⁵⁵⁷ Yusuf Balci, “İslam’da Çalışma İlişkileri”, Hüner Şencan (επιμ.), *İş Hayatında İslam İnsanı. Homo Islamicus*, İstanbul 1994, σσ. 124-125.

⁵⁵⁸ Aydın, *Political Economy*, σ. 214.

θέση του συνδικάτου και των διεκδικήσεων για ένα κράτος πρόνοιας, να πάρουν οι θρησκευτικές αδελφότητες και ο θεσμός της οικογένειας⁵⁵⁹. Τη θέση της ταξικής συνειδητοποίησης πήρε ο δεσμός αίματος, θρησκείας και καταγωγής, ενώ με στόχο την εφαρμογή αντεργατικών πολιτικών όπως η συγκράτηση των μισθών προς τα κάτω, στις σχέσεις εργοδότη-εργαζομένου επικράτησε ένας αυταρχικός πατερναλισμός⁵⁶⁰. Με λίγα λόγια, αυτή ήταν η μέθοδος για «σταθερότητα» στην επιχείρηση. Την ίδια στιγμή που ο MÜSİAD, επιδίωκε να σταθεί μακριά από τη χρησιμοποίηση όρων όπως ο «καπιταλισμός» και η «αστική τάξη», δεν δίσταζε να θέτει εμπόδια στον οργανωμένο εργατικό συνδικαλισμό⁵⁶¹.

Η ίδια περίπου λειτουργικότητα των ισλαμικών αναφορών, γινόταν φανερή στις θέσεις του Σύνδεσμου και σε ό,τι αφορούσε στην εξωτερική πολιτική και στις οικονομικές σχέσεις που έπρεπε να δημιουργεί και να ακολουθεί η Τουρκία. Τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, ο Σύνδεσμος των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών είχε υποστηρίξει έντονα το μοντέλο των οικονομιών της Ανατολικής Ασίας, λόγω του πετυχημένου συνδυασμού των παραδοσιακών αξιών της οικογένειας και της θρησκείας με τις απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς. Δηλαδή ενός πλέγματος στο οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Η σημασία του παραδείγματος των οικονομιών της Ανατολικής Ασίας για τον MÜSİAD, ήταν το γεγονός της ελάχιστης έως και καθόλου παρουσίας πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας από το κράτος⁵⁶². Ένα τέτοιο ήταν το παράδειγμα που θα έπρεπε να ακολουθήσει και η Τουρκία. Χαρακτηριστικά επ' αυτού είναι και πάλι τα λόγια του πρώτου Προέδρου του MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, ο οποίος τόνιζε πως «στις απαρχές του 21^{ου} αιώνα, τα ανατολικά της Κίνας γίνονται το κυρίαρχο κέντρο της παγκόσμιας οικονομίας»⁵⁶³. Η συγκεκριμένη λειτουργικότητα του ισλαμικού αξιακού συστήματος που προέβαλε στα αρχικά στάδια ο Σύνδεσμος, αντικατοπτρίστηκε και στη στήριξη που παρείχε στις πολιτικές της κυβέρνησης Έρμπακαν για ενισχυμένες σχέσεις τόσο με τα ισλαμικά κράτη, όσο και με τα κράτη

⁵⁵⁹ Χατζηστεφάνου, *Τουρκία*, σ. 147.

⁵⁶⁰ Doğan, “İslamcı Sermayenin”, σσ. 290-291.

⁵⁶¹ Şennur Özdemir, “MÜSİAD ve Hak-İş Birlikte Anlamak”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 843.

⁵⁶² Erol Yazar, *21. Yüzyılın GİRERKEN DÜNYAYA Yeni Bir Bakış*, İstanbul 1996, σσ. 15–16 και 21–22.

⁵⁶³ Keyman, Koyuncu, “Globalization”, σ. 118.

της Ανατολικής Ασίας, ιδιαίτερα των κρατών-μελών του Συνδέσμου Κρατών της Νοτιοανατολικής Ασίας (ASEAN)⁵⁶⁴.

2. Οι κοινωνικο-πολιτικές επιπτώσεις της νέας τουρκικής «ισλαμικής πραγματικότητας»

Η εκμετάλλευση και ο εναγκαλισμός του Ισλάμ από τους επιχειρηματίες του Συνδέσμου επεκτάθηκε φυσικά και πέραν των ορίων της οικονομικής τους στρατηγικής. Μάλιστα αυτό, ως ένα βαθμό, μπορεί να θεωρηθεί και ως φυσιολογικό επακόλουθο της αναγκαιότητας που ένιωθε αυτή η νεαρή μερίδα της τουρκικής αστικής τάξης για κοινωνική και πολιτική νομιμοποίηση. Υπό το φως αυτής της αναγκαιότητας λοιπόν, η ένταξη του ισλαμικού αξιακού συστήματος εντός της δράσης του Συνδέσμου, είχε συνέπειες στις σχέσεις που αναπτύχθηκαν με ισλαμικές αδελφότητες και τάγματα στην Τουρκία. Με λίγα λόγια, η παρουσία του Ισλάμ βοήθησε στην ενίσχυση και τη διεύρυνση της συνεργασίας αυτού του Συνδέσμου επιχειρηματιών με αδελφότητες και τάγματα, σε σημείο μάλιστα που εμφανίστηκε ένα τεράστιο ισλαμικό δίκτυο αποτελούμενο από επιχειρήσεις, φιλανθρωπικές και πολιτιστικές οργανώσεις, οργανώσεις της «κοινωνίας των πολιτών», καθώς και πολιτικά κόμματα. Με αυτό τον τρόπο σχηματίστηκε ένα ισχυρό και αυτόνομο ισλαμικό πλαίσιο πρόσβασης στην «ελεύθερη αγορά», αλλά και στην πολιτική δραστηριότητα⁵⁶⁵.

Η συγκεκριμένη μορφή κοινωνικό-οικονομικής συνεργασίας του προαναφερθέντος ισλαμικού μετώπου είχε, κατά τη δεκαετία του 1990, τρεις σημαντικότερες επιπτώσεις στην τουρκική πολιτική πραγματικότητα, οι οποίες θα εξεταστούν πιο κάτω. Πρώτη επίπτωση ήταν η ραγδαία ενίσχυση του «ισλαμικού» κεφαλαίου και η ισχυρή του παρουσία στο δημόσιο πολιτικό βίο της χώρας, σε επίπεδα μάλιστα που μετατράπηκε σε απειλή για την οικονομική παντοκρατορία του κεμαλικού κατεστημένου. Αυτή η επίπτωση αντικατοπτρίστηκε περισσότερο στη δημιουργία των «ισλαμικών» ομίλων εταιρειών και στη διεύρυνση της «ισλαμικής» επιχειρηματικής δραστηριότητας με τις αδελφότητες και τα τάγματα. Δεύτερη

⁵⁶⁴ Τα σημαντικότερα κράτη-μέλη του συγκεκριμένου Συνδέσμου είναι το Μπρουνέι-Νταρουσαλάμ, Ινδονησία, Μαλαισία, Φιλιππίνες, Σιγκαπούρη, Ταϊλάνδη και Βιετνάμ.

⁵⁶⁵ Yavuz, *Political Identity*, σ. 96.

επίπτωση, ήταν η εμφάνιση μιας νέας «ισλαμικής» πραγματικότητας στην Τουρκία, με επίκεντρο την ισλαμική διάνοηση, τα ισλαμικά ΜΜΕ και την προσαρμογή των ισλαμικών αξιών στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία. Τρίτη επίπτωση, ήταν η αυτόνομη «μετάφραση» και διάδοση του πολιτικού Ισλάμ από τους νέους οικονομικούς του φορείς, σε επίπεδα τέτοια που οι ανάγκες και τα συμφέροντα αυτών των φορέων (MÜSİAD, επιχειρηματικά δίκτυα ισλαμικών αδελφοτήτων και ταγμάτων, ισλαμικές φιλανθρωπικές και πολιτιστικές οργανώσεις) μετατράπηκαν σταδιακά σε δυναμική εσωτερικής αλλαγής του ίδιου του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ.

α. Επίπτωση Πρώτη: Το «ισλαμικό» κεφάλαιο στο προσκήνιο. Οι «Ισλαμικοί» όμιλοι επιχειρήσεων και τα θρησκευτικά τάγματα στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου

Το κεφάλαιο του MÜSİAD, επιδίωξε και τελικά ως ένα βαθμό κατάφερε να πρωταγωνιστήσει στη δημιουργία ενός οικονομικού δικτύου και ενός δικτύου αλληλεγγύης, τα οποία βοήθησαν στη μείωση των εξόδων που απαιτούνταν για την πληροφόρηση, τις διαπραγματεύσεις και την παρακολούθηση των αγορών. Επιπρόσθετα, ένα τέτοιο οικονομικό δίκτυο βοηθούσε στη γρηγορότερη ενσωμάτωση των νέων μικρομεσαίων επιχειρηματιών στις ανοιχτές και ανταγωνιστικές αγορές. Σε μητροπόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη, ένας μικρομεσαίος επιχειρηματίας έχει άμεσα την ανάγκη παραδοσιακών δικτύων αλληλεγγύης, τα οποία μεταξύ άλλων προσφέρουν και μια συγκεκριμένη κατηγορία πελατών⁵⁶⁶. Σε αυτή την περίπτωση, το Ισλάμ μπορούσε να γίνει ένα κοινό βήμα αλληλοενημέρωσης και υλοποίησης οικονομικών δραστηριοτήτων εκτός του απόλυτου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος που επιδίωκε να επιβάλει το μεγάλο κεφάλαιο.

Η στενή συνεργασία μεταξύ των οικονομικών φορέων του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, αλλά και οι αντιπαραθέσεις με την «κοσμική» μερίδα της αστικής τάξης, οδήγησαν στην εμφάνιση οργανωμένων «ισλαμικών» ομίλων εταιρειών. Οι επιχειρήσεις των Μουσουλμάνων, διαχρονικά περιθωριοποιημένες από την «εύκολη» συσσώρευση κεφαλαίου, αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες για ένταξη στη βιομηχανία. Έτσι η συγκέντρωση κεφαλαίων που θα τους επέτρεπαν να επεκταθούν και σε διάφορους βιομηχανικούς τομείς ήταν οι ευνοϊκές δανειοδοτήσεις από τις

⁵⁶⁶ Timur Kuran, “Islamic Economics and the Islamic Sub-Economy”, *Journal of Economic Perspectives*, 9/4 (1995) 168-169.

ισλαμικές τράπεζες και οι επενδύσεις των Τούρκων μεταναστών⁵⁶⁷. Με αυτό τον τρόπο, οδηγήθηκαν στο σχηματισμό «συνεταιρικών επιχειρήσεων», έχοντας ως χαρακτηριστικό τους τη συμμετοχή στο κέρδος, αλλά και στις ζημιές⁵⁶⁸. Ο σχηματισμός ομίλων εταιρειών βοήθησε το «ισλαμικό» κεφάλαιο στην προσπάθεια αυτοπροστασίας από τα μεγάλα οικονομικά συμπλέγματα της Κωνσταντινούπολης, διαμέσου της έννοιας του «κεφαλαίου των σχέσεων»⁵⁶⁹. Δηλαδή των επενδύσεων που γίνονταν μακριά από επίσημες νομοθεσίες και ρυθμίσεις και που βασίζονταν στην αμοιβαία ισλαμική εμπιστοσύνη και αλληλεγγύη.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πιο πάνω διαδικασίας ήταν ο όμιλος εταιρειών Κόμπασσαν (Kombassan), ο οποίος ιδρύθηκε το 1988 και ενοποίησε τις επιχειρήσεις του επίσημα στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ο όμιλος διέθετε 34 εταιρείες στην Τουρκία, Γερμανία, Βοσνία και Καζακστάν. Μεταξύ των εταιρειών του ήταν η αεροπορική εταιρεία Air Alfa και η βιομηχανία ελαστικών Petlas. Ο όμιλος είχε περίπου τριάντα εργοστάσια και εργοδοτούσε πάνω από είκοσι χιλιάδες εργαζόμενους. Διέθετε περίπου σαράντα χιλιάδες μετόχους, οι οποίοι δεν είχαν περισσότερο του ενός τοις εκατόν των μετοχών ο καθένας και από τους οποίους μπορούσε να αντλήσει πολλά δισεκατομμύρια γερμανικά μάρκα⁵⁷⁰. Με αυτό τον τρόπο, ο συγκεκριμένος όμιλος εταιρειών μπορούσε να συγκεντρώσει κεφάλαιο σε μετρητά εκμεταλλευόμενος πλήρως τα διάφορα ισλαμικά φιλανθρωπικά δίκτυα και οργανώσεις. Ένα άλλο σημαντικό παράδειγμα των ισλαμικών οικονομικών συνεταιρισμών ήταν ο όμιλος εταιρειών Γίμπας (Yimpaş), ο οποίος λειτουργούσε περίπου κατά τον ίδιο τρόπο με τον Κόμπασσαν. Δημιουργήθηκε το 1982, όταν ακόμα τη διακυβέρνηση της Τουρκίας ασκούσε η χούντα του Εβρέν, ενώ μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990 είχε υπό

⁵⁶⁷ Εδώ γίνεται αναφορά κυρίως για τους Τούρκους μετανάστες στη Γερμανία. Βλ. Karin Vorhoff, "Businessmen and their Organizations: Between Instrumental Solidarity, Cultural Diversity and the State", Stefanos Yerasimos, Günter Seufert, Karin Vorhoff, (επιμ.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Istanbul 2000, σσ. 160-161.

⁵⁶⁸ Η «ισλαμική» αυτή πρακτική καθιερώθηκε και σε τραπεζικούς οργανισμούς ως αντικατάσταση του τόκου. Στον τραπεζικό τομέα, το συγκεκριμένο συμβόλαιο ονομάζεται mousharaka. Βλ. Ιωάννης Θ. Μάζης, *Γεωγραφία*, σ. 82.

⁵⁶⁹ Jenny B. White, *Islamist Mobilization in Turkey*, Washington 2002, σ. 124.

⁵⁷⁰ Πληροφορίες σχετικά με τον συγκεκριμένο όμιλο εταιρειών στο Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 250 και στο Atasoy, "Cosmopolitan", σ. 156.

τον έλεγχο του 24 εταιρείες. Απασχολούσε περίπου πέντε χιλιάδες εργαζόμενους και διέθετε τριάντα χιλιάδες μέλη-μετόχους⁵⁷¹.

Δίπλα στους ομίλους εταιρειών⁵⁷², ήταν οι ισλαμικές αδελφότητες και τάγματα, που επίσης ανέπτυξαν σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα κατά τη δεκαετία του 1990. Ουσιαστικά λειτούργησαν ως τα ανεπίσημα δίκτυα υποστήριξης του συνεχώς εξελισσόμενου «ισλαμικού» κεφαλαίου και ως βήμα προώθησης των επιχειρηματικών και ευρύτερα οικονομικών συμφερόντων των μελών τους⁵⁷³. Τάγματα όπως τα Νακσιπεντί (Nakşibendi) και Νούρ (Nur) συνιστούσαν τη ραχοκοκαλιά των «ισλαμικών» επιχειρήσεων, οι οποίες μάλιστα σταδιακά επέκτειναν τις δραστηριότητές τους και στο εξωτερικό⁵⁷⁴.

Η περίπτωση της ισλαμικής κοινότητας Ισκεντέρπασια (İskenderpaşa) αποτελεί ένα άλλο επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 υπήρχαν ήδη οι βάσεις επιχειρηματικής επέκτασης αφού από πολλά χρόνια πριν τα μέλη της ενθαρρύνθηκαν σε συνεργασίες και σύναψη κοινών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Τη δεκαετία του '90, η συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα μετατρέπεται τόσο σε ιδιοκτήτη εταιρειών, όσο και σε επενδυτή κεφαλαίων⁵⁷⁵, ενώ διευρύνει σε μεγάλο βαθμό και τις δραστηριότητές της στο εξωτερικό, ιδιαίτερα σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία⁵⁷⁶. Αυτές οι εξελίξεις είχαν συγκεκριμένες επιπτώσεις όπως η ταύτιση του φιλανθρωπικού έργου της θρησκευτικής κοινότητας με την κερδοσκοπική δραστηριότητα. Η επιχειρηματική ενασχόληση της κοινότητας με τομείς όπως η εκπαίδευση, η υγεία και ο τουρισμός, της επέτρεψε να δημιουργήσει σταδιακά μια συγκεκριμένη δομή διαμοιρασμού των κερδών της στις εθελοντικές οργανώσεις που δρούσαν υπό το δικό της έλεγχο, νομιμοποιώντας με θρησκευτικό τρόπο την επιδίωξη του κέρδους. Ταυτόχρονα όμως, η σύνθεση αυτή είχε ως αποτέλεσμα και την παράλληλη νομιμοποίηση της

⁵⁷¹ Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 250.

⁵⁷² Οι συγκεκριμένοι όμιλοι εταιρειών των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών που αναπτύσσονται και ισχυροποιούνται αυτή την περίοδο είναι πάρα πολλοί. Ενδεικτικά αναφέρονται οι όμιλοι εταιρειών Ülker Holding, Çalık Grubu, Albayrak Grubu, Ethem Holding, Gürmen Grubu. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Hüseyin Aykol, *Haber Basımından İslamcı Medyaya*, İstanbul 2008, σσ. 18–22.

⁵⁷³ Yavuz, *Political Identity*, σ. 91.

⁵⁷⁴ Atasoy, “Cosmopolitan”, σ. 153.

⁵⁷⁵ M. Emin Yaşar, “Dergâh’tan Parti’ye, Vakıf’tan Şirket’e. Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü. İskenderpaşa Cemaati”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 338.

⁵⁷⁶ M. Emin Yaşar, “Esad Coşan”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 335.

εμπορευματοποίησης της παιδείας και της υγείας⁵⁷⁷. Έτσι, η ίδια η κοινότητα με το πέρασμα του χρόνου μετατρέπεται σε ένα «ισλαμικό» εργοδότη, χάνοντας την πνευματική της διάσταση.

Η ισχυρότερη ίσως ισλαμική κοινότητα στην Τουρκία, μέχρι και σήμερα, είναι η κοινότητα του Φετουλλάχ Γκιουλέν (Fethullah Gülen). Ο ίδιος ο Φετουλλάχ Γκιουλέν, είναι συνταξιοδοτημένος μπάμης, του οποίου οι σπουδές συνδύασαν τόσο τη θρησκευτική, όσο και την κοσμική παιδεία. Αξιοσημείωτη ήταν η ικανότητά του να συνδυάζει το Ισλάμ με το δυτικό εκμοντερνισμό⁵⁷⁸, αφού πρώτα και κύρια μερίμνησε για την επικράτηση ενός θεωρητικού διαχωρισμού του Ισλάμ της τουρκικής Ανατολίας από το Ισλάμ της Αραβίας⁵⁷⁹. Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η ισλαμική θρησκεία είναι προσωπικό ζήτημα και ως τέτοιο συνάδει με τις διαδικασίες εκμοντερνισμού, την αξιοποίηση της τεχνολογικής προόδου και την οικονομική ανάπτυξη. Συνεπώς, προβάλλεται ένας ιδιότυπος «ισλαμικός ορθολογισμός» στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται μια εκδοχή της κοσμικότητας στην οποία διασφαλίζεται το δικαίωμα στην πίστη⁵⁸⁰. Κατά τον καθηγητή Kemal Karpat, η κοινότητα του Γκιουλέν είναι ένα «εγκόσμιο δημιούργημα» το οποίο αποδέχεται όλες τις επιστήμες, την τεχνολογία, αλλά και τη σημερινή Τουρκία με το κοσμικό καθεστώς. Για αυτό το λόγο, συνεχίζει ο Karpat, ο τουρκικός εκμοντερνισμός για να ολοκληρωθεί θα πρέπει να περάσει και μέσα από την ισλαμική θρησκεία, συγκεκριμένη «έκδοση» της οποίας εκπροσωπεί ο Γκιουλέν και το κίνημά του⁵⁸¹. Η κοινωνική δραστηριοποίηση της κοινότητας Γκιουλέν επεκτάθηκε σταδιακά, πέραν των ισχυρών φιλανθρωπικών και πολιτιστικών οργανώσεων, στη διοργάνωση πλατφορμών συζητήσεων για διάφορα θέματα⁵⁸², τα οποία πολλές φορές αποτελούσαν «θέματα ταμπού» για την τουρκική κοινωνία⁵⁸³. Αυτού του είδους οι θεωρητικές και ακαδημαϊκές συζητήσεις της κοινότητας, συνέβαλαν στο να διευρύνει

⁵⁷⁷ Yaşar, “Dergâh’tan Parti’ye”, σ. 339.

⁵⁷⁸ Atasoy, “Cosmopolitan”, *Studies*, σ. 153.

⁵⁷⁹ White, *Islamist Mobilization*, σ. 111.

⁵⁸⁰ M. Hakan Yavuz, “Cleansing Islam from the public sphere”, *Journal of International Affairs*, 54/1 (2000) 31.

⁵⁸¹ Neşe Düzel, “Şeriat Türkiye’ye ancak darbeyle gelir”, Εφημ. *Radikal*, 4 Δεκεμβρίου 2006.

⁵⁸² Μια τέτοια πλατφόρμα συζητήσεων και θεωρητικών επεξεργασιών είναι η Άμπαντ (Abant Platformu), <http://www.abantplatform.org/index.php/main/menu/menuid/108>, [Είσοδος στις 26 Νοεμβρίου 2009].

⁵⁸³ Muhammed Çetin, “Mobilization and counter mobilization: The Gülen movement in Turkey”, σ. 3-4, www.fethullahgulenconference.org/houston/proceedings/MCetin.pdf, [Είσοδος στις 9 Σεπτεμβρίου 2009].

την επιρροή της σε νέα οργανωμένα δίκτυα, αλλά και να διευρύνει σαφώς την κοινωνική της παρέμβαση.

Όμως πέραν των πιο πάνω, η βασικότερη πλευρά της κοινωνικής παρέμβασης της κοινότητας ήταν (και συνεχίζει να είναι) η οικονομική της επέκταση. Η εμπλοκή της κοινότητας Γκιουλέν στην τουρκική οικονομία ξεκίνησε με την κινητοποίηση για δημιουργία μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεων, οι οποίες αρχικά θα χρηματοδοτούνταν από τον «κρυμμένο πλούτο κάτω από τα μαξιλάρια των Μουσουλμάνων»⁵⁸⁴. Με αυτό τον τρόπο, κινητοποίησε μέρος των θρησκευόμενων μαζών και διεύρυνε τη συμμετοχή τους στην καπιταλιστική παραγωγή. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Γκιουλέν για την οικονομία παραπέμπουν σε μια προσαρμογή του Ισλάμ στο πνεύμα του καπιταλισμού, κατά τα πρότυπα της βεμπεριανής αντίληψης. Έτσι επιδιώχθηκε να προωθηθεί η εικόνα του έμπορου-προφήτη Μωάμεθ στην ανταγωνιστική αγορά της Μεδίνας, ούτως ώστε να υπογραμμιστεί η σύνδεση της ισλαμικής θρησκείας με τον ίδιο το νεοφιλελευθερισμό⁵⁸⁵.

Μέσα από την οικονομική ισχυροποίησή της, η κοινότητα σταδιακά απέκτησε το πλεονέκτημα της προώθησης νέων, μορφωμένων και εξειδικευμένων στελεχών σε διάφορα πολιτικά και κοινωνικά κανάλια και έτσι συνέβαλε στην ενίσχυση της δημόσιας παρουσίας του Ισλάμ. Η ιδιαίτερη αυτή πτυχή της δράσης της κοινότητας, έγινε φανερή σε τομείς όπως τα ΜΜΕ, οι εταιρείες κατασκευών, οι τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης, καθώς και ο τραπεζικός τομέας⁵⁸⁶. Τα ΜΜΕ έχουν μια εξέχουσα θέση στην οικονομική επέκταση της κοινότητας, αφού έχει δημιουργήσει ένα δίκτυο εθνικών και διεθνών τηλεοπτικών σταθμών, πρακτορείο ειδήσεων, καθημερινές εφημερίδες και εβδομαδιαία περιοδικά, καθώς και εκδοτικούς οίκους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μέχρι σήμερα η εφημερίδα Ζαμάν (Zaman), η οποία πρωτοεκδόθηκε το 1986 και είναι η πρώτη τουρκική εφημερίδα με ειδικά ένθετα στις ΗΠΑ και σε δεκαπέντε διαφορετικές εκδόσεις σε τουρκόφωνα κράτη της Κεντρικής Ασίας⁵⁸⁷. Ταυτόχρονα, η επιχειρηματική δραστηριότητα της κοινότητας Γκιουλέν στην Κεντρική Ασία, διευρύνθηκε με βασικό άξονα τη δημιουργία ενός

⁵⁸⁴ Atasoy, "Cosmopolitan", σ. 153.

⁵⁸⁵ Atasoy, "Cosmopolitan", σ. 153.

⁵⁸⁶ Lutfullah M. Karaman, Bülent Aras, "The Crisis of Civil Society in Turkey", *Journal of Economic and Social Research*, 2/2 (2000) 47.

⁵⁸⁷ Hugh Pope, *Sons of the Conquerors: The Rise of the Turkic World*, New York 2005, σ. 372.

τεράστιου δικτύου ιδιωτικής εκπαίδευσης⁵⁸⁸. Το δίκτυο της ιδιωτικής εκπαίδευσης τόσο στην Τουρκία, όσο και στο εξωτερικό, αντιμετωπίστηκε με αξιοσημείωτη αποδοχή ιδιαίτερα από τα πλατιά χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Η κακή κοινωνικό-οικονομική κατάσταση των χωρών της Κεντρικής Ασίας, αλλά και της Ρωσίας μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, ήταν ακόμα ένας παράγοντας για την όλο και πιο μαζική δημοφιλία των σχολών και Πανεπιστημίων του Γκιουλέν⁵⁸⁹.

β. Επίπτωση Δεύτερη: Η νέα «ισλαμική πραγματικότητα» της διανοήσης, των ΜΜΕ και του καταναλωτισμού

Το «αρχιπέλαγος» των ισλαμικών οργανώσεων, είτε αυτές ήταν όμιλοι επιχειρήσεων, είτε φιλανθρωπικές οργανώσεις και τάγματα, έφεραν έντονα τα κεντρικά χαρακτηριστικά του ισλαμικού ακτιβισμού στην Τουρκία, δηλαδή τις προσωπικές σχέσεις και τις πνευματικές-ηθικές αξίες της κοινωνίας⁵⁹⁰. Συνεπώς αυτό το δίκτυο οργανώσεων, απέκτησε την ικανότητα να επιβιώνει, να αναπαράγεται και να λειτουργεί ενισχυτικά προς τους ισλαμιστές, οι οποίοι επιθυμούσαν να ανταγωνιστούν στην παγκόσμια οικονομία⁵⁹¹. Οι έννοιες της ισλαμικής αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης, αλλά και η πρακτική εφαρμογή της οργανωτικότητας των ισλαμικών ταγμάτων, αδελφοτήτων, ομίλων εταιρειών και οργανώσεων, δεν παρέμειναν φυσικά σε θεολογικό επίπεδο. Αντίθετα, η ισλαμικού τύπου φιλανθρωπία και η αλληλεγγύη, αποτέλεσαν μια γερή βάση στρατηγικού διαμοιρασμού μέρους των οικονομικών κερδών προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της ίδιας της υποδομής του Ισλάμ, όπως τα τεμένη, τα ιεροδιδασκαλεία, τα θρησκευτικά ιδρύματα⁵⁹².

Φυσικά, πίσω από το «ιδεολογικό περίβλημα» της «ισλαμικής» αυτής πραγματικότητας, βρισκόταν ένα δίκτυο σχέσεων αγοράς, που θεμελιώνει με τη σειρά του αυτή τη νέα κοινωνική πραγματικότητα της Τουρκίας. Ο Μουσουλμάνος μικροκαταστηματάρχης προμηθεύεται προϊόντα από τον «ισλαμικό» όμιλο εταιρειών, απευθύνεται σε συγκεκριμένη «ισλαμική» πελατεία και επεκτείνει τις δραστηριότητές

⁵⁸⁸ Şaban H. Çalış, “Uluslararası İlişkilerin Dini-Politığı”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 901.

⁵⁸⁹ Ali Ünal, Alphonse Williams, *Advocate of Dialogue: Fethullah Gülen*, Virginia 2000, σ. 226.

⁵⁹⁰ Yavuz, “Cleansing Islam”, σ. 28.

⁵⁹¹ Atasoy, “Cosmopolitan”, σ. 152.

⁵⁹² Demir, “Anadolu Sermayesi”, σ. 874.

του μέσω των «ισλαμικών» διαφημιστικών εταιρειών⁵⁹³. Συνεπώς με αυτό τον τρόπο υιοθετούνται οι αρχές της «ελεύθερης αγοράς» ως ένα βασικό συστατικό της νέας «ισλαμικής» κοινωνικής πραγματικότητας στην Τουρκία. Καθόλου τυχαία, η Ελίζαμπεθ Όζνταλγκα αναφερόμενη στο παράδειγμα της κοινότητας Γκιουλέν, υποστηρίζει ότι «δεν διαφέρει από την κατεστημένη ελίτ, ούτε οικονομικά, αλλά ούτε και κοινωνικά»⁵⁹⁴. Ο συνδυασμός της παρουσίας αυτού του είδους των σχέσεων αγοράς με τις δραστηριότητες των ισλαμικών φιλανθρωπικών οργανώσεων και ιδρυμάτων, μετέτρεψαν το προαναφερθέν δίκτυο στον συνεπέστερο χρηματοδότη του πολιτικού Ισλάμ, δηλαδή της οργανωμένης πλέον αμφισβήτησης των προνομίων της κεμαλικής ελίτ του τουρκικού κράτους.

Βασικό συστατικό μέρος της «ισλαμικής» κοινωνικής πραγματικότητας που αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του 1990, ήταν μια νέα γενιά ανθρώπων, μορφωμένων και καταρτισμένων, που ουσιαστικά αντικατόπτριζαν ένα μέρος των αποτελεσμάτων της αναβαθμισμένης επιχειρηματικής παρουσίας πολλών θρησκευόμενων οικογενειών. Η ισλαμική εκπαίδευση αποδείχτηκε καθοριστική στη διαδικασία της διαπαιδαγώγησης των νέων γενεών Μουσουλμάνων επιστημόνων, ελεύθερων επαγγελματιών και επιχειρηματιών. Μέρος αυτών των στρωμάτων του πληθυσμού ήταν τα παιδιά φτωχών ή μικρομεσαίων αγροτικών οικογενειών της τουρκικής υπαίθρου⁵⁹⁵. Με την σταδιακή ενσωμάτωσή τους είτε στη δημόσια υπηρεσία, είτε στον ιδιωτικό τομέα, ουσιαστικά γίνονται φορείς στενότερης επαφής της περιφέρειας με το κράτος.

Κύριο σημείο αναφοράς στην πιο πάνω διαδικασία ήταν η λειτουργία των ιεροδιδασκαλείων κατά τη δεκαετία του 1990, η ενίσχυση των οποίων ξεκίνησε ήδη μετά από το πραξικόπημα του 1980⁵⁹⁶. Παράλληλα με την αύξηση των μαθητών αυτών των σχολείων παρατηρείται και μια γενικότερη προσπάθεια βελτίωσης της δομής και του περιεχομένου εκπαίδευσης των ιεροδιδασκαλείων, με αποτέλεσμα να γίνουν ιδιαίτερα γνωστά για τις τεράστιες επιτυχίες των αποφοίτων τους σε πολλούς

⁵⁹³ Kuran, "Islamic Economics", σ. 167.

⁵⁹⁴ Elizabeth Özdalga, "Redeemer or Outsider? The Gülen Community in Civilizing Process", *The Muslim World*, 85/3 (2005) 440.

⁵⁹⁵ Atasoy, "Cosmopolitan", σ. 140.

⁵⁹⁶ Συγκεκριμένα το σύνολο των μαθητών των ιεροδιδασκαλείων από περίπου 217 χιλιάδες που ήταν το 1981, έφτασε στις 283 χιλιάδες το 1990. Μέχρι και τη σχολική χρονιά 1996-1997, οι μαθητές των ιεροδιδασκαλείων ξεπέρασαν τις 600 χιλιάδες. Βλέπετε, Ruşen Çakır, İrfan Bozan, Balkan Talu, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, İstanbul 2004, σ. 68. Dren Çakmak, "Pro-Islamic Public Education in Turkey: The İmam-Hatip Schools", *Middle Eastern Studies*, 45/5 (2009) 835.

τοπικούς και περιφερειακούς διαγωνισμούς, καθώς και στα Πανεπιστήμια της χώρας⁵⁹⁷. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων της Τουρκίας, μόνο το δέκα τοις εκατό των αποφοίτων των ιεροδιδασκαλείων εργοδοτείται από το κράτος για την πλήρωση θέσεων ιμάμηδων σε διάφορες περιοχές. Το υπόλοιπο ποσοστό εκφράζει σταθερά την επιθυμία να συνεχίσει σπουδές σε ανώτατο επίπεδο, στοχεύοντας σε επαγγέλματα όπως γιατροί, μηχανικοί, δικηγόροι, αλλά και θέσεις στην ανώτερη γραφειοκρατία⁵⁹⁸. Η εξέλιξη αυτή, προσέφερε νέες ευκαιρίες μόρφωσης και κοινωνικής ανέλιξης σε ένα μέρος των αποφοίτων των ιεροδιδασκαλείων και ιδιαίτερα σε τομείς της αγοράς και του κράτους, με τους οποίους δεν είχαν σχεδόν καμιά διαχρονική επαφή⁵⁹⁹. Ιδιαίτερα μετά τη μαζικοποίηση αυτών των σχολείων και τις αλλαγές στη δομή και το περιεχόμενό τους, παρατηρείται αύξηση των μαθητών που προέρχονταν από οικογένειες μεσαίων και ανώτερων γραφειοκρατών, δεδομένο που αντικατόπτριζε και την ενσωμάτωση του πολιτικού Ισλάμ στο τουρκικό κράτος από τις προηγούμενες δεκαετίες. Μια δεύτερη μεγάλη ομάδα των μαθητών των ιεροδιδασκαλείων ήταν τα παιδιά μικρομεσαίων επιχειρηματικών και εμπορικών οικογενειών της περιφέρειας⁶⁰⁰. Χαρακτηριστικά, μέχρι και τις παραμονές του 21^{ου} αιώνα, οι απόφοιτοι των ιεροδιδασκαλείων αποτελούσαν το σαράντα τοις εκατό των φοιτητών του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης της Σχολής Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Άγκυρας⁶⁰¹.

Με λίγα λόγια, ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός θεσμός αναδεικνυόταν βήμα με βήμα, ως η προμετωπίδα δημιουργίας στελεχών του πολιτικού Ισλάμ και διαχειριστών της καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Τα ιεροδιδασκαλεία, αποτέλεσαν ένα παράλληλο εκπαιδευτικό σύστημα στη χώρα, το οποίο έδωσε την ευκαιρία μόρφωσης σε αποκλεισμένα και περιθωριοποιημένα στρώματα του πληθυσμού. Την ίδια στιγμή και λόγω του συνδυασμού της θρησκευτικής και κοσμικής εκπαίδευσης στη διδακτέα τους ύλη, τα σχολεία αυτά μπορούσαν να βγάλουν στην επιφάνεια τη συμβίωση του Ισλάμ με το

⁵⁹⁷ Γεράσιμος Καραμπελιάς, *Τουρκία. Θρησκεία, κοινωνία και πολιτική*, Αθήνα 2004, σ. 85. Çakır, Bozan, Talu, *İmam Hatip Liseleri*, σ. 68.

⁵⁹⁸ Atasoy, "Cosmopolitan", σ. 145.

⁵⁹⁹ Andreas Kazamias, *The Turkish Sisyphus. Atatürk, Islam and the Quest for European Modernity*, Athens 2006, σ. 73.

⁶⁰⁰ Bahattin Akşit, Mustafa Kemal Coşkun, "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları", Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye'de*, σ. 404.

⁶⁰¹ Atasoy, "Cosmopolitan", σ. 144.

τουρκικό κράτος, καθώς και με την «ελεύθερη οικονομία». Τελικά, η ανοδική πορεία των σχολείων αυτών, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990, αποτέλεσε ένα δομικό και οργανωμένο δρόμο για τη διείδυση της ισλαμικής θρησκείας στις ανώτερες βαθμίδες του κράτους, αλλά και σε τομείς «κλειδιά» της οικονομίας.

Για αυτόν ακριβώς το λόγο, καμιά κυβέρνηση δεν μπόρεσε να καταργήσει εντελώς τα ιεροδιδασκαλεία στην Τουρκία. Πέρα από την αντιμετώπισή τους ως μια συγκεκριμένη «δεξαμενή ψήφων» από διάφορα πολιτικά κόμματα⁶⁰², τα ιεροδιδασκαλεία είχαν μια μεγάλη λαϊκή υποστήριξη, η οποία τους προσέφερε την θεσμική τους επιβίωση⁶⁰³. Η κοινωνική αποδοχή των ιεροδιδασκαλείων και η λειτουργία τους ως ένα είδος κοινωνικής προσφοράς προς τα περιθωριοποιημένα στρώματα του πληθυσμού, ήταν στοιχεία που ενδυνάμωσαν την αντοχή αυτών των θεσμών στο χρόνο και έδωσαν την ευκαιρία στα ανώτερα στρώματα των ισλαμιστών, τόσο στην πολιτική, όσο και στην οικονομική ζωή, να αναπαραχθούν.

Άλλωστε, κατά τη δεκαετία του 1990, οι πρωταγωνιστές στην επιτυχία και στην ανάπτυξη των ισλαμικών ομίλων επιχειρήσεων, ήταν ακριβώς αυτοί οι νέοι, μορφωμένοι «γιάπηδες» μιας «ισλαμικής» μερίδας της αστικής τάξης. Αυτή την περίοδο, οι μεγαλουπόλεις της Τουρκίας και ιδιαίτερα η Κωνσταντινούπολη, αναδείχθηκαν σε πεδίο επέκτασης των οικονομικών δραστηριοτήτων, αλλά και των πνευματικών αναζητήσεων αυτής της ομάδας του πληθυσμού⁶⁰⁴. Έτσι έμπαιναν οι βάσεις για την περαιτέρω προώθηση ενός νέου τύπου ισλαμικού τρόπου ζωής, σκέψης, ηθών και αξιών, μιας νέας ισλαμικής ταυτότητας, την οποία βέβαια σχηματοποιούσαν και προωθούσαν οι ισλαμιστές διανοούμενοι.

Η βασική διαφοροποιούσα πτυχή της νέας αυτής ισλαμικής ταυτότητας, ήταν βασικά η αλλαγή στο περιεχόμενο των πνευματικών αναζητήσεων και των πολιτικών στόχων της συγκεκριμένης «ισλαμικής» μερίδας της αστικής τάξης. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ενώ τα διάφορα ισλαμικά περιοδικά της δεκαετίας του 1980, έκαναν λόγο για την ύπαρξη μιας «ισλαμικής κοινότητας» και για την αναγκαιότητα δημιουργίας ενός «ισλαμικού κράτους», κατά τη δεκαετία του 1990 ο γραπτός λόγος μέρους των ισλαμικών εντύπων μετακινήθηκε στην υπογράμμιση της

⁶⁰² Καραμπελιάς, *Τουρκία*, σσ. 88-89.

⁶⁰³ Çakır, Bozan, Talu, *İmam Hatip Liseleri*, σσ. 71-73.

⁶⁰⁴ White, *Islamist Mobilization*, σ. 47.

«μουσουλμανικής ατομικότητας»⁶⁰⁵. Συνεπώς, η «ισλαμική» διανόηση και αστική τάξη, πέρασε μέσα από μια διαδρομή εσωτερικών αλλαγών. Μια διαδρομή που στο αρχικό της σημείο είχε τις αναζητήσεις και τους στόχους μιας αστικοποιούμενης «ισλαμικής πολιτιστικής κοινότητας» η οποία επιδίωκε τον πλήρη εξισλαμισμό του κράτους και της κοινωνίας, ενώ στο τελικό της στάδιο είχε τις αναζητήσεις και τους στόχους μιας μικροαστικής τάξης που επιδίωκε να διασφαλίσει το ατομικό και όχι το συλλογικό δικαίωμα στη θρησκευτική πίστη. Η ομολογία του Αλί Μπουλάτς στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ότι «ο στόχος για ένα ισλαμικό κράτος, κατέρρευσε»⁶⁰⁶, σηματοδότησε την πορεία από την «ισλαμική κοινότητα» στην ισλαμική ατομικότητα, εντός των πλαισίων του νεοφιλελευθερισμού.

Για παράδειγμα, παλαιότερα μέρος των ισλαμιστών διανοουμένων επέκρινε τον ίδιο τον καπιταλισμό για τις ανισότητες που επέβαλλε στις κοινωνίες και εξηγούσε μάλιστα πως στις ισλαμικές κοινωνίες δεν είχε επικρατήσει ένα τέτοιο σύστημα, λόγω του διαμοιρασμού του πλούτου από το Θεό⁶⁰⁷. Όμως οι εξελίξεις μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, έφεραν μια νέα αντίληψη σε αυτή την ομάδα των διανοουμένων, θετικότερη και υποστηρικτική της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Η πλήρης επιβολή του νεοφιλελευθερισμού και η θεοποίηση της ίδιας της αγοράς, ήταν τα στοιχεία που αποτέλεσαν το σημείο καμπής για τη στροφή της ισλαμικής διανόησης προς τον «πραγματισμό» της νέας τάξης πραγμάτων⁶⁰⁸. Ένας από τους γνωστότερους ισλαμιστές διανοούμενους της δεκαετίας του 1990, ο Μουσταφά Οζέλ (Mustafa Özel), υποστήριξε ότι δε θα μπορούσε να υπάρξει ποτέ μια ξεχωριστή «ισλαμική οικονομία», αλλά ούτε και ένα ιδιαίτερο «ισλαμικό μοντέλο ανάπτυξης». Αντίθετα υπογράμμισε, πως η οικονομική επιστήμη είχε το δικό της πεδίο ανάπτυξης και μέσα από την ιστορική της πορεία εκκοσμικοποιήθηκε με αποτέλεσμα να επικεντρωθεί στην αύξηση της παραγωγικότητας. Αναφερόμενος συγκεκριμένα στις κοινωνίες των Μουσουλμάνων, ο Μουσταφά Οζέλ τόνισε πως «μπορούμε να οριοθετήσουμε την οικονομική τάξη μιας μουσουλμανικής κοινωνίας, ως μια τάξη ελεύθερου ανταγωνισμού όσο το δυνατό πιο μακριά από την κρατική παρέμβαση».

⁶⁰⁵ Ferhat Kentel, “1990’ların İslami Düşünce Dergileri ve yeni Müslüman Entelektüeller”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σσ. 723–724.

⁶⁰⁶ “İslam Devleti projesi çöktü”, Εφημ. *Radikal*, 21 Δεκεμβρίου 1999.

⁶⁰⁷ Fatma Bostan Ünsal, Ertan Özensel, “Ali Bulaç”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 745.

⁶⁰⁸ Mücahit Bilici, “Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerindeki Etkileri”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σσ. 800–803.

Κατά τον ίδιο, το κράτος θα έπρεπε να παρεμβαίνει στην οικονομία μόνο όταν ο ίδιος ο καπιταλισμός ανέπτυξε παράγοντες που εμπόδιζαν την ελευθερία της αγοράς και των τιμών⁶⁰⁹.

Η νέα αυτή προσέγγιση της ισλαμικής ταυτότητας ως αποτέλεσμα της πραγματικότητας της παγκοσμιοποίησης, αλλά και της οικονομικής ενίσχυσης της «ισλαμικής» αστικής τάξης, άφησε έντονα τα σημάδια της επιρροής της σε ένα ευρύτερο περιβάλλον. Βασική συνιστώσα της νέας «ισλαμικής» πραγματικότητας στην Τουρκία, η οποία μάλιστα έπαιξε το ρόλο του εκπροσώπου και μεταφορέα των μηνυμάτων της διάνοησης, των επιχειρηματιών και των θρησκευτικών αδελφοτήτων, ήταν τα ΜΜΕ.

Η ανάπτυξη των ιδιωτικών ΜΜΕ στο περιβάλλον των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, που προέκυψε ως αποτέλεσμα της ελευθεροποίησης του τομέα στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού, αρχικά θεωρήθηκε ότι στόχευσε στην εντατικοποίηση των θρησκευτικών μηνυμάτων σε πλατύτερες μάζες του πληθυσμού⁶¹⁰. Όμως ουσιαστικά, με τη δυναμική είσοδο των ισλαμικών ΜΜΕ στην τουρκική αγορά, εκείνο που αμφισβητήθηκε καταρχήν ήταν το μονοπώλιο των «φιλοκαθεστωτικών-κοσμικών» ΜΜΕ και η «μονόπλευρή τους» πληροφόρηση⁶¹¹. Τα ισλαμικών προσανατολισμών ΜΜΕ, από τη μία έγιναν εργαλεία περαιτέρω διάχυσης του καταναλωτισμού στις θρησκευόμενες μάζες και στην ενσωμάτωσή τους στην «καταναλωτική κοινωνία», ενώ από την άλλη μετατράπηκαν σε διαμορφωτές και φορείς μια παράλληλης κοινής γνώμης που τους επέτρεψε να επιβιώσουν αλλά και να επεκταθούν στην τουρκική αγορά.

Η Νιλγκιούν Κιουτσιούκ (Nilgün Küçük) συγκρίνοντας τις διαφημίσεις δύο περιοδικών για γυναίκες, ενός ισλαμικού και ενός κοσμικού, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η διαφήμιση ουσιαστικά τείνει να μετατρέψει και τα δύο αυτά πρότυπα σε εργαλεία προώθησης της καταναλωτικής κουλτούρας, στον ίδιο ακριβώς βαθμό. Με βάση το πιο πάνω, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα ισλαμικά ΜΜΕ

⁶⁰⁹ Ferudun Yılmaz, “Türkiye’de Çağdaş İslamcı (İktisadi) Düşünce ve (İktisadi) Liberalizm”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 429.

⁶¹⁰ Levent Baştürk, “Consumer Culture and Religiosity in Turkey – 2”, *Anadolu Dergisi*, 6/1 (1996) www.wakeup.org/anadolu/06/1/consumer_culture.html, [Είσοδος στις 30 Σεπτεμβρίου 2009].

⁶¹¹ Muhammed Çetin, “Mobilization and Counter Mobilization: The Gülen Movement in Turkey”, σ. 9, www.fethullahgulenconference.org/houston/proceedings/MCetin.pdf, [Είσοδος στις 9 Σεπτεμβρίου 2009].

έχουν καθοριστικό ρόλο στην οικοδόμηση της «καταναλωτικής συνείδησης» ανάμεσα στις θρησκευόμενες μάζες, διαμέσου των χρωμάτων, των σχεδίων, της γλώσσας και των συμβόλων που επιβάλλουν τις αξίες του κόσμου της παγκοσμιοποίησης⁶¹². Ο αναγνώστης και ο τηλεθεατής των ισλαμικών ΜΜΕ, σταδιακά έχει μετατραπεί σε ένα δυνητικό πελάτη για τα προϊόντα που προωθούνται⁶¹³. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε την οικονομική διαδικασία της επέκτασης και της κερδοφορίας των διαφημιστικών επιχειρήσεων και των διαφημιζόμενων ισλαμικών εταιρειών, ενώ την ίδια στιγμή μετέτρεψε το ακροατήριο σε ένα συγκεκριμένο «μπλοκ καταναλωτών». Η ανερχόμενη αυτή μερίδα της τουρκικής αστικής τάξης, έφερε σταδιακά μαζί της όλα τα κεντρικά χαρακτηριστικά στοιχεία της ιδιοκτησίας, της πολυτέλειας και της κατανάλωσης, μετατρέποντας το ίδιο το Ισλάμ σε διάυλο νομιμοποίησης των πιο πάνω στοιχείων.

Εξοχικές βίλες, κέντρα ομορφιάς και αισθητικής, ιδιωτικά σχολεία, ψυχαγωγικά κέντρα και μεγάλα ξενοδοχειακά συγκροτήματα, συνιστούσαν μόνο μερικές από τις «χωριστές» καταναλωτικές συνήθειες των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών⁶¹⁴. Το ξενοδοχείο Καπρίς (Caprice) που λειτούργησε το 1996, αποτέλεσε ίσως ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα του «ισλαμικού καταναλωτισμού» στις διακοπές⁶¹⁵. Το συγκεκριμένο ξενοδοχείο πέντε αστέρων, υπογράμμισε με την παρουσία του την κορυφαία ίσως περιγραφή της θρησκευτικής νομιμοποίησης της κατανάλωσης και της αμφισβήτησης της μέχρι τότε οικονομικής μονοκρατορίας της κοσμικής ελίτ. Το απόσπασμα από το διαφημιστικό κείμενο του ξενοδοχείου είναι χαρακτηριστικό: «Μήπως ο θρησκευόμενος Τούρκος στην πατρίδα μας, η οποία διαθέτει τις πιο όμορφες παραλίες και κόλπους στον κόσμο, μπορεί να επωφεληθεί ικανοποιητικά από όλη αυτή την ομορφιά που έχει περιγράψει ο Θεός στους ανθρώπους; Είναι πολύ δύσκολο να δοθεί θετική απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Όμως κατά το προηγούμενο έτος σημειώθηκε μια σημαντική εξέλιξη, αφού τέθηκαν σε λειτουργία οι πολυτελείς τουριστικές εγκαταστάσεις στον Κόλπο Ακμπούκ, όπου

⁶¹² Nilgün T. Küçük, “İdeolojik bir Örtü: Geleneksel ve Modern Kadın İkiliği”, *Birikim*, 59 (1994) 77.

⁶¹³ Baştürk, “Consumer”, www.wakeup.org/anadolu/06/1/consumer_culture.html, [Είσοδος στις 30 Σεπτεμβρίου 2009].

⁶¹⁴ Ömer Demir, Mustafa Acar, Metin Toprak, “Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospect and Challenges”, *Middle Eastern Studies*, 40/6 (2004) 173.

⁶¹⁵ Yavuz, *Political Identity*, σ. 98.

οι θρησκευόμενοι άνθρωποι έχουν την ευκαιρία να κάνουν διακοπές χωρίς ποτό, χωρίς χαρτοπαίγνιο και με χωριστές παραλίες για άντρες και γυναίκες»⁶¹⁶.

Η πιο πάνω διαδικασία όμως, είχε πολυδιάστατες επιπτώσεις γενικότερα στο πολιτικό Ισλάμ της Τουρκίας. Οι επιρροές της διάδοσης των συγκεκριμένων ΜΜΕ, άγγιξαν ακόμα και τις ηγεσίες των θρησκευτικών κοινοτήτων και αδελφοτήτων. Ακριβώς λόγω της επικράτησης των κανόνων που έθεσαν τα οικονομικά συμπλέγματα των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, ένας σείχης μιας αδελφότητας αναγκάζεται, με την προβολή του από τα συγκεκριμένα ΜΜΕ, να μετατραπεί σε ένα είδος κήρυκα της κερδοφορίας των εταιρειών και της κατανάλωσης του κοινού του⁶¹⁷. Συνεπώς με αυτό τον τρόπο άνοιξε ο δρόμος για την αλλαγή των δομών των ίδιων των θρησκευτικών αδελφοτήτων, αφού κατά τη δεκαετία του 1990 προστίθεται και η διαμέσου των ΜΜΕ ανάγκη για επιτυχημένη επιχειρηματική δράση και κερδοφορία. Την ίδια περίπου επιρροή δέχτηκε και μέρος της ισλαμικής διανοήσης, αφού αυτή την περίοδο αναπτύχθηκε παράλληλα με το πλαίσιο της μετατροπής των παραδοσιακών αξιών σε εμπορεύσιμα προϊόντα, μια διαδικασία που την ανάγκασε να διαχωρίσει τη θέση της οριστικά από το ριζοσπαστικό Ισλάμ και τις διεκδικήσεις επιβολής του ισλαμικού νόμου (Σαρία)⁶¹⁸.

Οι επιπτώσεις του νεοφιλελεύθερου μοντέλου διαχείρισης της τουρκικής οικονομίας απελευθέρωσε δυναμικές που ευνόησαν το «ισλαμικό» κεφάλαιο, οι φορείς του οποίου με τη σειρά τους αμφισβήτησαν τον μέχρι τότε ασφυκτικό εναγκαλισμό της κοινωνίας από τη κεμαλική ελίτ. Αυτή ήταν μια περίοδος εμφάνισης του κυρίαρχου συνθήματος της «ομιλούσας Τουρκίας», όρος που παρέπεμπε σαφώς τόσο στην έκρηξη στον τομέα των ΜΜΕ⁶¹⁹, όσο και σε μια νέα φάση στη δραστηριότητα νέων οργανωμένων, μονοθεματικών συνόλων με ισλαμικούς προσανατολισμούς⁶²⁰.

⁶¹⁶ Mûcahit Bilici, “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, Nilüfer Göle (επιμ.), *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, İstanbul 2000, σσ. 224-225.

⁶¹⁷ Ali Buluç, “Modern Dünya ile Çatışma ve Uyumdan Modernite’yi Aşmaya”, *Bilgi ve Hikmet*, 8 (1994) 12.

⁶¹⁸ Baştürk, “Consumer Culture” www.wakeup.org/anadolu/06/1/consumer_culture.html, [Είσοδος στις 30 Σεπτεμβρίου 2009].

⁶¹⁹ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σ. 99.

⁶²⁰ Binnaz Toprak, “Civil Society in Turkey”, A.R. Norton (επιμ.), *Civil Society in the Middle East*, Leiden 1996, σ. 45.

Οι οικονομικές δραστηριότητες στις συνθήκες της νεοφιλελεύθερης νέας τάξης πραγμάτων στην Τουρκία συνέβαλαν στην εμφάνιση διαφόρων «ομάδων πίεσης»⁶²¹, οι οποίες επέλεξαν το Ισλάμ ως εργαλείο οικοδόμησης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής συνείδησης και διεκδικήσεων⁶²². Το βασικότερο κοινό σημείο της πολιτικής συμπεριφοράς και θέσεων των συγκεκριμένων οργάνωσεων ήταν η «αντιπολιτευτική τους στάση» προς την κοσμική ελίτ και την κυριαρχία της στους θεσμούς του κράτους⁶²³. Οι διακρίσεις και ο αποκλεισμός από το κράτος, αποτέλεσαν ένα σοβαρό κίνητρο οργάνωσης και δραστηριοποίησης αυτών των ομάδων⁶²⁴. Σταδιακά δημιούργησαν ένα νέο πεδίο διεκδικήσεων και πολιτικών αναφορών απέναντι και εναντίον της διαχείρισης των πολιτικών πραγμάτων, της οικονομίας, ακόμα και των προτύπων του καταναλωτισμού από την κεμαλική ελίτ.

Θα μπορούσε να υπογραμμιστεί ότι εφόσον ο νεοφιλελευθερισμός άρχισε να μετατρέπει την τουρκική κοινωνία, ή μέρος της, σε ένα καταναλωτικό σύνολο που με γοργούς ρυθμούς όδευε προς την ενσωμάτωσή του με την παγκόσμια αγορά, οι αναδιαρθρώσεις της οικονομίας της Τουρκίας επηρέασαν καθοριστικά το ίδιο το πολιτικό Ισλάμ και τις εσωτερικές του αλλαγές⁶²⁵. Η εμβάθυνση των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, καθώς και οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα συντηρητικά, θρησκευόμενα στρώματα του πληθυσμού στην Τουρκία, οδήγησαν τις έννοιες και τις πρακτικές της ισλαμικής κοινοτικής αλληλεγγύης και της θρησκευτικής συνείδησης σε ένα δρόμο σύμφωνο με τις επιχειρηματικές στοχεύσεις. Η ενσωμάτωση των θρησκευόμενων μαζών στην καταναλωτική κουλτούρα και μέρος αυτών στην επιχειρηματική κερδοφορία, αλλά και η εμφάνιση του Ισλάμ ως ένα δομικό πλέον στοιχείο της κατανάλωσης, ήταν δεδομένα που προέκυψαν μέσα από πολύπλοκες διαδικασίες. Οι πιο σημαντικές από αυτές ήταν η προσαρμογή των ισλαμικών προτύπων στις λεγόμενες σύγχρονες

⁶²¹ Οι οργανώσεις Mazlum-Der, Ak-Der, Özgür-Der, İHH İnsani Yardım Vakfı, αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα ίσως παραδείγματα των «ομάδων πίεσης» με μονοθεματική δραστηριοποίηση, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα στην Τουρκία. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπετε Bahattin Akşit, Ayşe Serdar, Bahar Tabakoğlu, “İslami Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σσ. 664-681.

⁶²² Yavuz, *Political Identity*, σ. 92.

⁶²³ Akşit, Serdar, Tabakoğlu, “İslami Eğilimli”, σσ. 665-666.

⁶²⁴ Karaman, Aras, “Civil Society”, σ. 44.

⁶²⁵ Ahmad, *The Quest for Identity*, σ. 211.

ανάγκες και η μετατροπή των ισλαμικών συμβολισμών σε είδη μαζικής κατανάλωσης και συσσώρευσης κεφαλαίου ⁶²⁶.

Με αυτό τον τρόπο, η ισλαμική θρησκευτικότητα και όλες τις οι πτυχές μετατράπηκαν σε καταναλωτική επιλογή και σε ευκαιρία πλουτισμού. Η επίδραση αυτής της κατάστασης αμφισβήτησε τον ιδεολογικό διαχωρισμό κεμαλισμού-ισλαμισμού, αφού μετέφερε στο προσκήνιο «νέα φαινόμενα της αγοράς». «Πρώην αριστεροί διανοούμενοι γράφουν σε ισλαμικά περιοδικά, ισλαμιστές διανοούμενοι στηρίζουν την καθιέρωση της γιορτής του Αγίου Βαλεντίνου, ενώ φοιτητές εμφανίζονται στα Πανεπιστήμια με μπλού-τζίνς και μαντίλα στο κεφάλι», σημειώνει με νόημα η Τζέννυ Γουάιτ για να καταδείξει αυτά τα νέα φαινόμενα της αγοράς ⁶²⁷. Με λίγα λόγια, στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης ο προσανατολισμός της θρησκευτικής-ισλαμικής δραστηριότητας οδηγείται στο πλαίσιο της θεοποίησης της αγοράς. Η συγκεκριμένη «λογική» του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης που συνέβαλε στην εμφάνιση αυτής της νέας «ισλαμικής πραγματικότητας», την ίδια στιγμή αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο των διαφόρων ισλαμικών οργανισμών για ικανοποίηση όχι μόνο των θρησκευτικών τους αναγκών, αλλά πολύ περισσότερο των καταναλωτικών αναγκών και της επιδίωξης κέρδους.

Για τους επιχειρηματίες-μέλη του MÜSİAD, για τους ηγέτες των θρησκευτικών αδελφοτήτων-εταιρειών και για τους εκπρόσωπους των ισλαμικών ΜΜΕ, η «νέα» οικονομική πραγματικότητα της Τουρκίας ήταν μια ευκαιρία αξιοποίησης του Ισλάμ ως μιας «λίμνης» ιδεών και στρατηγικών για επέκταση στην αγορά ⁶²⁸. Η μετατροπή των πιο πάνω ισλαμικών φορέων σε μηχανισμούς συσσώρευσης κεφαλαίου, αποτέλεσε μια εξέλιξη που επηρέασε με δραστικό τρόπο τον «εξορθολογισμό-εκκοσμίκευση» των αντιλήψεών τους για το ρόλο του πολιτικού Ισλάμ. Με λίγα λόγια, η εντατικοποίηση της παρουσίας τους στην καπιταλιστική ανάπτυξη της Τουρκίας, αυτή την περίοδο, αποτέλεσε μια σημαντική διαδικασία ρήξης ενός μέρους του πολιτικό-οικονομικού Ισλάμ, με την παραδοσιακή του πορεία μέσα στο χρόνο, με την ιδιά του την ιστορία ⁶²⁹.

⁶²⁶ Baştürk, “Consumer Culture”, www.wakeup.org/anadolu/05/4/consumer_culture.html, [Είσοδος στις 20 Φεβρουαρίου 2009].

⁶²⁷ White, *Islamist Mobilization*, σ. 30.

⁶²⁸ Yavuz, *Political Identity*, σ. 95.

⁶²⁹ Ahmet Çiğdem, *Taşra Epiği*, İstanbul 2001, σ. 133.

γ. *Επίπτωση Τρίτη: Η νέα «ισλαμική πραγματικότητα» ως δυναμική αλλαγής του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ*

Πέραν των πολλών κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών που παρατηρήθηκαν τη δεκαετία του 1990, αυτή η νέα «ισλαμική πραγματικότητα» αναπόφευκτα άφησε έντονα τα σημάδια της και στο πολιτικό τοπίο της Τουρκίας. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι κοινωνικές εξελίξεις που σημειώθηκαν τη δεκαετία '80 και που καθιερώθηκαν πλέον τη δεκαετία του '90, ήταν εκείνες που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την εκπληκτική άνοδο του πολιτικού Ισλάμ στη χώρα, γεγονός που αντικατοπτρίστηκε σε κομματικό επίπεδο. Η εμφάνιση, η πορεία και η σταδιακή άνοδος του Κόμματος Ευημερίας (Refah Partisi), φωτογραφίζει ακριβώς τις επιπτώσεις της νέας τάξης πραγμάτων στην Τουρκία, αλλά και τη διαδικασία εσωτερικών αλλαγών στο ίδιο το πολιτικό Ισλάμ της χώρας.

Το Κόμμα Ευημερίας, ιδρύθηκε στις 19 Ιουλίου 1983, από τον δικηγόρο Αλί Τουρκμέν (Ali Türkmen) και ακόμα 33 άτομα, όμως λόγω των απαγορεύσεων της χούντας του Εβρέν, το κόμμα δεν μπόρεσε να συμμετάσχει στις εκλογές του ίδιου χρόνου. Η δημιουργία του Κόμματος Ευημερίας σηματοδότησε τη συνέχεια του ισλαμικού Κινήματος Εθνικής Άποψης και των κομμάτων του, Εθνικής Τάξης και Εθνικής Σωτηρίας⁶³⁰, υπό την καθοδήγηση του Έρμπακαν. Η ιδεολογική πορεία των κομμάτων του Κινήματος από την ισλαμική «τάξη» και τη «σωτηρία», στην «ευημερία» αποτελούσε ουσιαστικά μια αρχική διαμαρτυρία για τις επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού⁶³¹, αλλά εξελικτικά μετατράπηκε σε μια επιδίωξη ισλαμικής ερμηνείας και διεκδίκησης της καπιταλιστικής διαχείρισης. Η έννοια της «ευημερίας» εξέφρασε με τον καλύτερο τρόπο το αίσθημα δυσαρέσκειας που δημιούργησε η επιβολή του νεοφιλελευθερισμού και τη διεκδίκηση για επίλυση των προβλημάτων που προκαλούσε. Η ένταση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, αποδείχτηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα «εργαλεία» για την ανάπτυξη του Ισλάμ, ιδιαίτερα ενώπιον της απουσίας της Αριστεράς. Η συντηρητικοποίηση της τουρκική κοινωνίας, εμφανιζόταν τόσο με την αύξηση των πιστών που τηρούσαν αυστηρά τα ισλαμικά έθιμα⁶³², όσο και με αιματηρά επεισόδια όπως η επίθεση

⁶³⁰ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 102.

⁶³¹ Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", Bora, Gültekinil (επιμ.), *Modern Türkiye'de*, σ. 548.

⁶³² Έρευνα του Ινστιτούτου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών Τουρκίας, έδειξε ότι μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1990, εννέα στους δέκα ενήλικες Τούρκους τηρούσαν το έθιμο της νηστείας κατά το ραμαζάνι, ενώ περίπου οι μισοί προσεύχονταν πέντε φορές την ημέρα, κατά τα ισλαμικά πρότυπα. Βλ. Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Türkiye'de din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2000, σ. 45.

ισλαμιστών σε ξενοδοχείο της πόλης Σίβας το 1993, όπου διέμεναν αριστεροί και αλεβίτες διανοούμενοι στα πλαίσια ενός αλεβίτικου πολιτιστικού φεστιβάλ⁶³³. Την ίδια στιγμή όμως, η «ευημερία» εξέφραζε και την ευρύτερη διεκδίκηση για μια «ισλαμική» οικονομία ως αντίβαρο στη δυτική⁶³⁴. Με λίγα λόγια, από τα αρχικά στάδιά του το Κόμμα Ευημερίας δεν είχε διεκδικήσει την κατάργηση του καπιταλισμού, αλλά τον εξισλαμισμό του, την αλλαγή των πρωταγωνιστών της διαχείρισής του.

Ο ίδιος ο Νετζμεττίν Έρπακαν ανέλαβε την ηγεσία του κόμματος μερικά χρόνια αργότερα, λόγω επίσης πολιτικών απαγορεύσεων από τη χούντα, συμβάλλοντας καταρχήν στην υιοθέτηση ενός ολοκληρωμένου κομματικού προγράμματος, της «Δίκαιης Τάξης» (Adil Düzen). Το συγκεκριμένο πρόγραμμα ετοιμάστηκε από ομάδα ισλαμιστών διανοουμένων, όπως ο Αρίφ Έρσοϊ (Arif Ersoy) και ο Σουλεϊμάν Άκντεμιρ (Süleyman Akdemir)⁶³⁵, αλλά και με τη συμβολή άλλων οικονομολόγων του καπιταλισμού⁶³⁶. Σε αυτά τα αρχικά στάδια των επεξεργασιών του προγράμματος του Κόμματος Ευημερίας, ο ρόλος του κράτους στην οικονομία ήταν βασικός προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας εθνικής βιομηχανίας, με στόχο την προστασία της τουρκικής κοινωνίας από την «εξουθένωση» και την «πολιτισμική διαφθορά» που προκαλούσε η έκθεση της Τουρκίας στο δυτικό κεφάλαιο και τις επενδύσεις του⁶³⁷. Ουσιαστικά, το Κόμμα Ευημερίας οραματιζόταν ένα κράτος με ικανότητα στον μακροοικονομικό σχεδιασμό για κάθε περιοχή της χώρας ξεχωριστά, μέσα από τον οποίο ο κάθε ιδιώτης θα μπορούσε να γνωρίζει τους τομείς ανάπτυξης και κρατικών χρηματοδοτήσεων, ούτως ώστε να μπορεί να επιλέγει τομέα δραστηριοποίησης⁶³⁸. Συνεπώς, η προστασία της εθνικής οικονομίας από το ξένο-δυτικό κεφάλαιο και η «βιομηχανική εφόρμηση» που επαγγελόταν το Κόμμα Ευημερίας, δεν ήταν τίποτε άλλο από την επιδίωξη να αλλάξει χέρια το καπιταλιστικό κέρδος. Δηλαδή η κατάκτηση της εξουσίας και ο «εξισλαμισμός» του κράτους, υποσχόταν καταρχήν να τεθούν οι μικρομεσαίοι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες στο επίκεντρο των κρατικών χρηματοδοτήσεων που τόσα χρόνια απολάμβαναν οι

⁶³³ Στο συγκεκριμένο επεισόδιο, που έμεινε γνωστό ως «η σφαγή της Σίβας», υπολογίζεται ότι 37 άτομα έχασαν τη ζωή τους. Attila Aşut, “15 yıldır dinmeyen acı”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 1 Ιουλίου 2008.

⁶³⁴ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σ. 80.

⁶³⁵ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 558.

⁶³⁶ Faik Bulut, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, İstanbul 1995, σ. 333.

⁶³⁷ Şen, *AKP*, σσ. 58-60.

⁶³⁸ Şen, *AKP*, σ. 61.

«κοσμικοί» κεφαλαιοκράτες. Με αυτό τον τρόπο εκείνο που το Κόμμα Ενημερίας υποσχόταν να εξισλαμίσει ήταν ο ίδιος ο καπιταλισμός και εκείνο που θεωρούσε ως θρησκευτικό καθήκον ήταν η επικράτηση του «άλλου», του «ισλαμικού» κεφαλαίου.

Ακόμα και μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, το κόμμα του Έρμπακαν επιδίωκε να αντιτάξει απέναντι στο δυτικό καπιταλισμό, έναν «εναλλακτικό ισλαμικό» καπιταλισμό. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί και η προσπάθεια του Κόμματος Ενημερίας να δημιουργήσει αντίστοιχους προς το δυτικό κεφάλαιο, διεθνείς ισλαμικούς οργανισμούς, όπως για παράδειγμα η οργάνωση D-8⁶³⁹, με στόχο την ανάπτυξη της οικονομικής και εμπορικής συνεργασίας μεταξύ Τουρκίας, Αιγύπτου, Ιράν, Πακιστάν, Μαλαισίας, Μπαγκλαντές, Ινδονησίας και Νιγηρίας⁶⁴⁰. Μια τέτοια προσπάθεια βέβαια περιλάμβανε και μία έννοια «ηγεμονίας» αφού η Τουρκία θα ήταν αυτή που θα πρωταγωνιστούσε στους διεθνείς ισλαμικούς οργανισμούς-αντίβαρο στο δυτικό κεφάλαιο. Ο εθνικισμός του Έρμπακαν, ο οποίος διεκδικούσε μια Τουρκία-ηγέτιδα δύναμη της περιφέρειας, εκφράστηκε ποικιλοτρόπως μέσα από συνθήματα όπως «Ξανά για μια μεγάλη Τουρκία», τα οποία χρησιμοποιούσε το Κόμμα Ενημερίας⁶⁴¹.

Μέσα σε αυτά τα ιδεολογικά πλαίσια, αλλά και μέσα στις δοσμένες συνθήκες της τουρκικής κοινωνίας της δεκαετίας του 1990, το Κόμμα Ενημερίας κατάφερε να μαζικοποιηθεί και να ισχυροποιηθεί με ιδιαίτερα γοργούς ρυθμούς σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Μερικά χρόνια μετά την ίδρυσή του, στις δημοτικές εκλογές της 26^{ης} Μαρτίου 1989, παρατηρήθηκε η πρώτη σοβαρή ένδειξη σταδιακής ανόδου του κόμματος του Έρμπακάν. Κέρδισε ποσοστά περίξ του 10% και κατάφερε να εκλέξει 72 δημάρχους σε περιοχές της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Τουρκίας⁶⁴². Ακολούθησαν οι γενικές εκλογές στις 20 Οκτωβρίου 1991, στις οποίες το Κόμμα Ενημερίας κέρδισε 16.9%⁶⁴³ σε συνασπισμό με το Κόμμα Εθνικιστικής Εργασίας (Milliyetçi Çalışma Partisi) και το Κόμμα Μεταρρυθμιστικής Δημοκρατίας (Islahatçı Demokrasi Partisi). Μετά την αποχώρηση αυτών των δύο κομμάτων, ο

⁶³⁹ Sina Akşin, “Siyasal Tarih 1995–2003”, Sina Akşin (επιμ.), *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980–2003*, İstanbul 2008, σ. 171.

⁶⁴⁰ Kemal Kirişçi, «Το μέλλον της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής σχετικά με τη Μέση Ανατολή», Θάνος Βερέμης, Θάνος Ντόκος (επιμ.), *Η σύγχρονη Τουρκία*, Αθήνα 2002, σ. 460.

⁶⁴¹ İlhan Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilançosu*, Ankara 2009, σ. 13.

⁶⁴² Ali Eşref Turan, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, İstanbul 2008, σ. 233.

⁶⁴³ Murat Güvenç, Hasan Kirmanoğlu, *Türkiye Seçim Atlası 1950–2009. Türkiye Siyasetinde Süreklilik ve Değişim*, İstanbul 2009, σ. 91.

Έρμπακαν ηγήθηκε κοινοβουλευτικής ομάδας σαράντα βουλευτών εντός της Εθνοσυνέλευσης⁶⁴⁴.

Η πρώτη όμως μεγάλη «εκλογική βόμβα» του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, εκράγηκε στις δημοτικές εκλογές της 27^{ης} Μαρτίου 1994, οι οποίες αποτέλεσαν ουσιαστικό προμήνυμα για το τι θα επακολουθούσε στις γενικές εκλογές των επόμενων χρόνων. Το Κόμμα Ευημερίας κέρδισε 19%⁶⁴⁵, νίκησε σε όλους τους δήμους των μεγαλουπόλεων της χώρας, ενώ συνολικά είχε εκλέξει 327 δημάρχους⁶⁴⁶. Αναμφίβολα όμως εκείνο που προκάλεσε τις μεγαλύτερες πολιτικές ανακατατάξεις σε αυτές τις εκλογές και που ανάγκασε εφημερίδες της περιόδου να δημοσιεύσουν τίτλους όπως «Σεισμός Ευημερίας» και «Έπεσε η πρωτεύουσα»⁶⁴⁷, ήταν οι σαρωτικές νίκες των υποψηφίων του κόμματος σε Κωνσταντινούπολη και Άγκυρα. Στην Κωνσταντινούπολη, ο Ρετζέπ Ταγίπ Έρντογαν (Recep Tayip Erdoğan) νίκησε το βασικό του αντίπαλο, υποψήφιο του Κόμματος Μητέρας Πατρίδας, με περίπου 100 χιλιάδες ψήφους διαφορά, ενώ στην Άγκυρα ο Μελίχ Γκιόκτσέκ (Melih Gökçek) νίκησε τον αντίπαλό του με περίπου 11 χιλιάδες ψήφους διαφορά⁶⁴⁸.

Το μεγάλο ενδιαφέρον και η πολιτική σημασία που αποδόθηκαν τότε στην εκλογική επιτυχία του ανερχόμενου νέου πολιτικού Ρετζέπ Ταγίπ Έρντογαν στην Κωνσταντινούπολη, απέρρευε από το γεγονός ότι η ίδια η μεγαλούπολη εκπροσωπούσε ειδικά την ενσωμάτωση της Τουρκίας στον παγκόσμιο καπιταλισμό. Ήταν ήδη ένα μεγάλο οικονομικό, μητροπολιτικό κέντρο, που «ανάγκαζε» τον αρθρογράφο της εφημερίδας Χιουρριέτ (Hürriyet), Ερτουρούλ Οζγκιόκ (Ertuğrul Özkök) να γράψει πως «η μεγαλούπολη των δέκα εκατομμυρίων, δε θα εκλέξει μόνο ένα δήμαρχο για τον εαυτό της. Την ίδια στιγμή θα εκλέξει τον πολιτικό με τη μεγαλύτερη επιρροή μετά τον Πρωθυπουργό της Τουρκίας»⁶⁴⁹. Η υποψηφιότητα του Έρντογάν, από μόνη της ήταν ικανή να προκαλέσει σκληρές πολιτικές επιθέσεις εναντίον του, αλλά και του κόμματός του. Έγιναν αποκαλύψεις που υποστήριζαν την εμπλοκή του σε διάφορα σκάνδαλα, καθώς και για το ότι το σπίτι του στην Κωνσταντινούπολη δεν είχε πολεοδομική άδεια. Τελικά, οι επιθέσεις αυτές δεν

⁶⁴⁴ Çakır, "Milli Görüş", σ. 548.

⁶⁴⁵ Turan, *Yerel Seçimler*, σ. 268.

⁶⁴⁶ Çakır, "Milli Görüş", σ. 548.

⁶⁴⁷ Duman, *Demokrasi Sürecinde*, σ. 111.

⁶⁴⁸ Çakır, "Milli Görüş", σ. 551.

⁶⁴⁹ Turan, *Yerel Seçimler*, σ. 247.

έπληξαν το λαϊκό προφίλ που διατηρούσε ο Ερντογάν και διαμέσου του οποίου συντηρούσε μια αρκετά υψηλή δημοφιλία⁶⁵⁰. Με αυτά τα δεδομένα, η συγκεκριμένη εκλογική επιτυχία από ένα νέο ηγέτη ανδρωμένο στις τάξεις του πολιτικού Ισλάμ της Τουρκίας, υπογράμμιζε ακριβώς ότι δεν επρόκειτο για μια απλή πολιτική «σύμπτωση»⁶⁵¹, αλλά για μια ιδιαίτερα ισχυρή πολιτικό-κοινωνική διεργασία. Το κόμμα του Έρμπακαν είχε ξεφύγει πλέον από τα παραδοσιακά πλαίσια της υποστήριξης από τα αυθαίρετα των μεγαλουπόλεων και πέρασε σταδιακά στη φάση της μαζικοποίησης εντός των μεγάλων οικονομικών κέντρων, όπου τα προηγούμενα χρόνια κυριαρχούσαν κοσμικά κόμματα μικροαστικών-αστικών προσανατολισμών⁶⁵².

Η πιο πάνω τάση επιβεβαιώθηκε με τον πιο επίσημο τρόπο στις γενικές εκλογές στις 24 Δεκεμβρίου 1994, όταν το Κόμμα Ευημερίας σημείωσε ιστορική νίκη με 21.4%⁶⁵³, αναδεικνυόμενο ως το μοναδικό μέχρι τότε ισλαμικό κόμμα που κατάφερε να καταταχτεί πρώτο σε εκλογική δύναμη. Η εξέλιξη αυτή, κινητοποίησε τα υπόλοιπα μεγαλύτερα «κοσμικά» κόμματα, ιδιαίτερα το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας του Μεσούτ Γιλμάζ και το Κόμμα Ορθού Δρόμου της Τανσού Τσιλλέρ, σε μια προσπάθεια να αποτρέψουν την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον ισλαμιστή Έρμπακαν. Προσπάθεια που οδήγησε μόνο σε μερικούς μήνες κυβερνητικής συμβίωσης των δύο⁶⁵⁴. Ακόμα και ο Σύνδεσμος Επιχειρηματιών και Βιομηχάνων Τουρκίας (TÜSİAD), η «κοσμική φράξια» του κεφαλαίου, τοποθετήθηκε επίσημα εναντίον του Κόμματος Ευημερίας⁶⁵⁵. Τελικά στις 28 Ιουνίου 1996, η Τουρκική Δημοκρατία για πρώτη φορά στα χρονικά της, είχε Πρωθυπουργό τον ηγέτη του ισλαμικού Κινήματος Εθνικής Άποψης, τον Νετζμεττίν Έρμπακαν. Το εκλογικό αποτέλεσμα και η συγκρότηση της κυβέρνησης συνασπισμού του Κόμματος Ευημερίας και του Κόμματος Ορθού Δρόμου, αυτή τη φορά υπό τον Έρμπακαν, χαρακτηρίστηκε στον τουρκικό τύπο της εποχής ως η «νίκη της άλλης Τουρκίας»⁶⁵⁶. Δηλαδή της Τουρκίας, που για χρόνια τώρα διεκδικούσε να πάρει την εξουσία από τα χέρια της κοσμικής ελίτ, να πάρει τα προνόμια από την κλειστή εκείνη ομάδα που διαχειρίστηκε την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό με μονοπωλιακό τρόπο

⁶⁵⁰ Aktay Yasin, “Karizmanın Aşırı Gerçekliği”, *Birikim*, 163/164 (2002) 54.

⁶⁵¹ Coşkun Zeki, “İstanbul Neyi Seçti?”, *Birikim*, 60 (1994) 14.

⁶⁵² Çakır, “Milli Görüş”, σ. 553.

⁶⁵³ Güvenç, Kirmanoğlu, *Seçim Atlası*, σ. 97.

⁶⁵⁴ Akşin, “Siyasal Tarih”, σ. 169.

⁶⁵⁵ Yavuz, “Cleansing Islam”, σ. 35.

⁶⁵⁶ Yavuz, *Political Identity*, σ. 214.

τουλάχιστον μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και που «έστησε» με σχετική επιτυχία έναν αφοσιωμένο σε αυτήν κρατικό μηχανισμό και αστική τάξη.

Η ολοκληρωμένη πλέον παρουσία του Κόμματος Ευημερίας στην κυβερνητική εξουσία, έδωσε την ευκαιρία στο πολιτικό Ισλάμ να διοχετεύσει στελέχη του εντός του κράτους, ιδιαίτερα σε τομείς που οδήγησαν το κεμαλικό κατεστημένο να δείξει από νωρίς την ενόχλησή του. Αυτή η εξέλιξη έδωσε την ευκαιρία στους ισλαμιστές να εμφανιστούν με περισσότερες αξιώσεις στις οικονομικές υποθέσεις του κράτους, στην αστυνομία, στην εκπαίδευση και στις δομές των Υπουργείων⁶⁵⁷. Η παρέμβαση και η ενίσχυση της επιρροής του πολιτικού Ισλάμ στον κρατικό μηχανισμό, διέθετε από κάποια χρόνια πριν, έτοιμο υπόβαθρο. Η προηγούμενη εμπειρία των ιεροδιδασκαλείων, η δημιουργία ενός αυτόνομου οικονομικού και πολιτιστικού ισλαμικού δικτύου, καθώς και η ίδια η οργανωτική δομή του κόμματος, αποδείχτηκαν καθοριστικοί παράγοντες στην αξιοποίηση των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών για την άνοδο στην κυβερνητική εξουσία και στην διοχέτευση ισλαμιστών στο κράτος. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ήταν η προηγούμενη εμπειρία του κόμματος στη διαχείριση των δήμων, μέσα από τους οποίους προώθησε όχι μόνο ένα διαφορετικό ύφος και μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη κοινωνική πρόνοια⁶⁵⁸, αλλά συνέβαλε και στη δημιουργία ξεχωριστών «ισλαμικών» κοινωνικό-οικονομικών πεδίων, όπως τα μεγάλα εμπορικά κέντρα ή τα πολυτελή ξενοδοχεία⁶⁵⁹.

Στο επίκεντρο της κινητοποίησης του Κόμματος Ευημερίας, ήταν η μαζική προσωπική επαφή, η οποία συνδυάστηκε απόλυτα με την ενίσχυση των σχέσεων του κόμματος με τα διάφορα ισλαμικά δίκτυα φιλανθρωπικών οργανώσεων. Μπορούσε με αυτό τον τρόπο να εισπράττει άμεσα το αίσθημα του κόσμου για την κοινωνική πραγματικότητα και να ενεργεί αναλόγως⁶⁶⁰. Παράλληλα κατάφερε να ενσωματώσει στην καθημερινή οργανωτική δουλειά τις νέες τεχνολογίες και τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, ενώ μπόρεσε να κρατήσει κοντά του μεγάλο αριθμό εθελοντών, οι οποίοι και αναλάμβαναν μεγάλο μέρος της μεταφοράς των πολιτικών

⁶⁵⁷ Yavuz, “Cleansing Islam”, σ. 28.

⁶⁵⁸ Κατά το σχολικό έτος 1995-1996, ο τότε Δήμαρχος της Κωνσταντινούπολης Έρντογαν χορήγησε υπό μορφή υποτροφιών το ποσό των 174 δισεκατομμυρίων τουρκικών λιρών σε πάνω από δέκα χιλιάδες μαθητές. Το καλοκαίρι του 1995, ο Δήμος της Πόλης διοργάνωσε δωρεάν μαθήματα κορανίου, στα οποία φιλοξενήθηκαν πέραν των πέντε χιλιάδων μαθητών. Βλ. Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 339.

⁶⁵⁹ Yavuz, “Milli Görüş”, σ. 599.

⁶⁶⁰ White, *Islamist Mobilization*, σσ. 121-122.

θέσεων, διαμέσου των μορφωτικών-εκπαιδευτικών δομών εντός του κόμματος⁶⁶¹. Την περίοδο κατά την οποία Πρωθυπουργός ήταν ο Έρμπακαν, το κόμμα δημιούργησε τη λεγόμενη «Επιτροπή Οργάνωσης», η οποία ήταν αρμόδια για την αξιολόγηση των αιτήσεων εργοδότησης στο κράτος που έκαναν τα μέλη του κόμματος. Μετά τη διαδικασία της αξιολόγησης, οι λίστες προωθούνταν σε αρμόδια κομματικά όργανα, τα οποία και αναλάμβαναν την επαγγελματική αποκατάσταση των μελών του κόμματος⁶⁶².

Πέραν όμως των πιο πάνω, το Κόμμα Ευημερίας κατάφερε να εισαχθεί σε ένα ευρύτερο θεωρητικό και πρακτικό πλαίσιο παραδοσιακών αρχών, τις οποίες αξιοποίησε στο έπακρο. Σε συνεργασία με τις ισλαμικές φιλανθρωπικές οργανώσεις και αδελφότητες, το κόμμα υιοθέτησε ένα σύστημα αξιών όπως η «αλληλοβοήθεια» (imece) και η «προστασία» (himaye). Η έννοια της αλληλοβοήθειας, μια παλιάς αγροτικής παράδοσης, λειτουργούσε ιδιαίτερα στις περιοχές των αυθαίρετων, ως μια κοινοτική υποχρέωση που έθετε το «καλό όλων», πάνω από το ατομικό συμφέρον. Διαμέσου αυτής της έννοιας, τα κατώτερα συντηρητικά στρώματα του πληθυσμού μπορούσαν να προσφέρουν βοήθεια για τη δημιουργία στέγης ορφανών, σπιτιών σε χήρες ή γέροντες. Κατά τον ίδιο εθελοντικό τρόπο, εμφανίζονταν «συνεταιρισμοί» αγοράς αγροτικών μηχανημάτων από τους άντρες δύο ή περισσότερων οικογενειών⁶⁶³. Η έννοια της αλληλοβοήθειας, αντικατόπτριζε μια οριζόντια αμοιβαία υποστήριξη με μεσοπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο στόχο, η οποία εκτός των άλλων, ήταν πιο βολική και έμπιστη από τον τεράστιο γραφειοκρατικό μηχανισμό του κράτους. Δίπλα σε αυτήν, λειτούργησε έντονα και η παλιά έννοια της «προστασίας», η οποία σε μια σύγχρονη εκδοχή της δεκαετίας του 1990, περιείχε την προστασία διαμέσου της αφοσίωσης σε θεσμούς της κοινωνίας όπως το ισλαμικό πολιτικό κόμμα και η θρησκευτική αδελφότητα. Σε αυτή την περίπτωση ο όρος περιείχε επίσης την πνευματική και φυσική υποστήριξη, το σεβασμό, αλλά και την ταύτιση κομματικής ιεραρχίας και μαζικής βάσης⁶⁶⁴. Τελικά, οι δύο αυτές έννοιες αποτέλεσαν τον ακρογωνιαίο λίθο της οργάνωσης, της οικονομικής και της πολιτικής δραστηριότητας τόσο του πολιτικού Ισλάμ, όσο και των φτωχότερων στρωμάτων του

⁶⁶¹ Yavuz, “Milli Görüş”, σ. 599.

⁶⁶² Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 336.

⁶⁶³ White, *Islamist Mobilization*, σσ. 68-69.

⁶⁶⁴ White, *Islamist Mobilization*, σ. 73.

πληθυσμού. Με λίγα λόγια, αυτές οι δύο έννοιες μπορούσαν να προωθήσουν ένα μεγάλο μέρος της δράσης των ανεπίσημων ισλαμικών οικονομικών και πολιτικών δικτύων, να ιεραρχήσουν τα τοπικά προβλήματα και να τα μεταφέρουν διαμέσου του κόμματος σε πανεθνικό επίπεδο.

Φυσικά, η πραγματική απειλή για το κεμαλικό κατεστημένο πήγαζε από την τεράστια οικονομική δύναμη που αποκτούσε σταδιακά το Κόμμα Ευημερίας, μια οικονομική δύναμη που ήταν ικανή να το καθιερώσει στην κυβερνητική εξουσία. Πολλές από τις «ισλαμικές» επιχειρήσεις και ομίλους εταιρειών που είχαν δημιουργηθεί κατά τη δεκαετία του 1990 ή και προηγουμένως, αποτελούσαν βασικούς χρηματοδότες του κόμματος και συνέβαλαν στην οργάνωση και εντατικοποίηση των πολιτικών αιτημάτων της «ισλαμικής» μερίδας της αστικής τάξης. Ο σύνδεσμος MÜSİAD, στα αρχικά στάδια της δεκαετίας 1990 τουλάχιστον, αποτέλεσε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ένα είδος οικονομικού βραχίονα του κόμματος⁶⁶⁵. Το Κόμμα Ευημερίας αξιοποίησε με τον καλύτερο τρόπο την ύπαρξη των ισλαμικών δικτύων αλληλοβοήθειας και φιλανθρωπίας, αφού πέραν των πολιτικών παρεμβάσεων σε διάφορα θέματα, συνέβαλαν και στην εισροή τεράστιων ποσών στα κομματικά ταμεία. Ακόμα και η Ευρωπαϊκή Οργάνωση Εθνικής Άποψης, που αποτελούσε κλιμάκιο του Κινήματος Εθνικής Άποψης και συγκεκριμένα του κόμματος του Έρμπακαν στη Γερμανία, μετατράπηκε σταδιακά σε βασική πηγή οικονομικής ενίσχυσης μέσα από εταιρείες και εράνους «φιλανθρωπικού χαρακτήρα»⁶⁶⁶.

Ο συνδυασμός της επιχειρηματικής και της θρησκευτικής δραστηριότητας από το Κόμμα Ευημερίας επεκτάθηκε σχεδόν σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Ακόμα και ο τουρισμός ή οι επισκέψεις-προσκυνήματα στη Μέκκα, ήταν εστία κερδοφορίας για το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ. Ο Μπεσίρ Νταρτσίν (Beşir Darçın), γνωστός συνεργάτης του Έρμπακαν, αγόρασε την ταξιδιωτική εταιρεία Van Der Zee, διαμέσου της οποίας διοργάνωνε ταξίδια στη Μέκκα πουλώντας θέσεις σε Τούρκους Μουσουλμάνους, τις οποίες εξασφάλιζε προηγουμένως δωρεάν ο Έρμπακαν από τη

⁶⁶⁵ Buğra, “Labour, Capital”, σ. 189.

⁶⁶⁶ Μάτζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σ. 333.

Σαουδική Αραβία⁶⁶⁷. Με αυτό τον τρόπο, το Κόμμα Ευημερίας δημιούργησε έναν αυτόνομο οικονομικό μηχανισμό «θρησκευτικών προσανατολισμών», δίπλα από τους θεσμούς του κράτους. Για παράδειγμα η κρατική Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων ήταν η αρμόδια υπηρεσία για το προσκύνημα στη Μέκκα, εντούτοις το κομματικό πολιτικό Ισλάμ, ήταν αυτόνομα εμπλεκόμενο μέρος σε αυτή τη διαδικασία. Παράλληλα, κατάφερε διαμέσου τέτοιων διαδικασιών να δημιουργήσει ένα δίκτυο υποστήριξης από ισχυρούς επιχειρηματίες, το οποίο λειτουργούσε σε ένα πλαίσιο ανατροφοδότησης και αναπαραγωγής μεταξύ κομματικών και επιχειρηματικών ταμείων.

Ένα άλλο χαρακτηριστικότατο παράδειγμα αυτής της λειτουργίας ήταν η δημιουργία του τηλεοπτικού σταθμού Kanal 7. «Δεν μπορεί να ιδρυθεί ένα κράτος χωρίς τηλεόραση. Είναι πολύ δύσκολο να λειτουργήσει ένα κράτος χωρίς τηλεόραση...Δεν είναι δυνατό να χρηματοδοτηθεί ένας ιερός πόλεμος χωρίς τηλεόραση. Μπορείτε να περιγράψετε την τηλεόραση ως μια πολεμική αεροπορία ή ως μια δύναμη τεθωρακισμένων εάν προτιμάτε...Αυτό είναι το νόημα των χρημάτων που θα δώσετε για το Kanal 7», είχε τονίσει χαρακτηριστικά ο Έρμπακαν σε μια σύναξη με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων για τη δημιουργία του τηλεοπτικού καναλιού⁶⁶⁸. Πρωταγωνιστές στη δημιουργία του καναλιού, πέραν του ίδιου του Έρμπακαν, ήταν ο Ζεκέρια Καραμάν (Zekerya Karaman) που έγινε πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου του σταθμού, ο Χασίμ Μπαϊράμ (Haşim Bayram) ιδρυτής του ομίλου εταιρειών Κόμπασσαν και ο Ρετζάϊ Κουτάν (Recai Kutan) ηγετικό στέλεχος του Κόμματος Ευημερίας και αργότερα Πρόεδρος του Κόμματος Ευτυχίας. Αρχικά δημιουργήθηκε η εταιρεία Yeni Dünya İletişim A.Ş το 1993, η οποία στη συνέχεια ενοκίασε τον τεχνολογικό εξοπλισμό και τις συχνότητες μετάδοσης του τοπικού τηλεοπτικού σταθμού της Κωνσταντινούπολης την περίοδο που Δήμαρχος ήταν ο Ερντογάν⁶⁶⁹. Σταδιακά και με τη διαφημιστική συμβολή άλλων «ισλαμικών» εταιρειών, το κανάλι ισχυροποιήθηκε σημαντικά παίζοντας καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση κοινής γνώμης.

⁶⁶⁷ Miyase İknur, “Siyasal İslam’ın para ile dansı – 2”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 13 Σεπτεμβρίου 2008. Soner Yalçın, “Dünden Bugüne İsim İsim Siyasal İslam’ın Gizli Kasaları”, Εφημ. *Hürriyet* 21 Σεπτεμβρίου 2008.

⁶⁶⁸ White, *Islamist Mobilization*, σ. 135.

⁶⁶⁹ Εφημ. *Milliyet*, “Kanal 7 camilerde para toplanarak kuruldu”, 20 Σεπτεμβρίου 2008.

Η δημιουργία του ιδιωτικού τηλεοπτικού καναλιού, ήταν απλά μία από τις πολλές πτυχές της ανόδου του οικονομικού και του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία. Οι πτυχές της νέας αυτής «ισλαμικής» πραγματικότητας, έθεσαν στο επίκεντρό τους τη θρησκεία ως ένα εργαλειακό δόγμα προς την κατεύθυνση της νομιμοποίησης της οικονομικής δραστηριότητας και της κερδοφορίας, αλλά και της πολιτικής παρέμβασης. Όμως την ίδια στιγμή, η οικονομική και επιχειρηματική επέκταση της συγκεκριμένης «ισλαμικής» μερίδας της αστικής τάξης στην Τουρκία επηρέασε καθοριστικά τη συμπεριφορά του πολιτικού και κομματικού φορέα του Ισλάμ, του Κόμματος Ευημερίας. Με τη διευρυμένη πλέον επιχειρηματική δραστηριότητα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, με την συνεχώς εξελισσόμενη ενσωμάτωση των οικονομικών αυτών παραγόντων στο πολυεθνικό κεφάλαιο, αλλά και με την επικράτηση των καταναλωτικών προτύπων ακόμα και στους ισλαμικούς συμβολισμούς, δημιουργήθηκαν νέες έννοιες «μετάφρασης» του Ισλάμ που του επέτρεπαν να είναι απολύτως συμβατό με την καταξίωση εντός της καπιταλιστικής οικονομίας.

Η δημιουργία, αλλά και η σταθεροποίηση «ισλαμικών» δικτύων εκπαίδευσης, φιλανθρωπίας, επιχειρηματικής δραστηριότητας και κερδοφορίας, μάλιστα «αυτόνομων» από τον κρατικό έλεγχο και περιορισμό, αποτέλεσαν ουσιαστικά μια άλλη προοπτική εξουσίας. Αυτή η προοπτική όμως εμπλουτίστηκε από τη σταδιακή προσαρμογή των οικονομικών και πολιτικών φορέων του Ισλάμ στα ζητήματα της διαχείρισης της υφιστάμενης εξουσίας, μέσω των δήμων ή της κυβέρνησης και όχι μιας άλλης «ισλαμικής» εξουσίας. Συνεπώς, όλοι αυτοί οι παράγοντες προτιμούσαν να μετατρέπουν τις διεκδικήσεις τους αφού έβλεπαν «δια ζώσης» τα πλεονεκτήματα και τις δυσκολίες της υφιστάμενης εξουσιαστικής δομής, ενώ την ίδια στιγμή η αυξανόμενη κερδοφορία και ενσωμάτωση τους ανάγκαζε να προσμετρούν περισσότερο το οικονομικό και πολιτικό «ρίσκο».

Σε αυτό το πλαίσιο δεν ήταν καθόλου τυχαίες οι διαφωνίες που προέκυπταν ανάμεσα στο συγκεκριμένο δίκτυο της «ισλαμικής» πραγματικότητας της δεκαετίας του 1990. Διαφωνίες προέκυψαν τόσο μεταξύ του Κόμματος Ευημερίας και διαφόρων θρησκευτικών αδελφοτήτων⁶⁷⁰, όσο και με τον «ισλαμικό» σύνδεσμο

⁶⁷⁰ M. Emin Yaşar, “Dergâh’tan Parti’ye, Vakıf’tan Şirket’e. Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü. İskenderpaşa Cemaati”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 338.

επιχειρηματιών MÜSİAD⁶⁷¹ και αφορούσαν περισσότερο στην έστω και μειωμένη επιμονή του κόμματος για κρατική παρέμβαση στην οικονομία. Ο τότε Πρόεδρος του MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, τόνιζε χαρακτηριστικά ότι από ένα σημείο και μετά οι επιχειρηματίες αντιμετώπιζαν με κριτική προσέγγιση το πρόγραμμα της «Δίκαιης Τάξης» του Κόμματος Ευημερίας και αναζητούσαν μια πολιτική ομάδα περισσότερο δεσμευμένη στις αξίες της ελεύθερης αγοράς⁶⁷². Οι σημαντικές αυτές διαφωνίες οδήγησαν στη σταδιακή διαφοροποίηση εντός του ευρύτερου ισλαμικού κινήματος και στην εμφάνιση στελεχών που επιζητούσαν την ανανέωση στις πολιτικές επιδιώξεις του Κόμματος Ευημερίας.

Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση χαρακτηρίστηκε από την παρουσία δύο πολιτικών τάσεων. Η μία τάση ήταν συσπειρωμένη κυρίως γύρω από το πρόγραμμα της «Δίκαιης Τάξης» και διεκδικούσε ένα βαθμό προστατευτικής πολιτικής από το κράτος έναντι του μεγάλου κεφαλαίου. Η δεύτερη τάση, η ανανεωτική, συσπειρώθηκε στους κόλπους του MÜSİAD και διεκδικούσε περισσότερη ενσωμάτωση στην παγκόσμια οικονομία, καθώς και την πλήρη απελευθέρωση των αγορών⁶⁷³. Η κοινή στόχευση αυτών των τάσεων για εξουσία, έστω και προσωρινά, συνέβαλε στη συγκατοίκησή τους εντός του Κόμματος Ευημερίας. Ουσιαστικά, οι ανανεωτές διεκδικούσαν την εγκατάλειψη της σκληρής «ισλαμικής γραμμής» και την μετακίνηση προς τη συντηρητική κεντροδεξιά της Τουρκίας⁶⁷⁴. Στα ίδια πλαίσια φυσικά δεν άργησαν να εμφανιστούν και οι αναζητήσεις για μια νέα ηγεσία που θα εξέφραζε τις διεκδικήσεις των επιχειρηματικών κύκλων για μεγαλύτερη συναίνεση με τους κρατικούς θεσμούς και σταθερότητα στην οικονομία. Το πρόσωπο του Ταγίπ Έρντογαν αναδείχθηκε δειλά δειλά σε μια ανανεωτική πολιτική μορφή που μπορούσε να αναλάβει το βάρος της μετακίνησης του πολιτικού Ισλάμ προς την κεντροδεξιά, γεγονός που αντιμετώπισε φυσικά την αντίδραση του «φυσικού παραδοσιακού

⁶⁷¹ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 563.

⁶⁷² Gümüşçü, “Economic Liberalization”, σ. 11.

⁶⁷³ Güven Bakirezer, Yücel Demirel, “AK Parti’nin Sosyal Siyaseti”, İlhan Uzel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilançosu*, Ankara 2009, σ. 155.

⁶⁷⁴ Ένα σημαντικό παράδειγμα της εποχής ήταν ο Nureddin Nebati, επιχειρηματίας και μέλος του συνδέσμου MÜSİAD, ο οποίος αρθρογράφησε και έθεσε από το 1992 την πολιτική άποψη ότι το Κόμμα Ευημερίας θα έπρεπε να μετατραπεί σε ένα μαζικό συντηρητικό κόμμα, αφού σε αντίθετη περίπτωση θα κατέληγε στην περιθωριοποίηση. Βλ. στο Şebnem Gümüşçü, Deniz Sert, “The Power of the Devout Bourgeoisie: The Case of the Justice and Development Party in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 45/6 (2008) 962.

ηγέτη» Έρμπακαν⁶⁷⁵. Ουσιαστικά εκείνο που αντιλήφθηκαν οι ανανεωτές εντός του Κόμματος Ευημερίας από την πορεία των εξελίξεων, ήταν η διαφοροποιημένη πλέον βάση του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία με την παρουσία και το δυναμισμό των οργανωμένων Μουσουλμάνων κεφαλαιοκρατών και των συμφερόντων τους⁶⁷⁶.

Αυτές οι εξελίξεις συνιστούσαν παράλληλα και μια κρυφή δύναμη αλλαγών εντός του Κόμματος Ευημερίας, οι οποίες εκφράστηκαν σε επίπεδο νέων αντιλήψεων και πολιτικών θέσεων καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Σε πολιτικό, ιδεολογικό και οργανωτικό επίπεδο, οι αλλαγές που υιοθέτησε το Κόμμα Ευημερίας υπό την πίεση της συμμαχίας ανανεωτών και επιχειρηματικών κύκλων, εκφράστηκαν από μια προσπάθεια για μετατροπή του από ένα κόμμα θρησκευτικής αντίδρασης σε ένα μαζικό κόμμα των θρησκευόμενων⁶⁷⁷. «Δεν είμαστε οπισθοδρομικοί, είμαστε προοδευτικοί και υποστηρίζουμε την αλλαγή»⁶⁷⁸, αναγκάστηκε να βροντοφωνάξει ο ηγέτης του κόμματος υπογραμμίζοντας, έστω και ασυνείδητα, τη ροπή των νέων αντιλήψεων εντός του πολιτικού Ισλάμ. Για παράδειγμα, οι προεκλογικές εκστρατείες του κόμματος σταδιακά εμπλουτίζονταν με νέα στοιχεία, όπως ήταν η γυναικεία παρουσία τόσο στο προπαγανδιστικό υλικό, όσο και στην πρακτική δουλειά του κόμματος ή όπως ήταν η ένταξη νέων σύγχρονων θεμάτων επικοινωνίας με τους ψηφοφόρους, όπως τα περιβαλλοντικά ζητήματα⁶⁷⁹. Ο ίδιος ο ηγέτης του κόμματος άλλωστε δεν έδειχνε να απομακρύνεται από το προφίλ ενός ισλαμιστή «γιατί» με τα πανάκριβα κοστούμια και τις ιταλικές γραβάτες. Σκανδαλώδης μάλιστα χαρακτηρίστηκε ο γάμος που οργάνωσε ο Έρμπακαν για την κόρη του στο πολυτελέστατο ξενοδοχείο Sheraton της Κωνσταντινούπολης, κάτι που έγινε θέμα στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων⁶⁸⁰.

Η επισημοποίηση της μεγάλης επιρροής του ισλαμικού κεφαλαίου και των ανανεωτών εντός του πολιτικού Ισλάμ, φάνηκε ακόμα πιο καθαρά στο τέταρτο

⁶⁷⁵ Fehmi Çalmuk, Ruşen Çakır, *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, İstanbul 2001, σσ. 130-133 και σ. 145.

⁶⁷⁶ Gümüşçü, Sert, “Devout Bourgeoisie”, σ. 962. Για μια λεπτομερή περιγραφή αυτών των αντιλήψεων στους ανανεωτές, βλ. στο Mustafa Karaalioğlu, *Hilal ve Ampul. Fazilet'ten Saadet ve AK Parti'ye bir Hareketin Öyküsü*, İstanbul 2001.

⁶⁷⁷ Ahmet Taner Kışlalı, “Türkiye’de Humeyni olmaz ancak Erbakan olur”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 2 Φεβρουαρίου 1994.

⁶⁷⁸ Oral Çalışlar, Halil Nabil, “Kurultay öncesi Refah Partisi”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 9 Οκτωβρίου 1993.

⁶⁷⁹ Oral Çalışlar, “R.P nereden nereye”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 22 Απριλίου 1994.

⁶⁸⁰ White, *Islamist Mobilization*, σ. 143.

συνεδριό του Κόμματος Ευημερίας, στις 10 Οκτωβρίου 1993. Ήδη λίγο πριν από το συνέδριο, η διαφοροποίηση της κοινωνικής σύνθεσης της βάσης του κόμματος ήταν σχεδόν ξεκάθαρη, αφού πλέον υπήρχε «ένα μέρος του, που έκανε δουλειές και επιχειρήσεις με το Αζερμπαϊτζάν, το Τουρκμενιστάν, το Κιργιστάν, ακόμα και με τη Γερμανία»⁶⁸¹. Στην εισαγωγική του ομιλία στο συγκεκριμένο συνέδριο, ο Έρμπακαν ανέφερε πως το Κόμμα Ευημερίας «δεν ήταν ένα κόμμα του αδιάλλακτου κρατισμού», ενώ παράλληλα τόνισε την αναγκαιότητα όπως το κράτος αποτραβηχτεί από την οικονομία και δώσει τη θέση του στον ιδιωτικό τομέα. Ο ηγέτης του κόμματος υπογράμμισε εμφαντικά πως «το πραγματικό και μοναδικό κόμμα του ιδιωτικού τομέα και της ελεύθερης αγοράς είναι το Κόμμα Ευημερίας»⁶⁸². Η αλλαγή που ήδη επήλθε στην οικονομική και τεχνολογική υποδομή της χώρας αποτέλεσε τη δυναμική «ευθυγράμμισης» του κόμματος με τη νέα κατάσταση πραγμάτων. Μερικά χρόνια μετά, το 1996 κατά το πέμπτο συνέδριο του Κόμματος Ευημερίας, έγινε το μεγάλο άνοιγμα προς την τουρκική κεντροδεξιά. Χαρακτηριστικά, ο Έρμπακαν ισχυρίστηκε πως το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας είχε ολοκληρώσει την αποστολή του, μεταφέροντας με αυτό τον τρόπο ένα σαφέστατο μήνυμα διεύρυνσης του δικού του κόμματος προς τον κεντρώο χώρο. Σε μια συμβολική κίνηση μάλιστα το Κόμμα Ευημερίας ενέταξε στις τάξεις του τον Αϊντίν Μεντερές (Aydın Menderes), γιο του τέως Πρωθυπουργού και ηγέτη της τουρκικής κεντροδεξιάς⁶⁸³.

Η προσπάθεια μετακίνησης του Κόμματος Ευημερίας προς την τουρκική κεντροδεξιά ως μια συνέπεια των εσωτερικών πιέσεων που ένιωθε από την αναδυόμενη «ισλαμική» αστική τάξη, έμεινε ημιτελής. Η ραγδαία άνοδος του πολιτικού Ισλάμ και η κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας για πρώτη φορά, αλλά και η αμφισβήτηση της οικονομικής παντοκρατορίας της κοσμικής ελίτ από τους νέους Μουσουλμάνους επιχειρηματίες, προκάλεσαν την αντίδραση του κεμαλικού κατεστημένου. Μια αντίδραση που έφτασε ακόμα και στα μικροαστικά στρώματα των μεγαλουπόλεων, τα οποία ένιωθαν «να απειλείται ο σύγχρονος κεμαλικός τρόπος ζωής»⁶⁸⁴. Αποκορύφωμα της επίθεσης ενάντια στον «ισλαμικό κίνδυνο-απειλή για

⁶⁸¹ Doğan, “İslamcı Sermayenin”, σ. 293.

⁶⁸² Şen, *AKP*, σσ. 68-69.

⁶⁸³ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 570.

⁶⁸⁴ Ο «κεμαλικός παροξυσμός» της περιόδου εκφράστηκε, μεταξύ άλλων, με την αύξηση των αφισών του Ατατούρκ σε μαγαζιά των μεγαλουπόλεων, καθώς και στις αποκαλύψεις που έκαναν λόγο για προσχεδιασμένο κάλεσμα των φοιτητών Πανεπιστημίων της Κωνσταντινούπολης για να τοποθετηθούν πορτρέτα του Ατατούρκ στις αίθουσες διδασκαλίας. Βλ. White, *Islamist Mobilization*, σ. 55.

την κοσμικότητα» του κράτους, ήταν η έναρξη της εμπνευσμένης από τον στρατό «διαδικασίας της 28ης Φεβρουαρίου» του 1997.

Ο όρος «διαδικασία της 28ης Φεβρουαρίου», ήταν ο όρος που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την περίοδο που άρχισε μετά τις αποφάσεις του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας την συγκεκριμένη ημερομηνία και που στόχο είχε την ανατροπή της κυβέρνησης Έρμπακαν. Το πραξικόπημα του 1997, το οποίο ονομάστηκε από κάποιους «μεταμοντέρνο», είχε στόχο την ολοκληρωτική αποδυνάμωση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ και την παραίτηση του Έρμπακαν, διαμέσου της επιβολής μιας στρατιωτικής διοίκησης με «πολιτική όψη»⁶⁸⁵. Δηλαδή να δίνεται η εντύπωση ότι η δημοκρατική λειτουργία του κράτους συνεχίζεται. Η εντύπωση αυτή θα διασφαλιζόταν υποτίθεται με τη συμμετοχή στην εκστρατεία εναντίον του πολιτικού Ισλάμ, των «κοσμικών» επιχειρηματικών κύκλων, κάποιων ΜΜΕ, καθώς και διαφόρων κεμαλικών οργανώσεων της «κοινωνίας των πολιτών». Τελική επιδίωξη ήταν η εξουδετέρωση της κοινωνικής δυναμικής των μικρομεσαίων και μεγάλων «ισλαμικών» επιχειρηματικών κύκλων που στο παρελθόν εξέφραζαν την πολιτική τους στήριξη σε κόμματα της κεντροδεξιάς, αλλά η ενδυνάμωσή τους έφερε στο προσκήνιο την αυτόνομη οργάνωση και πολιτική τους έκφραση διαμέσου των κομμάτων του ισλαμικού Κινήματος Εθνικής Άποψης⁶⁸⁶.

Σύμφωνα με τις αποφάσεις του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας στις 28 Φεβρουαρίου 1997 «η κοσμικότητα δεν είναι μόνο η εγγύηση του καθεστώτος, αλλά την ίδια στιγμή είναι εγγύηση της δημοκρατίας, της κοινωνικής γαλήνης και τρόπος ζωής»⁶⁸⁷. Συνεπώς, ο στρατός φρόντισε να επαναβεβαιώσει την ελεγχόμενη από αυτόν διεύρυνση της έννοιας της κοσμικότητας και να την καταστήσει προϋπόθεση της ίδιας της δημοκρατίας, «αποβάλλοντας» ως αντιδημοκρατικές όσες δυνάμεις δεν ήταν κοσμικές. Ακόμα και η Ε.Ε αποτέλεσε πηγή νομιμοποίησης της πιο πάνω έννοιας της κοσμικότητας με την ανακοίνωση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας να υπογραμμίζει ότι «σε μια περίοδο που η Τουρκία επιδιώκει να καταστεί υποψήφιο προς πλήρη ένταξη μέλος στην Ε.Ε, οι προσπάθειες που στρέφονται κατά του

⁶⁸⁵ Bekir Berat Özipek, “28 Şubat ve İslamcılar”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 640.

⁶⁸⁶ www.setav.org, “Turuncu Dergisinin 28 Şubat Sürecinin Yıldönümü Dolaysıyla SETA Araştırmacısı Hatem Ete ile Gerçekleştirdiği Röportaj” [Είσοδος στις 26 Φεβρουαρίου 2009].

⁶⁸⁷ www.mgk.goc.tr/Turkce/basinbildiri1997/28subat.html, *Ανακοίνωση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, 28 Φεβρουαρίου 1997*, [Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2009].

κοσμικού χαρακτήρα της, μόνο ζημιά προκαλούν»⁶⁸⁸. Η σημαντικότερη όμως διάσταση της «διαδικασίας» ανατροπής του Έρπακαν ήταν η επισημοποίηση της αλλαγής ιεράρχησης των «απειλών» ενάντια στην εδαφική ακεραιότητα και ανεξαρτησία της Τουρκίας. Με το πραξικόπημα του 1997, η «θρησκευτική οπισθοδρόμηση», δηλαδή το πολιτικό Ισλάμ στο ιδεολογικό πλαίσιο του στρατού, είχε καταστεί η πρώτη και σημαντικότερη απειλή, πιο σημαντική ακόμα και από το κουρδικό ένοπλο κίνημα του PKK⁶⁸⁹. Έτσι κάτω από την πολιτική πίεση που προκάλεσε η εκστρατεία στρατού, TÜSİAD και κάποιων ΜΜΕ, κυρίως μέσα από τις καθημερινές «ενημερώσεις» για την πορεία της θρησκευτικής οπισθοδρόμησης από την λεγόμενη «Ομάδα Εργασίας της Δύσης»⁶⁹⁰, η κυβέρνηση Έρπακαν παραιτήθηκε στις 18 Ιουνίου 1997. Αμέσως μετά, σχηματίστηκε κυβέρνηση από το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας του Γιλμάζ και το Κόμμα Ορθού Δρόμου της Τσιλέρ⁶⁹¹, η οποία επίσης δεν άντεξε στο χρόνο και τη θέση της στη συνέχεια πήρε η κυβέρνηση μειοψηφίας του Ετζεβίτ στις 2 Δεκεμβρίου 1998, ουσιαστικά με εντολή να οδηγήσει την Τουρκία στις πρόωρες εκλογές του Απριλίου 1999⁶⁹².

Είναι γεγονός ότι μετά το πραξικόπημα του 1997 και την εμπέδωση της «διαδικασίας του Φεβρουαρίου», δημιουργείται εκ νέου στη χώρα ένα πολιτικό πλαίσιο με κεντρικό άξονα την «εθνική ασφάλεια» και το στρατό⁶⁹³. Η Τουρκία για μια ακόμη φορά υποτάσσεται στην πολιτική επιρροή και παρέμβαση της στρατιωτικής της ηγεσίας. Μιας επιρροής που θα φέρει τα χαρακτηριστικά της ακόμα και μερικά χρόνια μετά το «μεταμοντέρνο» πραξικόπημα του 1997 σε πολύ κρίσιμα πεδία της πολιτικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα, τα σχέδια επενδύσεων για την αναδιοργάνωση του τουρκικού στρατού ήταν πολύ ψηλά στις προτεραιότητες των πολιτικών δυνάμεων και της κυβέρνησης ακόμα και μετά τις εκλογές του 1999. Οι επενδύσεις που καθορίστηκαν για τα επόμενα δέκα χρόνια έφταναν τα 150 δισεκατομμύρια δολάρια με στόχο να καταστεί η Τουρκία η κυριότερη στρατιωτική δύναμη στην ευρύτερη της περιοχή. Η στρατικοποίηση της δημόσιας πολιτικής και οικονομικής ζωής της Τουρκίας υπογραμμίστηκε χαρακτηριστικά από τον τότε

⁶⁸⁸ www.mgk.goc.tr/Turkce/basinbildiri1997/28subat.html, *Ανακοίνωση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, 28 Φεβρουαρίου 1997*, [Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2009].

⁶⁸⁹ Yavuz, “Cleansing Islam”, σ. 38.

⁶⁹⁰ Mehmet Baransu, “Darbenin gizli emirleri”, Εφημ. *Taraf*, 28 Φεβρουαρίου 1997.

⁶⁹¹ Akşin, “Siyasal Tarih”, σ. 174.

⁶⁹² Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 121.

⁶⁹³ Ahmet İnsel, “Çözüm İstemeyenler”, Εφημ. *Radikal*, 25 Νοεμβρίου 2002.

Πρέσβη της Τουρκίας στις ΗΠΑ, Μπακί Ιλκίν (Baki İlkin) ο οποίος ανέφερε ότι «Αναδιοργανώνουμε το στρατό για να έχει περισσότερη κινητικότητα και μονάδες άμεσης δράσης. Είμαστε περικυκλωμένοι από πολλές κρίσεις στα Βαλκάνια, στο Κόσσοβο, με πολλά προβλήματα στη Γεωργία και στον Καύκασο και φυσικά παρακολουθούμε τις εξελίξεις στο Ιράκ»⁶⁹⁴.

Κατά τη διάρκεια της πραξικοπηματικής «διαδικασίας» τα μέτρα καταστολής, αλλά και καταπίεσης ενάντια σε οτιδήποτε δεν εντασσόταν στο πλαίσιο του «κοσμικού» που ο στρατός και οι πολιτικοί του εκπρόσωποι καθόριζαν, έφτασαν σε κορυφαία επίπεδα με σαφείς κοινωνικές επιπτώσεις. Οι μαντηλοφορούσες γυναίκες, ως ο πιο φανερός ισλαμικός συμβολισμός στο δημόσιο χώρο, αποτέλεσαν αμέσως στόχο. Το καθεστώς έφτασε μέχρι και στο σημείο διοργάνωσης «επιχειρήσεων εκκαθάρισης» σε φροντιστήρια όπου δίδασκαν ή φοιτούσαν κοπέλες με καλυμμένο το κεφάλι κατά τα ισλαμικά πρότυπα⁶⁹⁵. Άλλες εκδιώχθηκαν από τις εργασίες τους, ενώ πολλές χιλιάδες εργαζομένων εκδιώχθηκαν από τη δημόσια υπηρεσία και το στρατό, χωρίς καμιά απόδειξη για την εμπλοκή τους σε «δραστηριότητες θρησκευτικής οπισθοδρόμησης», όπως αποκάλυπταν δικαστήρια της χώρας πολλά χρόνια μετά⁶⁹⁶. Χαρακτηριστικό είναι επίσης και το γεγονός ότι ακόμα και στα μέσα του 2001, η ηγεσία του στρατού «επαγρυπνούσε» και συνεπώς μετέφερε περισσότερη πίεση ενάντια στο Ισλάμ και τις διάφορες εκφράσεις τους. Ο στρατηγός Χουσεϊν Κιβρικλίογλου (Hüseyin Kivriklioğlu), τότε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, αναφερόμενος στην παρουσία ή όχι της θρησκευτικής οπισθοδρόμησης στη χώρα μετά το 1997, τόνισε πως «Το να φαίνεται ότι δεν υπάρχει, δε σημαίνει ότι δεν υπάρχει. Η οπισθοδρόμηση σε συγκεκριμένες περιόδους κρύβεται για να εμφανιστεί ξανά. Όμως στην Τουρκία πάντοτε και ενάντια σε κάθε είδους κίνδυνο, οι ατατουρκιστές και οι κοσμικοί θεσμοί είναι έτοιμοι να κάνουν το καθήκον τους»⁶⁹⁷. Η προσπάθεια εξουδετέρωσης του Ισλάμ από το δημόσιο χώρο με τρόπους όπως περιγράφηκαν πιο πάνω φυσιολογικά έπληξε τις σχέσεις του κράτους με τη συντηρητική κεντροδεξιά αλλά ιδιαίτερα με τις θρησκευόμενες μάζες. Έτσι, ο

⁶⁹⁴ Ahmad, *The Quest*, σ. 174.

⁶⁹⁵ Özipek, “28 Şubat”, σ. 643.

⁶⁹⁶ “Cumhuriyet için en Büyük Tehdit: 28 Şubat!”, Εφημ. *Zaman*, 28 Φεβρουαρίου 2006.

⁶⁹⁷ “Kivriklioğlu: İrtica Tehlikesi Geçmedi”, Εφημ. *Milliyet*, 14 Ιουνίου 2001.

τουρκικός στρατός μετατράπηκε για μια μερίδα των Μουσουλμάνων θρησκευόμενων ως «ο στρατός μιας προνομιάς ελίτ» και όχι του έθνους στο σύνολό του⁶⁹⁸.

Ένα από τα βασικότερα πλήγματα ενάντια στο πολιτικό Ισλάμ και τους φορείς του, ήταν η καθιέρωση της υποχρεωτικής οχτάχρονης εκπαίδευσης και η αλλαγή της βαθμολογίας για είσοδο στα Πανεπιστήμια των αποφοίτων των ιεροδιδασκαλείων. Η ανύψωση εμποδίων στην ανώτερη μόρφωση των αποφοίτων των ιεροδιδασκαλείων ήταν ακόμα μια «ευαισθησία» του κεμαλικού κατεστημένου και ιδιαίτερα του στρατού. Όπως ομολόγησε ο στρατηγός Τσεβίκ Μπίρ (Çevik Bir), ένας από τους πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος του 1997, η συνεχής ανάπτυξη των σχολείων αυτών και η προώθηση των αποφοίτων τους στα υψηλά δόματα του κράτους διαμέσου της πανεπιστημιακής μόρφωσης, διασφάλιζε το πολιτικό μέλλον των κομμάτων του Κινήματος Εθνικής Άποψης σε σημείο μάλιστα που να δημιουργείται η προοπτική για μελλοντική αυτοδυναμία του πολιτικού Ισλάμ στην Εθνοσυνέλευση⁶⁹⁹. Με αυτό τον τρόπο, οι 611 χιλιάδες μαθητές που είχαν τα ιεροδιδασκαλεία το ακαδημαϊκό έτος 1996-1997, μειώθηκαν σε 71 χιλιάδες το ακαδημαϊκό έτος 2002-2003⁷⁰⁰.

Το «μεταμοντέρνο» πραξικόπημα της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1997, θα μπορούσε να διαβαστεί και ως η προσπάθεια εξουδετέρωσης μιας μερίδας του πληθυσμού, ανερχόμενης στην κοινωνική ιεραρχία και με σαφέστατες ενδείξεις οικονομικής ενίσχυσης που την καθιστούσαν «αντι-ελίτ»⁷⁰¹ απέναντι από την «κατεστημένη ελίτ». Δηλαδή απέναντι σε εκείνη την ελίτ που στο όνομα των κεμαλικών αρχών και της κοσμικότητας απολάμβανε τα προνόμια της εξουσίας από την ίδρυση του σύγχρονου τουρκικού εθνικού κράτους και εντεύθεν. Η ξεκάθαρη υποστήριξη ενός μέρους τουλάχιστον του Συνδέσμου Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (TÜSİAD) σε μια προσπάθεια εξουδετέρωσης του πολιτικού Ισλάμ και των οικονομικών του φορέων, ήταν σε τελική ανάλυση ο αντίλαλος της ανησυχίας της «κοσμικής φράξιας» του κεφαλαίου για την κορύφωση της αμφισβήτησης της κοινωνικής ισορροπίας που χτίστηκε ήδη από τις προηγούμενες δεκαετίες με πρωταγωνίστρια την κοσμική ελίτ

⁶⁹⁸ Yavuz, "Cleansing Islam", σ. 39.

⁶⁹⁹ "2005'te Yüzde 65 Oy Alacaklar' Tahmini", Εφημ. *Taraf*, 28 Φεβρουαρίου 2009.

⁷⁰⁰ Çakır, Bozan, Talu, *İmam Hatip Liseleri*, σσ. 70-71. Akşit, Coşkun, "Türkiye'nin Modernleşmesi", σ. 401. Çakmak, "Pro-Islamic", σ. 838.

⁷⁰¹ Nilüfer Güle, "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", *Middle Eastern Journal*, 51/1 (1997) 36.

της Τουρκίας. Η ανησυχία των υποστηρικτών του πραξικοπήματος προήλθε από την ενδυνάμωση του ισλαμικού δικτύου, το οποίο λειτουργούσε και ως πηγή ενίσχυσης του λεγόμενου ισλαμικού κεφαλαίου, γεγονός που αύξανε συνεχώς την κοινωνική του παρέμβαση διαμέσου των αδελφοτήτων, των ιεροδιδασκαλείων, των ιδιωτικών Πανεπιστημίων, καθώς και των δικτύων θρησκευτικής φιλανθρωπίας⁷⁰². Τα δεδομένα αυτά σε συνδυασμό με την ενίσχυση της οργανωτικής δομής του συνδέσμου MÜSİAD, μαρτυρούσαν ότι στην Τουρκία της δεκαετίας του 1990 υπήρχε μια καλά οργανωμένη, υπόγεια οικονομική βάση του «πράσινου» κεφαλαίου και συνεπώς ένα δίκτυο πολιτικής επιρροής, ικανό να διαταράξει της μέχρι τότε κατεστημένες ισορροπίες των ολιγοπωλίων και μονοπωλίων της «κοσμικής» Τουρκίας.

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το «μεταμοντέρνο» πραξικόπημα έθεσε στο επίκεντρό του την τουρκική οικονομία και την προστασία των ταξικών συμφερόντων των «λευκών Τούρκων» (Beyaz Türkler)⁷⁰³. Η έντονη προσπάθεια αποκλεισμού των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών από τη διαδικασία μεγάλων ιδιωτικοποιήσεων που επιβλήθηκαν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, αποτέλεσε ένδειξη των ταξικών κινήτρων της «διαδικασίας της 28^{ης} Φεβρουαρίου»⁷⁰⁴. Ήδη από τον Ιούνιο του 1996, το Συμβούλιο Κεφαλαιαγοράς (Sermaye Piyasa Kurulu) της Τουρκίας πήρε μέτρα εναντίον του ομίλου εταιρειών Κόμπασσαν, όπως η απαγόρευση μεταβίβασης κεφαλαίων σε τρίτους και το πάγωμα καταθέσεων. Παράλληλα, στα πλαίσια των εκθέσεων της «Ομάδας Εργασίας της Δύσης», αποκαλύπτονταν οι σχέσεις διαφόρων εταιρειών με τα ισλαμικά τάγματα και τις αδελφότητες⁷⁰⁵. Το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας δεν δίστασε ακόμα και να δημιουργήσει «μαύρες λίστες» εταιρειών-μελών του συνδέσμου MÜSİAD με στόχο τον αποκλεισμό τους από προσφορές του τουρκικού στρατού⁷⁰⁶, ενώ στα αμέσως επόμενα χρόνια διορίζονταν εισαγγελείς με

⁷⁰² Doğan, “İslamci Sermayenin”, σ. 297.

⁷⁰³ Η συζήτηση περί «Λευκών Τούρκων» είναι πολύ μεγάλη και εντάθηκε ιδιαίτερα κατά τη δεκατία του 1990 στην Τουρκία. Ο όρος αυτός έχει πολλαπλό περιεχόμενο. Εκείνο όμως που κυριαρχεί είναι το κοινωνικό του, με το οποίο «Λευκοί» είναι οι Τούρκοι αστοί των μεγαλουπόλεων της Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης και Άγκυρας. Δηλαδή η κοσμική μερίδα της τουρκικής αστικής τάξης. Σε αυτή την περίπτωση, «Νέγροι Τούρκοι» είναι όσοι δεν ανόικουν σε αυτή την κατηγορία. Λεπτομέρειες για τη συγκεκριμένη συζήτηση στην Τουρκία βλ. Άρης Απαντζής, *Ποια Τουρκία;*, Αθήνα 2008, σσ. 323-333.

⁷⁰⁴ Yavuz, “Cleansing Islam”, σ. 38.

⁷⁰⁵ Μάζης, *Ισλαμικά τάγματα*, σσ. 250-251.

⁷⁰⁶ Μερικές από τις εταιρείες που καταγράφηκαν στη «μαύρη λίστα» του στρατού ήταν οι Kombassan, Ülker, Yimpaş, İhlas, Albayrak, Gümüş Soba, İpek Mobilya. Για μια πιο λεπτομερή καταγραφή βλ.

εντολές ερευνών ενάντια σε ισλαμικές δημοσιεύσεις και ισλαμικά φιλανθρωπικά ιδρύματα⁷⁰⁷. Μάλιστα, η Εισαγγελία των Δικαστηρίων Κρατικής Ασφάλειας (Devlet Güvenlik Mahkemesi) κινήθηκε νομικά εναντίον του Προέδρου του MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, για μια ομιλία του σε συγκέντρωση του συνδέσμου, στην οποία επέκρινε τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής οκτάχρονης εκπαίδευσης ως «μέτρο για πέρασμα στην άθρησκη ζωή»⁷⁰⁸. Η συγκεκριμένη υπόθεση τελικά έκλεισε λόγω της κατάργησης των συγκεκριμένων δικαστηρίων, όμως το πολιτικό της «τραύμα» παρέμεινε οριστικά για το σύνδεσμο των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών. Η πίεση που δέχτηκε το λεγόμενο πράσινο κεφάλαιο ήταν τέτοια, που αναγκάστηκε να οδηγηθεί στην παραοικονομία με στόχο να προστατευθεί και να επιβιώσει. Με αυτό τον τρόπο, οι καταθέσεις και τα «κομποδέματα» μιας μεγάλης μάζας θρησκευόμενων Τούρκων, δεν είχαν το «δικό τους» νόμιμο περιβάλλον να επενδυθούν, στερώντας από την οικονομία της χώρας ένα σημαντικό κεφάλαιο⁷⁰⁹.

Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της εκστρατείας ενάντια στο πολιτικό Ισλάμ, τουλάχιστον αναφορικά με το «τυπικό της μέρος», ήταν η απαγόρευση λειτουργίας του Κόμματος Ευημερίας, καθώς και η απαγόρευση της πολιτικής δραστηριότητας του Έρπακαν, απόφαση που λήφθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο στις 11 Ιανουαρίου 1998. Ο Εισαγγελέας Βουράλ Σαβάς (Vural Savaş), επικεφαλής της υπόθεσης εναντίον του Κόμματος Ευημερίας, τόνιζε πως «κανένα κόμμα δεν αξίζει να απαγορευτεί από το δικαστήριο τόσο, όσο το Κόμμα Ευημερίας»⁷¹⁰.

3. Μια σύντομη διαδρομή των νέων αναζητήσεων στο πολιτικό Ισλάμ: Η ίδρυση, η διάσπαση και το κλείσιμο του Κόμματος Αρετής

Το πραξικόπημα του 1997 μπορεί να επανέφερε την αυταρχικότητα της πολιτικής παρέμβασης του στρατού, της γραφειοκρατίας και ενός μέρους της αστικής τάξης στην Τουρκία εναντίον του πολιτικού Ισλάμ, όμως ακριβώς αυτή η αυταρχικότητα

στο Ji-Hyang Jang, *Taming Political Islamists by Islamic Capital: The Passions and the Interests in Turkish Islamic Society*, The University of Texas, August 2005, Διδακτορική Διατριβή, σ. 203.

⁷⁰⁷ Η εφημερίδα *Hürriyet*, μια από τις «ναυαρχίδες» του κεμαλικού Τύπου στην Τουρκία, έδωσε με χαρακτηριστικό τίτλο την απόφαση για διορισμό εισαγγελέων με τις προαναφερθείσες «ειδικές» εντολές: «Τελεσίγραφο Δημοκρατίας». “Demokrasi Muhtırası”, Εφημ. *Hürriyet*, 31 Μαρτίου 2001.

⁷⁰⁸ Doğan, “İslamcı Sermayenin”, σ. 301.

⁷⁰⁹ “Meraklılar için Darbe Ekonomisi”, Εφημ. *Zaman*, 28 Φεβρουαρίου 2010.

⁷¹⁰ Karaman, Aras, “Civil Society”, σσ. 39-40.

και η πίεση που στιγμάτισε το πολιτικό και οικονομικό γίνεσθαι της χώρας στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, αποτέλεσε ταυτόχρονα και έναν από τους καθοριστικότερους παράγοντες για μια γενικότερη αλλαγή. Η κοινωνική διαφοροποίηση που εμφανίστηκε στα πλαίσια του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, σε συνδυασμό με την καταδίωξή του, ήταν τελικά καθοριστικοί παράγοντες των ευρύτερων κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών, οι οποίες θα έφερναν στο προσκήνιο νέες δυνάμεις και αντιλήψεις. Ο Φεβρουάριος του 1997 απλά επιτάχυνε αυτές τις διαδικασίες.

Ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία των στρατιωτικών πραξικοπημάτων της σύγχρονης Τουρκίας, καταγράφηκε μια λαϊκή «σιωπηλή», αλλά ταυτόχρονα και μαζική καταδίκη της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1997. Εκδηλώσεις από διάφορες εθελοντικές οργανώσεις, όπως η ανθρώπινη «αλυσίδα της ειρήνης για τη μαντίλα», ή τα μαζικά μποϊκοτάζ προϊόντων μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων που πήραν θέση στο πλευρό του στρατού και η παράλληλη αύξηση της ζήτησης των καταναλωτικών προϊόντων από τις «ισλαμικές» εταιρείες⁷¹¹, αποτέλεσαν εκφράσεις της λαϊκής απαίτησης για μια πιο δημοκρατική Τουρκία. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η καταδίωξη των «ισλαμικών» επιχειρήσεων από το πραξικοπηματικό καθεστώς του 1997, εκφράστηκε και διαμέσου του καταρτισμού «μαύρων λιστών» στις οποίες καταγράφονταν οι «ύποπτες» αυτές εταιρείες. Η καταδίωξη αυτή έφερε τελικά τα αντίθετα αποτελέσματα, αφού δημιουργήθηκε μια σιωπηλή στήριξη προς τα προϊόντα αυτών των επιχειρήσεων. Ο Αλί Μπαϊράμογλου (Ali Bayramoğlu), ο δεύτερος Πρόεδρος του MÜSİAD⁷¹², περιέγραψε τις λίστες αυτές ως εξής: «Σε μια στιγμή εμφανίστηκαν μπροστά μας και οι μαύρες λίστες, οι λεγόμενες black list. Εκείνη την περίοδο στέλναμε ο ένας στον άλλο αυτές τις λίστες, στις οποίες υπήρχαν τα ονόματα των εταιρειών μας. Με τη δημοσιοποίηση αυτών των λιστών, οι πωλήσεις μας αυξάνονταν άμεσα»⁷¹³. Δηλαδή, σταδιακά και με αφορμή το βαθύτερο ταξικό περιεχόμενο του πραξικοπήματος του 1997, οι ισλαμικές αναφορές όπως η μαντίλα ή και τα προϊόντα μιας «πράσινης» εταιρείας, μετατρέπονται σε σύμβολα αναζήτησης

⁷¹¹ Özipek, “28 Şubat”, σ. 646.

⁷¹² Ο Αλί Μπαϊράμογλου γεννήθηκε το 1958 στην πόλη Ρίτζε στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Αποφοίτησε από την Οικονομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης. Δραστηριοποιήθηκε επαγγελματικά στους τομείς των τροφίμων και των μεταλλευμάτων. Είναι ιδιοκτήτης της εταιρείας παραγωγής τσαγιού Prensler Çay, η οποία μέχρι και το 2004 είχε ετήσιο τζίρο 15 εκατομμύρια δολάρια και εργοδοτούσε 230 άτομα. Βλ. “Muhafazakâr MÜSİAD Metroseksüel olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004.

⁷¹³ “Muhafazakâr MÜSİAD Metroseksüel olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004.

μιας νέας πιο ομαλοποιημένης κοινωνικό-οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης της Τουρκίας. Ακόμα και μια μερίδα της τουρκικής «κοσμικής» διανοήσης παίρνει θέση ενάντια στο στρατό και το πραξικόπημα, καταδικάζει τη συνεργασία μερίδας των ΜΜΕ με τις αυταρχικές επιλογές της κεμαλικής ελίτ και ταυτίζεται με τις αναζητήσεις για την αλλαγή στην Τουρκία⁷¹⁴. Το γεγονός αυτό είχε τη δική του μεγάλη σημασία αφού αποτέλεσε μια συγκεκριμένη τομή: η σχέση στρατού και διανοήσης έπαψε να είναι οργανική, έπαψε να θεωρείται μια φυσική συμμαχία και συνεπώς μέσα από τη διαδικασία του πραξικοπήματος, ο παραδοσιακός συνασπισμός της κεμαλικής εξουσίας του στρατού, της γραφειοκρατίας, μέρους της αστικής τάξης και των διανοουμένων, δέχτηκε σημαντικά πλήγματα.

Οι νέες αναζητήσεις που εμφανίστηκαν στην τουρκική κοινωνία μετά το πραξικόπημα του 1997, άγγιξαν όπως ήταν αναμενόμενο και το ζήτημα της περαιτέρω εμβάθυνσης των αλλαγών εντός του πολιτικού Ισλάμ. Οι διαφοροποιήσεις που βγήκαν στην επιφάνεια κατά τη δεκαετία του 1990, μετατράπηκαν σε βαθιές ιδεολογικές μετακινήσεις στις απαρχές του νέου αιώνα⁷¹⁵. Το πραξικόπημα και τα τραύματα που άφησε πίσω του, έγιναν η αφορμή για την επιτάχυνση των εσωτερικών διεργασιών στο χώρο του πολιτικού Ισλάμ και της δημιουργίας των προοπτικών για την ενδυνάμωση της πτέρυγας των ανανεωτών⁷¹⁶. Η εμπειρία του πραξικοπήματος, αλλά και της οικονομικής κρίσης που ακολούθησε, ανάγκασαν τους Μουσουλμάνους επιχειρηματίες να κατανοήσουν το ρίσκο που εμπεριείχε για το οικονομικό τους μέλλον, μια πιθανή συνέχιση των πολιτικών του Έρμπακαν. Φαίνεται να κατανόησαν ότι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους περνούσε μέσα από την αποδοχή ενσωμάτωσής τους στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, μέσα από μια νέα βάση διαλόγου με το κεμαλικό κατεστημένο, αλλά και με το δυτικό κόσμο, δηλαδή κάποια χαρακτηριστικά που δεν μπορούσε να ικανοποιήσει το παραδοσιακό πολιτικό Ισλάμ⁷¹⁷. Η μετατροπή των οικογενειακών μικρομεσαίων επιχειρήσεων της Ανατολίας, σε μεγάλους ομίλους εταιρειών, η αλλαγή στις καταναλωτικές συνήθειες

⁷¹⁴ Kahraman, *Yapısal Analizi*, τ. 1, σ. 231.

⁷¹⁵ Özipek, “28 Şubat”, σ. 644.

⁷¹⁶ Gümüşçü, Sert, “Devout Bourgeoisie”, σ. 961.

⁷¹⁷ İlhan Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün”, σ. 18.

της «ισλαμικής» μερίδας της αστικής τάξης και οι νέες οικονομικές της στρατηγικές, ήταν στοιχεία που συνέβαλαν και στην αλλαγή των πολιτικών τους στόχων⁷¹⁸.

Οι υποστηρικτές της ανανέωσης εντός του Κόμματος Ευημερίας «παραδειγματίστηκαν» από τις συνέπειες του πραξικοπήματος του 1997 και της συγκρουσιακής πολιτικής του Έρμπακαν. Με λίγα λόγια, η εντεκάμηνη διακυβέρνηση του Κόμματος Ευημερίας με τη συνεργασία του Κόμματος του Ορθού Δρόμου, ήταν μια σημαντική διαδικασία επανεξέτασης και κριτικής ανάλυσης των πολιτικών στόχων και θέσεων για ολόκληρο το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ, ιδιαίτερα όμως για την μερίδα των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών. Αυτά τα στρώματα συνειδητοποίησαν ότι η τουρκική κοινωνία δεν ήταν ένα ομοιογενές σύνολο, κάτι το οποίο ανάγκαζε σε περαιτέρω μετριοπάθεια στην πολιτική δράση⁷¹⁹. Οι ανανεωτές εντός του κόμματος ήταν άτομα νεαρότερης ηλικίας, μορφωμένα, προερχόμενα από ένα μικροαστικό κοινωνικό περίγυρο⁷²⁰, οι οποίοι διεκδικούσαν να «ανεβούν τα σκαλιά της κοινωνικής και οικονομικής ιεραρχίας», αμφισβητώντας το παραδοσιακό ισλαμικό πρόγραμμα της «Δίκαιης Τάξης» και επιδιώκοντας την ενσωμάτωσή τους στην ίδια την παγκοσμιοποίηση του καπιταλισμού⁷²¹.

Το ίδιο το πραξικόπημα αποτέλεσε ένα σύνολο εξωτερικών αφορμών και πιέσεων προς το πολιτικό Ισλάμ και έσπρωξε την ανανεωτική πτέρυγα, αλλά και όλη τη δυναμική που εκπροσωπούσε σε αλλαγές πολιτικών προσεγγίσεων σε σημαντικά μάλιστα ζητήματα όπως ήταν η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε). Η Ε.Ε με τη σειρά της άρχισε να μετατρέπεται σε ένα «εργαλείο» άμυνας των ανανεωτών έναντι των πιέσεων του «κεμαλικού στρατοπέδου»⁷²², αλλά και σε μια δυναμική για την επιβολή αλλαγών εντός του ίδιου του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ. Καθόλου τυχαία η απόφαση του ΕΔΑΔ, η οποία τόνιζε ότι η απαγόρευση του Κόμματος Ευημερίας «θα μπορούσε να θεωρηθεί προστασία της δημοκρατικής κοινωνίας»⁷²³. Πλέον η ίδια η Ευρώπη, διαμέσου των θεσμών της, καθόριζε τα πλαίσια της αναγκαιότητας για ένα πιο «ευρωπαϊκό», «δυτικόστροφο» και ανανεωμένο πολιτικό Ισλάμ στην Τουρκία. Η

⁷¹⁸ Gümüşçü, “Economic Liberalization”, σ. 11.

⁷¹⁹ Ümit Cizre, Menderes Cinar, “Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of February 28 Process”, *The South Atlantic Quarterly*, 102-2/3 (2003) 317.

⁷²⁰ Jang, *Taming Political*, σ. 104.

⁷²¹ White, *Islamist Mobilization*, σ. 132.

⁷²² Şaban Taniyıcı, “Transformation of Political Islam in Turkey: Islamists Welfare’s Pro-EU Turn”, *Party Politics*, 9/4 (2003) 472.

⁷²³ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σ. 88.

ίδια η Ευρώπη και οι θεσμοί της μετατράπηκαν σε ένα «εξωτερικό άξονα» πιέσεων προς το ίδιο το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ, αλλά και γενικότερα για ολόκληρο το τουρκικό πολιτικό σύστημα⁷²⁴.

Η νέα προσπάθεια του πολιτικού Ισλάμ σφραγίστηκε από την ίδρυση του Κόμματος Αρετής (Fazilet Partisi), στις 17 Δεκεμβρίου 1997, αφού ήταν πλέον ξεκάθαρο ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο θα απαγόρευε τη λειτουργία του Κόμματος Ευημερίας. Στις 14 Μαΐου 1998, Πρόεδρος του νέου κόμματος εκλέγηκε ο στενός συνεργάτης του Έρμπακαν και στέλεχος της παραδοσιακής πτέρυγας, Ρετζιάϊ Κουτάν (Recai Kutan)⁷²⁵. Το κόμμα απέκτησε σχεδόν αμέσως εκπροσώπηση στην Εθνοσυνέλευση με 146 βουλευτές, εκπροσώπηση που προήλθε από τη μετακίνηση των βουλευτών του Κόμματος Ευημερίας, καθώς και βουλευτών από άλλα κόμματα, όπως ο Αλί Τζιοσκούν (Ali Coşkun) και ο Τζεμίλ Τσιτσέκ (Cemil Çiçek), οι οποίοι αρχικά εκλέγηκαν με το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας⁷²⁶.

Το Κόμμα Αρετής αντιμετώπιζε από την αρχή της ίδρυσής του ένα σημαντικό δίλλημα. Η εικόνα της απόλυτης συνέχειας με το Κόμμα Ευημερίας, αποτελούσε κίνδυνο για κλείσιμο του, ενώ η ολοκληρωτική αποκοπή από τις παρακαταθήκες του παραδοσιακού πολιτικού Ισλάμ και του Κινήματος Εθνικής Άποψης του Έρμπακαν αποτελούσε αρνητική προοπτική μείωσης της εκλογικής του βάσης και αποδυνάμωσης της κοινωνικής του παρέμβασης⁷²⁷. Όμως η καθοριστική επιρροή των κοινωνικών αλλαγών που επικράτησαν τη δεκαετία του 1990 και η ενισχυμένη πλέον παρουσία των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, ήταν τα στοιχεία εκείνα που έσπρωξαν το κόμμα σε μια αλλαγή πολιτικών θέσεων. Η επιδίωξη της αλλαγής εκφράστηκε κάτω από το σύνθημα του ηγέτη του κόμματος «Αλλάξτε τα πάντα, εκτός από τις συζύγους και τα παιδιά σας»⁷²⁸. Ο βασικότερος άξονας της επιδιωκόμενης στροφής του κόμματος, τουλάχιστον στο πολιτικό επίπεδο, ήταν το άνοιγμα προς την κεντροδεξιά με κάποια από τα χαρακτηριστικά της δεκαετίας του 1980, δηλαδή του συνδυασμού της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης της οικονομίας και της διατήρησης των παραδοσιακών αξιών της κοινωνίας. Καθόλου τυχαία λοιπόν, ο

⁷²⁴ Για μια γενική παρουσίαση του πως η Ε.Ε μετατρέπεται σταδιακά σε «εξωτερικό άξονα» πιέσεων για αλλαγές εντός Τουρκίας βλέπετε στο E. Fuat Keyman, Ziya Öniş, *Turkish Politics in a Changing World. Global Dynamics and Domestic Transformations*, İstanbul 2007.

⁷²⁵ Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey. Running West Heading East*, New York 2008, σ. 164.

⁷²⁶ Çakır, “Milli Görüş”, σσ. 571–572.

⁷²⁷ Jenkins, *Political Islam*, σ. 164.

⁷²⁸ “F.P’nin ömrü kısa sürdü”, Εφημ. *Hürriyet*, 22 Ιουνίου 2001.

Κουτάν υπογράμμιζε συχνά–πυκνά ότι το όραμα και η αποστολή του Οζάλ συνέχιζαν να ζουν και να υπάρχουν εντός του Κόμματος Αρετής⁷²⁹.

Από τα αρχικά στάδια της δημιουργίας του κόμματος, το στίγμα της ανανεωτικής πτέρυγας επικράτησε στα πλείστα ζητήματα. Η αναγκαιότητα εκδημοκρατισμού της Τουρκίας και περιορισμού του πολιτικού ρόλου του στρατού, αποτέλεσαν βασικά σημεία της νέας πολιτικής. «Το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας θα πρέπει να αναδιοργανωθεί σύμφωνα με τις αρχές μιας δημοκρατίας δυτικού μοντέλου»⁷³⁰, τόνιζε ο Κουτάν, δίνοντας έτσι το περιεχόμενο της επιδιωκόμενης ανανέωσης. Σε μια περαιτέρω εμβάθυνση της ρήξης με το παρελθόν, η ισλαμική θρησκεία έμπαινε στη σφαίρα της προσωπικής ζωής και όχι στο πεδίο της πολιτικής δράσης. Το κόμμα απέρριπτε σταδιακά το πολιτικό περιεχόμενο του Ισλάμ και υιοθετούσε «κοσμικούς στόχους», έγραφε η Ναζλί Ίλιτζακ (Nazlı İlicak), στην εφημερίδα Γιενί Σαφάκ (Yeni Şafak)⁷³¹. Η αναφορά αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία αφού η Ίλιτζακ ήταν βουλευτής του Κόμματος Αρετής και στέλεχος της ανανεωτικής πτέρυγας. Η παρουσία γυναικών στο πολιτικό στελεχικό δυναμικό του νέου κόμματος, ήταν άλλωστε από μόνη της μια σοβαρή δήλωση των διεργασιών που συντελούνταν.

Το πεδίο της οικονομίας ήταν αναπόφευκτα ένα από τα κυριότερα πεδία των αλλαγών στην πολιτική του Κόμματος Αρετής. Στο κομματικό πρόγραμμα καταγράφηκε ότι «η ελεύθερη οικονομία της αγοράς που έχει βασικό στοιχείο τον ανταγωνισμό, είναι η βάση της οικονομικής αντίληψης του κόμματος»⁷³², υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο την χωρίς όρους υιοθέτηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης της Τουρκίας. Στο προεκλογικό πρόγραμμα του κόμματος, πριν από τις πρόωρες εκλογές του 1999, γινόταν αναφορά στην αναγκαιότητα επιτάχυνσης των ιδιωτικοποιήσεων, την εναρμόνιση όλων των κρατικών θεσμών με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και την ενίσχυση των σχέσεων της Τουρκίας με την Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο⁷³³. Το γεγονός ότι το Κόμμα Αρετής υπερασπίστηκε ως θέμα αρχής τόσο την «ελεύθερη αγορά», τις ιδιωτικοποιήσεις, όσο και την ανάγκη σχέσεων της Τουρκίας με

⁷²⁹ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 572.

⁷³⁰ İhsan Dağı, “Transformations of Islamic Political Identity in Turkey: Rethinking the West and Westernization”, *Turkish Studies*, 6/1 (2005) σ. 28.

⁷³¹ Nazlı İlicak, “Fazilet ve doğal liderler”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 29 Ιουνίου 2001.

⁷³² Şen, *AKP*, σ. 71.

⁷³³ Jenkins, *Political Islam*, σ. 164.

οργανισμούς-σύμβολα του δυτικού καπιταλισμού, υπογράμμιζε ουσιαστικά την απομάκρυνση, με ιδεολογικούς όρους πλέον, από τις αντιλήψεις της «Δίκαιης Τάξης» και της ρητορείας περί «ισλαμικής οικονομίας» του Κινήματος Εθνικής Άποψης.

Η προσέγγιση του κόμματος με το δυτικό καπιταλισμό και τους θεσμούς του, συνεχίστηκε με την υποστήριξη της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. Κάτω από το σύνθημα «ακούστε για εμάς από εμάς»⁷³⁴, η ηγεσία του κόμματος ξεκίνησε μια εκστρατεία επαφών στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και σε χώρες της Ε.Ε, προσπαθώντας να πείσει για την γνησιότητα της αλλαγής στάσης του νέου κόμματος στα ζητήματα εξωτερικών προσανατολισμών της Τουρκίας. Μάλιστα σε επισκέψεις του Κόμματος Αρετής στις εγκαταστάσεις της Αντιπροσωπείας της Ε.Ε στην Άγκυρα, ο Κουτάν υποσχόταν «τη μεγαλύτερη βοήθεια και υποστήριξη» και ομολογούσε πως «Με τον καιρό είδαμε πως στην Ε.Ε βγήκαν στο προσκήνιο κοινές αξίες. Οι αξίες της Ε.Ε είναι και δικές μας αξίες»⁷³⁵, για να τονίσει με αυτό τον τρόπο τον «εξευρωπαϊσμό» του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ.

Η περίπλοκη αυτή διαδικασία «εξευρωπαϊσμού» του πολιτικού Ισλάμ, αφορούσε κυρίως στο οικονομικό και στο πολιτικό πεδίο. Το Κόμμα Αρετής, κάτω από την πίεση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων στην Τουρκία με την ενίσχυση των μουσουλμανικών επιχειρηματικών κύκλων, κάτω από την πίεση που ασκούσε η δυναμική της ανανεωτικής πτέρυγας και τα όρια που επέβαλε το πραξικόπημα του 1997, αλλά και υπό την επιρροή που ασκούσε η ίδια η Ε.Ε και οι θεσμοί της, «εξαναγκάζεται» σε μια νέα πορεία με το εξής χαρακτηριστικό: Η ισλαμική θρησκεία και οι αξίες της σταδιακά αρχίζουν να υποτάσσονται στο ευρύτερο ευρωπαϊκό-δυτικό πλαίσιο για να νομιμοποιηθούν. Δηλαδή το ίδιο το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ, υπό τη νέα του σύνθεση στο Κόμμα Αρετής, αρχίζει να αναζητά τη νομιμοποίηση της ύπαρξής του όχι σε θεσμούς έξω και εναντίον της Ε.Ε (π.χ «ισλαμική» νομισματική ένωση που πρότεινε ο Έρμπακαν παλαιότερα), αλλά εντός των ευρωπαϊκών θεσμών. Είναι χαρακτηριστικά τα εξής παραδείγματα: Ο Έρμπακαν προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) εναντίον της απόφασης για κλείσιμο του Κόμματος Ενημερίας και εναντίον των πολιτικών απαγορεύσεων για το πρόσωπό του⁷³⁶, ενώ η σύζυγος του Αμπντουλλάχ Γκιούλ (Abdullah Gül),

⁷³⁴ “F.P’ nin ömrü kısa sürdü”, Εφημ. *Hürriyet*, 22 Ιουνίου 2001.

⁷³⁵ “AB’ ye en büyük destek FP’ den”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 26 Μαΐου 2001.

⁷³⁶ İhsan Dağı, “Transformation”, σσ. 27-28.

ηγετικού στελέχους της ανανεωτικής πτέρυγας του Κόμματος Αρετής, προσέφυγε επίσης στο ΕΔΑΔ για να ακυρώσει απόφαση των τουρκικών δικαστηρίων που της απαγόρευαν την είσοδο στα Πανεπιστήμια με την ισλαμική μαντίλα⁷³⁷. Με αυτό τον τρόπο, οι δυτικές αξίες και το νομικό τους πλαίσιο γίνονται ως ένα βαθμό κριτήριο για την επιβίωση του πολιτικού Ισλάμ εντός Τουρκίας.

Μέσα σε αυτό το πνεύμα των αλλαγών, αλλά και μέσα από τις ευρύτερες πολιτικές και οικονομικές εντάσεις, η Τουρκία οδηγείται στις πρόωρες γενικές εκλογές του Απριλίου 1999, από την προσωρινή κυβέρνηση μειοψηφίας του Ετζεβίτ. Το γεγονός που στιγμάτισε την περίοδο, ήταν η σύλληψη του Κούρδου ηγέτη Αμπντουλλάχ Οτζαλάν το Φεβρουάριο του ίδιου έτους, κάτι που οδήγησε ολόκληρη την προεκλογική εκστρατεία να επικεντρωθεί γύρω από αυτό το ζήτημα. Το Κόμμα Δημοκρατικής Αριστεράς εκμεταλλεύθηκε πλήρως την παρουσία του ηγέτη του, Ετζεβίτ, στο επίκεντρο της σύλληψης του αρχηγού του PKK και κατάφερε να αποσπάσει ποσοστό 22.2% και 136 έδρες στην Εθνοσυνέλευση. Μια εκλογική δύναμη που χάρισε εκ νέου στο κόμμα την δυνατότητα σχηματισμού κυβέρνησης. Μέσα στο κλίμα της εθνικιστικής έξαρσης που επικράτησε, το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης του Μπαχτσελί πήρε 18% και 129 έδρες. Ακολούθησαν το Κόμμα Αρετής με 15.4% και 111 έδρες, το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας με 13.2% και 86 έδρες και το Κόμμα Ορθού Δρόμου με 12% και 85 έδρες⁷³⁸. Η νέα τουρκική κυβέρνηση σχηματίστηκε υπό τον Μπουλέντ Ετζεβίτ με τη συνεργασία του Κόμματος Εθνικιστικής Δράσης του Ντεβλέτ Μπαχτσελί και του Κόμματος Μητέρας Πατρίδας του Μεσούτ Γιλμάζ.

Το Κόμμα Αρετής βρέθηκε στην αντιπολίτευση με ένα ποσοστό που θα μπορούσε προοπτικά να σηματοδοτήσει την ανασυγκρότηση του κινήματος, μετά το «σοκ» του πραξικοπήματος του 1997⁷³⁹. Αντί όμως της ανασυγκρότησης και της εμπέδωσης των αλλαγών από την ανανεωτική πτέρυγα, το κόμμα βρέθηκε ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Η βασικότερη αφορμή για τη νέα αυτή εξέλιξη ήταν η παρουσία της Μεβρέ Καβακτσί (Mevre Kavakci), μαντιλοφορούσας βουλευτίνας του κόμματος. Η εκλογή της στην Εθνοσυνέλευση και η προσπάθειά

⁷³⁷ İhsan Dağı, "Rethinking Human Rights, Democracy and the West: Post Islamist Intellectuals in Turkey", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 13/2 (2004) 8.

⁷³⁸ Λεπτομέρειες για τα εκλογικά αποτελέσματα, βλ. στην ιστοσελίδα της Υπηρεσίας Στατιστικής Τουρκίας: <http://www.tuik.gov.tr> [Είσοδος στις 30 Απριλίου 2010].

⁷³⁹ Niyazi, *Κεμαλισμός*, σσ. 176-177.

της να ορκιστεί στο βουλευτικό αξίωμα στις 2 Μαΐου 1999 με το παραδοσιακό ισλαμικό ένδυμα, αποτέλεσε «την αρχή του τέλους» του Κόμματος Αρετής⁷⁴⁰. Οι αντιδράσεις των κοινοβουλευτικών ομάδων άλλων κομμάτων την ανάγκασαν να φύγει από την Εθνοσυνέλευση χωρίς να ορκιστεί και πέντε μέρες μετά, στις 7 Μαΐου, ο Εισαγγελέας κατέθεσε κατηγορητήριο εναντίον του κόμματος στο Συνταγματικό Δικαστήριο με την κατηγορία ότι αυτό αποτελούσε «επίκεντρο αντικοσμικής δραστηριότητας»⁷⁴¹.

Στο μεταξύ η διαφοροποίηση εντός του Κόμματος Αρετής μεταξύ της ανανεωτικής πτέρυγας και των παραδοσιακών, άρχισε να πολιτικοποιείται περαιτέρω και να βγαίνει στην επιφάνεια. Τα νεαρότερα στελέχη της πτέρυγας των ανανεωτών δεν έκρυψαν την ενόχλησή τους από τις παρασκηνιακές κινήσεις του Έρμπακαν να ελέγξει το ψηφοδέλτιο του κόμματος πριν από τις πρόωρες εκλογές του 1999⁷⁴². Παράλληλα, η υπόθεση κλεισίματος του κόμματος που βρισκόταν πλέον ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου, επιτάχυνε τις διαδικασίες θεωρητικής και ιδεολογικής προετοιμασίας της ανανεωτικής πτέρυγας, ενέργειες που είχαν ως στόχο να ελέγξουν την πορεία των εξελίξεων σε περίπτωση που θα απαγορευόταν το Κόμμα Αρετής⁷⁴³.

Η σημαντικότερη μάχη μεταξύ της «παράδοσης» και της «ανανέωσης» εντός του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, δόθηκε τελικά στο συνέδριο του κόμματος στις 14 Μαΐου 2000. Στο συνέδριο υπήρξαν δύο υποψηφιότητες, αυτή του Κουτάν από την παραδοσιακή πτέρυγα και αυτή του Γκιούλ από την ανανεωτική. Πίσω από τους δύο υποψήφιους, ουσιαστικά παίχτηκε το παιχνίδι της αντιπαράθεσης μεταξύ της διατήρησης του πολιτικού Ισλάμ στις παρακαταθήκες του Κινήματος Εθνικής Άποψης και της μετακίνησης προς τη νεοφιλελεύθερη δεξιά και την εκπροσώπηση

⁷⁴⁰ Σύμφωνα με τους Dietrich Jung και Wolfgang Piccoli, στον τουρκικό Τύπο τότε εμφανίστηκαν δημοσιεύματα περί σχέσεων της Μεβρέ Καβακτσί με τον ηγέτη της Λιβύης Καντάφι, καθώς και με τις μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ. Βλέπετε στο Dietrich Jung, Wolfgang Piccoli, *Turkey at the Crossroads*, London 2001, σ. 115. Παράλληλα αποκαλύφθηκε ότι η Μεβρέ Καβακτσί είχε την υπηκοότητα των ΗΠΑ και μάλιστα χωρίς να απολέσει την υπηκοότητα του τουρκικού κράτους, κάτι που ανάγκασε την Αγκυρα να της αφαιρέσει την τουρκική υπηκοότητα. Λεπτομέρειες για το θέμα στο Sina Akşin, “Siyasal Tarih 1995-2003”, Sina Akşin (επιμ.), *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-2003*, İstanbul 2008, σ. 178.

⁷⁴¹ Jenkins, *Political Islam*, σ. 165.

⁷⁴² Κάποια από τα στελέχη της ανανεωτικής πτέρυγας όπως οι Αμπντουλλάχ Γκιούλ, Τζεμίλ Τσιτσέκ, Αλί Τζοσκούν, Ιρφάν Γκιουντούζ, Αμπντουλκαντίρ Άκσου και Εγιούπ Σανάι Κουτάν, εγκατέλειψαν τις θέσεις τους στην ηγετική πυραμίδα του κόμματος και παρέμειναν βουλευτές. “F.P’ nin ömrü kısa sürdü”, Εφημ. *Hürriyet*, 22 Ιουνίου 2001.

⁷⁴³ Μια τέτοια πρωτοβουλία ξεκίνησε τότε από την πλατφόρμα συζητήσεων Άμπαντ. Derya Sazak, “Hocasız Parti”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Ιουνίου 2001.

των νέων, δυναμικών στρωμάτων της μουσουλμανικής επιχειρηματικής δραστηριότητας. Επιπρόσθετα, πίσω από τους δύο υποψήφιους κρύβονταν και οι «φυσικοί εκπρόσωποι» των δύο αντιμαχόμενων αντιλήψεων, οι οποίοι σε εκείνο το στάδιο ήταν «παροπλισμένοι» λόγω των πολιτικών απαγορεύσεων: από τη μία ο Έρμπακαν και από την άλλη ο Ερντογάν⁷⁴⁴. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας έδωσε 633 ψήφους στον Κουτάν και 521 στον Γκιούλ, δίνοντας συνέχεια στην ηγεσία της παραδοσιακής πτέρυγας⁷⁴⁵. Όμως παρά το ότι στην ηγεσία του κόμματος διατηρήθηκε ο Κουτάν και οι αντιλήψεις του, είναι γεγονός ότι οι ανανεωτές πέτυχαν να μετατραπούν σε «ένα κόμμα εντός του κόμματος»⁷⁴⁶. Όπως πολύ χαρακτηριστικά έγραψε ο αρθρογράφος και συγγραφέας Ruşen Çakır στην εφημερίδα Μιλλιέτ την επόμενη του συνεδρίου «Οι ψήφοι που πήρε ο Γκιούλ στο συνέδριο μπορούν να ειπωθούν και ως ένα είδος επανάστασης. Οι 521 ψήφοι του Γκιούλ θέτουν επί τάπητος το ότι τίποτα πλέον δε θα είναι το ίδιο με πριν, μέσα σε αυτό το κίνημα»⁷⁴⁷.

Όντως τα αποτελέσματα του συνεδρίου του Κόμματος Αρετής, έδειξαν ότι η διαφοροποίηση απόψεων και στοχεύσεων που εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1990 και είχε στο επίκεντρό της τις ανάγκες και διεκδικήσεις μιας «νέας» αστικής τάξης των Μουσουλμάνων θρησκευόμενων, δεν ήταν απλά μια υπόθεση της ηγεσίας, αλλά και της βάσης του κόμματος⁷⁴⁸. Με λίγα λόγια, η μαζική υποστήριξη προς τον Γκιούλ και τους ανανεωτές, ήταν μια ένδειξη ότι το κεφάλαιο των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών απέρριπτε το πολιτικό περιεχόμενο της ισλαμικής θρησκείας και τις πολιτικές καθολικής σύγκρουσης με την κεμαλική ελίτ⁷⁴⁹. Συνεπώς, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η ενδυνάμωση της ανανεωτικής πτέρυγας ισοδυναμούσε με την ενδυνάμωση των αναζητήσεων της «ισλαμικής» αστικής τάξης, η οποία σε εκείνη την ιστορική φάση μπορούσε να συσσωρεύει κεφάλαιο, να διεκδικεί στο πολιτικό πεδίο,

⁷⁴⁴ Ο Έρμπακαν αντιμετώπιζε τότε την απαγόρευση της πολιτικής του δραστηριότητας, η οποία του επιβλήθηκε στα πλαίσια της απόφασης για κλείσιμο του Κόμματος Ευημερίας. Ο Ερντογάν αντιμετώπιζε επίσης την απαγόρευση της πολιτικής του δραστηριότητας λόγω της καταδίκης του για το περιεχόμενο της ομιλίας του στην πόλη Σίρτ στις 6 Δεκεμβρίου του 1997. Τότε ο Ερντογάν στα πλαίσια της ομιλίας του είχε απαγγείλει τους στίχους «Λόγγες οι μυναρέδες, κράνη οι τρούλοι, στρατόπεδα τα τζαμιά και οι πιστοί στρατός» που θεωρήθηκαν ότι προκαλούσαν το μίσος ανάμεσα στο λαό. Λόγω των συγκεκριμένων στίχων, ο Ερντογάν καταδικάστηκε σε δέκα μήνες φυλάκιση από τον Μάρτιο του 1999. Βλ. Αρης Αμπατζής, *Islam Light. Ο πολιτικός αναχρονισμός στην Τουρκία*, Αθήνα 2006, σ. 120.

⁷⁴⁵ “Kod adı ‘O’”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Μαΐου 2000.

⁷⁴⁶ “F.P’ nin ömrü kısa sürdü”, Εφημ. *Hürriyet*, 22 Ιουνίου 2001.

⁷⁴⁷ Ruşen Çakır, “Çok şey değişecek”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Μαΐου 2000.

⁷⁴⁸ Dağlı, “Transformation”, σ. 29.

⁷⁴⁹ Kahraman, *Türk Sağı*, σ. 125.

να διευρύνει τις «καταναλωτικές συνήθειες»⁷⁵⁰ και επομένως να παίζει βασικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της Τουρκίας.

Αυτή η σημαντικότερη κοινωνική διαφοροποίηση που εκπροσωπούσαν τότε οι ανανεωτές και που με τα αποτελέσματα του συνεδρίου του Κόμματος Αρετής έγινε ακόμα πιο ξεκάθαρη, είχε στο επίκεντρό της την ανάγκη της «ισλαμικής» αστικής τάξης για αναρρίχηση στην εξουσία. Δηλαδή, η οικονομική της ισχυροποίηση και η πολιτική της συνειδητοποίηση, ήταν στοιχεία που διαμόρφωναν και τους μελλοντικούς στόχους αυτής της μερίδας του τουρκικού κεφαλαίου⁷⁵¹. Η θέληση για διεκδίκηση της εξουσίας από το «ισλαμικό» κεφάλαιο υπογραμμίστηκε περίφημα από τον ίδιο τον Γκιούλ, ο οποίος σχολιάζοντας τα αποτελέσματα του συνεδρίου του κόμματος σε άρθρο του ανέφερε ότι: «Μέχρι τώρα οι οπαδοί, ψηφοφόροι και τα μέλη του Κόμματος Αρετής ήταν όπως τα ψάρια μέσα στο ενυδρείο. Αυτά τα ψάρια δε μπορούν να ζήσουν ούτε στη θάλασσα, ούτε στον ωκεανό. Το Κόμμα Αρετής ως ένα σημαντικό πολιτικό ρεύμα, διεκδικεί να διοικήσει την Τουρκία. Όμως το να διοικείς την Τουρκία είναι όπως το να κολυμπάς στη θάλασσα και το να την ανυψώσεις στον κόσμο είναι σαν να κολυμπάς στον ωκεανό. Εγώ πιστεύω ότι με αυτό το συνέδριο τα μέλη του Κόμματος Αρετής βγήκαν από το ενυδρείο και είναι έτοιμα να κολυπήσουν στις θάλασσες... Εάν διαβαστεί σωστά το μήνυμα της βάσης του Κόμματος Αρετής, τότε οι δρόμοι του είναι ανοιχτοί»⁷⁵².

Η δυναμική που κρυβόταν πίσω από την ανανεωτική πτέρυγα και που στόχευε πλέον την εξουσία στην Τουρκία, δηλαδή εκείνη η δυναμική που ήταν έτοιμη «να βγει από το ενυδρείο και να κολυπήσει στις θάλασσες», κατανοούσε την ίδια στιγμή ότι το κατάλληλο όχημα για την υλοποίηση των στόχων της δεν ήταν οι παραδοσιακοί Ισλαμιστές και οι αντιλήψεις που εκπροσωπούσαν. «Πλέον ήρθε ο καιρός για ένα ολοκληρωμένο κόμμα. Η εποχή του Έρμπακαν θα τελειώσει. Έμεινε πολύ λίγο μέχρι τη νίκη μας. Το Κόμμα Αρετής δεν μπορεί να πάει πουθενά με αυτή την ηγεσία. Το κόμμα χρειάζεται ένα ολοκαίνουργιο πρόσωπο... είμαι 100%

⁷⁵⁰ Güneri Cıvaoglu, “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü”, Εφημ. *Milliyet*, 13 Μαΐου 2000.

⁷⁵¹ Οι οικονομικές εξελίξεις και η πολιτική συνειδητοποίηση των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών ως παράγοντες ενδυνάμωσης των κομμάτων που επιλέγουν, περιγράφεται με λεπτομέρεια στο Ziya Öniş, “The Political Economy of Islam and Democracy in Turkey: From the Welfare to the AKP”, Dietrich Jung (επιμ.), *Democratization and Development: New Political Strategies for the Middle East*, New York 2006, σσ. 103-128.

⁷⁵² Abdullah Gül, “Fazilet Kongresi”, Εφημ. *Milliyet*, 17 Μαΐου 2000.

σίγουρος ότι θα κερδίσουμε. Κανένας δεν μπορεί να ανακόψει αυτή την αλλαγή»⁷⁵³, ήταν τα λόγια του Ερντογάν σε συγκέντρωση της ανανεωτικής πτέρυγας λίγο πριν το κομματικό συνέδριο του Μαΐου 2000.

Τελικά το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τουρκίας, στις 22 Ιουνίου 2001, αποφάσισε το κλείσιμο του Κόμματος Αρετής, γεγονός εξαιρετικής σημασίας για την πορεία της χώρας, αφού η εν λόγω απόφαση επιτάχυνε δύο βασικές διαδικασίες: Από την μία, προώθησε ένα ευρύτερο αίσθημα πικρίας και θυματοποίησης σε εκατομμύρια θρησκευόμενων Μουσουλμάνων, οι οποίοι για μια ακόμη φορά έμεναν «ορφανοί» από την πολιτική εκπροσώπηση που επιθυμούσαν⁷⁵⁴. Από την άλλη, συνέβαλε στην οριστική διάσπαση του μέχρι τότε γνωστού τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, ανοίγοντας το δρόμο στην πολιτική οργάνωση των ανανεωτών και των συμφερόντων που εκπροσωπούσαν⁷⁵⁵.

⁷⁵³ “Köprüler atıldı”, Εφημ. *Milliyet*, 13 Μαΐου 2000.

⁷⁵⁴ Η φιλοϊσλαμική εφημερίδα Γενί Σαφάκ ανακοίνωσε το κλείσιμο του Κόμματος Ευτυχίας υπό τον πρωτοσέλιδο τίτλο «Ο αγώνας για την επιβίωση της εθνικής βούλησης θα συνεχιστεί για πάντα, δε θα τελειώσει». “Milli İradenin varoluş mücadelesi hep sürecek, bitmeyecek”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 23 Ιουνίου 2001.

⁷⁵⁵ Çakır, “Milli Görüş”, σ. 574.

1. Εξωτερικές και εσωτερικές διεργασίες καθορισμού της πολιτικής επιλογής της «ισλαμικής» αστικής τάξης στην Τουρκία του 21ου αιώνα

Οι δύο διαδικασίες οι οποίες προαναφέρθηκαν, βρήκαν πρόσφορο έδαφος να επιταχυνθούν με το κλείσιμο του Κόμματος Αρετής, αφού προηγουμένως επηρεάστηκαν από ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων στην Τουρκία, οι οποίες βέβαια δεν άγγιζαν μόνο το κομματικό επίπεδο. Αντίθετα αυτές οι εξελίξεις στις απαρχές του 21^{ου} αιώνα, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό-οικονομικό πεδίο της χώρας και τις πολιτικές επιλογές της ήδη ισχυρής αστικής τάξης ανάμεσα στους θρησκευόμενους Μουσουλμάνους της Τουρκίας.

Το τέλος του 20^{ου} αιώνα συνάντησε το τουρκικό κεφάλαιο και την επιχειρηματική τάξη της χώρας σε μια περίοδο εξελισσόμενης ενσωμάτωσης στα πλαίσια ενός ισχυρού διεθνούς ανταγωνισμού. Η εφαρμογή της Τελωνειακής Ένωσης με την Ε.Ε ήταν ένα ακόμα βήμα ενίσχυσης της εν λόγω ενσωμάτωσης⁷⁵⁶, η οποία σχεδόν κορυφώθηκε με την απόφαση της Συνόδου Κορυφής της Ε.Ε το 1999 στο Ελσίνκι, μια απόφαση που έδωσε στην Τουρκία το καθεστώς του κράτους υποψήφιου προς ένταξη στην Ένωση⁷⁵⁷. Η απόφαση του Ελσίνκι το 1999, έδωσε παράλληλα και μια μεγάλη ώθηση για να ανοίξει πραγματικά ο διάλογος για την Ε.Ε εντός της Τουρκίας. Το καθεστώς υποψήφιας προς ένταξη χώρας σήμαινε ουσιαστικά ότι η ίδια η Ε.Ε αποφάσιζε να κρίνει και να αμφισβητήσει το κατά πόσο η Τουρκία ήταν μια δυτική, μια ευρωπαϊκή χώρα, στη βάση του πολιτικού και οικονομικού της συστήματος⁷⁵⁸. Συγχρόνως, αυτά τα ερωτήματα που έθετε ανοιχτά η Ε.Ε, έσπρωχναν μια μεγάλη μερίδα της τουρκικής αστικής τάξης να αγκαλιάσει το στόχο της πλήρους ένταξης και συνεπώς της πλήρους ενσωμάτωσης στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό⁷⁵⁹, αλλά ταυτόχρονα έσπρωχναν και ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας να αμφισβητήσει τη μέχρι τότε τάξη πραγμάτων. Ήταν μια περίοδος που η Τουρκία γνώρισε ακόμα πιο έντονα ένα διαφορετικό «ακτιβισμό» με την εμφάνιση

⁷⁵⁶ Keyman, Öniş, *Turkish Politics*, σ. 137.

⁷⁵⁷ Ziya Öniş, "Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the post-Helsinki Era", Ali Çarkoğlu, Barry Rubbin (επιμ.), *Turkey and the European Union*, London 2003, σ. 9.

⁷⁵⁸ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σσ. 139-140.

⁷⁵⁹ Atila Eralp, "Temporality, Cyprus Problem and Turkey-EU Relationship", *EDAM Discussion Paper Series*, 2009/2, σ. 4.

διαφόρων «μονοθεματικών» οργανώσεων, όπως οι οργανώσεις για τα δικαιώματα των Αλεβιτών, των γυναικών φεμινιστριών, των Κούρδων και των Μουσουλμάνων⁷⁶⁰.

Όμως η χώρα δεν βρισκόταν στην καλύτερη δυνατή οικονομική κατάσταση. Η πλήρης ελευθεροποίηση της διακίνησης κεφαλαίων και η σταδιακή ενδυνάμωση της εσωτερικής χρηματιστηριακής αγοράς, ζητήματα που προωθήθηκαν ήδη από το 1989 με τις μεταρρυθμίσεις Οζάλ, προσέφεραν τη δυνατότητα στις τουρκικές κυβερνήσεις για έναν ευρύτερο δανεισμό από το εσωτερικό με στόχο την κάλυψη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Το 1999 το εξωτερικό χρέος της Τουρκίας έφτασε περίπου στο 60% περίπου του ΑΕΠ, ενώ μαζί με το εσωτερικό χρέος υπερέβαινε το 75% του ΑΕΠ⁷⁶¹. Δίπλα σε αυτά προστέθηκαν και οι καταστροφικοί σεισμοί του 1999 στην περιοχή Μαρμαρά, οι οποίοι εκτός από τις πολυάριθμες απώλειες ανθρώπινων ζώων, άφησαν πίσω τους και μια ανυπολόγιστη οικονομική ζημιά, ιδιαίτερα εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περιοχή ήταν συγκεντρωμένο περίπου το 38% της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας⁷⁶². Ο 7.9 βαθμών ρίχτερ σεισμός της 17^{ης} Αυγούστου του 1999, άφησε πίσω του περίπου 16 χιλιάδες νεκρούς και 40 χιλιάδες τραυματίες, ενώ παράλληλα έβγαλε στην επιφάνεια τις μεγάλες ελλείψεις–συνειδητές ή ασυνειδητές–του τουρκικού κράτους στα ζητήματα πολεοδομικών ζωνών και χωροταξίας⁷⁶³. Μια από τις σημαντικότερες ίσως πτυχές του τραγικού γεγονότος, αναδείχθηκε την κρίσιμη στιγμή της κινητοποίησης για παροχή βοήθειας στους σεισμόπληκτους. Στο φόντο της αδράνειας του κράτους, αλλά και του στρατού, οι ισλαμικές φιλανθρωπικές οργανώσεις όπως το Ίδρυμα Ανθρωπιστικής Βοήθειας (İnsani Yardım Vakfı–İHH) αναδείχθηκαν σε πρωταγωνίστριες δυνάμεις παροχής υλικής και άλλης βοήθειας προς τους σεισμόπληκτους⁷⁶⁴. Με αυτό τον τρόπο, τη στιγμή της ολιγορίας του κεμαλικού κράτους το πολιτικό Ισλάμ ήρθε να καλύψει το κενό. Πέραν της φυσικής καταστροφής και του ανθρώπινου πόνου, ο σεισμός αποδείχθηκε τελικά «πολιτικός»

⁷⁶⁰ Asiye Öztürk, “The Domestic Context of Turkey’s Changing Foreign Policy towards the Middle East and the Caspian Region”, *German Development Institute Discussion Papers* 2009/10, σ. 17.

⁷⁶¹ Ευάγγελος Καραφωτάκης, «Η σύγχρονη τουρκική οικονομία. Προβλήματα και προοπτικές», Βερέμης, Ντόκος (επιμ.), *Η σύγχρονη τουρκία*, σ. 47.

⁷⁶² Καραφωτάκης, «Η σύγχρονη», σ. 48.

⁷⁶³ Akşin, “Siyasal Tarih”, σ. 178.

⁷⁶⁴ Akşit, Serdar, Tabakoğlu, “İslami Eğilimli”, σ. 667.

και ως τέτοιος ταρακούνησε τα θεμέλια του κεμαλικού μοντέλου διαχείρισης του κράτους.

Κάτω από το βάρος αυτών των οικονομικών και πολιτικών δεδομένων, η Τουρκία υπέγραψε συμφωνία με το ΔΝΤ, το Δεκέμβριο του 1999, στη βάση της οποίας θα λάμβανε δάνειο ύψους τεσσάρων δισεκατομμυρίων δολαρίων με αντάλλαγμα την εφαρμογή ενός προγράμματος «αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας και νομισματικής σταθερότητας»⁷⁶⁵. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα επιδίωκε την αύξηση των εσόδων του κράτους κατά 3.5% του ΑΕΠ από ιδιωτικοποιήσεις, καθώς και την σταδιακή μείωση του πληθωρισμού σε 25% το 2000, μέχρι και 7% στα τέλη του 2002. Πέραν αυτών των στόχων, το πρόγραμμα του ΔΝΤ προνοούσε για τη δραστική μείωση των κρατικών δαπανών, την κατάργηση της κρατικής βοήθειας προς τον αγροτικό τομέα, την αναδιάρθρωση της φορολογίας και τις μεταρρυθμίσεις στο τραπεζικό σύστημα. Η συμφωνία με το ΔΝΤ, επιτεύχθηκε κατά την ίδια περίοδο με την απόφαση του Ελσίνκι, γεγονός που δημιούργησε μια συγκρατημένη αισιοδοξία στους ισχυρούς επιχειρηματικούς παράγοντες εντός και εκτός Τουρκίας αναφορικά με το μέλλον της τουρκικής οικονομίας⁷⁶⁶.

Τα αισθήματα της έστω συγκρατημένης αισιοδοξίας δεν άργησαν να διαλυθούν. Η Τουρκία εισήλθε στο έτος 2001 με μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις της σύγχρονης ιστορίας της, η οποία έφερε μαζί της επιπτώσεις ικανές να αλλάξουν ριζικά τον πολιτικό-κοινωνικό χάρτη της χώρας. Στις 19 Φεβρουαρίου 2001, κατά τη διάρκεια συνεδρίας του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, ξέσπασε μια μεγάλη αντιπαράθεση μεταξύ του Προέδρου Αχμέτ Νετζίντέτ Σεζέρ (Ahmet Necdet Sezer)⁷⁶⁷ και του Πρωθυπουργού Ετζεβίτ, με αφορμή τα συνεχόμενα σκάνδαλα, την κακοδιαχείριση και την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας⁷⁶⁸. Ο Πρόεδρος Σεζέρ κατηγόρησε τον Πρωθυπουργό ότι «κυλιόταν στο βούρκο» και πέταξε το βιβλιαράκι του Συντάγματος στον τότε Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Χουσαμετίν Οζκάν (Hüsametin

⁷⁶⁵ Καραφωτάκης, «Η σύγχρονη», σ. 51.

⁷⁶⁶ Keyman, Öniş, *Turkish Politics*, σ. 112.

⁷⁶⁷ Ο Σεζέρ είναι ο 10^{ος} Πρόεδρος της Τουρκίας. Γεννήθηκε το 1941 και το 1962 αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Άγκυρας. Εργάστηκε ως δικαστής σε διάφορες περιοχές της Τουρκίας και το 1978 ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές. Το 1983, εκλέγηκε μέλος του Ανώτατου Δικαστηρίου της χώρας. Το 1998 εκλέγηκε Πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Στις 14 Μαΐου 2000, η Εθνοσυνέλευση εξέλεξε το Σεζέρ Πρόεδρο της χώρας, αξίωμα στο οποίο αντικατέστησε τον Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ. Άλλες βιογραφικές λεπτομέρειες για τον Σεζέρ βλέπετε στο Metin Hepar, *Türkiye Sözlüğü. Siyaset, Toplum ve Kültür*, Ankara 2006, σ. 421.

⁷⁶⁸ Akşin, "Siyasal Tarih", σ. 180.

Özkan)⁷⁶⁹. «Ο κύριος Πρόεδρος συμπεριφέρθηκε με τρόπο που δεν αρμόζει στις παραδόσεις του κράτους μας. Ή θα του απαντούσα με το ίδιο ύφος ή θα ήμουν υποχρεωμένος να εγκαταλείψω τη συνεδρία. Εγκατέλειψα τη συνεδρία. Το ίδιο έκαναν και οι συνεργάτες μου Υπουργοί. Αυτή είναι μια μεγάλη κρίση»⁷⁷⁰, ήταν οι πρώτες δηλώσεις του Ετζεβίτ, με τις οποίες ουσιαστικά προανήγγειλε το ξέσπασμα μιας μεγάλης οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κρίσης.

Η ήδη παραπαίουσα τουρκική οικονομία αποδυναμωνόταν πλέον «σε ρυθμούς δευτερολέπτων», αφού μόνο μέσα σε πέντε ώρες από τη δημοσιοποίηση της αντιπαράθεσης στο Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας εγκατέλειψαν την Τουρκία πάνω από πέντε δισεκατομμύρια δολάρια, ενώ τα χρηματιστήρια σημείωσαν πτώση μεγαλύτερη του 14%⁷⁷¹. Το εξωτερικό χρέος της χώρας αυξήθηκε στο 74% του ΑΕΠ και το εσωτερικό χρέος σε 68.1% του ΑΕΠ⁷⁷², με τον πληθωρισμό να σημειώνει ιστορικά ρεκόρ σε ποσοστά περίπου 80%-90%⁷⁷³. Η οικονομία συρρικνώθηκε κατά 9.4% και η τουρκική κοινωνία άρχισε πλέον να επαναφέρει στη μνήμη της, την κρίση φτώχειας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σε πάνω από ένα εκατομμύριο ανήλθαν οι άνεργοι σχεδόν από όλους τους τομείς της οικονομίας⁷⁷⁴ και μετατράπηκαν σε μια νέα ανοιχτή πληγή για την Τουρκία. Μέχρι και τα τέλη του 2001, έκλεισαν περισσότερες από 14 χιλιάδες εταιρείες, ενώ παράλληλα από κάθε γωνιά της Τουρκίας δημοσιοποιούνταν θάνατοι από έλλειψη φαρμάκων και κάθε είδους πρώτων βοηθειών, αφού πολλές πολυεθνικές φαρμακευτικές εταιρείες διέκοψαν τις εξαγωγές τους προς τη χώρα⁷⁷⁵.

Στο πλαίσιο που δημιούργησε η κρίση, το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού της Τουρκίας κατέληξε με εισόδημα εννέα φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα του φτωχότερου 20% του πληθυσμού⁷⁷⁶. Η κρίση άλλαζε την τουρκική κοινωνία με ραγδαίους ρυθμούς και έφερνε μαζί της νέα αιτήματα, νέες διεκδικήσεις και νέες

⁷⁶⁹ Bozarslan, *Ιστορία*, σ. 124.

⁷⁷⁰ “Ecevit konuştukça piyasa dalgalandı”, Εφημ. *Milliyet*, 20 Φεβρουαρίου 2001.

⁷⁷¹ “Kavganın bedeli ağır oldu”, Εφημ. *Milliyet*, 20 Φεβρουαρίου 2001.

⁷⁷² Bozarslan, *Ιστορία*, σσ. 124-125.

⁷⁷³ Keyman, Koyumcu, “Globalization”, σ. 106.

⁷⁷⁴ Akşin, “Siyasal Tarih”, σ. 180.

⁷⁷⁵ Ο Feroz Ahmad περιγράφει χαρακτηριστικά την τραγική κατάσταση των φτωχών στρωμάτων του πληθυσμού παραθέτοντας περιστατικό από μια μεγάλη εργατική κινητοποίηση διαμαρτυρίας έξω από την Πρωθυπουργία το Νοέμβριο του 2001, όπου μια γυναίκα αυτοπυρπολήθηκε φωνάζοντας «πεθαίνω από την πείνα». Παρατίθεται στο Ahmad, *The Quest*, σσ. 177-178.

⁷⁷⁶ “Meraklılar için Darbe Ekonomisi”, Εφημ. *Zaman*, 28 Φεβρουαρίου 2010.

αντιλήψεις. Τη στιγμή που ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης εξαθλιωνόταν, τα μικροαστικά στρώματα και τα «ελεύθερα επαγγέλματα» των μεγαλουπόλεων, τρομοκρατημένα από την προοπτική της προλεταριοποίησής τους, υιοθετούσαν τα αιτήματα της τουρκικής αστικής τάξης για μείωση του κράτους και της παρέμβασής του στην οικονομία. Ο αρθρογράφος της εφημερίδας Μιλλιέτ, Γκιούνγκορ Ουράς (Güngör Uras), μετέφερε ολοκληρωμένα την ανησυχία τους: «Η Άγκυρα για να πληρώσει τα λεφτά στους δημόσιους υπαλλήλους, στους δημόσιους εργάτες, αλλά και στους εργοδότες που θρέφονται από τον κρατικό προϋπολογισμό, βάζει χέρι στις πηγές του παραγωγικού τομέα... Ο δρόμος για να σωθεί η Τουρκία από την φτώχεια είναι να μικρύνει η Άγκυρα, να μικρύνει ο κρατικός προϋπολογισμός, να μειωθεί ο αριθμός των εργαζομένων στο κράτος, αλλά και αυτών που κάνουν δουλειές με το κράτος... Η Άγκυρα δεν μπορεί να καταλάβει το μέγεθος της κρίσης»⁷⁷⁷.

Η κατάσταση που δημιουργήθηκε ήταν τέτοια που η χώρα κινδύνευε να αντιμετωπίσει μια κοινωνική έκρηξη της οποίας οι επιπτώσεις θα ήταν παρατεταμένες. Ενώπιον αυτής της πραγματικότητας, η κυβέρνηση συνασπισμού του Ετζεβίτ δεν επέλεξε κανένα άλλο δρόμο παρά την άμεση αποδοχή όλων των όρων που έθεσε το ΔΝΤ για παραχώρηση νέων δανείων. Η ανάληψη από το κράτος όλων των εξωτερικών χρεών των τραπεζών που κατέρρευσαν⁷⁷⁸, ήταν ένας από τους σκληρούς όρους που έθεσε το ΔΝΤ στην Τουρκία, όροι οι οποίοι μετέτρεπαν ουσιαστικά το διεθνή αυτό οργανισμό σε κυρίαρχο του οικονομικού πεδίου της χώρας. Για την εφαρμογή του νέου προγράμματος, η κυβέρνηση επέλεξε να μεταφέρει από την Παγκόσμια Τράπεζα, τον Κεμάλ Ντερβίς (Kemal Derviş) και να τον διορίσει Υπουργό Προεδρίας με αποκλειστική αρμοδιότητα την ανάκαμψη της οικονομίας. Οι επαφές, οι διασυνδέσεις και η αποδοχή της προσωπικότητας του Ντερβίς από τους κύκλους του διεθνούς κεφαλαίου και των θεσμών του, αποτέλεσαν βασικά κριτήρια καθορισμού του περιεχομένου των αλλαγών που καλέστηκε η κυβέρνηση συνασπισμού να εφαρμόσει⁷⁷⁹.

Οι απαιτήσεις του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας και της Ε.Ε για «εξυγίανση» της τουρκικής οικονομίας, στόχευαν στον περιορισμό του κράτους, τη δραστική μείωση των κρατικών εξόδων, τη συνολική μεταρρύθμιση του τραπεζικού

⁷⁷⁷ Güngör Uras, “Ankara krizin boyutunu anlayamıyor”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2001.

⁷⁷⁸ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2007*, Ankara 2009, σ. 183.

⁷⁷⁹ Keyman, Öniş, *Turkish Politics*, σ. 124.

συστήματος και την περαιτέρω ενσωμάτωση της Τουρκίας στο παγκόσμιο περιβάλλον του ανταγωνισμού μακριά από κρίσεις και αστάθεια⁷⁸⁰. Το άνοιγμα του δρόμου προς την Ε.Ε με την απόφαση του Ελσίνκι το 1999 και οι απαιτήσεις για μεταρρυθμίσεις που η συγκεκριμένη απόφαση έφερε μαζί της, συνδυάστηκαν με τις απαιτήσεις του ΔΝΤ και άλλων διεθνών θεσμών για μια πιο σταθερή πορεία καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας. Όλα τα πιο πάνω σε συνδυασμό με την σχεδόν ολοκληρωτική αδυναμία της κυβέρνησης συνασπισμού να ελέγξει την πορεία των εξελίξεων, μετατράπηκαν σε στοιχεία που ανέδειξαν τόσο το ΔΝΤ, όσο και την ίδια την Ε.Ε σε ισχυρότατους εξωτερικούς παράγοντες αλλαγής των εσωτερικών ισορροπιών στην Τουρκία⁷⁸¹. Οι μεγάλοι επιχειρηματικοί κύκλοι, όπως ήταν φυσιολογικό, είχαν ταυτίσει τα συμφέροντά τους με το πρόγραμμα του ΔΝΤ και με τις απαιτήσεις της Ε.Ε. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν ο TÜSİAD, ο οποίος χρησιμοποιώντας και τα ΜΜΕ των ομίλων-μελών του, κατάφερε σε σύντομο χρονικό διάστημα να δημιουργήσει ένα αρκετά πλατύ μέτωπο υπέρ της ένταξης στην Ε.Ε. Κατάφερε μάλιστα να μεταδώσει το μήνυμα ότι τα οικονομικά πλεονεκτήματα από μια πιθανή ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε, θα αφορούσαν σε ολόκληρο το λαό και όχι μόνο στα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα⁷⁸².

Προς την κατεύθυνση της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε, υπήρξε βέβαια και μια ευρύτερη κοινωνική υποστήριξη, η οποία τελικά συνέβαλε στη δημιουργία ενός «διαταξικού συνασπισμού» που αντιλαμβανόταν την ένταξη στην Ε.Ε ως κινητήριο μοχλό επίλυσης χρόνιων πολιτικών προβλημάτων της χώρας⁷⁸³. Δηλαδή σταδιακά, η ένταξη στην Ε.Ε, έγινε ένας στόχος για την αλλαγή της ίδιας της Τουρκίας, για οικονομική ανάκαμψη και σταθερότητα. Καθόλου τυχαία λοιπόν, μετά την κρίση του 2001, πολλοί από τους μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους της χώρας άρχισαν να μετατρέπουν τις εμπορικές τους συναλλαγές από το δολάριο στο ευρώ⁷⁸⁴. Παράλληλα, πολλές έρευνες γνώμης της περιόδου, κατέγραψαν υποστήριξη προς την

⁷⁸⁰ Ziya Öniş, “Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the post-Helsinki Era”, Ali Çarkoğlu, Barry Rubbin, (επιμ.), *Turkey and the European Union*, London 2003, σσ. 12-13.

⁷⁸¹ Keyman, Öniş, *Turkish Politics*, σ. 141.

⁷⁸² Öniş, “Domestic Politics”, σ. 19.

⁷⁸³ Ziya Öniş, “Domestic Politics”, σσ. 21-22.

⁷⁸⁴ “Holdingler Euro’ya geçiyor”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Ιουλίου 2001.

πλήρη ένταξη της Τουρκίας στην Ένωση σε ποσοστά που έφταναν μέχρι και το 64%⁷⁸⁵.

Για τους επιχειρηματικούς κύκλους, ο διορισμός σε θέματα οικονομίας ενός ανθρώπου όπως ο Κεμάλ Ντερβίς, ήταν κάτι που τους έδιδε ελπίδες⁷⁸⁶. Οι ελπίδες τους μπορούσαν να συντηρηθούν εφόσον η προσωπικότητα του Ντερβίς έμπαινε σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικής δέσμευσης όπως για παράδειγμα η υπόσχεση για υλοποίηση του Εθνικού Προγράμματος για εναρμόνηση με το ευρωπαϊκό κεκτημένο⁷⁸⁷. Όμως η ύπαρξη μιας αδύναμης κυβέρνησης συνασπισμού, αποτελούμενης μάλιστα από τρία κόμματα διαφορετικών ιδεολογικών καταβολών που συνεργάζονταν σε μια άσχημη συγκυρία για τα επιχειρηματικά συμφέροντα κυρίως λόγω της οικονομικής κρίσης, ήταν ένα δεδομένο που ενοχλούσε την τουρκική αστική τάξη. Στη δική της αντίληψη, οι πολιτικές ισορροπίες στην Τουρκία δεν επέτρεπαν την εύκολη και χωρίς όρους εφαρμογή των απαιτήσεων του δίδυμου Ε.Ε-ΔΝΤ και επομένως ήταν εμπόδιο στην περαιτέρω ενσωμάτωση της χώρας στον παγκόσμιο καπιταλισμό. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο μεγαλύτερος σύνδεσμος επιχειρηματιών, TÜSİAD, παρουσιαζόταν απέναντι στην κυβέρνηση Ετζεβίτ-Μπαχτσελί-Γιλμάζ με μια στάση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «υπομονετική υπό όρους». Ο τότε επικεφαλής του ομίλου επιχειρήσεων Κότς, Ραχμί Κότς (Rahmi Koc), τόνιζε με χαρακτηριστικό τρόπο: «Θα παρακολουθούμε το πρόγραμμα για την οικονομία στάδιο με στάδιο. Τη στιγμή που θα παρεκκλίνει, θα αποσύρουμε την υποστήριξή μας»⁷⁸⁸. Πιο σαφές ήταν το μήνυμα που επιδίωκε να στείλει και ο τότε επικεφαλής του Ανώτατου Συμβουλευτικού Συμβουλίου του συνδέσμου TÜSİAD, Μουχαρέμ Καϊχάν (Muharrem Kayhan), ο οποίος υπογράμιζε ότι: «Η υποστήριξη μας δεν είναι προς την παρούσα κυβέρνηση, αλλά προς το οικονομικό πρόγραμμα. Και η στήριξη στο οικονομικό πρόγραμμα δεν είναι ούτε χωρίς όρους, ούτε χωρίς προϋποθέσεις»⁷⁸⁹.

Με το πέρασμα του χρόνου και χωρίς ικανοποιητικά αποτελέσματα στις αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, αλλά και σε συνδυασμό με τις εσωτερικές τριβές και την έλλειψη

⁷⁸⁵ Ali Çarkoğlu, “Who Wants Full Membership? Characteristics of Turkish Public Support for EU Membership”, Ali Çarkoğlu, Barry Rubbin, (επιμ.), *Turkey and the European Union*, London 2003, σ. 174-175.

⁷⁸⁶ Hasan Cemal, “Hükümetin önündeki kritik 40 gün!”, Εφημ. *Milliyet*, 20 Μαρτίου 2001.

⁷⁸⁷ Hasan Cemal “Son Şans: Yeni reçeteyle Ulusal Program”, Εφημ. *Milliyet*, 18 Μαρτίου 2001.

⁷⁸⁸ “Gözü kapalı destek yok”, Εφημ. *Milliyet*, 21 Μαρτίου 2001.

⁷⁸⁹ “Ya Kahraman ya Siyasi Mevta”, Εφημ. *Milliyet*, 13 Απριλίου 2001.

αποφασιστικότητας στην κυβέρνηση συνασπισμού, οι Τούρκοι επιχειρηματίες δεν έκρυβαν την ενόχλησή τους. Ο Άρης Αμπατζής μεταφέρει τη δυσαρέσκεια του γνωστού μεγαλοεπιχειρηματία Σακίπ Σαμπαντζί (Sakip Sabanci) με τα εξής λόγια: «Τι έχουμε στο χέρι, μετά από όσα έγιναν με τα 200 δισεκατομμύρια χρέους;» αναρωτιόταν και απαντούσε ο ίδιος «Από τα τρία το μεγαλύτερο!»⁷⁹⁰. Όσο περισσότερο «δίσταζε» η κυβέρνηση Ετζεβίτ να προχωρήσει σε αλλαγές, τόσο περισσότερο έχανε την υποστήριξη από τα ισχυρά επιχειρηματικά συμφέροντα της Τουρκίας⁷⁹¹. Προς το τέλος του 2001, ο σύνδεσμος TÜSİAD έκανε λόγο για την ανεπάρκεια των στελεχών της κυβέρνησης, για την ανάγκη αλλαγής των νομοθεσιών αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα και τις εκλογές, αλλά και για την ανάγκη ξεπεράσματος της κρίσης και πρόωρων εκλογών, μέσα από τις οποίες να άνοιγε η προοπτική μιας μεγαλύτερης σταθερότητας⁷⁹². Ο συγκεκριμένος σύνδεσμος των οργανωμένων επιχειρηματικών συμφερόντων επιδίωκε μέσα από την κρίση στην οικονομία, να αναδιοργανώσει το πολιτικό σύστημα με τρόπο που τουλάχιστον να εγγυάται την απαραίτητη για τις ευρωπαϊκές μεταρρυθμίσεις, σταθερότητα. Είναι για αυτό ακριβώς το λόγο που από τη μία ο σύνδεσμος εντόπιζε με ιδιαίτερη ευκολία τις πολιτικές ευθύνες της κυβέρνησης και έθετε το στόχο για ανανέωση της πολιτικής ζωής⁷⁹³, όμως από την άλλη απέρριπτε οποιαδήποτε προοπτική ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος, το οποίο θα έβαζε τη χώρα σε νέες περιπέτειες⁷⁹⁴.

Η ένταση και η δυσαρέσκεια στην τουρκική κοινωνία, τόσο από την πλειοψηφία των επιχειρηματικών κύκλων, αλλά και από τις μάζες των φτωχότερων τμημάτων του πληθυσμού, έφτασαν σε τέτοια επίπεδα που δεν άργησαν να εμφανιστούν σοβαρά ρήγματα στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Υπήρχε διαδεδομένη πλέον μια γενικότερη αντίληψη ότι στην τότε κατάσταση πραγμάτων κυριαρχούσε ένας «στενός

⁷⁹⁰ Άρης Αμπατζής, *Islam Light*, σ. 89.

⁷⁹¹ Mina Taksöz, “The Economy. Achievements and Prospects”, Brian W. Beely (επιμ.), *Turkish Transformation. New Century, New Challenges*, Huntingdon 2002, σ. 152.

⁷⁹² Tanju Tosun, *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler*, İstanbul 2003, σ. 40.

⁷⁹³ Ο τότε Πρόεδρος του συνδέσμου TÜSİAD, Τουντζιάι Όζιλχαν, δε δίστασε να δηλώσει δημόσια ότι «Οι προσεγγίσεις της Αγκυρας σε αυτή την περίοδο προκαλούν ανησυχίες ότι πέραν της οικονομικής κρίσης βρισκόμαστε και εντός μιας πολιτικής κρίσης», στην εφημ. *Yeni Şafak*, “TÜSİAD: Kriz siyasi hale dönüştü”, 29 Μαρτίου 2001.

⁷⁹⁴ Σχολιάζοντας απόψεις που ακούστηκαν τη συγκεκριμένη περίοδο περί της αναγκαιότητας σχηματισμού «κυβέρνησης τεχνοκρατών», δηλαδή ενός κυβερνητικού σχήματος ιδιαίτερα χαρακτηριστικού των εποχών των πραξικοπημάτων στην Τουρκία, ο τότε Πρόεδρος του συνδέσμου TÜSİAD, Όζιλχαν, δήλωσε ότι: «Η κυβέρνηση τεχνοκρατών, η στρατιωτική παρέμβαση και η έξοδος από την πολιτική διαδικασία, αυξάνουν τα προβλήματα της Τουρκίας. Δεν θα πρέπει να συμβεί κάτι τέτοιο», στην εφημ. *Milliyet*, “Ayak oyunlarını bırakın”, 29 Μαρτίου 2001.

κύκλος» πολιτικών των οποίων η θητεία έπρεπε να τελειώσει⁷⁹⁵. Όσο η κυβέρνηση στεκόταν αδρανής μπροστά στην κρίση, άλλο τόσο μεγάλωναν και τα αιτήματα για αλλαγή⁷⁹⁶. Το 2002, ο Ετζεβίτ έγινε 77 χρονών και η αδυναμία του γήρατος σε συνδυασμό με τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε, άφηναν τη χώρα ουσιαστικά ακυβέρνητη. Στις 4 Μαΐου 2002, ο Πρωθυπουργός εισήλθε στο νοσοκομείο και μέχρι τον Ιούνιο ακυρώθηκαν όλες οι δραστηριότητές του⁷⁹⁷.

Το χρονικό εκείνο σημείο στιγματίστηκε από την κορύφωση της λαϊκής αγανάκτησης και τη δημιουργία μιας κοινωνίας που επιζητούσε να θέσει στο περιθώριο όλα τα «παλιά πρόσωπα και αντιλήψεις» που έφεραν ευθύνη για την κατάσταση της χώρας. Χαρακτηριστικά, από τις αρχές του 2002, οι πολιτικές ισορροπίες είχαν ήδη ανατραπεί. Σε δημοσκόπηση της εταιρείας ANAR, τον Ιανουάριο του 2002, ποσοστό 82.3% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι η κυβέρνηση Ετζεβίτ ήταν αποτυχημένη. Στην ίδια δημοσκόπηση, οι πιο πετυχημένοι πολιτικοί αναδείχθηκαν ο Πρόεδρος της Τουρκίας Σεζέρ, ο Ερντογάν και ακολούθησε ο Κεμάλ Ντερβίς. Ποσοστό περίπου 40% των ερωτηθέντων επιθυμούσε τη διεξαγωγή πρόωρων εκλογών⁷⁹⁸. Η «αποπνικτική» πολιτική κατάσταση και το σχεδόν καθολικό αίτημα για αλλαγή αντικατοπτρίστηκε και σε μια μεγάλη μερίδα Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, σε σημείο μάλιστα που να μπορεί κάποιος να υποψιαστεί «συντονισμένη προσπάθεια». Συγκεκριμένα την 1^η Ιουνίου 2002, η εφημερίδα Σαμπάχ κυκλοφόρησε με πρωτοσέλιδο τίτλο «Κρίμα σε εσάς και εμάς» και καλούσε τον Πρωθυπουργό Ετζεβίτ σε παραίτηση⁷⁹⁹. Η εφημερίδα Ραντικάλ, την ίδια μέρα, περιέγραφε την πολιτική ανωμαλία και την ακυβερνησία που επικρατούσε στη χώρα κάτω από τον τίτλο «Χωρίς Πρωθυπουργό για τέταρτη βδομάδα»⁸⁰⁰. Η εφημερίδα Μιλλιέτ, επίσης την 1^η Ιουνίου 2002 και υπό τον τίτλο «Μια πραγματικότητα, εφτά σενάρια», δημοσίευσε εφτά σενάρια διαδοχής του Ετζεβίτ με δεδομένη πλέον την ανικανότητά του να κυβερνήσει⁸⁰¹.

Το πλαίσιο της περιόδου δεν άφησε ανεπηρέαστο όπως ήταν φυσιολογικό, το «ισλαμικό» κομμάτι της αστικής τάξης. Η αποτυχία του «πειράματος» του Κόμματος

⁷⁹⁵ İsmet Berkan, “Yeni bir Umut Arayışı”, Εφημ. *Radikal*, 30 Οκτωβρίου 2001.

⁷⁹⁶ “Ecevit’in Yeni Misyonu”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Μαΐου 2002.

⁷⁹⁷ Akşin, “Siyasal Tarih”, σ. 182.

⁷⁹⁸ “Halk Seçim İstiyor”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 2 Ιανουαρίου 2002.

⁷⁹⁹ “Size de Bize de Yazık”, Εφημ. *Sabah*, 1 Ιουνίου 2002.

⁸⁰⁰ “Başbakansız Dört Hafta”, Εφημ. *Radikal*, 1 Ιουνίου 2002.

⁸⁰¹ “Bir Gerçek Yedi Senaryo”, Εφημ. *Milliyet*, 1 Ιουνίου 2002.

Αρετής, ο εσωκομματικός αγώνας που δόθηκε με το σχετικά θετικό αποτέλεσμα που κατάφεραν να αποσπάσουν οι ανανεωτές, σε συνδυασμό με τη συνεχόμενη κατάρρευση της τουρκικής οικονομίας και την εμφάνιση της προοπτικής για ένταξη στην Ε.Ε μετά το Ελσίνκι 1999, μετατράπηκαν σε στοιχεία μιας δυναμικής που οδήγησαν το «ισλαμικό» κεφάλαιο σε πιο ολοκληρωμένες πολιτικές αναζητήσεις.

Δίπλα από την δυσαρέσκεια του συνδέσμου επιχειρηματιών της «κοσμικής» μερίδας του κεφαλαίου, όπως προαναφέρθηκε, προστέθηκαν και οι αντιδράσεις άλλων μεγάλων επιχειρηματικών συμφερόντων, συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του συνδέσμου MÜSİAD. Η αντίδραση των θρησκευόμενων Μουσουλμάνων επιχειρηματιών δεν ήταν καθόλου τυχαία και δεν περιοριζόταν μόνο σε μια καθαρά αντιπολιτευτική προς την κυβέρνηση στάση. Τα κίνητρα δεν απέρρεαν μόνο από τα φυσιολογικά αισθήματα πικρίας, ίσως και εκδίκησης, από την πορεία των εξελίξεων κατά τη διάρκεια του πραξικοπήματος του 1997 και μετά. Οι αντιδράσεις του συνδέσμου MÜSİAD, ήταν αποτέλεσμα ενός ευρύτερου πεδίου εξελίξεων στο οποίο η χρονική στιγμή ανέδειξε την οικονομική κρίση του 2001. Στην πραγματικότητα οι συνέπειες της κρίσης που αντιμετώπισε η τουρκική κοινωνία το 2001, μαζί και το «ισλαμικό» κεφάλαιο, προστέθηκαν στην οικονομική και πολιτική καταδίωξη του Ισλάμ από το 1997, δημιουργώντας μια κατάσταση που ανάγκαζε τους Μουσουλμάνους επιχειρηματίες να αναζητήσουν διεξόδους. Η μερική έστω ερμηνεία της κατάστασης της Τουρκίας το 2001 ως συνέπεια της αυταρχικότητας του 1997 καταγράφηκε από τον πρώτο πρόεδρο του συνδέσμου MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, ως εξής: «Η κρίση που λαμβάνει χώρα σήμερα είναι ουσιαστικά μια κρίση της 28^{ης} Φεβρουαρίου. Αυτό είναι το αποτέλεσμα των παρεμβάσεων στην πολιτική ζωή της Τουρκίας»⁸⁰². Μάλιστα οι κακές κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες της χώρας, αλλά και οι νέες ανάγκες που γέννησε η κρίση του 2001 για την επιβίωση του πολιτικού συστήματος, ανάγκασαν ακόμα και μέρος της κεμαλικής ελίτ να παραδεχθεί το λάθος. Ο τότε Υπουργός Εργασίας της κυβέρνησης συνασπισμού, Γιασάρ Οκουγιάν (Yaşar Okuyan), ομολόγησε την αντιφατική πολιτική εναντίον των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών παραδεχόμενος ότι «από τη μια προσκαλείς το ξένο κεφάλαιο και από

⁸⁰² “28 Şubat krizi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 17 Μαρτίου 2001.

την άλλη εκδιώκει το δικό σου κεφάλαιο διαχωρίζοντας το σε πράσινο και κόκκινο»⁸⁰³.

Οι ισλαμικές τράπεζες έπεσαν θύμα της γενικότερης κατάρρευσης του τραπεζικού συστήματος της Τουρκίας το 2001. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτέλεσε ο χρηματοπιστωτικός οίκος Ιχλάς, ο οποίος κατέρρευσε ολοκληρωτικά το Φεβρουάριο του 2001, ενώ παράλληλα το τουρκικό κράτος σταμάτησε τις δραστηριότητες των υπόλοιπων ισλαμικών τραπεζών για ένα χρονικό διάστημα. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια να χαθούν μέσα σε λίγους μήνες καταθέσεις ύψους 300-400 εκατομμυρίων δολαρίων⁸⁰⁴. Συγκεκριμένα, το μερίδιο καταθέσεων των ισλαμικών τραπεζών ήταν 3.5% επί του συνόλου στα τέλη του 2000, ενώ τον επόμενο χρόνο και κάτω από τις επιπτώσεις της κρίσης, το μερίδιο αυτό μειώθηκε στο 1.8%⁸⁰⁵. Οι δυσάρεστες αυτές επιπτώσεις δεν έμειναν φυσικά μόνο στο πεδίο των τραπεζών, αλλά επεκτάθηκαν κυρίως στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, μεγάλη μάζα των οποίων ήταν ήδη συνδεδεμένη με το σύνδεσμο των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών. Εφόσον το σύνολο των κερδών τους το 2000, δόθηκε για την αποπληρωμή των επιπλέον φορολογιών του 2001, τότε οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις δεν είχαν καμιά προοπτική κρατικής βοήθειας⁸⁰⁶ και οδηγούνταν προς την κατάρρευση. Ένας καταστηματάρχης από το Ικόνιο ομολόγησε: «Η γελιοποίηση που έγινε στις πολυμετοχικές εταιρείες ήταν η αιτία για να χαθεί η αξιοπιστία τόσο των ισλαμιστών, όσο και του Ικονίου. Στα μάτια της κοινωνίας αμαυρώθηκε η αξιοπιστία μας, η εμπιστοσύνη και ο σεβασμός μας»⁸⁰⁷.

Θα μπορούσε μάλιστα να λεχθεί ότι, οι μεγάλες οικονομικές ζημιές της κρίσης και η ανάδειξη του ΔΝΤ και της Ε.Ε ως παράγοντες σταθερότητας έφεραν το σύνδεσμο MÜSİAD σε θέση επιδίωξης περαιτέρω συνεργασίας και ενσωμάτωσης με τα ισχυρότερα κέντρα του καπιταλισμού. Από αυτή την επιδίωξη, όπως ήταν φυσιολογικό, προέκυψε και ταύτιση θέσεων σε πολλά βασικά θέματα. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση ενός νέου νόμου για το τραπεζικό σύστημα της χώρας, ο

⁸⁰³ “Sermayeyi kovduk”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 29 Απριλίου 2001.

⁸⁰⁴ Ji-Hyang Jang, *Taming Political Islamists by Islamic Capital: The Passions and the Interests in Turkish Islamic Society*, The University of Texas in Austin, August 2005, Διδακτορική Διατριβή, σ. 150.

⁸⁰⁵ Clement M. Henry, Rodney Wilson, “Introduction”, Clement M. Henry, Rodney Wilson (επιμ.), *The Politics of Islamic Finance*, Edinburgh 2004, σ. 7-9.

⁸⁰⁶ “Sosyal terör kapıda”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 8 Σεπτεμβρίου 2001.

⁸⁰⁷ Ali Bayramoğlu, Ferda Balancar, “Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz”. *Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, İstanbul 2006, σσ. 42-43.

οποίος επιβλήθηκε από το ΔΝΤ, ενέταξε τις ισλαμικές τράπεζες στο σύνολο του συστήματος και τις προστάτευσε από τον «αθέμιτο ανταγωνισμό». Δηλαδή ένας κατεξοχήν δυτικός θεσμός του καπιταλισμού υιοθέτησε και υλοποίησε αιτήματα των Μουσουλμανικών επιχειρηματικών κύκλων στην Τουρκία, προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσής τους στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. «Συμφωνούμε πλήρως με τις πολιτικές του ΔΝΤ ιδιαίτερα στον τραπεζικό τομέα, στις ιδιωτικοποιήσεις κρατικών οργανισμών και στη μείωση των κρατικών εξόδων», δήλωνε το 2002 ο Ομέρ Μπολάτ (Ömer Bolat), τότε στέλεχος της ηγεσίας του συνδέσμου MÜSİAD⁸⁰⁸.

Παράλληλη ήταν και η σταδιακή μετακίνηση των εκπροσώπων των «ισλαμικών» επιχειρηματικών συμφερόντων προς θετικότερες προσεγγίσεις αναφορικά με την προοπτική ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. Οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες έδειξαν να εγκαταλείπουν μέρος της σκληρής κριτικής ενάντια στην Ε.Ε, η οποία επικρατούσε τη δεκαετία του 1990. Το βασικότερο σημείο μετακίνησης του συνδέσμου MÜSİAD, ήταν η εγκατάλειψη του στόχου δημιουργίας ενός εναλλακτικού μοντέλου οικονομικής συνεργασίας με την Ανατολική Ασία. Μια σκέψη που καλλιεργήθηκε τα προηγούμενα χρόνια στη βάση της αντίληψης ότι το ισχυρότερο οικονομικό κέντρο του κόσμου ήταν η Ανατολική Ασία με επίκεντρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας τις παραδοσιακές πολιτιστικές αξίες⁸⁰⁹. Η οικονομική κατάρρευση της Ασίας με την κρίση του 1997, αποτέλεσε έναν από τους σημαντικούς παράγοντες της στροφής των «ισλαμικών» επιχειρηματικών συμφερόντων. Άλλωστε ίσως να μην μπορούσε να ήταν διαφορετικό το αποτέλεσμα αφού κατά τη διετία 1997-1999 όπως σημειώνει ο Κώστας Βεργόπουλος «οι εμφανιζόμενες ως ανερχόμενες ασιατικές οικονομίες, ως επιτυχημένα υποδείγματα για τον 21^ο αιώνα, ως το νέο κέντρο της παγκόσμιας οικονομίας, ως η βιτρίνα των νεοφιλελεύθερων μονεταριστικών προτάσεων της εποχής μας, κατέρρευσαν εκ περιτροπής άδοξα αφήνοντας γύρω τους ερείπια και χρέη»⁸¹⁰. Με την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος της Ταϊλάνδης το 1997, μετά την κατάρρευση της αγοράς ακινήτων, ξεκίνησε μια μεγάλη κρίση που επεκτάθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα στην Ινδονησία, Μαλαισία, Φιλιππίνες, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη και Νότια Κορέα⁸¹¹.

⁸⁰⁸ Jang, *Political Islamists*, σ. 146.

⁸⁰⁹ Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε από τον πρώτο Πρόεδρο του συνδέσμου MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, στο κείμενό του «Μια καινούργια ματιά στον κόσμο, μπαίνοντας στον 21^ο αιώνα». Βλ. Erol Yagar, *21. Yüzyılın Girerken Dünyaya Yeni bir Bakış*, MÜSİAD, İstanbul 1996, σ. 53.

⁸¹⁰ Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση*, σ. 199.

⁸¹¹ Harvey, *Neoliberalism*, σ. 96.

Συνεπώς το «ασιατικό παράδειγμα» τις αρετές του οποίου επικαλέστηκαν οι «ισλαμικοί» επιχειρηματικοί κύκλοι της Τουρκίας, κατέρρευσε και μαζί του πλήγηκε ένα σημαντικό μέρος του ιδεολογικού εποικοδομήματος που χτίστηκε γύρω του.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο λοιπόν όπου η Ε.Ε αναδείχθηκε ως σταθεροποιητικός παράγοντας, αλλά και αντίβαρο στις «οικονομικές περιπέτειες» του πραξικοπήματος του 1997 στην Τουρκία και στην ασιατική κρίση, η «ισλαμική» αστική τάξη στήριξε την ευρωπαϊκή προοπτική υπό όρους. Οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες παρουσιάζονταν έτοιμοι να στηρίξουν τη διαδικασία ένταξης στην Ε.Ε, εφόσον αυτή θα διασφάλιζε την αύξηση των ξένων επενδύσεων και την αναδιάρθρωση της τουρκικής οικονομίας σύμφωνα με τα κριτήρια της Κοπεγχάγης. Συνεπώς η «υπό όρους» στήριξη της ευρωπαϊκής προοπτικής δεν αποτέλεσε μια βαθιά ιδεολογική μετακίνηση του συνδέσμου MÜSİAD, αλλά μια κίνηση υπό τη σκιά ενός «πολιτικού ομορτισμού»⁸¹² που υπηρετούσε ταυτόχρονα την εμπέδωση του νεοφιλελευθερισμού. Η γενικότερη αντίληψη των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών για την ενσωμάτωση της Τουρκίας στην Ε.Ε, τη συγκεκριμένη περίοδο, περιστράφηκε κυρίως γύρω από την προσέγγιση του «δρόμου χωρίς επιστροφή»⁸¹³. Ο βαθμός οικονομικής ενσωμάτωσης της Τουρκίας με το κεφάλαιο της Ε.Ε, ήταν άλλωστε σε τέτοιο βαθμό διασφαλισμένος που ήταν σχεδόν «απαγορευτικό» για τον οποιονδήποτε να διανοηθεί τη διακοπή των σχέσεων αυτών⁸¹⁴.

Με λίγα λόγια, η αυξανόμενη ενσωμάτωση της τουρκικής οικονομίας με τις ευρωπαϊκές αγορές αποτέλεσε μια πάρα πολύ σημαντική εξέλιξη στην πορεία συνειδητοποίησης της «ισλαμικής» αστικής τάξης ότι η συγκεκριμένη, έστω και εργαλειακού χαρακτήρα, αλλαγή ήταν επιβεβλημένη⁸¹⁵. Άλλωστε η αύξηση της σημασίας της Τουρκίας ως επενδυτικού κέντρου του ξένου κεφαλαίου, ιδιαίτερα μετά την απόφαση του Ελσίνκι το 1999, έφερε στην επιφάνεια και την αντικειμενική διαδικασία της αύξησης της σημασίας περιοχών με επιχειρηματική δυναμική.

⁸¹² Τον όρο αυτό χρησιμοποιεί η Ντιλέκ Γιάνκαγια για να περιγράψει τη μετακίνηση της «ισλαμικής» αστικής τάξης υπέρ της Ε.Ε. Βλέπετε στο Dilek Yankaya, “The Europeanization of MÜSİAD: Political Opportunism, Economic Europeanization, Islamic Euroscepticism”, *European Journal of Turkish Studies*, 9 (2009) 10.

⁸¹³ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 56.

⁸¹⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία του συνδέσμου MÜSİAD, το 2001 πάνω από το 50% του εμπορίου της Τουρκίας διεξαγόταν με κράτη-μέλη της Ε.Ε. Συγκεκριμένα οι εξαγωγές ήταν 51.6% και οι εισαγωγές ήταν 44.6%. Τα στοιχεία αυτά παρατίθενται στην οικονομική έκθεση του συνδέσμου MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 56.

⁸¹⁵ Gümüşçü, “Economic Liberalization”, σσ. 11-12.

Τέτοιες ήταν οι περιοχές της ανατολικής Τουρκίας, για τις οποίες ο στόχος ήταν η επίτευξη της ενσωμάτωσής τους διαμέσου περιφερειακών επενδυτικών προγραμμάτων. Για παράδειγμα, εάν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η περιοχή Γκαζιάντεπ (Gaziantep)⁸¹⁶ στην Τουρκία διαθέτει προοπτικές μετατροπής της σε εμπορικό κέντρο για ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή⁸¹⁷, τότε γίνεται καλύτερα αντιληπτή η σημασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ενσωμάτωσης της συγκεκριμένης (και όχι μόνο) περιοχής, αλλά και των πρωταγωνιστών που ήταν οι φορείς αυτής της ανάπτυξης.

Υπό αυτές τις συνθήκες, αλλά και με δεδομένο το χάος που προκαλούσε η κρίση και η ακυβερνησία στη χώρα, ο σύνδεσμος MÜSİAD δεν άργησε να δημοσιοποιήσει την αντίδρασή του όχι μόνο προς την κυβέρνηση Ετζεβίτ, αλλά και προς το «κοσμικό» κεφάλαιο. Συγκεκριμένα, ζήτησε με ξεκάθαρο τρόπο την παραίτηση του Ετζεβίτ και της κυβέρνησής του⁸¹⁸, ενώ επέκρινε το σύνδεσμο TÜSİAD για τη «διστακτική του στάση» στο να ζητήσει άμεσες πρόωρες εκλογές. «Οι εκλογές είναι ο μοναδικός εναλλακτικός δρόμος που μπορεί να εμποδίσει πιθανές νέες κρίσεις»⁸¹⁹ υπογράμμισε η οικονομική έκθεση του συνδέσμου στις αρχές του 2002, κάνοντας με αυτό τον τρόπο κριτική στην επίκληση της ανάγκης σταθερότητας για αποφυγή νέων δεινών που συχνά-πυκνά έκανε ο σύνδεσμος του «κοσμικού» κεφαλαίου.

Η πολιτική συνέχεια στις αντιδράσεις του «ισλαμικού» κεφαλαίου δόθηκε σχεδόν αμέσως από την ανανεωτική πτέρυγα με επικεφαλής τον Ερντογάν, προς δύο βασικές κατευθύνσεις: Πρώτη κατεύθυνση ήταν το τότε πολιτικό-κομματικό κατεστημένο και η κυβέρνηση, στα πεπραγμένα των οποίων οφειλόταν-κατά τους ανανεωτές-η κατάσταση στην Τουρκία. Δεύτερη κατεύθυνση ήταν η ίδια η ηγεσία του Κόμματος Αρετής που δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την οικονομική και πολιτική καταρακίδα της Τουρκίας εκφράζοντας τις ανησυχίες του

⁸¹⁶ Είναι η έκτη μεγαλύτερη πόλη της Τουρκίας με πληθυσμό που ξεπερνά το 1.2 εκατομμύρια (στοιχεία του 2000) και η μεγαλύτερη πόλη της Βορειοανατολικής Ανατολίας. Θεωρείται μία από τις ισχυρότερες περιοχές στον αγροτικό τομέα και αποτελεί ουσιαστικά το βιομηχανικό και πολιτιστικό κέντρο της περιοχής του Σχεδίου Νοτιοανατολικής Ανατολίας (GAP). Λεπτομέρειες βλ. στο Herper, *Türkiye Sözlüğü*, σ. 255.

⁸¹⁷ Yeşilada, Puzniak, Sözen, “Global Financial Markets”, σ. 37.

⁸¹⁸ «Η οικονομία δε πάει πουθενά με έναν Πρωθυπουργό, ο οποίος οργάνωσε τη ζωή του μέχρι το αξίωμα του Πρωθυπουργού και το πρωθυπουργικό γραφείο», δήλωνε ο δεύτερος Πρόεδρος του συνδέσμου MÜSİAD, Αλί Μπαϊράμογλου, επικρίνοντας την άρνηση του Ετζεβίτ να παραιτηθεί παρόλα τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε. “Bu hükümetle gitmez”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 26 Μαρτίου 2001.

⁸¹⁹ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 82.

«ισλαμικού» κεφαλαίου. Ο ίδιος Ερντογάν τόνιζε τότε ότι «θα πρέπει να εξουδετερωθεί η προσέγγιση που είναι η αιτία της κυβερνητικής κρίσης», ενώ στρεφόμενος προς την παραδοσιακή ηγεσία του πολιτικού Ισλάμ υπογράμμισε ότι «έχασε τη νομιμοποίησή της»⁸²⁰. Στο μεταξύ έγινε πολύ γρήγορα ξεκάθαρο ότι το κλείσιμο του Κόμματος Αρετής τον Ιούνιο του 2001, δηλαδή σε μια περίοδο κρίσης και σημαντικών διεθνών εξελίξεων, όχι μόνο δεν εμπόδισε τις αναζητήσεις της συμμαχίας ανανεωτών-Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, αλλά αντίθετα τις επιτάχυνε. Σε δημοσκόπηση της εταιρείας ANAR που δημοσιεύθηκε μετά το κλείσιμο του Κόμματος Αρετής, το 35% των ερωτηθέντων υποστήριξε ότι η ανανεωτική πτέρυγα θα έπρεπε να δημιουργήσει από μόνη της ένα νέο πολιτικό κόμμα, ενώ το 41% υποστήριξε ότι ηγέτης του νέου κόμματος θα έπρεπε να ήταν ο Ερντογάν⁸²¹.

Η δυναμική που απέκτησαν σταδιακά οι αναζητήσεις των ανανεωτών για νέο πολιτικό κόμμα, εκφράστηκε και από την μετακίνηση στελεχών του Κόμματος Αρετής, το οποίο είχε απαγορευτεί. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν η συγκεκριμένη τάση μετακίνησης προς την ανανεωτική πτέρυγα, η οποία αγκάλιασε περισσότερο τα στελέχη του Κόμματος Αρετής που εργάζονταν στους Δήμους, ενώ αντίθετα τα στελέχη των τοπικών κομματικών οργανώσεων επέλεξαν να ταυτιστούν με την παραδοσιακή πτέρυγα υπό τον Έρμπακάν⁸²². Η δραστηριότητα στους Δήμους, έφερε σταδιακά αυτά τα στελέχη σε μια πιο ολοκληρωμένη επαφή με τις κρατικές δομές εξουσίας, άνοιξε ένα δομημένο διάλογο μεταξύ αυτών των δυνάμεων και του κράτους και επομένως συνέβαλε στην ενίσχυση της αντίληψης ότι η κάθετη σύγκρουση με τους θεσμούς περιθωριοποιούσε αντί να μαζικοποιεί. Ο στόχος για ανάληψη της εξουσίας και περαιτέρω οικονομική επέκταση, ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα του 1997 και 2001, φαινόταν να απομακρύνεται σε ένα πλαίσιο συνέχισης της σύγκρουσης με την κοσμική ελίτ, ενώ αντίθετα αποκτούσε προοπτικές υλοποίησης εφόσον αξιοποιούνταν οι δυνατότητες και οι εμπειρίες των δομών της αστικής εξουσίας σε όλα τα επίπεδα. Η πτυχή αυτή της τοπικής δράσης των

⁸²⁰ “Tayyip Erdoğan: F.P yönetimi mesruiyetini kaybettiler”, Εφημ. *Milliyet*, 16 Απριλίου 2001.

⁸²¹ Στην ίδια δημοσκόπηση το ποσοστό υποστήριξης του Ερντογάν ως ηγέτη του νέου κόμματος, ανάμεσα στους ψηφοφόρους του Κόμματος Αρετής, αυξανόταν σε 64%. “Erdoğan fark attı”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 4 Ιουλίου 2010.

⁸²² Η συγκεκριμένη τάση καταγράφηκε από μια μικρή έρευνα που πραγματοποίησε η εφημερίδα Μιλλιέτ και η οποία έδειξε ότι από τους 48 πρώην επικεφαλής των τοπικών οργανώσεων του Κόμματος Αρετής, οι 29 προσχώρησαν στην παραδοσιακή πτέρυγα, ενώ αντίθετα 160 εκλεγμένα στελέχη σε Δήμους προσχώρησαν στην ανανεωτική πτέρυγα. “Teşkilat Hoca’ya, belediye Tayyip’e”, Εφημ. *Milliyet*, 27 Ιουλίου 2001.

στελεχών του υπό ίδρυση κόμματος των ανανεωτών, είχε πολλαπλή σημασία αφού η τοπική αυτοδιοίκηση μπορούσε να αναδείξει πολιτικές με επίκεντρο την θρησκευτική ή την εθνοτική ταυτότητα – αναλόγως περιοχής – αλλά ακόμα και πολιτικές εύκολου πλουτισμού διαμέσου της μεταφοράς συμβολαίων και προσφορών από τους Δήμους σε συγκεκριμένα επιχειρηματικά συμφέροντα⁸²³.

Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της κινητοποίησης για την ίδρυση του νέου κόμματος των ανανεωτών, ήταν και ο σύνδεσμος MÜSİAD, ο οποίος με την ενεργό εμπλοκή του μετατρέπεται σε «ενδιαφερόμενη πλευρά» των πολιτικών εξελίξεων στη χώρα. Ο τότε πρόεδρος του συνδέσμου, Αλί Μπαϊράμογλου, υπογράμμισε ότι οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες θα έπαιρναν ξεκάθαρη θέση δίπλα σε κάθε προσπάθεια αλλαγής, δίνοντας παράλληλα και το στίγμα της πολιτικοποιημένης εμπλοκής του «ισλαμικού» κεφαλαίου: «Ο σύνδεσμος MÜSİAD από δω και μπρος θα συμβάλει σε ακόμα πιο σημαντικό βαθμό στην πολιτική και στην οικονομία της χώρας»⁸²⁴. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα εμπλοκής των συγκεκριμένων επιχειρηματικών κύκλων στη δημιουργία του κόμματος των ανανεωτών, ήταν ο όμιλος εταιρειών Άλμπαϊράκ (Albayrak), ο οποίος έμεινε γνωστός και ως ο ισχυρότερος χρηματοδότης της ανανεωτικής πτέρυγας του Ερντογάν⁸²⁵. Ο συγκεκριμένος όμιλος εταιρειών ισχυροποιήθηκε και επεκτάθηκε μέσα από μεγάλα συμβόλαια που πήρε από Δήμους, τους οποίους ήλεγχε το Κόμμα Ευημερίας και αργότερα το Κόμμα Αρετής και μέχρι το 2001 έφτασε τα 150 εκατομμύρια δολάρια ετήσιο τζίρο με πάνω από τέσσερις χιλιάδες εργαζόμενους⁸²⁶. Μάλιστα διαμέσου της εφημερίδας Γιενί Σαφάκ που ήταν υπό την ιδιοκτησία του ομίλου, η ανανεωτική πτέρυγα βρήκε ένα εκφραστικό όργανο στη διαμάχη της με την ομάδα Έρμπακαν⁸²⁷. Αρθρογράφοι όπως ο Φεχμί Κορού, η Ναζλί Ίλιτζακ που ήταν πρώην βουλευτής του Κόμματος Αρετής, καθώς και ο Αχμέτ Τάσγκετιρεν, στάθηκαν από την αρχή δίπλα στους ανανεωτές⁸²⁸. Γενικότερα, η εμπλοκή των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών στην ίδρυση του νέου κόμματος, ήταν έντονη. Τα μέλη του συνδέσμου MÜSİAD, έπαιζαν σοβαρό ρόλο στην οργανωτική και την πολιτική συγκρότηση του νέου πολιτικού σχήματος ακόμα και σε τοπικό επίπεδο με τη δημιουργία γραφείων σε

⁸²³ Kahraman, *Türk Sağı*, σσ. 143-144.

⁸²⁴ “Enerji’de KDV peşkeşi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 12 Αυγούστου 2001.

⁸²⁵ Gümüşçü, “Devout Bourgeoisie”, σ. 12.

⁸²⁶ “Refah’ın yükselişi”, Εφημ. *Milliyet*, 20 Ιουλίου 2001.

⁸²⁷ Fehmi Çalmuk, Ruşen Çakır, *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, İstanbul 2001, σ. 151.

⁸²⁸ “Gül’ün ayak sesleri”, Εφημ. *Milliyet*, Derya Sazak, 13 Μαΐου 2000.

πολλές πόλεις της τουρκικής Ανατολίας⁸²⁹. Με αυτό τον τρόπο, το νέο κόμμα, πριν ακόμα την επίσημη ίδρυσή του διέθετε ένα αξιόλογο οργανωτικό μηχανισμό σε μια πολύ μεγάλη γεωγραφική έκταση της Τουρκίας, δεδομένο απαραίτητο στην προσπάθεια για επαφή με τις μάζες.

Εξίσου σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών του Κόμματος Αρετής που ήταν επιχειρηματίες (28 από τους 31), με το κλείσιμο του εντάχθηκαν σχεδόν αμέσως στην ανανεωτική πτέρυγα⁸³⁰. Μέχρι και τις αρχές Ιουλίου του 2001, στους ανανεωτές εντάχθηκαν 41 βουλευτές⁸³¹, παρουσιάζοντας έτσι μια συγκεκριμένη προοπτική η οποία ενόχλησε την ομάδα Έρμπακαν-Κουτάν. «Ιδεολογικός ρεβιζιονισμός»⁸³² και «υποψήφιοι των καρτέλ»⁸³³, ήταν οι μόνιμες επικρίσεις των παραδοσιακών ενάντια στους ανανεωτές, κάτι που επίσης αντικατόπτριζε την κοινωνική διαφοροποίηση η οποία μετατρεπόταν σταδιακά σε ένα νέο κόμμα. Εάν μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990, το πολιτικό Ισλάμ στην Τουρκία ενείχε το χαρακτήρα κόμματος που εκπροσωπούσε τουλάχιστον ένα τμήμα των επιχειρηματικών συμφερόντων, τότε η ανανεωτική πτέρυγα βρισκόταν σε ισχυρότερη θέση, ακριβώς λόγω της κοινωνικής διαφοροποίησης που αντικατόπτριζαν «οι υποψήφιοι των καρτέλ». Με λίγα λόγια η διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Τουρκία οδήγησε στην ενίσχυση των συμφερόντων των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών και τα μετέτρεψε ουσιαστικά σε «αστικά»⁸³⁴. Συνεπώς το υπό ίδρυση κόμμα θα έπρεπε να τοποθετηθεί ακριβώς σε ένα χώρο που θα εκπροσωπούσε τη διαφοροποιημένη, σε σχέση με το παρελθόν, αστική τάξη της Τουρκίας. Αυτή ακριβώς η συγκεκριμένη αλλαγή χώρου-συμφερόντων των ανανεωτών ονομάστηκε «ιδεολογικός ρεβιζιονισμός» από τους παραδοσιακούς.

Η εκπροσώπηση αυτής της διαφοροποιημένης, σε σχέση με το παρελθόν, αστικής τάξης και οι απαιτήσεις της εκπροσώπησης της, ήταν υπό μία έννοια η ανάγκη για το νέο κόμμα να μεταφέρει τα αιτήματά τους στο «πολιτικό κέντρο» εξουσίας, δηλαδή στο κράτος. Η ανδρωμένη στην Ανατολία «ισλαμική» αστική τάξη, οι ενισχυμένοι μέσα από τα συμβόλαια με τις πολυεθνικές και όχι με το κράτος

⁸²⁹ Gümüşçü, Sert, “Devout Bourgeoisie”, σ. 964.

⁸³⁰ Gümüşçü, Sert, “Devout Bourgeoisie”, σ. 964.

⁸³¹ “Hoca: 55, Tayyip: 41”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Ιουλίου 2001.

⁸³² Jang, *Political Islamists*, σ. 107.

⁸³³ Derya Sazak, “Gül’ün ayak sesleri”, Εφημ. *Milliyet*, 13 Μαΐου 2000.

⁸³⁴ Αμπατζής, *Islam Light*, σ. 104.

«ισλαμικοί» επιχειρηματικοί κύκλοι της χώρας, αγωνιούσαν να πάρουν το δικό τους μερίδιο εξουσίας, ήθελαν να επικρατήσουν με το δικό τους τρόπο στην κοινωνική αντιπαράθεση. Συνεπώς το νέο κόμμα θα έπρεπε να έχει και σαν αποστολή του την κατοχύρωση αυτών των κοινωνικών ισορροπιών ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη, αλλά και ανάμεσα στις δύο βασικές μερίδες του τουρκικού κεφαλαίου, την «κοσμική» και την «ισλαμική». Η συγκεκριμένη λειτουργία του νέου κόμματος περιγράφηκε από τον Γκιούλ, πριν την επίσημη ίδρυσή του ως εξής: «Εάν θεωρήσετε ότι η Τουρκία είναι ένα σπίτι, τότε μπορείτε να ορίσετε τη λειτουργία μας ως την επιδιόρθωση και αναδιοργάνωση του εσωτερικού του σπιτιού αυτού»⁸³⁵. Η «αναδιοργάνωση» της Τουρκίας, προϋπέθετε την αποτελεσματική εκπροσώπηση των συμφερόντων της «νέας» αστικής τάξης στο κράτος. Για να γίνει αυτό, το ίδιο το κεμαλικό κράτος θα έπρεπε να ακολουθήσει ένα δρόμο μετασχηματισμού. Όμως οι ανανεωτές, ούτως ή άλλως, δεν βρίσκονταν μακριά από τις ανάγκες των συγκεκριμένων επιχειρηματικών κύκλων και επομένως η διεκδίκηση για μεταφορά των αιτημάτων τους, η διεκδίκηση των συμφερόντων τους δεν θα ήταν μια πάρα πολύ δύσκολη υπόθεση. Δύσκολη ήταν η ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας.

Οι ανανεωτές ήταν άνθρωποι διαπαιδαγωγημένοι πολιτικά σε μια διαφορετική εποχή και με πολύ διαφορετικά ερεθίσματα, σε σύγκριση με το παραδοσιακό ισλαμικό Κίνημα Εθνικής Άποψης του Έρμπακαν. Παρόλο που διετέλεσαν στελέχη αυτού του κινήματος, εντούτοις, οι ανανεωτές γνώρισαν την έντονη πολιτική δράση μέσα στα πλαίσια της εφαρμογής του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης της δεκαετίας του 1980 και φυσικά της Τουρκο-ισλαμικής Σύνθεσης του Οζάλ⁸³⁶. Το συγκεκριμένο πλαίσιο διαπαιδαγώγησης των πρωταγωνιστών της ανανεωτικής πτέρυγας, αλλά και οι κοινωνικές συγκυρίες της Τουρκίας μετά το κλείσιμο του Κόμματος Αρετής, τους ανάγκαζαν να αναζητήσουν προσβάσεις σε ολόκληρη την κεντροδεξιά της Τουρκίας. Ήδη από το καλοκαίρι του 2001, φαινόταν ότι το νέο κόμμα μπορούσε να προσελκύσει υποστήριξη αλλά και στελεχικό δυναμικό τόσο από τις θρησκευτικές αδελφότητες και τάγματα, ιδιαίτερα από το κίνημα του Γκιουλέν⁸³⁷, όσο και από ολόκληρο το φάσμα της παραδοσιακής τουρκικής δεξιάς και ακροδεξιάς:

⁸³⁵ “Gül: Partimiz hazır”, Εφημ. *Milliyet*, 22 Ιουνίου 2001.

⁸³⁶ Asiye Öztürk, “The Domestic Context of Turkey’s Changing Foreign Policy towards the Middle East and the Caspian Region”, *German Development Institute Discussion Papers* 2009/10, Bonn 2009, σ. 14.

⁸³⁷ Jenkins, *Political Islam*, σ. 167.

από το Κόμμα Ορθού Δρόμου⁸³⁸, από το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας⁸³⁹, ακόμα και από το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης⁸⁴⁰.

Μάλιστα μερικοί αναλυτές εκτιμούσαν τότε ότι εφόσον το νέο κόμμα θα μπορούσε να καλύψει το μεγάλο πολιτικό κενό στην τουρκική δεξιά και με δεδομένη την σχεδόν ολοκληρωτική κατάρρευση της αριστεράς, τότε η αντιπαράθεση θα διεξαγόταν με κάποιους θεσμούς του κράτους όπως η Προεδρία και ο στρατός⁸⁴¹. Όμως η άμεση σύγκρουση με τους θεσμούς του κράτους ιδιαίτερα μετά την εμπειρία του πραξικοπήματος του 1997, ήταν κάτι που οι ανανεωτές ήθελαν να αποφύγουν σε εκείνο το στάδιο. Το στοιχείο της ανανέωσης με νέα πρόσωπα θα έπρεπε ταυτόχρονα να προϋποθέτει και μια νέα σχέση με την ίδια την κοσμική ελίτ. Για αυτό το λόγο η ηγεσία της ανανεωτικής πτέρυγας μερίμνησε από την αρχή να αποκτήσει καλές επαφές με τον κρατικό μηχανισμό και ιδιαίτερα με τις ανώτερες βαθμίδες γραφειοκρατών. Ο ίδιος ο Ερντογάν επιδίωξε και είχε πολλές επαφές με διαφορετικά τμήματα της γραφειοκρατίας και προσπάθησε να απαντήσει στις ανησυχίες τους περί του ισλαμικού υποβάθρου του υπό ίδρυση κόμματος⁸⁴². Οι συναντήσεις αυτές του ηγέτη της ανανεωτικής πτέρυγας επεκτάθηκαν ακόμα και με τις ανώτερες βαθμίδες του τουρκικού στρατού και στόχο είχαν τη διαβεβαίωση εκ μέρους του ότι δεν θα ακολουθούσε την πολιτική γραμμή του Κινήματος Εθνικής Άποψης. «Προσαρμόστηκα στις συνθήκες της εποχής. Πλέον δεν είμαι ο παλιός Ταγίπ...Στη δική μας εξουσία δεν πρόκειται να υπάρξουν παρεμβάσεις στη ζωή κανενός. Θα διασφαλίσουμε ότι οι κοπέλες με τις μίνι φούστες και οι μαντιλοφορούσες θα συμβιώνουν»⁸⁴³, τόνιζε ο Ερντογάν σε απόστρατους στρατιωτικούς.

⁸³⁸ Από το Κόμμα Ορθού Δρόμου εντάχθηκαν στην ανανεωτική πτέρυγα οι Χουσεϊν Τσελίκ, Μεράλ Ακσενερ και Νετζατί Τσετίνκαγια. Λεπτομέρειες στην εφημ. *Yeni Şafak*, “Yeni Oluşum tam gaz”, 7 Ιουλίου 2001 και στην εφημ. *Yeni Şafak*, “Yeni Parti Şekilleniyor”, 17 Ιουλίου 2001.

⁸³⁹ Από το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας εντάχθηκε στην ανανεωτική πτέρυγα τον Ιούλιο του 2001, ο βουλευτής Ερτουρούλ Γιαλτσίνμπαγίρ. Λεπτομέρειες στην εφημ. *Yeni Şafak*, “İkinci dalga Ağustos'ta”, 14 Ιουλίου 2001.

⁸⁴⁰ Από το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης εντάχθηκε στους ανανεωτές ο Σαντί Γιακούτ. Λεπτομέρειες στην εφημ. *Yeni Şafak*, “Yeni Oluşum tam gaz”, 7 Ιουλίου 2001.

⁸⁴¹ Αυτές οι εκτιμήσεις έγιναν και από τον ιδιοκτήτη της εταιρείας ερευνών Verso, Ερχάν Γκιοκσέλ στην εφημ. *Yeni Şafak*, “Erdogan merkezi alacak”, 2 Αυγούστου 2001.

⁸⁴² “İkinci dalga Ağustos'ta”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 14 Ιουλίου 2001.

⁸⁴³ “Askerle iki temas”, Εφημ. *Hürriyet*, 24 Ιουνίου 2001.

2. Η ίδρυση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης και οι εκλογές του 2002

Όσο προχωρούσαν οι διαδικασίες δημιουργίας του νέου κόμματος, τόσο περισσότερο η πολιτική ζωή στην Τουρκία προσαρμοζόταν σε μια νέα εκλογική διαδικασία. Ακόμα και τα συγκυβερνώντα κόμματα άρχισαν να εμπεδώνουν μια τέτοια προοπτική. Ο Ντεβλέτ Μπαχτσελί, ηγέτης του συγκυβερνώντος Κόμματος Εθνικιστικής Δράσης, έθεσε πολύ συγκεκριμένα την ανάγκη για πραγματοποίηση πρόωρων εκλογών το Νοέμβριο του 2002, πρόταση που τελικά έγινε αποδεκτή. Η δήλωση Μπαχτσελί αποτέλεσε ουσιαστικά το εναρκτήριο σημείο πλήρους κατάρρευσης της κυβέρνησης και της μέχρι τότε πολιτικής δραστηριότητας στα πλαίσια της κρίσης του 2001. Βουλευτές του κόμματος του Ετζεβίτ άρχισαν να παραιτούνται και μέχρι τα μέσα Ιουλίου του 2002, ο κυβερνητικός συνασπισμός έχασε την πλειοψηφία στην Εθνοσυνέλευση⁸⁴⁴. Παράλληλα, έρευνες γνώμης που έβλεπαν το φως της δημοσιότητας έδιναν το προμήνυμα μιας ολοκληρωτικής αλλαγής των πολιτικών ισορροπιών στην Τουρκία. Η εταιρεία ANAR, πραγματοποίησε δημοσκόπηση για το μήνα Ιούλιο του 2001 στην οποία φαινόταν ξεκάθαρα η τάση που άφηνε εκτός Εθνοσυνέλευσης όλα τα τότε κοινοβουλευτικά κόμματα. Συγκεκριμένα το υπό ίδρυση κόμμα του Ερντογάν έπαιρνε 30.8% των ψήφων, ποσοστό που ξεπερνούσε εκείνο που έπαιρναν άλλα οκτώ κόμματα μαζί. Στην ίδια δημοσκόπηση φαινόταν επίσης ότι το νέο κόμμα μπορούσε να αντλήσει υποστήριξη από τα περισσότερα παραδοσιακά κόμματα όπως το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, το Κόμμα Ορθού Δρόμου, το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας, το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης και φυσικά ένα πολύ μεγάλο μέρος του πρώην Κόμματος Αρετής⁸⁴⁵. Η ίδια ακριβώς τάση επιβεβαιώθηκε και σε δημοσκοπήσεις του Οκτωβρίου 2002, δηλαδή λίγο μόνο διάστημα πριν τις πρόωρες εκλογές⁸⁴⁶.

Με λίγα λόγια, από το καλοκαίρι του 2002, η Τουρκία «γνωριζόταν» με μια νέα πολιτική πραγματικότητα, βασικό χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η μεγάλη θέληση για αλλαγή. Η καταγραφή των εκλογικών τάσεων και της αποτυχίας των «παλιών κομμάτων» στις δημοσκοπήσεις της περιόδου, απεικόνιζαν την πραγματικότητα της στιγμής που θα είχε όμως το εξής βαθύ πολιτικό μήνυμα: η οικονομική δυσπραγία του κόσμου μετά τους σεισμούς του 1999 και της κρίσης του 2001, αποτέλεσε

⁸⁴⁴ Αμπατζής, *Islam Light*, σ. 88.

⁸⁴⁵ Τα στοιχεία της συγκεκριμένης δημοσκόπησης σε λεπτομέρεια στην εφημ. *Yeni Safak*, “Yeni oluşum önde”, 3 Αυγούστου 2001.

⁸⁴⁶ Taha Akyol, “AKP'nin Arkasında ne Var?”, Εφημ. *Milliyet*, 17–21 Οκτωβρίου 2010.

καθοριστικό παράγοντα για μια συνολική απονομιμοποίηση του μέχρι τότε πελατειακού συστήματος και του κεμαλικού μοντέλου αυταρχικής διαχείρισης του κράτους⁸⁴⁷. Οι δημοσκοπήσεις αυτές, οι οποίες έδειχναν μια συγκεκριμένη τάση στην πορεία προς τις πρόωρες εκλογές, αποτελούσαν ταυτόχρονα μια ένδειξη της λαϊκής κατακραυγής για το πολιτικό σύστημα που επικράτησε τις προηγούμενες δεκαετίες, καθώς και για τα συμφέροντα που αυτό εξυπηρέτησε.

Μέσα σε αυτή την κατάσταση, οι διεργασίες στο χώρο του πολιτικού Ισλάμ ήταν επίσης σημαντικές. Η παραδοσιακή πτέρυγα με επικεφαλής τον Κουτάν, αλλά από τα παρασκήνια τον Έρμπακαν, δημιούργησε το Κόμμα Ευτυχίας (Saadet Partisi - SP) στις 20 Ιουλίου 2001⁸⁴⁸. Η ανανεωτική πτέρυγα προχώρησε στη δημιουργία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (Adalet ve Kalkinma Partisi – AKP) στις 14 Αυγούστου 2001. Με την επίσημη ίδρυση του κόμματος, η κοινοβουλευτική του ομάδα είχε 51 βουλευτές⁸⁴⁹. Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΚΔΑ) δημιουργήθηκε από 74 ιδρυτικά στελέχη, η πλειοψηφία των οποίων ήταν επιχειρηματίες, ενώ δέκα ήταν καθηγητές Πανεπιστημίων. Η πλειοψηφία των ιδρυτικών στελεχών του κόμματος γνώριζαν ξένες γλώσσες, ενώ από τις δεκατρείς γυναίκες μόνο οι έξι φορούσαν ισλαμική μαντίλα⁸⁵⁰.

Από τους επιχειρηματικούς κύκλους που εμπλάκηκαν ενεργά στην ίδρυση του ΚΔΑ ξεχωρίζουν πρόσωπα όπως οι: Αλί Μπαμπατζάν⁸⁵¹, Αλί Γιουκσέλ Καβουστιού⁸⁵², Ερντάλ Ονέρ (μέλος MÜSİAD), Φατίχ Ρετζέπ Σαράτσιογλου⁸⁵³,

⁸⁴⁷ Keyman, Öniş, *Turkish Politics*, σ. 120.

⁸⁴⁸ “Saadet Partisi kuruldu”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 21 Ιουλίου 2001.

⁸⁴⁹ “AK Parti 51 vekille Meclis’te”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 16 Αυγούστου 2001.

⁸⁵⁰ “İşte kurucu listesi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 15 Αυγούστου 2001.

⁸⁵¹ Γεννήθηκε στην Άγκυρα το 1967. Αποφοίτησε από το Τεχνικό Πανεπιστήμιο Μέσης Ανατολής το 1989 και προχώρησε σε μεταπτυχιακές σπουδές στις ΗΠΑ στο τομέα της διοίκησης επιχειρήσεων. Την περίοδο 1992-1994 εργάστηκε ως σύμβουλος σε μεγάλες επιχειρήσεις στις ΗΠΑ και με την επιστροφή του στην Άγκυρα ασχολήθηκε έντονα με το εμπόριο. Βλ. http://www.akparti.org.tr/ali-babacan_71.html?AkKadroID=123&cID=964&gID=Kurucu Üye [Είσοδος στις 12 Ιουνίου 2010].

⁸⁵² Θεωρείται πρόσωπο «παράδειγμα» της ανερχόμενης μικροαστικής τάξης της Ανατολίας. Γεννήθηκε στην πόλη Τσιόρουμ το 1937 και είναι πατέρας έξι παιδιών. Με την αποφοίτησή του από το λύκειο μπήκε αμέσως στον κόσμο της εργασίας και ασχολήθηκε έντονα με το εμπόριο. Μέχρι σήμερα είναι επικεφαλής των εταιρειών που δημιούργησε και διετέλεσε για πολλά χρόνια μέλος της ηγεσίας του Εμπορικού Επιμελητηρίου Άγκυρας. Βλ. http://www.akparti.org.tr/ali-yuksel-kavustu_71.html?AkKadroID=606&cID=964&gID=Kurucu Üye [Είσοδος στις 12 Ιουνίου 2010].

⁸⁵³ Γεννήθηκε το 1952 και ακολούθησε σπουδές στο Τεχνικό Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης, όπου έκανε το μεταπτυχιακό του. Αργότερα μετέβηκε στις ΗΠΑ, όπου εντάχθηκε σε διάφορα ερευνητικά προγράμματα Πανεπιστημίων, ενώ με την επιστροφή του στην Τουρκία ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Μαρμαρά. Εργάστηκε σε διευθυντικές θέσεις στον ιδιωτικό τομέα και κατάφερε να δημιουργήσει το δικό του όμιλο επιχειρήσεων. Είναι μέλος του συνδέσμου TÜSİAD και του Επιμελητηρίου Τουρκίας-Καναδά. Βλ.

Τζουνεϊτ Ζάπσου⁸⁵⁴, Ιμπραχίμ Τσαγλάρ⁸⁵⁵, Ιλχάν Άλμπαϋρακ⁸⁵⁶, Μουαμέρ Κακί⁸⁵⁷, Μουράτ Γιαλτσίντας (μέλος ΜÜSİAD), Σιαμπάν Ντισλί⁸⁵⁸. Πρωταγωνιστές στη δημιουργία του κόμματος ήταν και άλλοι μεγαλοεπιχειρηματίες όπως οι Αλί Τζιοσκούν⁸⁵⁹, Καχραμάν Εμμιογλου⁸⁶⁰ και Κεμάλ Ουνάκιταν⁸⁶¹.

http://www.akparti.org.tr/fatih-recep-saracoglu_71.html?AkKadroID=613&cID=964&gID=Kurucu Üye [Είσοδος στις 12 Ιουνίου 2010].

⁸⁵⁴ Είναι Κούρδος μεγαλοεπιχειρηματίας, ο οποίος διετέλεσε για χρόνια μέλος του Τουρκο-Αμερικανικού Συμβουλίου του Συμβουλίου Εξωτερικών Οικονομικών Σχέσεων της Τουρκίας, καθώς και άλλων σημαντικών συνδέσμων επιχειρηματιών όπως στο σύνδεσμο TÜSİAD και στο Βιομηχανικό Επιμελητήριο Κωνσταντινούπολης. Είναι επικεφαλής του Ομίλου Επιχειρήσεων Αζίζλερ. Ήταν από τα πρόσωπα που βοήθησαν τον Ερντογάν να αποχτήσει διασυνδέσεις και γνωριμίες με πολλούς εβραϊκής καταγωγής επιχειρηματίες όπως ο Ισχάκ Αλατόν. Λεπτομέρειες βλ. στο Jang, *Political Islamists*, σ. 185, καθώς και στην ιστοσελίδα <http://www.akparti.org.tr> [Είσοδος στις 13 Ιουνίου 2010].

⁸⁵⁵ Γεννήθηκε το 1960 στην Κωνσταντινούπολη. Από το 1978 ασχολήθηκε με τον τομέα της υφαντουργικής βιομηχανίας. Σταδιακά επέκτεινε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες στον τομέα της υγείας, στον τραπεζικό τομέα, καθώς και στον τομέα των αερομεταφορών. Διετέλεσε μέλος του συνδέσμου ΜÜSİAD, του Συμβουλίου Εξωτερικών Οικονομικών Σχέσεων, του Εμπορικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης, καθώς και της Ένωσης Επιμελητηρίων Τουρκίας. Βλ. http://www.akparti.org.tr/ibrahim-caglar_71.html?AkKadroID=623&cID=964&gID=Kurucu Üye [Είσοδος στις 13 Ιουνίου 2010].

⁸⁵⁶ Γεννήθηκε το 1954 στην Κωνσταντινούπολη. Το 1979 αποφοίτησε από την Ακαδημία Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών της Άγκυρας και άρχισε να εργάζεται στον τραπεζικό τομέα. Το 1986 ανέλαβε διευθυντικές θέσεις σε ισλαμικές τράπεζες, ενώ το 1999 έφτασε μέχρι και τη θέση του Γενικού Διευθυντή ισλαμικής τράπεζας. Τον επόμενο χρόνο αποφάσισε να αποχωρήσει από τον τραπεζικό τομέα και ανέλαβε διευθυντικές θέσεις σε ομίλους επιχειρήσεων. Βλ. http://www.akparti.org.tr/ilhan-albayrak_71.html?AkKadroID=624&cID=964&gID=Kurucu Üye [Είσοδος στις 13 Ιουνίου 2010].

⁸⁵⁷ Γεννήθηκε το 1950 στην πόλη Μπίλτις. Με το τέλος των γυμνασιακών του σπουδών προχώρησε σε σπουδές στο Ανώτερο Ισλαμικό Ινστιτούτο Κωνσταντινούπολης. Από το 1976 ασχολήθηκε με τον τομέα της υφαντουργικής βιομηχανίας, όπου και επέκτεινε τις επιχειρήσεις του. Είναι μέλος του συνδέσμου ΜÜSİAD και του Εμπορικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης. Γνωρίζει αγγλικά, αραβικά και περσικά. Βλ. <http://www.akparti.org.tr/muammer-kaki-71.html?AkKadroID=629&cID=964&gID=Kurucu> Üye [Είσοδος στις 13 Ιουνίου 2010].

⁸⁵⁸ Γεννήθηκε το 1958 στην πόλη Σακάρια. Σπούδασε οικονομικά και στατιστική στο Τεχνικό Πανεπιστήμιο Μέσης Ανατολής, ενώ αργότερα μετέβηκε στις ΗΠΑ για μεταπτυχιακές σπουδές. Εργάστηκε για αρκετά χρόνια στις ΗΠΑ, ως διευθυντικό στέλεχος τραπεζών, ενώ το 1996 μετέβηκε στην Ολλανδία όπου ανέλαβε τη θέση Γενικού Διευθυντή τράπεζας μέχρι και το 2002. Γνωρίζει αγγλικά, γαλλικά και ολλανδικά. Βλ. http://www.akparti.org.tr/sabandisli_71.html?AkKadroID=147&cID=964&gID=Kurucu Üye [Είσοδος στις 13 Ιουνίου 2010] και εφημ. *Yeni Şafak*, “İşte kurucu listesi”, 15 Αυγούστου 2001.

⁸⁵⁹ Ήταν στενός φίλος του Οζάλ. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 διετέλεσε διευθυντικό στέλεχος της ισλαμικής τράπεζας του ομίλου Ιχλάς. Διετέλεσε επίσης Αντιπρόεδρος του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης, Πρόεδρος της Ένωσης Επιμελητηρίων Τουρκίας καθώς και Αντιπρόεδρος της Ένωσης Επιμελητηρίων Ισλαμικών Κρατών. Εντάχθηκε στο Κόμμα Αρετής και πρωταγωνίστησε με τον καθηγητή Νεβζάτ Γιαλτσίντας στην ομάδα οικονομικών μελετών της ανανεωτικής πτέρυγας. Λεπτομέρειες στο Uğur Mumcu, *Rabita*, Tekin Yayınları, İstanbul 1994, σ. 182-183. Το 2002 εκλέγηκε βουλευτής Κωνσταντινούπολης με το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης και ανέλαβε τη θέση του Υπουργού Εμπορίου και Βιομηχανίας.

⁸⁶⁰ Διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του Δήμου Κωνσταντινούπολης κατά τη θητεία του Ερντογάν ως Δημάρχου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ήταν διευθυντικό στέλεχος της ισλαμικής τράπεζας Al-Baraka και το όνομά του εμπλάκηκε σε διάφορα σκάνδαλα ευνοϊκής μεταχείρισης «ισλαμικών» διαφημιστικών εταιρειών για την προώθηση υπηρεσιών του Δήμου Κωνσταντινούπολης. Ήταν βουλευτής του Κόμματος Αρετής και εντάχθηκε στους ανανεωτές. Με την ανάληψη της

Από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του και μέχρι τις πρόωρες εκλογές του Νοεμβρίου 2002, το ΚΔΑ έδειξε με ξεκάθαρο τρόπο ότι ήταν ικανό να οδηγήσει την αντίδραση του κόσμου εναντίον της κατεστημένης τάξης πραγμάτων, προς όφελός του. Όπως απέδειξαν τα αποτελέσματα των εκλογών, το νέο κόμμα των ανανεωτών μπόρεσε μέσα σε μόνο 15 μήνες λειτουργίας, να συσπειρώσει τη λαϊκή δυσαρέσκεια και να μετατραπεί σε πρωταγωνίστρια δύναμη συμπλήρωσης του πολιτικού κενού, το οποίο άφησε πίσω της η ανάγκη για αλλαγή, για εκσυγχρονισμό και μετασχηματισμό του κεμαλικού κράτους και της οικονομίας της Τουρκίας.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου 2002, το ΚΔΑ έλαβε ποσοστό 34.28% και 363 έδρες στην Εθνοσυνέλευση και κατάφερε να σχηματίσει την πρώτη μονοκομματική κυβέρνηση της Τουρκίας, μετά το 1991. Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, εισήλθε στην Εθνοσυνέλευση με ποσοστό 19.39% και 178 έδρες, ενώ οι 9 ανεξάρτητοι βουλευτές είχαν συνολικό ποσοστό 1%⁸⁶². Η αποτυχία των υπόλοιπων κομμάτων να εισέλθουν στην Εθνοσυνέλευση φωτογράφιζε με τον καλύτερο ίσως τρόπο τη λαϊκή κατακραυγή ενάντια στην πολιτική εμπειρία των προηγούμενων δεκαετιών. Το δεδομένο αυτό αφορούσε ιδιαίτερα στα τρία κόμματα του κυβερνητικού συνασπισμού υπό τον Μπουλέντ Ετζεβίτ. Συγκεκριμένα, το Κόμμα Δημοκρατικής Αριστεράς του Ετζεβίτ βούλιαξε στο 1.22%, χάνοντας συνολικά πάνω από έξι εκατομμύρια ψήφους. Το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης του Μπαχτσελί πήρε ποσοστό 8.36% και έχασε πάνω από δύο εκατομμύρια ψηφοφόρους, ενώ το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας του Γιλμάζ πήρε ποσοστό 5.13%, χάνοντας επίσης πάνω από δύο εκατομμύρια ψηφοφόρους⁸⁶³. Το Κόμμα Ευτυχίας της παραδοσιακής πτέρυγας του πολιτικού Ισλάμ, έμεινε στο 2.49%⁸⁶⁴. Τα κόμματα της προηγούμενης κυβέρνησης της Τουρκίας έχασαν συνολικά 39% από την υποστήριξή τους, μόνο μέσα σε

Πρωθυπουργίας από τον Ερντογάν, ο Εμμίγλου διορίστηκε Πρόεδρος της κρατικής εταιρείας επεξεργασίας πετρελαίου TUPRAŞ, το 2003.

⁸⁶¹ Είναι στενός φίλος του Ερντογάν από τα παιδικά τους χρόνια. Ήταν ιδρυτικό στέλεχος του ισλαμικού χρηματοπιστωτικού οργανισμού Faizal, ενώ εργάστηκε σε πολλές επιχειρήσεις της οικογένειας Οζάλ. Είναι ιδιοκτήτης ομίλου επιχειρήσεων και γνωστό μέλος της θρησκευτικής αδελφότητας των Νακσιπεντί. Το 2002 εκλέγηκε βουλευτής Κωνσταντινούπολης με το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης και το 2003 διορίστηκε Υπουργός Δημοσιονομικών. Για όλα τα πιο πάνω πρόσωπα, λεπτομέρειες στο Jang, *Political Islamists*, σ. 180-187.

⁸⁶² Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> [Είσοδος στις 19 Απριλίου 2010].

⁸⁶³ Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> [Είσοδος στις 19 Απριλίου 2010]. Tanju Tosun, *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler*, İstanbul 2003, σσ. 243-244.

⁸⁶⁴ Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr> [Είσοδος στις 19 Απριλίου 2010].

διάρκεια τριών χρόνων, από το 1999 μέχρι το τέλος του 2002⁸⁶⁵. Η «εκκαθάριση» της προηγούμενης πολιτικής κατάστασης πραγμάτων, εκφράστηκε και στην αλλαγή προσώπων. Το «πολιτικό τσουνάμι» των εκλογών του 2002, έστειλε εκτός Εθνοσυνέλευσης, περίπου 500 βουλευτές που είχαν έδρα με τα τρία κόμματα του προηγούμενου κυβερνητικού συνασπισμού⁸⁶⁶.

Με λίγα λόγια, η επικράτηση του ΚΔΑ ήταν ολοκληρωτική⁸⁶⁷. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην εμφάνιση πολλών εκτιμήσεων της εποχής, οι οποίες υπογράμμιζαν ότι το μέγεθος της νίκης του κόμματος του Ερντογάν αποτελούσε την επαναφορά του πολιτικού Ισλάμ της δεκαετίας του 1990 στην εξουσία και την συντηρητικότερη στροφή της τουρκική κοινωνίας. Όμως το πολύ μικρό ποσοστό του Κόμματος Ευτυχίας, καθώς και οι προηγούμενες διεργασίες που οδήγησαν στην εμφάνιση και την επικράτηση του ΚΔΑ, δεν συνηγορούν στην πιο πάνω ερμηνεία των αποτελεσμάτων⁸⁶⁸. Το παραδοσιακό πολιτικό Ισλάμ, έτσι όπως επικράτησε στο Κίνημα Εθνικής Άποψης του Έρμπακαν και στο Κόμμα Ευημερίας κατά τη δεκαετία του 1990 και συνέχισε στο Κόμμα Ευτυχίας, δεν μπόρεσε να απαντήσει στις ανησυχίες και τις ανάγκες της κοινωνικά διαφοροποιημένης εκλογικής βάσης της κοινωνίας. Ούτε μπόρεσε να καλύψει την ανάγκη προστασίας της ταυτότητας των θρησκευόμενων μαζών, αυτή τη φορά όμως μέσα από τη διεκδίκηση των ατομικών τους δικαιωμάτων σε ένα δημοκρατικότερο τουρκικό πλαίσιο⁸⁶⁹.

Αντίθετα, το ΚΔΑ βρέθηκε «στο σωστό χώρο, τη σωστή στιγμή», αφού οι κοινωνικό-οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις της περιόδου πριν από τις εκλογές σε συνδυασμό με τη διάσπαση στο χώρο του πολιτικού Ισλάμ, άφησαν ένα μεγάλο κενό, που τελικά κάλυψε το νεοϊδρυθέν κόμμα⁸⁷⁰. Μέσα στις συνθήκες που δημιούργησαν γεγονότα όπως το πραξικόπημα του 1997, η οικονομική κρίση του 2001 και η παράλληλη ενδυνάμωση της ευρωπαϊκής προοπτικής της Τουρκίας, το ΚΔΑ έπρεπε

⁸⁶⁵ Ali Çarkoğlu, “Turkey’s November 2002 Elections: A New Beginning?”, *Middle East Review of International Affairs*, 6/4 (2002) 30.

⁸⁶⁶ Jang, *Political Islamists*, σ. 109.

⁸⁶⁷ Το κόμμα του Ερντογάν αναδείχθηκε πρώτο σε 57 νομούς της Τουρκίας, ενώ σε 47 νομούς πήρε ποσοστά άνω του 30%. Για μια ολοκληρωμένη ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων στο *Tosun, Siyasette Yeniden*, σσ. 243-250.

⁸⁶⁸ Çarkoğlu, “Elections”, σ. 36.

⁸⁶⁹ Ali Bayramoğlu, “Seçim Öncesi Toplumsal İklim ve Parametreler”, *Birikim*, 162 (2002) www.bitikimdergisi.com [Είσοδος 4 Οκτωβρίου 2009].

⁸⁷⁰ İlhan Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Ankara 2009, σ. 21.

να κερδίσει ένα στοιχείο, πράγμα που τελικά φαίνεται να κατάφερε: Ήταν υποχρεωμένο να ταυτίσει την ανάγκη για αλλαγή με τον εαυτό του⁸⁷¹. Η περιθωριοποίηση των «παλαιών πολιτικών και κομμάτων» κατά τις εκλογές του 2002, είχε στο επίκεντρό της, την απονομιμοποίηση του αυταρχικού τρόπου με τον οποίο για μεγάλο χρονικό διάστημα επιβάλλονταν οι οικονομικές πολιτικές και το ίδιο το κεμαλικό δόγμα⁸⁷². Συνεπώς η εκλογική νίκη του Ερντογάν δεν ήταν μόνο ένας απλός «αντίλαλος της ισλαμικής αντίδρασης», αλλά μια διαμαρτυρία από ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Το δεδομένο αυτό πιστοποιείται και από το γεγονός ότι το ΚΔΑ υποστηρίχθηκε από μια μεγάλη μάζα ψηφοφόρων τόσο από τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού⁸⁷³, όσο και από το μικρομεσαία⁸⁷⁴.

Τελικά, το ΚΔΑ, υπό τον Αμντουλλάχ Γκιούλ, σχημάτισε την 58^η κυβέρνηση της Τουρκίας στις 18 Νοεμβρίου 2002, ενώ παράλληλα άρχισαν και οι σχεδιασμοί του κόμματος για την εκλογή του Ερντογάν αρχικά ως βουλευτή, αφού του είχε απαγορευτεί προηγουμένως να θέσει υποψηφιότητα⁸⁷⁵. Το κυβερνών κόμμα κατέθεσε πρόταση για τροποποίηση τριών συνταγματικών άρθρων στην Εθνοσυνέλευση, ούτως ώστε οι προηγούμενες κατηγορίες εναντίον του Ερντογάν να μην αποτελούν εμπόδιο σε πιθανή υποψηφιότητά του. Τελικά η πρόταση υπερψηφίστηκε στις 26 Δεκεμβρίου 2002, αφού προηγήθηκε και η επεισοδιακή άσκηση του δικαιώματος αρνησικυρίας από τον Πρόεδρο Σεζέρ στις 19 του ίδιου μήνα⁸⁷⁶. Παράλληλα, το κόμμα υπέβαλε ένσταση για το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου στην πόλη Σιύρτ με την αιτιολογία ότι «δεν συστάθηκαν νομότυπα οι εφορευτικές επιτροπές» σε τρία εκλογικά κέντρα. Αποτέλεσμα της προσφυγής ήταν η ακύρωση των εκλογών στη συγκεκριμένη πόλη και η διεξαγωγή νέων στις 9 Μαρτίου 2003, στις οποίες το κυβερνών κόμμα με υποψήφιο αυτή τη φορά τον ηγέτη του, πήρε 84.82%⁸⁷⁷. Στις 11 Μαρτίου 2003, ο Ερντογάν πήρε εντολή σχηματισμού

⁸⁷¹ Derya Sazak, “İki kara mizah”, Εφημ. *Milliyet*, 16 Ιουλίου 2001.

⁸⁷² Kahraman, *Yapısal Analizi*, τ. 1, σ. 231.

⁸⁷³ Ergun Özbudun, *2002 Seçimleri Işığında Türk Siyasetinde Eğilimler*, Ankara 2004, σσ. 13-14 και σ. 21.

⁸⁷⁴ Soner Çağaptay, “The November 2002 Elections and Turkey’s New Political Era”, *Middle East International Review*, 6/4, (2002) 42.

⁸⁷⁵ Η απαγόρευση αυτή ήταν αποτέλεσμα της καταδίκης του Ερντογάν σε φυλάκιση το 1998.

⁸⁷⁶ Αμπατζής, *Islam Light*, σσ. 92-93.

⁸⁷⁷ Tosun, *Siyasette*, σσ. 322-326.

κυβέρνησης⁸⁷⁸ και στις 14 Μαρτίου σχηματίζει την 59^η τουρκική κυβέρνηση⁸⁷⁹. Ο Γκιούλ ανέλαβε τη θέση του Αντιπροέδρου και του Υπουργού Εξωτερικών⁸⁸⁰.

3. Η κομματική ταυτότητα της «Συντηρητικής Δημοκρατίας»: Ένας άλλος τουρκικός εκμοντερνισμός;

Το ΚΔΑ αποτελούσε ένα είδος πολιτικού «αινίγματος» για πολλούς αναλυτές από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του. Η «αινιγματική πτυχή» του κόμματος, επικεντρώθηκε κυρίως γύρω από το γεγονός ότι μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα από την ίδρυσή του κατάφερε να εισπράξει προς όφελός του σχεδόν ολόκληρη την κοινωνική δυσαρέσκεια της εποχής και να εμφανιστεί ως μια ισχυρή παρουσία στην κυβέρνηση της χώρας. Οι αναζητήσεις που ξεκίνησαν γύρω από το νέο κυβερνών κόμμα στην Τουρκία αφορούσαν τόσο στην ιδεολογική του ταυτότητα, όσο και στην ικανότητά του να διοικήσει τη χώρα μέσα σε συνθήκες σταθερότητας, δεδομένου του πολιτικού παρελθόντος της πλειοψηφίας των ηγετικών του στελεχών. Όμως σε τελική ανάλυση, το νέο αυτό πολιτικό κόμμα ήταν ένα αποτέλεσμα των ευρύτερων και πολύπλοκων διαδικασιών που έλαβαν χώρα εντός και εκτός Τουρκίας. Η εμφάνιση και η επικράτηση του ΚΔΑ, ήταν ένας περιεκτικός αντικατοπτρισμός των κοινωνικών διαφοροποιήσεων εντός Τουρκίας, αλλά και των εξελίξεων διεθνώς. Καθόλου τυχαία λοιπόν, η προσπάθεια καθορισμού και συστηματοποίησης της ιδεολογικής του ταυτότητας, θα έπρεπε να λαμβάνει υπόψη όλες αυτές τις εξελίξεις.

Ήδη από τη δεκαετία του 1990, αλλά ιδιαίτερα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, είχε φουντώσει σε παγκόσμια κλίμακα η συζήτηση γύρω από τη σχέση του Ισλάμ με τη δημοκρατία δυτικού τύπου. Οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ, έδωσαν ακόμα μια νέα διάσταση στις συζητήσεις αυτές, από τις οποίες δεν θα μπορούσε να απουσιάσει η περίπτωση της Τουρκίας. Ο βασικότερος λόγος για τον οποίο η Τουρκία δε θα μπορούσε να απουσιάσει από τις συγκεκριμένες συζητήσεις, ήταν πάνω από όλα πολιτικός και άμεσα συνδεδεμένος με τα σχέδια των ΗΠΑ και του NATO για την περιοχή της Ευρασίας. Οι επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου αποτέλεσαν την αφορμή που ζητούσε η αμερικάνικη εξωτερική

⁸⁷⁸ “Görev Erdoğan’ın”, Εφημ. *Milliyet*, 12 Μαρτίου 2003.

⁸⁷⁹ “Erdoğan Dönemi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 15 Μαρτίου 2003.

⁸⁸⁰ Αμπατζής, *Islam Light*, σ. 94.

πολιτική για να προσδώσει ένα νέο πολυδιάστατο ρόλο στην Τουρκία, μέσα από τις θεωρητικές επεξεργασίες για την περιοχή, οι οποίες εμφανίστηκαν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Για παράδειγμα σύμφωνα με τον πρώην σύμβουλο για θέματα εθνικής ασφάλειας και εξωτερικής πολιτικής διαφόρων αμερικανικών κυβερνήσεων Ζμπίγκνιου Μπρεζίνσκι (Zbigniew Brzezinski)⁸⁸¹, η Τουρκία ήταν πολύ σημαντική στους στόχους για συνέχιση της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας στην Ευρασία μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης αφού, «(η Τουρκία) σταθεροποιεί την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, ελέγχει την πρόσβαση από τη Μεσόγειο, αντισταθμίζει τη Ρωσία στον Καύκασο, αποτελεί αντίδοτο στον μουσουλμανικό φονταμενταλισμό και χρησιμεύει ως το νότιο αγκυροβόλιο του NATO»⁸⁸².

Μετά τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου 2001, η βασικότερη «απειλή» ενάντια στα συμφέροντα των ΗΠΑ και των συμμάχων τους ήταν ο ισλαμικός φονταμενταλισμός και σε αυτό ακριβώς το σημείο, η Τουρκία σταδιακά αναβαθμίστηκε στους ευρύτερους σχεδιασμούς, αλλά ιδιαίτερα στα οικονομικά και πολιτικά πλαίσια του δόγματος του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας»⁸⁸³. Η προσπάθεια για αναβάθμιση της Τουρκίας στη Μέση Ανατολή, τον Αραβικό κόσμο και ευρύτερα την Ευρασία, βασίστηκε στον στρατιωτικό άξονα των αμερικανικών σχεδίων για την περιοχή, αλλά ιδιαίτερα στον πολιτικό και οικονομικό, οι οποίοι εκφράστηκαν διαμέσου του «Σχεδίου για τη Μεγάλη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική»⁸⁸⁴. Αυτό το σχέδιο είχε επηρεαστεί καθοριστικά από τις εκθέσεις για την ανάπτυξη του Αραβικού κόσμου που είχαν συνταχθεί από Άραβες διανοούμενους μεταξύ των ετών 2002-2005 και υπό την αιγίδα του Προγράμματος Ανάπτυξης του ΟΗΕ. Οι συγκεκριμένες εκθέσεις υπογράμμιζαν ότι τα προβλήματα της περιοχής προέρχονταν από το

⁸⁸¹ Ο Μπρεζίνσκι διετέλεσε σύμβουλος σε ζητήματα εθνικής ασφάλειας του Αμερικανού Προέδρου Jimmy Carter την περίοδο 1977-1981, ενώ ήταν συμπρόεδρος στην ίδια ομάδα υπό τον Πρόεδρο Bush το 1988. Εργάστηκε επίσης ως σύμβουλος για θέματα εξωτερικής πολιτικής την περίοδο 2004 και διδάσκει διεθνείς σχέσεις στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins. Παράλληλα είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Στρατηγικών και Διεθνών Μελετών (Center for Strategic and International Studies – CSIS). Βλ. <http://www.bseef.org/speaker/dr-zbigniew-brzezinski> [Είσοδος στις 30 Σεπτεμβρίου 2010]. Ένα από τα γνωστότερα του βιβλία είναι το «Η Μεγάλη Σκακιέρα», μέσα στο οποίο αναλύει τη σημασία της συνέχισης της αμερικανικής επικυριαρχίας στην περιοχή της Ευρασίας.

⁸⁸² Zbigniew Brzezinski, *Η μεγάλη σκακιέρα*, Αθήνα 1998, σ. 90.

⁸⁸³ Οι ΗΠΑ παραχώρησαν στην Τουρκία οικονομική βοήθεια ύψους 13 δισεκατομμυρίων δολαρίων ως αντάλλαγμα προς την κυβέρνηση Ετζεβίτ, για το άνοιγμα των αεροδιαδρόμων και των βάσεων για τη μεταφορά αμερικανικών δυνάμεων που θα συμμετείχαν στην εισβολή του Αφγανιστάν. Ahmad, *The Quest*, σ. 178.

⁸⁸⁴ Για μια λεπτομερειακή περιγραφή της διαδικασίας δημιουργίας του συγκεκριμένου Σχεδίου βλ. στο TESEV, “Geniş Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da Demokratikleşme Tartışması: Türkiye’den Sivil bir Tespit”, *TESEV İstanbul Çalışması*, 25 – 27 Ιουνίου 2004, καθώς και στο Çağrı Erhan, “Broader Middle East and North Africa Initiative and Beyond”, *Perceptions*, 10 (2005) 160-164.

έλλειμμα δημοκρατίας, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και την απουσία ενός ισχυρού και διευρυμένου ιδιωτικού επιχειρηματικού τομέα⁸⁸⁵. Συνεπώς, πέραν της εξουδετέρωσης της ένοπλης μορφής του ισλαμικού φονταμενταλισμού, η αναγκαιότητα που προέκυπτε μέσα από τα αμερικάνικα σχέδια ήταν η ενσωμάτωση της περιοχής αυτής στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η Τουρκία ήταν λοιπόν, υπό κάποιες προϋποθέσεις, ένα καλό «παράδειγμα» νεοφιλελεύθερης οικονομικής ανάπτυξης και ενσωμάτωσης στις ανεπτυγμένες αγορές⁸⁸⁶.

Λίγες μόνο βδομάδες μετά τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου, το γνωστό περιοδικό Economist, υπογράμμιζε σε άρθρα του την ενίσχυση της σημασίας της Τουρκίας ως του «μοναδικού μουσουλμανικού συμμάχου» των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ήταν και η υπογράμμιση της σημασίας που θα είχε σε αυτή τη νέα διεθνή κατάσταση πραγμάτων ο ίδιος ο Ερντογάν και το κόμμα του, στη βάση των ιδεολογικών και πολιτικών τους θέσεων⁸⁸⁷. Με λίγα λόγια εκείνο που αναζητούσαν οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί τους αναφορικά με τη λειτουργικότητα της Τουρκίας, ήταν η προώθηση ενός «μοντέλου-παραδείγματος» προς το Μουσουλμανικό κόσμο, το οποίο θα εκπροσωπούσε την έννοια ενός «μετριοπαθούς Ισλάμ» μαζί με τις αξίες του νεοφιλελευθερισμού⁸⁸⁸. Ο ίδιος ο Ερντογάν περιέγραψε γλαφυρά το ρόλο που θα μπορούσε να έχει το κόμμα του εντός της κατάστασης που δημιούργησε διεθνώς η 11^η Σεπτεμβρίου 2001. Μιλώντας στο αμερικανικό Κέντρο Στρατηγικών και Διεθνών Μελετών (Center for Strategic and International Studies – CSIS)⁸⁸⁹, τον Ιανουάριο του 2002, τόνισε ότι «Το κόμμα μας έχει την άποψη ότι για την εξουδετέρωση της τρομοκρατίας τα στρατιωτικά μέτρα δεν είναι αρκετά. Η αμοιβαία κατανόηση μεταξύ της Δύσης και του κόσμου του Ισλάμ είναι το ίδιο σημαντική όσο και τα στρατιωτικά μέτρα. Μια

⁸⁸⁵ Για μια σημαντική κριτική ανάλυση αυτών των εκθέσεων βλ. Galal Amin, *The Illusion of Progress in the Arab World. A Critique of Western Misconstructions*, Cairo 2006, σσ. 31-61.

⁸⁸⁶ Nuri Yeşilyürt, Atay Akdevelioğlu, “AKP Döneminde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σσ. 385–389. Michael Hudson, “The United States in the Middle East”, Louise Fawcett (επιμ.), *International Relations of the Middle East*, Oxford 2005, σσ. 301-303.

⁸⁸⁷ “Hükümet Beceriksiz”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 23 Σεπτεμβρίου 2001.

⁸⁸⁸ Ένας από τους γνωστότερους εκπρόσωπους της άποψης ότι η Τουρκία θα μπορούσε να γίνει ένα κράτος-μοντέλο για τον Μουσουλμανικό κόσμο είναι ο πρώην σταθμάρχης της CIA, Graham Fuller, ο οποίος ασχολήθηκε για πολλά χρόνια με τα ζητήματα της Μέσης Ανατολής, Ασίας και ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ. Για μια σφαιρική ανάλυση της άποψης του για την Τουρκία ως «κράτος-μοντέλο» βλ. στα άρθρα: Graham Fuller, “Turkey: A True Model for the Muslim Future”, *Newsweek*, 3 Νοεμβρίου 2004. Graham Fuller, “Turkey’s Strategic Model: Myths and Realities”, *The Washington Quarterly*, 27/3, (2004) 51-52.

⁸⁸⁹ <http://www.csis.org>.

χώρα όπως η Τουρκία και ένα κόμμα όπως το δικό μας, μπορεί να συμβάλει σε αυτή την αμοιβαία κατανόηση. Παρόλο που υπάρχουν ελλείψεις εντούτοις η δημοκρατία στην Τουρκία λειτουργεί και η κοσμικότητα, παρόλο που συζητείται, αποτελεί συνταγματική τάξη. Με αυτά τα χαρακτηριστικά της, η Τουρκία μπορεί να είναι ένα κράτος παράδειγμα»⁸⁹⁰.

Τα λόγια αυτά του Ερντογάν αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα εάν τοποθετηθούν στο πλαίσιο της ευκαιρίας με την οποία έγιναν. Ο ηγέτης του ΚΔΑ είχε μεταβεί τότε στις ΗΠΑ προσκεκλημένος, όχι ως κρατικός αξιωματούχος αλλά ως ένας κομματικός αρχηγός, για να λάβει μέρος σε σύνοδο στη Νέα Υόρκη με θέμα «Ειρήνη μεταξύ των Θρησκειών». Το γεγονός αυτό έδειχνε από τη μια την προτίμηση που είχαν διάφοροι ισχυροί κύκλοι στις ΗΠΑ για το νέο κόμμα⁸⁹¹, όμως από την άλλη έδωσε την ευκαιρία στον ίδιο τον Ερντογάν να προωθήσει ολοκληρωμένα τις βάσεις της ιδεολογικής ταυτότητας ενός «Μουσουλμάνου δημοκράτη»⁸⁹².

Οι εξελίξεις που σημάδεψαν τη διεθνή κατάσταση μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001, ήταν τελικά πολύ σημαντικές και προς την ενθάρρυνση ευρύτερων θεωρητικών αναζητήσεων σε παγκόσμια κλίμακα. Την ίδια περίοδο που το ΚΔΑ προσπαθούσε να συγκεκριμενοποιήσει την ιδεολογική του ταυτότητα, οι συζητήσεις περί της θέσης του Ισλάμ στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε, κορυφώθηκαν και σε άλλα μέρη του κόσμου. Μια από τις κυρίαρχες αντιλήψεις της συγκεκριμένης περιόδου, ήθελε τον εκμοντερνισμό ως ένα «ενιαίο πακέτο» διαδικασιών όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, η εκκοσμίκευση και η ανάπτυξη των τεχνολογιών και των ΜΜΕ, έτσι όπως ακριβώς αναπτύχθηκαν στη Δύση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο εκμοντερνισμός αποτελούσε μια προϋπόθεση για τη δημοκρατία και εφόσον οι διαδικασίες του ήταν ένα «ενιαίο πακέτο» δυτικής προέλευσης, τότε οι αξίες όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν ήταν συμβατές με το Ισλάμ⁸⁹³. Σταδιακά, η

⁸⁹⁰ “Türkiye örnek olabilir”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 30 Ιανουαρίου 2002.

⁸⁹¹ Αυτή η προτίμηση και η υποστήριξη κύκλων των ΗΠΑ προς τον Ερντογάν, το κόμμα του και γενικότερα του κίνημα των «ανανεωτών» του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, φαίνεται και από το ότι τόσο ο Ερντογάν, όσο και ο Γκιούλ, γίνονταν δεκτοί στις ΗΠΑ πριν την ίδρυση του ΚΔΑ και ιδιαίτερα κατά την περίοδο διάσπασης εντός του Κόμματος Ευημερίας και Αρετής. Για παράδειγμα κατά την περίοδο 1995-2000, ο Ερντογάν είχε ταξιδέψει πολλές φορές στις ΗΠΑ για συναντήσεις με Αμερικανούς κυβερνητικούς αξιωματούχους και με παράγοντες του πανίσχυρου εβραϊκού λόμπι. Τα ίδια περίπου ισχύουν και για τον Γκιούλ. Λεπτομέρειες στο Nuhu Güngör, *Yenilikçi Hareket*, Ankara 2005, σσ. 81-101 και σσ. 106-123.

⁸⁹² “Erdoğan Davos Seferinde”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 25 Ιανουαρίου 2002.

⁸⁹³ John O. Voll, “Islam and Democracy: Is Modernization a Barrier?”, Shireen T. Hunter, Huma Malik (επιμ.), *Modernization, Democracy, and Islam*, Washington 2005, σ. 88.

θεωρία μιας «μονολιθικής» διαδικασίας εκμοντερνισμού αποκλειστικά και μόνο στα δυτικά πρότυπα, δέχτηκε κάποια πλήγματα και αμφισβητήσεις.

Ο συνδυασμός δύο βασικών εξελίξεων όπως η διεύρυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίματα (και στο Μουσουλμανικό κόσμο) και η ενισχυμένη παρουσία της ισλαμικής θρησκείας σε όλες τις πτυχές της ζωής, συνέβαλε στους προβληματισμούς μιας άλλης ομάδας διανοουμένων, σε σχέση με το ότι το Ισλάμ δεν αποτελούσε εμπόδιο στις διαδικασίες της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα προβλήματα που απασχολούσαν την Τουρκία, όπως η έντονη δημόσια παρουσία του Ισλάμ, παρατηρούνται και σε χώρες όπως η Γαλλία, η Γερμανία και η Βρετανία, προκαλώντας μάλιστα έντονες συζητήσεις. Η παρουσία της ισλαμικής μαντίλας και των τζαμιών σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, η συνύπαρξη Μουσουλμάνων και Χριστιανών Ευρωπαίων στα ίδια δημόσια και ιδιωτικά κτίρια πολλών δυτικών πόλεων, αλλά και η κοινή τους δραστηριοποίηση ήταν οι φορείς της νέας αυτής συζήτησης⁸⁹⁴.

Οι δύο αυτές βασικές εξελίξεις της περαιτέρω ανάπτυξης του καπιταλισμού στη βάση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου και της μετακίνησης Μουσουλμάνων προς τη Δύση, πρόσθεσε στις θεωρίες για το Ισλάμ και τη δημοκρατία, την πτυχή της «αποκοσμικοποίησης» του ίδιου του εκμοντερνισμού. Για παράδειγμα, ο Αιγύπτιος συγγραφέας Ahmad Shanqi al-Fanjari, καταγράφοντας ένα μακρύ κατάλογο δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών σε έργα Μουσουλμάνων διανοουμένων, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «αυτό που ονομάζεται ελευθερία στην Ευρώπη είναι ακριβώς αυτό που έχει καθοριστεί στη θρησκεία μας ως η δικαιοσύνη ('adl), το δικαίωμα (haqq), η διαβούλευση (shura) και η ισότητα (musawat)... Και αυτό γιατί ο κανόνας της ελευθερίας και της δημοκρατίας αποτελείται από την ενσωμάτωση της δικαιοσύνης, του δικαιώματος των λαών και της συμμετοχής του έθνους στον καθορισμό της μοίρας του»⁸⁹⁵. Σε αυτή την περίπτωση λοιπόν, το Ισλάμ εμπεριέχει τις βασικές αξίες του εκμοντερνισμού, τις προϋποθέσεις της αστικού τύπου δημοκρατίας. Υπό αυτή την έννοια, οι μελέτες για τον εκμοντερνισμό που είχαν σαν βασικό θέμα την αναζήτηση ενός «πρότυπου κέντρου», ενός πρότυπου αποκλειστικά αντικατοπτρισμένου στη Δύση, δέχονται αμφισβητήσεις, οι οποίες έχουν ως βασικό

⁸⁹⁴ “İmamin Kızı Öğretmen Olmak İsteyince...”, Εφημ. *Radikal*, 16 Ιουνίου 2008.

⁸⁹⁵ Voll, “Islam and Democracy”, σ. 85.

άξονα ακριβώς τη «διολίσθηση αυτού του κέντρου»⁸⁹⁶. Κατά την προσέγγιση αυτή, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση συνέβαλε καθοριστικά στη διολίσθηση του «κέντρου του εκμοντερνισμού» και συνεπώς η συμμετοχή του Μουσουλμανικού κόσμου σε αυτή τη διαδικασία, διεκδικεί (χωρίς να σημαίνει ότι τα καταφέρνει) να αφαιρέσει από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας τα «δυτικά της χαρακτηριστικά». Ο καθηγητής Αχμέτ Νταβούτογλου (Ahmet Davutoğlu) – μετέπειτα Υπουργός Εξωτερικών στην 60^η κυβέρνηση της Τουρκίας – κατέγραψε χαρακτηριστικά τη θεωρία για μια παγκοσμιοποίηση που «δεν ξεκινά και τελειώνει» στη Δύση, ως εξής: «Εάν πρόκειται να δημιουργηθεί ένας δίκαιος κόσμος με την παγκοσμιοποίηση, τότε θα πρέπει να διασφαλιστεί η συμμετοχή όλων των πολιτιστικών λεκανών σε αυτή τη δομή. Η κοινωνιολογία της θρησκείας δεν θα πρέπει να γίνεται με μια απλή μεταφορά της κοινωνιολογίας της Δύσης πάνω στις άλλες κοινωνίες, αλλά με τις άλλες κοινωνίες. Για παράδειγμα, κατά την εποχή της αποικιοκρατίας ήταν κατανοητό ότι σε όλο τον κόσμο η φιλοσοφία, η οικονομική και πολιτική σκέψη, άρχιζαν με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, συνέχιζαν με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, συνέχιζαν με το Χριστιανισμό και τέλειωναν με την Αναγέννηση και τον Μοντερνισμό. Όμως σήμερα εάν επιδιώξεις να διαχύσεις αυτή την αντίληψη με τη μορφή βιβλίων μαθήματος ιστορίας, τότε όλοι οι πολιτισμοί εκτός Δύσης, δηλαδή τα τρία τέταρτα (3/4) του κόσμου, σπρώχνονται εκτός ιστορίας...»⁸⁹⁷.

Αυτές οι αντιλήψεις, σταδιακά βρήκαν στήριξη από πολλούς άλλους φιλελεύθερους διανοούμενους και αποτέλεσαν το αντίβαρο στο δόγμα της αποκλειστικά «δυτικής έκδοσης» του εκμοντερνισμού και της αστικής δημοκρατίας. Η Farah Pandith, γεννημένη στο Κασμίρ και υπήκοος των ΗΠΑ, η οποία εργάστηκε ως σύμβουλος του Προέδρου Ομπάμα για το Μουσουλμανικό κόσμο, υποστηρίζει ότι «πλέον δεν υπάρχει καμιά ανάγκη να γίνεται επιλογή μεταξύ του να είναι κάποιος Μουσουλμάνος ή με τη Δύση. Όπως η δημοκρατία και το Ισλάμ μπορούν να συνυπάρχουν, έτσι και ένας άνθρωπος μπορεί να είναι μοντέρνος και να είναι Μουσουλμάνος»⁸⁹⁸. Η χαρακτηριστική αυτή τοποθέτηση φωτογραφίζει εν πολλοίς μια αντίληψη «εναλλακτικής» νεοτερικότητας και εκμοντερνισμού, η οποία

⁸⁹⁶ “İmamın Kızı Öğretmen Olmak İsteyince...”, Εφημ. *Radikal*, 16 Ιουνίου 2008.

⁸⁹⁷ “Huntington Asla Haklı Çıkamayacak”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 24 Σεπτεμβρίου 2001.

⁸⁹⁸ “Modernlik ile Müslüman Olmak Arasında Tercih Yapmak Gerekmiyor”, Εφημ. *Zaman*, 25 Ιουνίου 2010.

αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία της Δύσης σε αυτό το ζήτημα. Κατά τη συγκεκριμένη αντίληψη, δεν υπάρχει πλέον η αναγκαιότητα για μια κοινωνία να περάσει από τη διαδικασία του εκδυτικισμού για να αναπτύξει τον καπιταλισμό. Η κοινωνιολόγος Νιλουφέρ Γκιολέ (Nilufer Gölle), υποστηρίζει ότι η ίδια η Τουρκία ως ένα κομμάτι της Δύσης, αλλά ταυτόχρονα και μια χώρα-επίκεντρο στην περιφέρειά της, μπορεί να αποδείξει με σχετική εμβέλεια ότι η ισλαμική θρησκεία συνυπάρχει ομαλά με τη δημοκρατία, ότι για παράδειγμα η ισλαμική μαντίλα δεν αποτελεί απειλή για τον κοσμικό χαρακτήρα του τουρκικού κράτους. Συνεπώς, κατά την Γκιολέ, η ίδια η Τουρκία μπορεί τελικά να είναι παράδειγμα εκμοντερνισμού «έξω από τη Δύση»⁸⁹⁹, δηλαδή ενός «εναλλακτικού εκμοντερνισμού».

Στη βάση αυτής της θεώρησης, η εμπειρία του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, αλλά ειδικότερα του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, ήταν για πολλούς διανοούμενους μια ενδιαφέρουσα πρόταση αμφισβήτησης της άποψης ότι οι ιστορικές διαδικασίες και οι δομικές αλλαγές που συνέβαλαν στον εκμοντερνισμό της Δύσης δεν ήταν σχετικές με τις μουσουλμανικές κοινωνίες⁹⁰⁰. Έτσι, παράλληλα με τις συζητήσεις περί της «νέας» αστικής τάξης των Μουσουλμάνων θρησκευόμενων της Τουρκίας και των πολιτικών τους στόχων, κορυφώθηκαν και οι αναζητήσεις για τη σχέση της ισλαμικής θρησκείας με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον εκδημοκρατισμό και την κοσμικότητα⁹⁰¹. Ειδικότερα μετά το πραξικόπημα του 1997, οι Μουσουλμάνοι διανοούμενοι της Τουρκίας ένιωσαν την ανάγκη να υιοθετήσουν τις «μέχρι πρότινος» δυτικές ορολογίες και να εισέλθουν σε μια προσπάθεια διεύρυνσης των συμμαχιών τους έναντι της κεμαλικής ελίτ.

Σύμφωνα με τις αναζητήσεις αυτές, η Τουρκία θα έπρεπε να αντιμετωπίσει το δικό της εκμοντερνισμό και τα πιθανά του προβλήματα «εκτός Δύσης», δηλαδή να βρει απαντήσεις στη βάση της δικής της ιστορίας, πολιτισμού και δομής, με επίκεντρο την αρχή της «εφικτής κοσμικότητας σε μια μουσουλμανική κοινωνία»⁹⁰². Δηλαδή την εκ νέου ερμηνεία της ανάπτυξης της Τουρκίας με θεμέλιο τα δικά της ιδιαίτερα ιστορικά-πολιτισμικά χαρακτηριστικά και όχι τις αυταρχικές αντιγραφές

⁸⁹⁹ “Batı ve Modernite Artık Aynı Şey Değil”, Εφημ. *Radikal*, 15 Ιουνίου 2008.

⁹⁰⁰ Binnaz Toprak, “A Secular Democracy in the Muslim World: The Turkish Model”, Hunter, Malik (επιμ.), *Modernization*, σ. 277.

⁹⁰¹ Yusuf Tekin, Birol Akgün, “İslamcılar-Demokrasi İlişkinin Tarihi Seyri”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 659.

⁹⁰² “Batı ve Modernite Artık Aynı Şey Değil”, Εφημ. *Radikal*, 15 Ιουνίου 2008.

από τη Δύση. Για παράδειγμα, ο Αλί Μπουλάτς υποστήριζε ότι η ελεύθερη πολιτική συμμετοχή και η εναλλαγή στην εξουσία χωρίς τη χρήση βίας, ήταν στοιχεία που ταίριαζαν απόλυτα με τις ισλαμικές αρχές και δεν αποτελούσαν προνόμια της δυτικής σκέψης⁹⁰³.

Μέσα στα πλαίσια αυτών των θεωρητικών αναζητήσεων και αντιπαραθέσεων, αλλά και μέσα στα πλαίσια των κοινωνικό-πολιτικών εξελίξεων της ίδιας της Τουρκίας, το ΚΔΑ επιδίωξε να συστηματοποιήσει τη δική του ταυτότητα. Η αναγκαιότητα αυτή μάλιστα ήταν αρκετά σοβαρή δεδομένης της ανάληψης της κυβερνητικής εξουσίας χωρίς την προηγούμενη ουσιαστική εμπειρία κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Με λίγα λόγια, το ΚΔΑ πολύ σύντομα «βρήκε την εξουσία» και τώρα θα έπρεπε να «αναζητήσει την ταυτότητά του», όπως έγραφε ο τίτλος σχετικού άρθρου του περιοδικού *Aksiyon*⁹⁰⁴.

Οι δύο βασικότερες ίσως πτυχές των ιδεολογικών αναζητήσεων του νέου κυβερνώντος κόμματος ήταν: Πρώτο, η προσαρμογή του κόμματος και των πολιτικών του στα δεδομένα που δημιούργησε το πραξικόπημα του 1997, η οικονομική κρίση του 2001, η 11^η Σεπτεμβρίου και η αναγκαιότητα για επικράτηση του «μετριοπαθούς Ισλάμ», αλλά και οι αλλαγές της κοινωνικής βάσης του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, με κυριότερο χαρακτηριστικό τη συνειδητοποίηση της λεγόμενης ισλαμικής αστικής τάξης. Δεύτερο, η θεωρητική συστηματοποίηση της αντίληψης για συμπερίληψη των παραδοσιακών αξιών και των ιδιαίτερων ιστορικών και κοινωνικών στοιχείων της Τουρκίας στην προσπάθεια «εκσυγχρονισμού» της.

Η εμπειρία της σύντομης διακυβέρνησης του Κόμματος Ευημερίας του Έρμπακαν και γενικότερα η κληρονομιά του Κινήματος Εθνικής Αποψης, αλλά ιδιαίτερα η καταδίωξη του πολιτικού Ισλάμ κατά το πραξικόπημα του 1997, συνιστούσαν μια σημαντική διαδικασία αυτοκριτικών αναφορών για το νέο κόμμα των ανανεωτών. Οι συνέπειες του πραξικοπήματος πάνω στους ισλαμιστές, δημιούργησαν ταυτόχρονα και ένα «μηχανισμό κάθαρσης»⁹⁰⁵, ο οποίος με τη σειρά του συμπεριέλαβε διαφοροποιημένες θέσεις και αναλύσεις για τη χρησιμοποίηση της

⁹⁰³ Yusuf Tekin, Birol Akgün, “İslamcılar-Demokrasi İlişkinin Tarihi Seyri”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 661.

⁹⁰⁴ Zafer Özcan, “İktidarı Buldu Şimdi Kimliğini Arıyor”, *Aksiyon*, 517 (2004) Βλ. www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουλίου 2010].

⁹⁰⁵ Ali Bayramoğlu, Ferda Balancar, *Çağdaşlık Hurafe Kaldırılmaz. Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, İstanbul 2006, σ. 37-38.

θρησκείας στην πολιτική. Το ΚΔΑ επέλεξε να διασφαλίσει την πολιτική του επιβίωση και την καλύτερη εκπροσώπηση της «νέας» αστικής τάξης των Μουσουλμάνων, μεταφέροντας την «πληρωμή του λογαριασμού» για το πραξικόπημα του 1997 στην παραδοσιακή ισλαμική αντίληψη του Κινήματος Εθνικής Άποψης και του Έρμπακαν, την οποία και εγκατέλειψε⁹⁰⁶. Η λειτουργία που είχε το πραξικόπημα του 1997 στη δημιουργία του συγκεκριμένου «μηχανισμού κάθαρσης» και αυτοκριτικής για τη χρησιμοποίηση της θρησκείας, αντικατοπτρίστηκε περίφημα στη γνωστή φράση του ίδιου του Ερντογάν, ο οποίος τόνισε ότι «βγάλαμε το πουκάμισο της Εθνικής Άποψης στις 28 Φεβρουαρίου»⁹⁰⁷.

Η κατανόηση των συνεπειών που μπορούσε να προκαλέσει η ανάδειξη του Ισλάμ σε πολιτικό πρόγραμμα, υποβάθμισε τις όποιες αναφορές στη θρησκεία σε σημείο υπογράμμισης του πολιτικού συντηρητισμού του νέου κόμματος. «Υπάρχει μια μεγάλη διαφορά μεταξύ ενός κόμματος που αποδέχεται τη θρησκεία, τους θρησκευόμενους και την κοινωνική λειτουργία των θρησκευτικών αξιών, από ένα κόμμα που στοχεύει στην υποχρεωτική μεταλλαγή της κοινωνίας διαμέσου της μετατροπής της θρησκείας σε ιδεολογία με τη συμβολή των κρατικών οργάνων»⁹⁰⁸, υπογράμμιζε ο Ερντογάν σε μια προσπάθεια να δείξει ότι η ισλαμική θρησκεία έπαψε να αποτελεί τη βασική αναφορά νομιμοποίησης του κόμματος και έγινε ένα δομικό στοιχείο του συντηρητισμού του⁹⁰⁹.

Στο μεταξύ, η ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από το κόμμα, μόνο 15 μήνες μετά την ίδρυσή του, σε συνδυασμό με τα μεγάλα προβλήματα που θα έπρεπε να αντιμετωπίσει η χώρα (για παράδειγμα οι εξελίξεις στο Κυπριακό, στην Ε.Ε, αλλά και στο Ιράκ), φάνηκαν προς στιγμή να λειτουργούν εις βάρος της επεξεργασίας του ιδεολογικού του υπόβαθρου. Η κάλυψη αυτού του κενού έγινε με τη διοργάνωση διεθνούς συμποσίου με θέμα τη «Συντηρητική Δημοκρατία», τον Ιανουάριο του 2004. Το συμπόσιο διοργανώθηκε με τη συμβολή της «Κοινότητας Φιλελεύθερης Σκέψης» της Τουρκίας και στο επίκεντρό του τέθηκε η ανάπτυξη της συντηρητικής δημοκρατίας ως του ιδεολογικού «μανιφέστου» του ΚΔΑ. Όπως ισχυρίστηκε αργότερα, ένας από τους βασικούς θεωρητικούς του κόμματος και συγγραφέας του

⁹⁰⁶ Nuh Yılmaz, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 615.

⁹⁰⁷ “Erdogan: Milli Görüş Gömleğini 28 Şubat’ta çıkardık”, Εφημ. *Akşam*, 14 Αυγούστου 2003.

⁹⁰⁸ “Din adına parti kurmak dine kötülük yapmaktır”, Εφημ. *Hürriyet*, 11 Ιανουαρίου 2004.

⁹⁰⁹ İlhan Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 22.

κυρίως κειμένου για τη συντηρητική δημοκρατία, Γιαλτσίν Άκντογαν (Yalçın Akdoğan), το γεγονός ότι το κόμμα βρισκόταν ήδη στην εξουσία αποτέλεσε πλεονέκτημα αφού συνέβαλε προς την κατεύθυνση περισσότερου «ρεαλισμού» εντός του ιδεολογικού προγράμματος⁹¹⁰. «Αυτή η εργασία στοχεύει να δώσει στην τουρκική πολιτική ζωή την αντίληψη της συντηρητικής δημοκρατίας, κωδικοποιώντας την πολιτική σκέψη που ορίσαμε ως συντηρητισμό σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο»⁹¹¹, ανέφερε ο Ερντογάν κατά την έναρξη του συμποσίου δίνοντας το προμήνυμα, ότι το κόμμα του στόχευε στην καθιέρωση μιας σχετικά νέας πολιτικής θεωρίας, όχι πολύ γνωστής στην τουρκική πολιτική ζωή.

Μέσα από το δίπτυχο «συντηρητική δημοκρατία», το κόμμα επιδίωξε να καθορίσει ένα ιδεολογικό υπόβαθρο το οποίο υπό την έννοια της πολιτιστικής εμπειρίας της Τουρκίας θα ήταν συντηρητικό, αλλά υπό την έννοια της υπεράσπισης των σύγχρονων θεσμών θα ήταν δημοκρατικό⁹¹². Σε αυτό το πλαίσιο, οι ίδιες οι παραδοσιακές αξίες της Τουρκίας, οι ιστορικές και πολιτιστικές της αναφορές, μετατράπηκαν σε ένα εργαλείο για τον «εκσυγχρονισμό» της χώρας, αφού θα ταίριαζαν απόλυτα με τους σύγχρονους και μοντέρνους θεσμούς. «Ο συντηρητισμός που εκπροσωπεί το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης δεν είναι η προστασία των υφιστάμενων θεσμών και σχέσεων, είναι η προστασία κάποιων αξιών και κατακτήσεων. Η προστασία δεν είναι η άρνηση της προόδου και της αλλαγής, αλλά η διασφάλιση της ανάπτυξης χωρίς να χάνεται η ιδιαιτερότητα»⁹¹³, υπογράμμισε ο Ερντογάν, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο την εργαλειοποίηση των ιδιαίτερων παραδοσιακών αξιών της Τουρκίας, προς την κατεύθυνση της οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης.

Με αυτή την έννοια, ο συντηρητισμός του ΚΔΑ αναπτυσσόταν σε ένα επίπεδο που αναδείκνυε τις πολιτιστικές αξίες της Τουρκίας ως μια κινητήρια δύναμη αλλαγών και συνεπώς οι εξωτερικές πιέσεις και άξονες, δεν αποτελούσαν το βασικό μέρος στη διαδικασία μεταρρύθμισης. «Εμείς πιστεύουμε ότι η Τουρκία θα περάσει μέσα από μια μετατροπή. Σε αυτή τη διαδικασία θα υπάρξουν δύο ρεύματα. Το ένα θα προσανατολιστεί στο μετασχηματισμό με καταναγκασμό από το εξωτερικό, ενώ

⁹¹⁰ Özcan, “İktidarı Buldu”, www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουλίου 2010].

⁹¹¹ “Muhafazakar Demokrasi Manifestosu”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 11 Ιανουαρίου 2004.

⁹¹² Örgün Erler, “Yeni Muhafazakârlık, AKP ve Muhafazakâr Demokrat Kimliği”, *Stratejik Öngörü*, 10 (2007) 130.

⁹¹³ “Muhafazakar Demokrasi Manifestosu”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 11 Ιανουαρίου 2004.

το άλλο θα είναι τοπικό ρεύμα. Δηλαδή το ρεύμα που θα διασφαλίσει την αλλαγή με τις τοπικές δυναμικές. Ορίστε... αυτό είναι το ρεύμα που εκπροσωπούμε εμείς και θα αγκαλιάσουμε ολόκληρη την Τουρκία», έλεγε ο Γκιούλ σε ανύποπτο χρόνο, πριν την επίσημη ίδρυση του κόμματος⁹¹⁴.

Όμως η αλλαγή διαμέσου της διατήρησης της σημασίας των παραδοσιακών αξιών της Τουρκίας, διαδικασία που επαγγελλόταν η συντηρητική δημοκρατία, δεν ήταν μια ριζοσπαστική διαδικασία. Αντίθετα ο ριζοσπαστισμός ήταν απορριπτέος στα ιδεολογικά πλαίσια του κόμματος. Ο πολιτικός μετασχηματισμός στην Τουρκία θα έπρεπε να ήταν σταδιακός και να συνοδεύεται από τις κατεστημένες αντιλήψεις και δομές του καπιταλιστικού συστήματος⁹¹⁵. Για να επιτευχθεί αυτού του είδους η αλλαγή στην πολιτική ζωή της χώρας, η οποία να μη διαταράσσει τις υφιστάμενες δομές, ήταν απαραίτητος ο συμβιβασμός και όχι η κάθετη σύγκρουση. Ήταν δηλαδή αναγκαία μια ανανεωμένη σχέση με το κεμαλικό κατεστημένο, η οποία συγχρόνως να οδηγούσε και στον «εκσυγχρονισμό» του ίδιου του κεμαλισμού. Ο συντηρητισμός του κόμματος εμπεριείχε και αυτή τη σημαντική πτυχή. Όπως υποστηρίζει ο Άκντογαν, η πολιτική είναι ένα πεδίο συμβιβασμού και συνεπώς οι όποιες διαφοροποιήσεις υπάρχουν στο κοινωνικό επίπεδο θα πρέπει να αντικατοπτρίζονται με αλληλοσεβασμό και αλληλοκατανόηση, ούτως ώστε να αποτελέσουν πλούτο για την Τουρκία⁹¹⁶. Για αυτό ακριβώς το λόγο το ΚΔΑ «υποστηρίζει την εξελικτική αλλαγή έναντι της ριζοσπαστικής, παίρνει σαν βάση τη μετριοπάθεια έναντι του ριζοσπαστισμού και, πιστεύει στην αναγκαιότητα προστασίας της παράδοσης, της οικογένειας και όλων των κοινωνικών κατακτήσεων του παρελθόντος»⁹¹⁷.

Μέσα στο πιο πάνω πλαίσιο επανακαθορισμού των σχέσεων με το κεμαλικό κατεστημένο, δηλαδή με το παραδοσιακό κοσμικό «κέντρο», ήταν απαραίτητη η σωστή και μακριά από συγκρούσεις διερμηνεία των αιτημάτων και των προσδοκιών της περιφέρειας. Κατά τον Άκντογαν, η επιτυχία του ΚΔΑ σε αυτό το θέμα σε αντίθεση μάλιστα με τα κόμματα του παραδοσιακού πολιτικού Ισλάμ, έγκειται ακριβώς στο ότι μπορεί να προβαίνει σε μια σωστή μετάφραση των αιτημάτων της

⁹¹⁴ Fikret Bila, “Gül: Partimiz hazır”, Εφημ. *Milliyet*, 22 Ιουνίου 2001.

⁹¹⁵ Nuray Mert, “Sağ-Sol Siyaset Ayrımı ve Yeni Muhafazakârlık”, *Toplumbilim*, Yeni Sağ, Aşırı Sağ Özel Sayısı, (1997) 58.

⁹¹⁶ Yalçın Akdoğan, “Adalet ve Kalkınma Partisi”, Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de*, σ. 628.

⁹¹⁷ Αμπατζής, *Islam Light*, σ. 94.

περιφέρειας προς το κέντρο. Με λίγα λόγια, το κυβερνών κόμμα θα έπρεπε να αποφύγει όσο το δυνατό περισσότερο τη σύγκρουση και να κρατήσει τις ισορροπίες μεταξύ των ανησυχιών του «παραδοσιακού κέντρου» και των «δυνάμεων της περιφέρειας», ούτως ώστε σταδιακά οι μουσουλμανικοί επιχειρηματικοί κύκλοι να σταθεροποιηθούν στο οικονομικό σύστημα της χώρας. Συνεπώς η αποστολή της νέας κυβέρνησης ήταν η σχετική ομαλοποίηση του πολιτικού και οικονομικού συστήματος της χώρας μετά το πραξικόπημα του 1997 και την οικονομική κρίση του 2001. Δηλαδή μια ομαλοποίηση που θα έσπρωχνε προς την απρόσκοπτη ανάπτυξη της νέας φάσης του καπιταλισμού κατά τα πρότυπα της αποστολής που ανέλαβε το Κόμμα Μητέρας Πατρίδας του Οζάλ, μετά το πραξικόπημα του 1980⁹¹⁸. Ο Γιαλτσίν Άκντογαν φωτογραφίζει την πιο πάνω αναγκαιότητα λέγοντας ότι «το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης καλεί σε συμβιβασμό το κέντρο και την περιφέρεια»⁹¹⁹.

Οι θεωρίες της συντηρητικής δημοκρατίας, έπρεπε να απαντήσουν και σε μια άλλη αναγκαιότητα του κόμματος που ήταν η τοποθέτησή του στον τουρκικό πολιτικό χάρτη σύμφωνα με τα συμφέροντα και τις προσδοκίες της «ισλαμικής» αστικής τάξης. Συνεπώς θα έπρεπε να νομιμοποιηθεί ως ένα κόμμα αστικών συμφερόντων που να διατηρεί την ικανότητα μαζικής στήριξης. Προς αυτό το σκοπό, η «τουρκική κεντροδεξιά» ήταν η καταλληλότερη. Το νέο που έφερνε το κόμμα μαζί του, ήταν η ανατροπή των βασικών χαρακτηριστικών προηγούμενων πολιτικών σχηματισμών και η δική του τοποθέτηση στο «πολιτικό κέντρο». Σύμφωνα με τον Ταγίπ Ερντογάν, πριν από την εμφάνιση του ΚΔΑ, επικρατούσαν δύο είδη κομμάτων. Το ένα ήταν το είδος κομμάτων που λειτουργούσαν αποκλειστικά με βάση μια συγκεκριμένη ιδεολογία και συμπεριφέρονταν ως «πολιτικές αδελφότητες». Το άλλο είδος, ήταν τα κόμματα εκείνα που λειτουργούσαν χωρίς καμιά ιδεολογία και στόχευαν μόνο στο διαμοιρασμό πηγών κερδοφορίας, ήταν δηλαδή «πολιτικές εταιρείες». Σε αντίθεση με τα πιο πάνω, λέει ο Ερντογάν, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης ήταν ένα κόμμα με συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις προσανατολισμένες στις μάζες. Έτσι κατά τον ηγέτη του ΚΔΑ, «με

⁹¹⁸ Yalçın Akdoğan, “Muhafazakâr Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”, Yavuz (επιμ.), *AK Parti*, σ. 63.

⁹¹⁹ Yalçın Akdoğan, “Merkez-Çevre ekseninde AK Parti”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 18 Δεκεμβρίου 2003.

τη δύναμη που πήρε από το κοινωνικό κέντρο οικοδόμησε εκ νέου το πολιτικό κέντρο και μετατράπηκε στην αδιαμφισβήτητη δύναμη της κεντροδεξιάς»⁹²⁰.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η καλύτερη εκπροσώπηση των συμφερόντων της «ισλαμικής» αστικής τάξης επέβαλε το συνδυασμό των χαρακτηριστικών που έφερε (ιδεολογικών και πολιτιστικών), με το γενικότερο περιβάλλον της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Στο σημείο αυτό, οι συζητήσεις περί του «εναλλακτικού εκμοντερνισμού» και του ρόλου των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της κοινωνίας στην καπιταλιστική ανάπτυξη, έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας από το ίδιο το ΚΔΑ. Κατά τις συγκεκριμένες διεργασίες φαίνεται να υπήρξε σε έντονο βαθμό η πεποίθηση για την αναγκαιότητα αλλαγής κάποιων προσεγγίσεων αναφορικά με την εξέλιξη του εκσυγχρονισμού της χώρας. Η κριτική που ανέπτυξαν κύκλοι του κόμματος ενάντια στην κεμαλική έκδοση της τουρκικής ανάπτυξης, επικεντρώθηκε κυρίως στην αυταρχική αποκοπή της κοινωνίας από το παρελθόν της και όλα τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του, συμπεριλαμβανομένης της θρησκείας. «Ο εκσυγχρονισμός της Τουρκίας την περίοδο του μοντερνισμού, έγινε κατανοητός ως εγκατάλειψη της παραδοσιακής κουλτούρας και των αξιών. Όμως ο εκσυγχρονισμός είναι η ανανέωση της κοινωνίας με τις δικές της δυναμικές και η ικανότητά της να ικανοποιεί τις εξελισσόμενες της ανάγκες.», υπογραμμίζεται στο προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2002⁹²¹.

Με αυτό τον τρόπο, το κυβερνών κόμμα επανέφερε στο προσκήνιο τις παραδοσιακές αξίες της κοινωνίας επανερμηνεύοντας τις με τελικό στόχο τη διεύρυνση του «εκσυγχρονισμού», δηλαδή της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο νέο της στάδιο. Ο ίδιος ο Ερντογάν τόνιζε πως η παγκοσμιοποίηση μπορεί να έχει ως κινητήρια δύναμη την οικονομία, όμως για να φτάσει σε μια σταθερότητα θα πρέπει να κινητοποιήσει τις κοινωνικές δυναμικές και να ενσωματώσει τον τοπικό πλούτο, δηλαδή τις ιδιαίτερες παραδοσιακές αξίες του κάθε χώρου⁹²². Ο εκμοντερνισμός μπορούσε να ήταν το «στοίχημα» εφόσον δεν εξουδετέρωνε την παράδοση, εφόσον

⁹²⁰ Αποσπάσματα από την ομιλία Ερντογάν στο διεθνές συμπόσιο με θέμα τη συντηρητική δημοκρατία. “Din adına parti kurmak dine kötülük yapmaktır”, Εφημ. *Hürriyet*, 11 Ιανουαρίου 2004. “Muhafazakar Demokrasi Manifestosu”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 11 Ιανουαρίου 2004.

⁹²¹ AKP 2002 Seçim Beyanamesi, “Her Şey Türkiye İçin”, www.akparti.org.tr [Είσοδος στις 10 Ιουλίου 2010].

⁹²² “Muhafazakar Demokrasi Manifestosu”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 11 Ιανουαρίου 2004.

συνδύαζε την οικουμενικότητα με τα τοπικά χαρακτηριστικά, εφόσον τελικά ήταν ένας «άλλος-εναλλακτικός εκμοντερνισμός».

Η ανάδειξη των τοπικών, παραδοσιακών αξιών της Τουρκίας στη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης, έτσι όπως την περιέγραψαν οι ιδεολογικές επεξεργασίες του ΚΔΑ, συνιστούσε σε μεγάλο βαθμό επιστροφή στις θεωρίες του Ζιγιά Γκιοκάλπ (Ziya Gökalp). Στο έργο του «Οι βάσεις του τουρκισμού» (*Türkçülüğün Esasları*), ο Γκιοκάλπ είχε διαχωρίσει τον πολιτισμό (*medeniyet*) από την κουλτούρα (*hars, kültür*), υπογραμμίζοντας την αναγκαιότητα υιοθέτησης του πολιτισμού, αλλά και προστασίας της κουλτούρας του τουρκικού έθνους στην πορεία εκσυγχρονισμού του. Συγκεκριμένα, ο Γκιοκάλπ υποστήριζε ότι η κουλτούρα είναι το σύνολο των κοινωνικών βιωμάτων ενός έθνους, ενώ ο πολιτισμός είναι το σύνολο των κοινωνικών βιωμάτων μιας ευρύτερης ομάδας εθνών που έφτασαν στο ίδιο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Για παράδειγμα το επίπεδο ανάπτυξης της Ευρώπης και των ΗΠΑ, δημιουργεί τον κοινό δυτικό πολιτισμό⁹²³, δηλαδή τις επιστήμες και την τεχνολογία.

Σύμφωνα με τον Γκιοκάλπ, η εθνική κουλτούρα μιας κοινωνίας δεν την εμποδίζει από του να ανήκει σε ένα διεθνή πολιτισμό, έστω και αν σε αυτή την πορεία υιοθετούνται και κάποια στοιχεία της κουλτούρας άλλων εθνών που ανήκουν στον ίδιο πολιτισμό. Όμως, όπως τονίζει ο ίδιος, «σε καμιά περίπτωση δε θα δώσουμε την καρδιά μας σε αυτές τις κουλτούρες... για εμάς η παγκόσμια ομορφιά είναι η ομορφιά της εθνικής μας κουλτούρας. Μπορεί να αναγνωρίζουμε ότι στο επίπεδο της οικονομίας και της εκπαίδευσης, είμαστε πίσω από τα ευρωπαϊκά έθνη και σίγουρα θα προσπαθήσουμε να φτάσουμε εκείνα τα επίπεδα του δυτικού πολιτισμού. Όμως σε καμιά περίπτωση από άποψη κουλτούρας δεν μπορούμε να δούμε κανένα έθνος ανώτερο από εμάς»⁹²⁴. Η ανάγκη να φτάσει η Τουρκία στα επίπεδα του δυτικού πολιτισμού, προστατεύοντας όμως τις παραδοσιακές της αξίες, «την εθνική της κουλτούρα», συμπυκνώθηκε από τον Γκιοκάλπ στο τρίπτυχο «Είμαι

⁹²³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları (Günümüz Türkçesiyle)*, Mahir Ünlü, Yusuf Çotunsöken (επιμ.), İnkilap, İstanbul 1988, σσ. 24–25.

⁹²⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, σσ. 94 και σσ. 96–97.

από το τουρκικό έθνος, είμαι από την ισλαμική πίστη, είμαι από το δυτικό πολιτισμό»⁹²⁵.

Μια έκφραση του διαχωρισμού του «πολιτισμού» από την «κουλτούρα» παρατηρήθηκε και στις ιδεολογικές αναζητήσεις του ΚΔΑ, οι οποίες υπογράμμιζαν την αξιοποίηση των «τοπικών» δυναμικών της κοινωνίας στην πορεία της για να φτάσει στα επιθυμητά επίπεδα των οικουμενικών αξιών. Στο πρόγραμμα του κόμματος καταγράφηκε ότι «Τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες είναι κατακτήσεις που προέκυψαν μέσα από μακροχρόνιους αγώνες και το επίπεδο κατοχύρωσης τους είναι ένδειξη μιας κοινωνίας πολιτισμένης. Η κατοχύρωση αυτών των δικαιωμάτων και ελευθεριών είναι προσδοκία της κοινωνίας μας και τα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να γίνουν όχι επειδή το θέλουν κάποιοι διεθνείς οργανισμοί, αλλά επειδή το αξίζουν οι άνθρωποί μας»⁹²⁶. Συνεπώς, οι ιδιαίτερες παραδοσιακές αξίες, η λεγόμενη εθνική κουλτούρα, μπορεί να αποτελέσει – κατά το κόμμα – δυναμική ικανή για την κατοχύρωση οικουμενικών αξιών όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες.

Φυσικά δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής, ότι μια βασική παράμετρος της προσπάθειας καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού με την ανάδειξη των παραδοσιακών αξιών, περνά μέσα από τη συντήρηση της σημασίας κοινωνικών δομών όπως η ατομική ιδιοκτησία⁹²⁷. Άλλωστε βασική πτυχή της θεωρίας του Γκιόκαλπ, ήταν ο καθοριστικός ρόλος της «εθνικής αστικής τάξης» στο δρόμο προς τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, δηλαδή μιας αστικής τάξης που θα ήταν ο φορέας της «εθνικής κουλτούρας»⁹²⁸. Υπό αυτή την έννοια, ο συντηρητισμός που εμφανίζεται στην τουρκική πολιτική ζωή και αντικατοπτρίζεται στο κόμμα του Ερντογάν, δεν βρίσκεται σε ρήξη με τον καπιταλισμό. Αντίθετα, είναι απόλυτα προσαρμοσμένος στην έννοια της ελεύθερης αγοράς και όλων των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που δημιουργεί η ανάπτυξη του καπιταλισμού. «Στην οικονομική αντίληψη του κόμματος, καθοριστικό ρόλο για την ανάπτυξη της Τουρκίας έχουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας του έθνους, η γεωστρατηγική θέση της χώρας και η ιστορία της», υπογραμμίζεται στο

⁹²⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, σ. 60.

⁹²⁶ AKP Programı, www.akparti.org.tr/program_79.html [Είσοδος στις 10 Ιουλίου 2010].

⁹²⁷ Özgün Erler, “Yeni Muhafazakârlık, AKP ve Muhafazakâr Demokrat Kimliği”, *Stratejik Öngörü*, 10 (2007) 126–127.

⁹²⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, σ. XIV.

πρόγραμμα του ΚΔΑ⁹²⁹. Με αυτό τον τρόπο, η επιχειρηματική πρωτοβουλία μετατρέπεται σε μια από τις παραδοσιακές αξίες του έθνους, σε ένα βασικό στοιχείο της «εθνικής κουλτούρας», απαραίτητο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Φορέας αυτής της δυναμικής θα έπρεπε να είναι ακριβώς μια αστική τάξη που μπορούσε να εκφράσει καλύτερα τις «εθνικές, παραδοσιακές αξίες», συμπεριλαμβανομένης πάντα και της θρησκείας.

Ο όρος της «πραγματικής αστικής τάξης» που επικαλέστηκε ο πρώτος πρόεδρος του MÜSİAD, Ερόλ Γιαράρ, για να περιγράψει τα μέλη-επιχειρηματίες του συνδέσμου⁹³⁰, αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο σημείο αυτό. Οι Μουσουλμάνοι επιχειρηματίες ήταν το επίκεντρο αυτού του νέου, του εναλλακτικού εκσυγχρονισμού που υποσχέθηκε το ΚΔΑ με την ίδρυσή του. Αυτή ήταν η μερίδα της αστικής τάξης που θα μπορούσε να εκπροσωπήσει καλύτερα τις «εθνικές αξίες» και να μετατραπεί σε φορέα της κατοχύρωσης του «επιπέδου του πολιτισμένου κόσμου» για την Τουρκία. Ο τρόπος με τον οποίο περιέγραψε ο Ερόλ Γιαράρ την ίδρυση του MÜSİAD, αξίζει αναφοράς: «Ο MÜSİAD γεννήθηκε από μια αναγκαιότητα. Στην Τουρκία της δεκαετίας του 1980, ήρθε στο προσκήνιο ο ιδιωτικός τομέας. Στα τέλη της δεκαετίας υπήρχαν δύο θεσμοί που εκπροσωπούσαν τον επιχειρηματικό κόσμο. Ο ένας ήταν ο TÜSİAD και η άλλη ήταν η Ένωση Επιμελητηρίων Τουρκίας. Όμως δεν υπήρχε ο θεσμός που να εκπροσωπεί το εθνικό κεφάλαιο... Έτσι μαζευτήκαμε με τους φίλους και συζητήσαμε ποιος θα εκπροσωπούσε τις αξίες του εθνικού κεφαλαίου... έτσι ιδρύσαμε τον MÜSİAD»⁹³¹.

⁹²⁹ AKP Programı, www.akparti.org.tr/program_79.html [Είσοδος στις 10 Ιουλίου 2010].

⁹³⁰ Για τη σημασία του όρου «πραγματική μπουρζουαζία», βλ. Μέρος Δεύτερο, κεφάλαιο 1: Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως παράγοντας ενίσχυσης και οργάνωσης του ισλαμικού κεφαλαίου στην Τουρκία.

⁹³¹ “Muhafazakâr MÜSİAD, Metroseksüel Olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004.

1. Ο «αντικεμαλικός» νεοφιλελευθερισμός του «μετριοπαθούς» Ισλάμ

Το βασικότερο ίσως χαρακτηριστικό της ιδεολογικής ταυτότητας του νέου κυβερνώντος κόμματος, το οποίο δεν είχε αμφισβητηθεί, ήταν οι επιλογές του για περαιτέρω εμπέδωση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης της Τουρκίας. Η τάση αυτή στο πολιτικό πρόγραμμα του ΚΔΑ, συνέβαλε μεταξύ άλλων στη συγκέντρωση υποστήριξης και νομιμοποίησης τόσο από παράγοντες διεθνώς (ΗΠΑ, Ε.Ε, ΔΝΤ), όσο και από τα «κοσμικά» τμήματα της τουρκικής αστικής τάξης, όπως ένα μέρος του TÜSİAD, τα οποία ωστόσο δεν έκρυβαν τις επιφυλάξεις τους αναφορικά με το ισλαμικό υπόβαθρο του κόμματος⁹³². Αυτή η υποστήριξη προς το κυβερνών κόμμα συνεχίστηκε, με διαβαθμίσεις, σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου διακυβέρνησής του. Μάλιστα θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι το δεδομένο αυτό αποτέλεσε έναν από τους πολλούς καθοριστικούς παράγοντες που συνέβαλαν στη δεύτερη νίκη του κόμματος στις πρόωρες γενικές εκλογές του Ιουλίου 2007, μέσα από τις οποίες το ΚΔΑ εξήλθε νικητής με το εκπληκτικό ποσοστό του 47%⁹³³. Λαμβανομένης υπόψη της κορύφωσης των εσωτερικών αντιπαραθέσεων που οδήγησαν στις πρόωρες εκλογές του 2007⁹³⁴, η στήριξη διαφόρων κέντρων του κεφαλαίου προς το κόμμα του Ερντογάν στη βάση των οικονομικών του πολιτικών, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα για το ρόλο του ως φορέα της νέας φάσης του νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού στην Τουρκία.

Φυσικά, η αξιοσημείωτη αφοσίωση του ΚΔΑ σε νεοφιλελεύθερες πολιτικές υπογραμμίστηκε και από το γεγονός ότι αυτό ήταν το ιδεολογικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής μέσα από το οποίο ανδρώθηκαν οι λεγόμενοι ισλαμικοί επιχειρηματικοί κύκλοι, δηλαδή η βασική κοινωνική δύναμη στήριξης της νέας κυβέρνησης της Τουρκίας⁹³⁵. Για παράδειγμα, σύμφωνα με παράγοντες του MÜSİAD, η παγκοσμιοποίηση αποτελούσε ένα νέο «σημείο καμπής» για την οικονομική ανάπτυξη της Τουρκίας και συνεπώς ήταν μια πολύ θετική διαδικασία ιδιαίτερα ως προς το ότι δημιούργησε το έδαφος πάνω στο οποίο βασίστηκε η

⁹³² Gümüşçü, Sert, “Devout Bourgeoisie”, σ. 958.

⁹³³ Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul> [Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2008].

⁹³⁴ Το πλαίσιο των πρόωρων γενικών εκλογών του 2007, αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης σε επόμενο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

⁹³⁵ Ahmet Insel, “The AKP and Normalizing Democracy in Turkey”, *The South Atlantic Quarterly*, Vol. 102 - 2/3 (2003) 306.

επιτυχία του «οικονομικού Ισλάμ»⁹³⁶. Με λίγα λόγια, η ωρίμανση και η πολιτική ταυτότητα αυτών των τμημάτων της αστικής τάξης, ήταν αποτέλεσμα ακριβώς αυτού του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Την ίδια στιγμή, ο σχεδιασμός και η συνεπής υλοποίηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών από το ΚΔΑ, αποτέλεσε και ένα διαφοροποιό στοιχείο από τις παραδόσεις τις τουρκικής δεξιάς. Για παράδειγμα, ο Οζάλ μπορεί να κατάφερε να εδραιώσει το νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης, όμως ο Ερντογάν κατάφερε να χτίσει παράλληλα ένα ιδεολογικό επικοδόμημα συνεχούς νομιμοποίησης αυτών των πολιτικών⁹³⁷. Το ΚΔΑ είναι σαφέστατα πιο αποφασιστικό στην υλοποίηση ενός νεοφιλελεύθερου προγράμματος, επιτυγχάνοντας παράλληλα να μεταφέρει τις καπιταλιστικές σχέσεις και τη συνείδηση που αυτές δημιουργούν, σχεδόν σε κάθε γωνιά της Τουρκίας⁹³⁸.

Η διαδικασία λοιπόν της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου και οι διάφορες ανακατατάξεις που δημιουργούσε διεθνώς, δε θα μπορούσαν παρά να είναι μια καθοριστική, σχεδόν ολοκληρωτική διάσταση των ιδεολογικό-πολιτικών αναζητήσεων του κόμματος του Ερντογάν από την πρώτη στιγμή της διακυβέρνησής του. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, υπογραμμίζεται μια σημαντικότερη αλλαγή που επέβαλε το ΚΔΑ, εντός των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών της εμφάνισης και της επικράτησής του, σε σχέση με τις προηγούμενες αντιλήψεις του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία. Εάν το Κόμμα Ευημερίας υπό τον Έρμπακαν λειτουργούσε ως ένα αντίβαρο προς το στρατό και τη γραφειοκρατία, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης υπό τον Ερντογάν επιδίωξε και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε να αναπροσαρμοστεί μέσα στις συνθήκες του νεοφιλελευθερισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, να «διαβάσει» ορθά τα νέα δεδομένα και να καταγράψει το δικό του πλαίσιο πρώτα και κύρια μέσα από την οικονομία. Απέναντι στο οικονομικό κατεστημένο του κεμαλισμού, προώθησε ένα άλλο «ισλαμικό» οικονομικό κατεστημένο⁹³⁹, το οποίο διεκδικούσε το νεοφιλελεύθερο μετασχηματισμό της Τουρκίας. Καθόλου τυχαία και σε αντίθεση με τις θέσεις Έρμπακαν, ο ίδιος ο Ερντογάν σε ομιλία του

⁹³⁶ Fuat Keyman, Berrin Koyuncu, “Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey”, *Review of International Political Economy*, 12/1 (2005) 118.

⁹³⁷ Metin Çulhaoğlu, “AKP’nin Yürüdüğü yer: Bir Model ve Açıklama Denemesi”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Ankara 2010, σ. 231.

⁹³⁸ Ahmet İnsel, “AKP ve Solun Ezberleri: AKP’yi Teşhir Etmekle Yetinmenin Hafifliği”, *Birikim*, 262 (2011) 5-6.

⁹³⁹ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σ. 102.

κατά το πέμπτο Οικονομικό Φόρουμ στο Ριάντ της Σαουδικής Αραβίας το 2004⁹⁴⁰, υποστήριξε εμφαντικά ότι η δημιουργία μιας «ισλαμικής κοινής αγοράς» δεν ήταν εφικτή⁹⁴¹.

Παράλληλα, η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, για το κυβερνών κόμμα και τις δυνάμεις που το στήριζαν, αποτελούσε μια σημαντική δίοδο διεύρυνσης της καπιταλιστικής παραγωγής με τρόπο που αυτή να συμπεριλάβει τις ανεπτυγσόμενες χώρες. Ο σύνδεσμος των θρησκευόμενων επιχειρηματιών, MÜSİAD, επιζητούσε την αναβάθμιση της συμμετοχής των αναπτυσσομένων οικονομιών στο παγκόσμιο οικονομικό γίγνεσθαι, ούτως ώστε να επιτευχθεί «δίκαιη παγκοσμιοποίηση, εκδημοκρατισμός των διεθνών οργανισμών και αλλαγή των ισορροπιών»⁹⁴². Μάλιστα, η αποτυχία ολοκληρωμένης ενσωμάτωσης της ίδιας της Τουρκίας στην παγκόσμια οικονομία, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, κατά τον MÜSİAD, δεν ήταν αποκλειστική ευθύνη των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου και των προβλημάτων που προκαλούσε, αλλά περισσότερο των πολιτικών που ακολουθήθηκαν στο εσωτερικό της χώρας και συγκεκριμένα των παρεμβάσεων του κεμαλικού κατεστημένου⁹⁴³. Η παρατήρηση που έκανε συχνά ο σύνδεσμος των «ισλαμικών» επιχειρηματικών κύκλων, σε σχέση με τις επιπτώσεις που είχαν οι παρεμβάσεις του στρατού, αξίζει υπογράμμισης: «Η διαδικασία της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1997 ήταν μια αντίδραση προς τις πολιτικές της ελεύθερης αγοράς και του ιδιωτικού τομέα που επικράτησαν τότε»⁹⁴⁴.

Συνεπώς, η αλλαγή που οραματιζόταν το «ισλαμικό» κεφάλαιο διαμέσου της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, δεν περιοριζόταν στο διεθνές οικονομικό επίπεδο. Μια τέτοια διαδικασία, εφόσον αποτελούσε πλέον «σημείο καμπής» για την οικονομία της Τουρκίας, ήταν ταυτόχρονα και μια ευκαιρία προσαρμογής του ίδιου του τουρκικού κράτους στις νέες συνθήκες που επικράτησαν. Το προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2002 υπογράμμιζε χαρακτηριστικά ότι «στη διαδικασία αυτή

⁹⁴⁰ Το συγκεκριμένο Οικονομικό Φόρουμ διοργανώνεται σε ετήσια βάση και έχει στόχο το καθορισμό νέων πολιτικών για σταθεροποίηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και διεύρυνσης των επιχειρηματικών ευκαιριών στην ευρύτερη Μέση Ανατολή. Συμμετέχουν εκπρόσωποι κυβερνήσεων της περιοχής, καθώς και ανώτατα διοικητικά στελέχη πολυεθνικών εταιρειών. Τα πορίσματα του Φόρουμ δημοσιοποιούνται σε ετήσιες εκθέσεις. Για λεπτομέρειες στην ιστοσελίδα Jeddah Economic Forum, <http://www.jef.org.sa/?q=node/68> [Είσοδος στις 10 Σεπτεμβρίου 2010].

⁹⁴¹ “Turkish Premier Rejects Idea of Islamic Common Market”, *Ankara Anatolia*, 18 Ιανουαρίου 2004.

⁹⁴² MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2008*, İstanbul 2008, σ. 140.

⁹⁴³ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2008*, İstanbul 2008, σ. 144.

⁹⁴⁴ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 122.

(της παγκοσμιοποίησης) η προσαρμογή του κράτους δικαίου και της δικαιοσύνης στα οικουμενικά πρότυπα, η δημιουργία ενός μηχανισμού δικαίου που θα παρέχει εμπιστοσύνη και θα είναι λειτουργικός, καθώς και η διασφάλιση των περιουσιακών δικαιωμάτων, είναι παράγοντες που θα προσφέρουν πλεονεκτήματα στην Τουρκία»⁹⁴⁵. Κατά την άποψη της νέας κυβέρνησης, ο παραδοσιακός έλεγχος που ασκούσε το κράτος στην οικονομία, οι παραδοσιακές αντιλήψεις διοίκησης και λειτουργίας «δεν ήταν πλέον έγκυρες»⁹⁴⁶, μια εξέλιξη που επηρέαζε καθοριστικά το ρόλο και το περιεχόμενο του ίδιου του κεμαλικού κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο, η ίδια η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση αγκαλιάστηκε από το ΚΔΑ και τις κοινωνικές δυνάμεις που εκπροσωπούσε ως μια «ευκαιρία» αναμόρφωσης, μετασχηματισμού και περιορισμού της επιρροής του παραδοσιακού κεμαλικού μοντέλου και των φορέων του⁹⁴⁷.

Κατά την αντίληψη του κυβερνώντος κόμματος και των κύκλων που το υποστήριζαν, το κράτος θα έπρεπε να αποσυρθεί από την παραγωγή, να επικεντρωθεί στο γενικό σχεδιασμό και τη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας της «ελεύθερης αγοράς», καθώς και να περιοριστεί η επιρροή της γραφειοκρατίας⁹⁴⁸. Αυτή η συγκεκριμένη διεκδίκηση για αλλαγή στο ρόλο του κράτους, μπορεί να σήμαινε τη δραστική μείωση της παρέμβασής του στην οικονομία, συγκεκριμένα στην παραγωγή, όμως καθόλου δεν προϋπέθετε την εξουδετέρωση του κράτους και των θεσμών του γενικά. Αντίθετα, ο ρόλος του κράτους συνέχιζε να είναι αρκετά σημαντικός, ιδιαίτερα στα θέματα που άπτονταν των νομοθετικών και άλλων ρυθμίσεων για την καλύτερη λειτουργία της «ελεύθερης αγοράς»⁹⁴⁹. Το κυβερνών κόμμα και το «ισλαμικό» κεφάλαιο, εισήλθαν σε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός «ευέλικτου-ισχυρού» κράτους, το οποίο μέσα από τις μεταρρυθμίσεις θα έκανε βήματα προς δύο βασικές κατευθύνσεις: Πρώτον, προς την κατάργηση όλων των

⁹⁴⁵ AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

⁹⁴⁶ AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

⁹⁴⁷ Mehran Kamvara, “Structural Impediments to Economic Globalization in the Middle East”, *Middle East Policy*, 31/4 (2004) 97. İlhan Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 25.

⁹⁴⁸ AKP, Parti Programı, <http://www.akparti.org.tr/3-1-ekonomi-anlayisimiz-79.html?pID=11> [Είσοδος στις 15 Μαρτίου 2009]. AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009]. MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2008*, İstanbul 2008, σ. 142.

⁹⁴⁹ Ziya Öniş, İsmail Emre Bayram, “Temporary Star or Emerging Tiger? Turkey’s Recent Economic Performance in a Global Setting”, *TÜSİAD-Koç University Economic Forum*, İstanbul 2008, σ. 4.

εμποδίων ενάντια στη λειτουργία της «ελεύθερης αγοράς» και δεύτερον, προς τη δημιουργία του αναγκαίου νομικού εποικοδομήματος για αυτό το σκοπό. Δηλαδή δύο κατευθύνσεις που παρατηρούνται γενικότερα στην προσπάθεια εδραίωσης του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης⁹⁵⁰. Συνεπώς μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το ίδιο το κεμαλικό κράτος συνέχιζε να είναι σημαντικό, εφόσον όμως προσδιορίζονταν εκ νέου οι αρμοδιότητές του⁹⁵¹ και εφόσον μπορούσε να διασφαλίζει την αναγκαία για τις επενδύσεις κεφαλαίων «προβλεψιμότητα», διευρύνοντας ταυτόχρονα την αγορά⁹⁵².

Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός ήταν την ίδια στιγμή ένα «αντικεμαλικό» δόγμα, η εφαρμογή του οποίου απαιτούσε την αλλαγή του ρόλου του κράτους και την αλλαγή της θέσης του κεμαλικού κατεστημένου. Η κατεύθυνση της συγκεκριμένης αλλαγής, ήταν επίσης σημαντική, αφού μπορούσε να διασφαλίζει την ελευθερία έκφρασης άλλων πολιτιστικών και ιδεολογικών αξιών από τις «νέες» οικονομικές και πολιτικές ελίτ, με την καθοδήγηση του κυβερνώντος κόμματος. Αυτές οι πολιτιστικές και ιδεολογικές αξίες, κατά το κόμμα του Ερντογάν, ήταν ταυτισμένες με τις αξίες της κοινωνίας και συνεπώς η επικράτησή τους έναντι της κεμαλικής γραφειοκρατίας, αποκτούσε μια επιπλέον λαϊκή νομιμοποίηση. Η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της εκλεγμένης εκτελεστικής εξουσίας που ήταν απαραίτητη για την διευκόλυνση των μεταρρυθμίσεων διεύρυνσης της αγοράς, αποκτούσε κάτω από αυτή τη θεώρηση, την εικόνα μιας «λαϊκής επιλογής»⁹⁵³. Στο προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2002, υπογραμμίστηκε ότι «οι θεσμοί και η κουλτούρα που έχει δημιουργήσει η κοινωνία στο μακρύ και ιστορικό της παρελθόν, πρέπει να μείνουν εκτός του πεδίου παρέμβασης του κράτους. Όσο περιορίζεται ο ρόλος του κράτους στην οικονομία, κάτι που αποτελεί αναγκαιότητα των σύγχρονων εξελίξεων, τόσο θα μειώνεται

⁹⁵⁰ Andrew Gamble, “Two Faces of Neoliberalism”, Richard Robinson (επιμ.), *The Neo-Liberal Revolution: Forging the Market State*, London 2006, σσ. 21-22.

⁹⁵¹ Σύμφωνα με τον Sabahattin Zaim, ένα από τους γνωστότερους Τούρκους ισλαμιστές διανοούμενους, το τουρκικό κράτος είχε σημαντικό ρόλο να παίξει ακόμα και σε ότι αφορούσε το ξένο κεφάλαιο. Υποστήριζε ότι η υιοθέτηση της «ελεύθερης αγοράς» δεν προϋπέθετε την κατάργηση όλων των ελέγχων ενώ υπογράμιζε ότι το κράτος θα έπρεπε να μεριμνά για την αύξηση των ξένων επενδύσεων σε παραγωγικούς τομείς και όχι μόνο στα χρηματιστήρια. Λεπτομέρειες στο Muhammed Süheyl, “Yabancı Sermaye, Akıllıca Kullanırsan Faydalı Olur”, *Çerçeve*, 40 (2006) 17.

⁹⁵² Selçuk Arı, “Devletin Yeni Rolü”, *Çerçeve*, 31 (2004) 52.

⁹⁵³ Pınar Bedirhanoglu, “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 52.

υποχρεωτικά και ο έλεγχός του επί της κουλτούρας που έχει δημιουργήσει η κοινωνία»⁹⁵⁴.

Ο εναγκαλισμός του νεοφιλελευθερισμού από το «μετριοπαθές» πολιτικό Ισλάμ, απέκτησε στο πιο πάνω πλαίσιο μια διάσταση «ηθικής και δικαιοσύνης», στοιχεία που θα προέκυπταν από την ανατροπή των μεροληπτικών σχέσεων που διατηρούσαν η «κοσμική» κρατική και η επιχειρηματική ελίτ, δηλαδή η γραφειοκρατία, ο στρατός και ο TÜSİAD⁹⁵⁵. Η απομάκρυνση του κράτους από την οικονομία, κατά την άποψη του MÜSİAD, από τη μια θα σταματούσε τη διαχρονική ευνοϊκή μεταχείριση που απολάμβανε το «κοσμικό» κεφάλαιο⁹⁵⁶ και από την άλλη θα διασφάλιζε την προστασία των ηθικών αρχών στην οικονομία και στην κοινωνική δραστηριότητα ευρύτερα⁹⁵⁷. Όμως η «ηθική τάξη» στην οικονομία, την οποία διεκδικούσαν οι ισλαμιστές επιχειρηματίες και ο πολιτικός τους φορέας δεν ήταν μια γενική, αλλά μια πολύ συγκεκριμένη έννοια–εργαλείο για την ισχυροποίηση των νέων επιχειρηματικών στρωμάτων. Η αλλαγή στο σύστημα παραχώρησης κρατικών συμβολαίων και προσφορών, η μεταφορά μέρους των κρατικών χρηματοδοτήσεων σε τοπικό επίπεδο, η καταπολέμηση της μέχρι τότε διαφθοράς στα υψηλά δόματα της γραφειοκρατίας⁹⁵⁸, καθώς και η διεύρυνση της σύνθεσης του Συμβουλίου Ιδιωτικοποιήσεων με τη συμπερίληψη αντιπροσώπων των «οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών»⁹⁵⁹, ήταν μερικά από τα μεταρρυθμιστικά αιτήματα του MÜSİAD που στόχευαν στην εξουδετέρωση των «κοινών πεδίων διαβίωσης»⁹⁶⁰ που δημιούργησαν οι κεμαλικές ελίτ με τους συγκεκριμένους «κοσμικούς» επιχειρηματικούς κύκλους.

Το 2004, σχεδόν δύο χρόνια μετά την πρώτη εκλογική επικράτηση του ΚΔΑ, η κυβέρνηση έκανε ένα αποφασιστικό βήμα υλοποίησης των πιο πάνω στόχων. Κατέθεσε το νομοσχέδιο για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας υπηρεσίας με σκοπό την αποκέντρωσή της και την παραχώρηση περισσότερων αρμοδιοτήτων σε τοπικό

⁹⁵⁴ AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

⁹⁵⁵ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2007*, İstanbul 2007, σ. 90.

⁹⁵⁶ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2003*, İstanbul 2003, σ. 142.

⁹⁵⁷ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2003*, İstanbul 2003, σ. 144.

⁹⁵⁸ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 90.

⁹⁵⁹ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 88.

⁹⁶⁰ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2004*, İstanbul 2004, σ. 7.

επίπεδο⁹⁶¹. Το νομοσχέδιο αυτό συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος, το οποίο καθόλου τυχαία συνέδεσε τη μεταρρύθμιση της δημόσιας υπηρεσίας–τα ανώτερα τμήματα της οποία θεωρούνταν παραδοσιακά «κεμαλικά προγεφυρώματα»–με τον κίνδυνο αμφισβήτησης του ενιαίου χαρακτήρα του τουρκικού κράτους⁹⁶². Η γενικότερη φιλοσοφία πίσω από το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, αλλά και τις ευρύτερες μεταρρυθμίσεις που επιδίωξε το κυβερνών κόμμα αναφορικά με την αλλαγή του ρόλου της «ηγεμονικής γραφειοκρατίας»⁹⁶³ ήταν ουσιαστικά η δημιουργία νέων χώρων και δομών ανάδειξης των ισλαμικών οικονομικών πρωταγωνιστών. Αυτή η εξέλιξη φυσικά, αφορούσε συνολικότερα στην αστική τάξη της χώρας.

Η προσπάθεια αυτή του κόμματος του Ερντογάν, είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή στις σχέσεις κράτους-αστικής τάξης, την εμφάνιση νέων «ανεξάρτητων» θεσμών διευκόλυνσης της λειτουργίας της «ελεύθερης αγοράς», ή ακόμα και την ενδυνάμωση τέτοιων θεσμών που υπήρχαν από προηγούμενα χρόνια. Για παράδειγμα θεσμοί όπως το Συμβούλιο Ρύθμισης και Ελέγχου του Τραπεζικού Τομέα, το Συμβούλιο Ρύθμισης Ενεργειακής Αγοράς, το Συμβούλιο Ανταγωνισμού, το Συμβούλιο Δημόσιων Προσφορών⁹⁶⁴, έκαναν ακόμα πιο έντονη την παρουσία τους κατά τη διακυβέρνηση του ΚΔΑ. Άμεση επίπτωση της διαδικασίας αναμόρφωσης της σχέσης κράτους–κεφαλαίου στην Τουρκία εντός των πλαισίων των νεοφιλελεύθερων επιλογών του Ερντογάν, ήταν η ενισχυμένη παρουσία των οικονομικών ελίτ στη διαδικασία καθορισμού και υλοποίησης των πολιτικών. Από αυτή την εξέλιξη φυσικά δεν έμειναν έξω οι «ισλαμικοί» επιχειρηματικοί κύκλοι. Χαρακτηριστικά, μετά το 2004 θεσμοθετήθηκαν οι ετήσιες σύνοδοι των Συμβουλευτικών Συμβουλίων Επενδύσεων (Yatırım Danışma Konseyleri), στις οποίες προεδρεύει ο ίδιος ο Πρωθυπουργός με τη συμμετοχή ανώτατων κρατικών αξιωματούχων σε θέματα οικονομίας, αλλά και ανώτατων στελεχών τουρκικών και

⁹⁶¹ Editorial, “Kamuda Reform için Hükümet Kararlı, Statüko Direniyor”, *Çerçeve*, 31(2004) 15.

⁹⁶² Ali Bayramoğlu, “Yasa Ömer Dinçer Yasası değildir”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 17 Ιανουαρίου 2004.

⁹⁶³ Η φράση «ηγεμονική γραφειοκρατία» χρησιμοποιήθηκε από τον τότε Πρόεδρο του MÜSİAD, Ali Bayramoğlu, σε άρθρο του στο περιοδικό του συνδέσμου *Çerçeve* το 2004, δηλαδή κατά την περίοδο των συζητήσεων για τη μεταρρύθμιση στη δημόσια υπηρεσία. Με τη συγκεκριμένη φράση, ο Bayramoğlu ήθελε να υπογραμμίσει τον αυταρχικό χαρακτήρα της κεμαλικής ελίτ και την αναγκαιότητα αλλαγής του ρόλου της γραφειοκρατίας, η οποία λειτουργούσε ως δύναμη αναπαραγωγής της κεμαλικής εξουσίας. Ali Bayramoğlu, “Buyurgan Bürokrasi”, *Çerçeve*, 31 (2004) 5.

⁹⁶⁴ Για μια λεπτομερειακή ανάλυση της λειτουργίας αυτών των θεσμών στην Τουρκία βλ. στο Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti, Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İstanbul 2005.

ξένων εταιρειών. Οι αποφάσεις του συγκεκριμένου σώματος υιοθετούνται και υλοποιούνται από την κυβέρνηση σε συντονισμό με το Συμβούλιο Συντονισμού Βελτίωσης Συνθηκών Επένδυσης (Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyonu Kurulu), στο οποίο επίσης συμμετέχουν εκπρόσωποι του τουρκικού κεφαλαίου, μεταξύ τους και ο MÜSİAD⁹⁶⁵.

Συνεπώς, ο μετασχηματισμός του κράτους θα έπρεπε να συμπεριλάβει τον καθοριστικό ρόλο των επιχειρηματιών, οι οποίοι στα ιδεολογικά πλαίσια του ΚΔΑ, αλλά και γενικότερα της τουρκικής Δεξιάς, είχαν την αποστολή μιας «κινητήριας δύναμης» της οικονομίας⁹⁶⁶. Η κεντρική αυτή αντίληψη για το ρόλο της αστικής τάξης στη διαδικασία μετασχηματισμού του κράτους και της χώρας γενικότερα, αντικατοπτρίζεται περίφημα στα εξής λόγια του Γενικού Γραμματέα του ΚΔΑ, Μουράτ Μερτζιάν (Murat Mercan), ο οποίος το 2004 τόνισε πως «Το ΚΔΑ γνωρίζει τη σημασία του ιδιωτικού τομέα και προσπαθούμε πολύ σκληρά να δημιουργήσουμε μια ατμόσφαιρα θετική για επενδύσεις. Για το σκοπό αυτό θα πρέπει να έχουμε φίλους επιχειρηματίες. Είμαστε πραγματικά πιστοί στην επιχειρηματικότητα και στον επιχειρηματικό κόσμο»⁹⁶⁷.

Εφόσον το κυβερνών κόμμα συνειδητοποιούσε τη σημασία της «πίστης και αφοσίωσης» στον επιχειρηματικό κόσμο επιδίωξε από την πρώτη στιγμή να ξεπεράσει μεγάλα οικονομικά προβλήματα, να εξουδετερώσει τις όποιες πιθανότητες κοινωνικής αναταραχής και να πετύχει σταθερότητα μέσα από πολιτικές που ενδιέφεραν πρώτιστα τον ιδιωτικό τομέα. Ένα από τα βασικότερα προβλήματα που καλέστηκε να αντιμετωπίσει το ΚΔΑ με την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας, ήταν αναμφίβολα οι επιπτώσεις της κρίσης του 2001, όπως η αυξανόμενη φτώχεια και η ανεργία⁹⁶⁸. Οι μισθοί των εργαζομένων ιδιαίτερα στη μεταποιητική βιομηχανία μειώθηκαν σε ποσοστό 14.2% το 2001 και την επόμενη χρονιά σε ποσοστό 7.2%⁹⁶⁹. Την ίδια περίοδο η κατάσταση σε άλλους δείκτες της οικονομίας δεν ήταν καθόλου καλύτερη. Το εξωτερικό χρέος της Τουρκίας αυξήθηκε σε πάνω από 150

⁹⁶⁵ Για μια γενική αξιολόγηση της επιρροής αυτών των σωμάτων στην εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην τουρκική οικονομία, βλέπετε στο Yasemin Özdek, “Türkiye’de Şirket Egemenliği Devri”, www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=11549 [Είσοδος στις 31 Μαΐου 2007].

⁹⁶⁶ Ahmet Insel, “AKP’nin Sağ parti damarı”, Εφημ. *Radikal*, 27 Δεκεμβρίου 2009.

⁹⁶⁷ Jang, *Political Islamists*, σ. 112.

⁹⁶⁸ Güven Bakirezer, Yücel Demirer, “AK Parti’nin Sosyal Siyaseti”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 162.

⁹⁶⁹ Korkut Boratav, “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 464.

δισεκατομμύρια δολάρια και αντιστοιχούσε περίπου στο 72.4% του εθνικού εισοδήματος, ενώ το εσωτερικό χρέος ξεπέρασε τα 100 δισεκατομμύρια δολάρια, δημιουργώντας παράλληλα σημαντικές μεταβολές στην πορεία της νέας κυβέρνησης αναφορικά και με ζητήματα εξωτερικής πολιτικής⁹⁷⁰.

Μέσα σε ένα τέτοιο δύσκολο οικονομικό τοπίο, η τουρκική κυβέρνηση έθεσε ως βασικούς στόχους της, την σταθερή οικονομική ανάπτυξη, τη δραστική μείωση του πληθωρισμού, την επιτάχυνση των ιδιωτικοποιήσεων και τη δημιουργία συνθηκών διευκόλυνσης της αύξησης των ξένων επενδύσεων⁹⁷¹. Η εφαρμογή μέτρων δημοσιονομικής πειθαρχίας που επιδίωκαν την άμεση υλοποίηση των πιο πάνω συνδυάστηκαν και με την ευνοϊκή για το κυβερνών κόμμα έξοδο από την οικονομική ύφεση διεθνώς⁹⁷². Το γεγονός αυτό οδήγησε σε ενδείξεις μακροοικονομικής σταθερότητας από τα πρώτα κιόλας χρόνια της διακυβέρνησης Ερντογάν⁹⁷³. Αυτό ήταν κάτι που ευχαριστούσε τους ισχυρούς επιχειρηματικούς παράγοντες της Τουρκίας.

Η βάση του οικονομικού προγράμματος και των πεπραγμένων της κυβέρνησης ΚΔΑ, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της θητείας, ήταν το πρόγραμμα του ΔΝΤ, του οποίου οι καθοριστικότεροι προσανατολισμοί είχαν ήδη υιοθετηθεί από την προηγούμενη κυβέρνηση Ετζεβίτ⁹⁷⁴. Μάλιστα η κυβέρνηση του Ερντογάν, όχι μόνο εφάρμοσε κατά γράμμα, αλλά ανανέωσε τη συμφωνία με το ΔΝΤ μέχρι και το Μάιο του 2008, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο σε μια δεκάχρονη συνεχή εφαρμογή τέτοιων προγραμμάτων, των οποίων η πιο πρόσφατη φάση άρχισε το 1998. Οι εν λόγω συμφωνίες της τουρκικής κυβέρνησης υιοθετήθηκαν και στο «Εθνικό Πρόγραμμα» των μεταρρυθμίσεων αναφορικά με τη διαδικασία ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε⁹⁷⁵. Ως αποτέλεσμα των πιο πάνω πολιτικών, το ΚΔΑ κατάφερε

⁹⁷⁰ Baskın Oran, “Türkiye kabuk değiştirirken AKP’nin dış politikası”, *Birikim*, 184–185. Από την ιστοσελίδα του περιοδικού <http://www.birikimdergisi.com> [Είσοδος στις 21 Ιουνίου 2010].

⁹⁷¹ Tosun, *Siyasette Yeniden*, σ. 161.

⁹⁷² Ο MÜSİAD εκτιμούσε ότι η περίοδος 2003–2007 ήταν μια «χρυσή περίοδος» για την παγκόσμια οικονομία. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο οι αναπτυσσόμενες χώρες σημείωσαν ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης της τάξης του 5.9%, ενώ οι ανεπτυγμένες 2.7% και συνεπώς κατά τον MÜSİAD, η βελτίωση των οικονομικών σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν κυρίως αποτέλεσμα των αναπτυσσόμενων χωρών. Λεπτομέρειες στο MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2009. Küresel Kriz, Yeni Dersler*, İstanbul 2009, σ. 30.

⁹⁷³ Ziya Öniş, İsmail Emre Bayram, “Temporary Star or Emerging Tiger? Turkey’s Recent Economic Performance in a Global Setting”, *TÜSİAD-Koç University Economic Forum*, İstanbul 2008, σσ. 10–12.

⁹⁷⁴ Korkut Boratav, “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *Uzgel, Duru* (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 465.

⁹⁷⁵ Nazif Ekzen, “AKP İktisat Politikaları: 2002–2007”, *Uzgel, Duru* (επιμ.), *AKP Kitabı*, σσ. 474–476.

σε γενικές γραμμές να ικανοποιήσει κάποιες από τις επιδιώξεις του επιχειρηματικού κόσμου, όπως η μείωση του πληθωρισμού, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης που έφτασαν μέχρι και το 9.9% στα τέλη του 2004, αλλά και η σχετική μείωση του εξωτερικού χρέους της Τουρκίας⁹⁷⁶. Το σημαντικότερο στοιχείο των πρώτων χρόνων της διακυβέρνησης ΚΔΑ, ήταν το γεγονός ότι κατάφερε να συγκεντρώσει υποστήριξη από διεθνούς εμβέλειας οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στη βελτίωση των επενδυτικών συνθηκών της Τουρκίας, κυρίως λόγω της σταθερής μονοκομματικής κυβέρνησης⁹⁷⁷.

2. Το ΚΔΑ ως φορέας διεύρυνσης του καπιταλισμού στην Τουρκία

Οι σημαντικότερες πτυχές της πολιτικής περαιτέρω ενσωμάτωσης της οικονομίας της Τουρκίας στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό, την οποία ακολούθησε η κυβέρνηση Ερντογάν, ήταν εκείνες που αφορούσαν στην ενίσχυση του κεφαλαίου και στη διεύρυνση των πεδίων δραστηριότητάς του. Στην περίπτωση του ΚΔΑ και των ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων, οι ιδιωτικοποιήσεις αποτέλεσαν ένα πολύ σοβαρό παράδειγμα αναμόρφωσης της οικονομίας της χώρας και ανάδειξης νέων πρωταγωνιστών στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο. Κατά πολύ συγκεκριμένο τρόπο, ακόμα και πριν τις εκλογές του 2002, το ΚΔΑ υπογράμμιζε «την αναγκαιότητα ιδιωτικοποίησης των Κρατικών Οικονομικών Επιχειρήσεων που αποτελούσαν ένα επιπρόσθετο βάρος στο δημόσιο»⁹⁷⁸. Με αυτό τον τρόπο, τόνιζε το κόμμα, ο ρόλος του κράτους στην οικονομία θα περιοριζόταν μόνο στο επίπεδο της ευθύνης για καλή λειτουργία της «ελεύθερης αγοράς»⁹⁷⁹. Παράλληλα, ο ΜÜSİAD υποστήριζε ότι η επιτάχυνση των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών οικονομικών επιχειρήσεων ήταν ένα σημαντικό βήμα αλλαγής, αφού θα καταργούνταν οι βάσεις του μοντέλου οικονομικού κρατισμού της Τουρκίας⁹⁸⁰.

⁹⁷⁶ Keyman, Ziya Öniş, σ. 148.

⁹⁷⁷ Χαρακτηριστικά είναι τα θετικά σχόλια για τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης της τουρκικής οικονομίας, αλλά και για τη βελτίωση των άλλων βασικών οικονομικών δεικτών από τον Οργανισμό για Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (ΟΟΣΑ). Λεπτομέρειες στην έκθεση του Οργανισμού OECD, “Economic Survey of Turkey 2004”, *Policy Brief*, 2004, σσ. 2-5.

⁹⁷⁸ AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

⁹⁷⁹ AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

⁹⁸⁰ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 88.

Οι ιδιωτικοποιήσεις εντάχθηκαν σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο, μέσα από το οποίο τονιζόταν ότι από την μια δεν επρόκειτο για «παραχώρηση εθνικής περιουσίας», ενώ από την άλλη ήταν μια διαδικασία εξουδετέρωσης των προνομιακών σχέσεων που είχαν συγκεκριμένοι κύκλοι κεφαλαίου με το κράτος⁹⁸¹, εφόσον νέοι επιχειρηματικοί παράγοντες θα μπορούσαν να είχαν ισότιμη συμμετοχή στις προσφορές. Η πιο πάνω αντίληψη, αποτελούσε ουσιαστικά συνέχεια του «αντικεμαλικού» περιεχομένου που έδιδε το ΚΔΑ και το «ισλαμικό» κεφάλαιο στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης. Το σπάσιμο των παραδοσιακών προνομιακών δεσμών μεταξύ της γραφειοκρατίας και του «κοσμικού» κεφαλαίου, μετατράπηκε σε μια πολιτική «αποκεμαλοποίησης» της τουρκικής οικονομίας, δηλαδή μερικής περιθωριοποίησης των παλιών πρωταγωνιστών και διασφάλισης μιας καλύτερης θέσης για τους νέους, στον ανταγωνισμό για την πίτα της αγοράς. Ο ΜÜSİAD μάλιστα καλούσε το μικρομεσαίο κεφάλαιο της Ανατολίας σε οργάνωση και σχηματισμό πολυσυνεταιρικών επιχειρήσεων, οι οποίες θα διεκδικούσαν με περισσότερες αξιώσεις την κατοχύρωση προσφορών ιδιωτικοποίησης κρατικών οργανισμών⁹⁸². Κατά την άποψη των εκπροσώπων του «ισλαμικού» κεφαλαίου, η δυναμικότερη συμμετοχή τους στις ιδιωτικοποιήσεις θα διασφάλιζε το «κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτικό περιεχόμενο» της προσπάθειας ανάδειξης του «πραγματικά εθνικού κεφαλαίου»⁹⁸³, δηλαδή εκείνου που έφερε τις παραδοσιακές αξίες της κοινωνίας και όχι την αντιγραφή των «ξενόφερτων δυτικών» αξιών.

Μια σημαντική διάσταση του τρόπου με τον οποίο η κυβέρνηση προσπαθούσε να νομιμοποιηθεί και να ενισχυθεί πολιτικά διαμέσου των ιδιωτικοποιήσεων, ήταν η διατήρηση καναλιών επικοινωνίας και επαφών με τα τμήματα της αστικής τάξης που εξυπηρετούνταν μέσα από αυτή την πολιτική (κυρίως TÜSİAD και MÜSİAD). Η ισχυρή παρουσία τουρκικών κεφαλαίων στις διαδικασίες ιδιωτικοποιήσεων δίπλα στο ξένο κεφάλαιο, δημιουργούσε φυσιολογικά γέφυρες σχέσεων με την πολιτική

⁹⁸¹ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2007*, İstanbul 2007, σ. 113. Οι ίδιες ακριβώς παρατηρήσεις στο θέμα των ιδιωτικοποιήσεων γίνονται από τον MÜSİAD και στην οικονομική έκθεση του 2008. Λεπτομέρειες στο MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2008*, İstanbul 2008, σ. 156. Παράλληλα, η ανησυχία του συνδέσμου για την ευνοϊκή μεταχείριση που είχαν διαχρονικά οι εταιρείες-μέλη του TÜSİAD στις ιδιωτικοποιήσεις καταγράφεται και σε έκθεση για την τουρκική οικονομία το 2005, όπου τονίζεται ότι θα πρέπει να δοθεί μεγάλη προσοχή σε ιδιωτικοποίηση εταιρειών στρατηγικού χαρακτήρα όπως οι Τουρκικές Αερογραμμές (THY), η Βιομηχανία Πετρελαϊκών και Χημικών Προϊόντων (PETKİM), και η Βιομηχανία Σιδήρου και Χάλυβα (ERDEMİR). Λεπτομέρειες στο MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2004*, İstanbul 2004, σ. 84.

⁹⁸² MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002, σ. 108.

⁹⁸³ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2005*, İstanbul 2005, σσ. 65 και 72.

εξουσία⁹⁸⁴. Για παράδειγμα, σε ένα πιθανό διάλογο ή ακόμα και αντιπαράθεση μεταξύ της κυβέρνησης και κύκλων του κεφαλαίου, το κυβερνών κόμμα θα είχε βάσεις νομιμοποίησης ίσως και ενδυναμωμένης θέσης διαμέσου των ιδιωτικοποιήσεων⁹⁸⁵, δηλαδή διαμέσου της παραχώρησης πηγών κερδοφορίας, κάτι που δημιουργεί φυσιολογικά ένα βαθμό εξάρτησης. Την ίδια στιγμή, ο τρόπος με τον οποίο η κυβέρνηση Ερντογάν προώθησε αυτή την πολιτική συνιστούσε σχεδόν ρήξη με την αντίληψη προηγούμενων κυβερνήσεων της Τουρκίας, οι οποίες προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν την ιδιωτικοποίηση κάποιου οργανισμού μόνο με τη διάσταση της «ζημιογόνας δραστηριότητάς του»⁹⁸⁶.

Στο συμπέρασμα αυτό θα μπορούσε να οδηγηθεί κάποιος βλέποντας τη σταδιακή μετακίνηση της οικονομικής ισχύος από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του ΚΔΑ, λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τη γενικότερη τάση ενίσχυσης του ιδιωτικού κεφαλαίου στην Τουρκία, από τις προηγούμενες δεκαετίες. Συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1983–2004, ο αριθμός των κρατικών βιομηχανικών μονάδων ανάμεσα στις 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της χώρας, μειώθηκε από 74 σε 18, ενώ οι ιδιωτικές εταιρείες στην ίδια κατηγορία και περίοδο, αυξήθηκαν από 426 σε 482⁹⁸⁷. Στην έκθεση του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης για την κατάταξη των 500 ισχυρότερων βιομηχανιών της Τουρκίας το 2008⁹⁸⁸, ο αριθμός των κρατικών εταιρειών μειώθηκε περαιτέρω στις 14, ενώ οι ιδιωτικές ήταν 486⁹⁸⁹. Όπως καταδεικνύουν διάφορα στοιχεία, οι ισορροπίες μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα στην Τουρκία γνώρισαν τις μεγαλύτερες αλλαγές κατά τη δεκαετία του 1980, αλλά οι αλλαγές κατά την περίοδο διακυβέρνησης του ΚΔΑ, ήταν πολύ σημαντικότερες. Από το 2002, χρονιά ανάληψης της διακυβέρνησης από το ΚΔΑ μέχρι και το 2009, δηλαδή στα μέσα περίπου της διάρκειας της δεύτερης του θητείας, το ποσοστό του δημόσιου τομέα στην Τουρκία μειώθηκε κατά 75%, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί και από τις

⁹⁸⁴ Ioannis N. Grigoriadis, Antonis Kamaras, “Foreign Direct Investment in Turkey: Historical Constraints and the AKP Success Story”, *Middle Eastern Studies*, 44/1 (2008) 61.

⁹⁸⁵ Pınar Bedirhanoglu, “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, *Uzgel, Duru* (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 51.

⁹⁸⁶ “2008 Özelleştirme Yılı”, Εφημ. *Cumhuriyet Strateji*, 1 Ιανουαρίου 2008.

⁹⁸⁷ Özer Ertuna, *Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Yirmi Yılı (1983–2004)*, σσ. 40–41.

⁹⁸⁸ Οι συγκεκριμένες εκθέσεις του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης εξετάζουν τις 1000 ισχυρότερες βιομηχανίες στην Τουρκία και δημοσιεύονται κάθε χρόνο σε δύο διαφορετικούς καταλόγους. Ο πρώτος κατάλογος καταγράφει τις 500 ισχυρότερες βιομηχανίες και ο δεύτερος κατάλογος, ο οποίος δημοσιεύεται λίγες μέρες μετά, καταγράφει τις επόμενες 500 ισχυρότερες βιομηχανίες.

⁹⁸⁹ “En büyük TÜPRAŞ”, Εφημ. *Taraf*, 23 Ιουλίου 2010.

ιδιωτικοποιήσεις τεράστιων οργανισμών όπως η Εταιρεία Διυλιστηρίων Πετρελαίου (TÜPRAŞ)⁹⁹⁰, η Βιομηχανία Πετρελαϊκών και Χημικών Προϊόντων (PETKİM)⁹⁹¹, και η Βιομηχανία Σιδήρου και Χάλυβα (ERDEMİR)⁹⁹².

Ενδεικτικό παράδειγμα της αφοσίωσης του ΚΔΑ στις ιδιωτικοποιήσεις είναι και το ότι κατά την περίοδο 1985-2003, η χρηματική αξία των ιδιωτικοποιήσεων έφτασε περίπου στα 8 δισεκατομμύρια δολάρια, ενώ την τετραετία 2004-2008, η αξία των ιδιωτικοποιήσεων ξεπέρασε τα 20 δισεκατομμύρια δολάρια⁹⁹³. Η έκθεση του Επιμελητηρίου Λογιστών και Οικονομικών Συμβούλων Κωνσταντινούπολης (İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası)⁹⁹⁴ είναι ακόμα πιο ενδεικτική. Συγκεκριμένα, η έκθεση παρουσιάζει ότι μεταξύ των ετών 1986 και 2010 είχαν ιδιωτικοποιηθεί 277 κρατικοί οργανισμοί, από τους οποίους οι 188 μετά την ιδιωτικοποίηση δεν έχουν κανένα απολύτως κρατικό μέρος. Τα έσοδα του κράτους από τις ιδιωτικοποιήσεις της περιόδου 1986-2010 ήταν άνω των 39 δισεκατομμυρίων δολαρίων, ενώ το 78.8% του ποσού αυτού εξασφαλίστηκε την περίοδο 2004-2010⁹⁹⁵, δηλαδή επί διακυβέρνησης Ερντογάν⁹⁹⁶.

Πέραν όμως των ιδιωτικοποιήσεων, η κυβέρνηση Ερντογάν επιδίωξε να σφραγίσει την πολιτική ενσωμάτωσης της Τουρκίας στον παγκόσμιο καπιταλισμό και με την αύξηση των ξένων επενδύσεων στη χώρα. Η παρουσία του ξένου κεφαλαίου στην Τουρκία ήταν καθοριστική διαχρονικά, όμως τα μεγαλύτερα βήματα σε αυτό τον τομέα έγιναν από το 2002 και μετά, δηλαδή στα πλαίσια των πολιτικών που ακολουθήθηκαν μετά την κρίση με βασικό φορέα το ΚΔΑ. Χαρακτηριστικά κατά την περίοδο 2002–2008, το ποσό του ξένου κεφαλαίου στην Τουρκία ξεπέρασε το συνολικό ποσό ξένου κεφαλαίου των προηγούμενων είκοσι χρόνων⁹⁹⁷. Η αποτυχία

⁹⁹⁰ <http://www.tupras.com.tr>.

⁹⁹¹ <http://www.petkim.com.tr>.

⁹⁹² <http://www.erdemir.com.tr>.

⁹⁹³ Barış Övgün, *Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsü Olgusu*, Ankara 2009, σσ. 113–153.

⁹⁹⁴ <http://www.istanbulsmmmmodasi.org.tr>.

⁹⁹⁵ “Özelleştirmenin faturası: İşsizlik”, Εφημ. *Taraf*, 10 Μαΐου 2010.

⁹⁹⁶ Πίνακας των εσόδων της Τουρκίας από τις ιδιωτικοποιήσεις, την περίοδο 2001-2008. Πηγή: T.C Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, “2009 Faaliyet Raporu”, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Απρίλιος 2010, σ. 43.

ΕΤΟΣ	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Έσοδα (Εκ. Δολάρια)	84	367	289	1.206	3.032	9.580	8.817	5.834

⁹⁹⁷ Grigoriadis, Kamaras, “Investment”, σ. 53. Η σχέση της Τουρκίας με το ξένο κεφάλαιο ξεκινά με τη δημιουργία του σύγχρονου κράτους, όμως γνωρίζει νέα επίπεδα κατά τη διακυβέρνηση του

της Τουρκίας στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων, σύμφωνα με τους επιχειρηματίες του MÜSİAD, ήταν αποτέλεσμα των λανθασμένων οικονομικών πολιτικών του κεμαλισμού και της προσπάθειας για δημιουργία μιας «εθνικής-κοσμικής» αστικής τάξης που δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα⁹⁹⁸. Σημαντικός παράγοντας ήταν και η γενικότερη πολιτική αστάθεια, η οποία αντικατοπτριζόταν στην εναλλαγή κυβερνήσεων συνασπισμού, γεγονός που ενοχλούσε τους ξένους επενδυτές. Η παρουσία 16 διαφορετικών κυβερνήσεων στην Τουρκία μεταξύ των ετών 1989 και 2003, αποτελούσε εμπόδιο στις προβλέψεις και σχεδιασμούς των πολυεθνικών εταιρειών που ενδιαφέρονταν για τη χώρα⁹⁹⁹.

Με την ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΚΔΑ και τη βελτίωση των συνθηκών μετά την κρίση του 2001, αλλά ιδιαίτερα μετά την παραχώρηση στην Τουρκία ημερομηνίας έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Ε.Ε το 2004, οι ξένες επενδύσεις αυξήθηκαν σταδιακά από 1,7 δισεκατομμύρια δολάρια το 2003, σε 2,9 το 2004, 8,8 το 2005 και στο ποσό ρεκόρ των 20,2 δισεκατομμυρίων δολαρίων το 2006¹⁰⁰⁰. Το 2007, οι ξένες επενδύσεις έφτασαν στα 20,04 δισεκατομμύρια δολάρια, το 2008 στα 18,2 και το 2009 μειώθηκαν στα 7,8 δισεκατομμύρια δολάρια λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης¹⁰⁰¹. Σύμφωνα με την αγγλόφωνη τουρκική εφημερίδα Today's Zaman, οι ξένες επενδύσεις στην Τουρκία την περίοδο 2004-2005 κατέγραψαν αύξηση της τάξης του 240%, ενώ την περίοδο 2005-2006 η αύξηση ήταν της τάξης του 105%¹⁰⁰².

Δημοκρατικού Κόμματος τη δεκαετία του 1950. Το 1954 εγκρίθηκε η νομοθεσία περί της Ενθάρρυνσης Ξένων Επενδύτων. Την περίοδο 1980-1990, οι ξένες επενδύσεις στην Τουρκία έφτασαν τα 500 εκατομμύρια δολάρια, ενώ τη δεκαετία 1990-2000 παρέμειναν κάτω από ένα δισεκατομμύριο δολάρια. Τα στοιχεία αυτά παρατίθενται στο άρθρο Eyüp Vural Aydın, "AB Sürecinde Doğrudan Yabancı Yatırımlar", *Çerçeve*, 40 (2006) 50. Με τους αριθμούς αυτούς, συμφωνεί και ο πρώην Πρόεδρος του MÜSİAD, Ömer Bolat, ο οποίος σε άρθρο του στο περιοδικό του συνδέσμου, *Çerçeve*, αναφέρει ότι την περίοδο 1950-1980 το ξένο κεφάλαιο στην Τουρκία περιορίστηκε στα 250 εκατομμύρια δολάρια και την περίοδο 1980-2000 παρέμεινε μεταξύ των 500 εκατομμυρίων δολαρίων και του ενός δισεκατομμυρίου. Βλέπετε στο Ömer Bolat, "Yabancı Sermayeye Bakış", *Çerçeve*, 40 (2006) 4. Στο προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2002, επίσης αναφέρεται ότι το έτος 2000, οι ξένες επενδύσεις στην Τουρκία δεν υπερέβαιναν του ενός δισεκατομμυρίου δολαρίων. Βλ. στο AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

⁹⁹⁸ Bolat, "Yabancı", σ. 5.

⁹⁹⁹ Grigoriadis, Kamaras, "Investment", σ. 57.

¹⁰⁰⁰ Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, "Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, Ιούνιος 2007, σ. 6.

¹⁰⁰¹ Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, "Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, Ιούνιος 2010, σ. 13.

¹⁰⁰² "Turkey's Recent Inward Foreign Direct Investment Developments", Εφημ. *Today's Zaman*, 22 Ιουνίου 2007.

Το ΚΔΑ υπογράμμισε από την αρχή της διακυβέρνησής του, τα εμπόδια που κατά την άποψή του υπήρχαν αναφορικά με την εισροή ξένου κεφαλαίου στη χώρα και επεδίωξε να τα ξεπεράσει¹⁰⁰³, μετατρέποντας την Τουρκία σε «επίκεντρο επενδυτικού ενδιαφέροντος και χώρα ευκαιριών»¹⁰⁰⁴. Προς αυτή την κατεύθυνση προσανατολίστηκαν διάφορα πολιτικά μέτρα της κυβέρνησης όπως θεσμικές αλλαγές που περιόριζαν τα γραφειοκρατικά εμπόδια, καθώς και νέα ανοίγματα ενίσχυσης των εμπορικών σχέσεων της Τουρκίας με τις γειτονικές της χώρες¹⁰⁰⁵.

Η πολιτική αυτή, είχε βέβαια από την αρχή συγκεκριμένες επιπτώσεις στην οικονομία. Το ξένο κεφάλαιο κατέγραψε σημαντική αύξηση με την παρουσία ξένων εταιρειών, οι οποίες μάλιστα σταδιακά ισχυροποίησαν τη θέση τους στην τουρκική οικονομία. Το 1993 ανάμεσα στις 500 ισχυρότερες εταιρείες της Τουρκίας, οι ξένες ή οι εταιρείες που διέθεταν μέρος ξένου κεφαλαίου, δεν ξεπερνούσαν τις εκατό¹⁰⁰⁶. Αυτές οι εταιρείες το 2005 αυξήθηκαν σε 136, το 2006 σε 140 και το 2007 σε 143, κατέχοντας μάλιστα το 33% των συνολικών καθαρών πωλήσεων, το 38,1% των συνολικών κερδών και το 47,6% των εξαγωγών¹⁰⁰⁷. Σύμφωνα με άλλα στοιχεία που έχουν δημοσιευθεί, το 2008 οι ξένες εταιρείες ανάμεσα στις 500 ισχυρότερες ολόκληρης της Τουρκίας αυξήθηκαν σε 148 και το 2009 σε 153. Οι πωλήσεις τους το έτος 2009, ανήλθαν στο 33,4% των συνολικών ποσών πωλήσεων¹⁰⁰⁸.

Η αξιοσημείωτη αυτή ανάπτυξη του ξένου κεφαλαίου στην Τουρκία, κατά τη διακυβέρνηση του ΚΔΑ, είχε φυσιολογικά πολλαπλό ρόλο στο γενικότερο γίνεσθαι της χώρας. Η τουρκική κυβέρνηση αξιοποίησε τις πολιτικές ενθάρρυνσης του ξένου κεφαλαίου προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός εξωτερικού άξονα νομιμοποίησής της, προσθέτοντας μάλιστα και την επιχειρηματολογία για την ανάγκη σταθερότητας στο εσωτερικό. Την ίδια στιγμή, η έντονη παρουσία του ξένου κεφαλαίου και ιδιαίτερα του δυτικού, ήταν μια μορφή εγγύησης της «δυτικόστροφης πολιτικής» της κυβέρνησης και της αφοσίωσής της στο στόχο της ένταξης στην Ε.Ε¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰³ AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

¹⁰⁰⁴ AKP, “Üç Yılda AK Parti Farkı”, AK Parti Tanıtım ve Medya Başkanlığı, 2005, σ. 44.

¹⁰⁰⁵ Keyman, Öniş, *Turkish Politics*, σ. 149.

¹⁰⁰⁶ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 9.

¹⁰⁰⁷ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 9.

¹⁰⁰⁸ “Yabancı Şirket Sayısı 153’e yükseldi”, Εφημ. *Zaman*, 28 Ιουλίου 2010.

¹⁰⁰⁹ Grigoriadis, Kamaras, “Investment”, σ. 59.

Παράλληλα, η πολιτική ενθάρρυνσης των ξένων επενδύσεων άνοιξε σταδιακά το δρόμο καλύτερης επικοινωνίας και σχέσεων της τουρκικής κυβέρνησης με την ευρύτερη Μέση Ανατολή και το Μουσουλμανικό κόσμο¹⁰¹⁰, αναιρώντας ταυτόχρονα τις επικρίσεις περί «εξισλαμισμού». Εφόσον άνοιγαν νέες αγορές για το τουρκικό κεφάλαιο, τότε εξασφαλιζόταν ως ένα βαθμό τουλάχιστον και η αναγκαία στήριξη από κάποιους επιχειρηματικούς κύκλους στο εσωτερικό¹⁰¹¹.

Η διεύρυνση του χώρου δραστηριοποίησης και επιρροής του ντόπιου και του ξένου κεφαλαίου που δημιούργησε η πολιτική του ΚΔΑ, είχε άμεσες επιπτώσεις και στην «γεωγραφική δομή» της τουρκικής οικονομίας. Μια από τις σημαντικότερες ενδείξεις του νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού της Τουρκίας, κατά τη διακυβέρνηση Ερντογάν, ήταν η περαιτέρω ενδυνάμωση των βιομηχανικών και εμπορικών κέντρων της Ανατολίας, η οποία καταγράφηκε με το άνοιγμα των αγορών τους, την ενσωμάτωσή τους στην παγκόσμια αγορά και τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Σήμερα, οι «Τίγρεις της Ανατολίας», δηλαδή τα νέα ισχυρά εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα, δεν χαρακτηρίζονται μόνο από τις επιδράσεις της κεντρικής εξουσίας της Τουρκίας ή των τοπικών αυτοδιοικήσεων, αλλά και από μια σειρά άλλων τοπικών και περιφερειακών κέντρων εξουσίας, όπως οι οργανώσεις και σύνδεσμοι των επιχειρηματιών, τα Πανεπιστήμια και τα τοπικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης¹⁰¹². Μάλιστα η διαδικασία ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε, διευκόλυνε σε κάποιο βαθμό αυτούς τους παράγοντες της Ανατολίας να ενισχύσουν την επαφή τους με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, τις εταιρείες και το εμπόριο¹⁰¹³. Πόλεις της Ανατολίας όπως η Καισάρεια, το Ικόνιο, το Γκαζιάντεπ, το Ντένιζλι και το Τσόρουμ, φιλοξενούν εμπορικά γραφεία και προγράμματα της Ε.Ε, διεξάγουν εμπόριο με εκατοντάδες χώρες σε παγκόσμιο επίπεδο και προσελκύουν το ενδιαφέρον αρκετών πολυεθνικών εταιρειών. Πολλά τοπικά και περιφερειακά εμπορικά και βιομηχανικά

¹⁰¹⁰ Grigoriadis, Kamaras, "Investment", σ. 62.

¹⁰¹¹ Απέναντι στις έντονες επικρίσεις της αντιπολίτευσης για την παραχώρηση κατασκευαστικών έργων της Τουρκίας σε ξένες εταιρείες, ιδιαίτερα από τη Σαουδική Αραβία αλλά και το Ισραήλ, ο Πρωθυπουργός Ερντογάν απαντούσε πολύ χαρακτηριστικά με την κατηγορία «ρατσιστές κατά του κεφαλαίου». Μιλώντας ενώπιον της κοινοβουλευτικής ομάδας του κυβερνώντος κόμματος και απευθυνόμενος στην αντιπολίτευση, ο Πρωθυπουργός Ερντογάν είπε: «Είσαστε εχθροί του εβραϊκού κεφαλαίου, είσατε επίσης εχθροί του αραβικού κεφαλαίου, τελικά με ποιους είσατε φίλοι;». , "Erdogan: Bunlar Sermaye Irkçisi", Εφημ. *Radikal*, 12 Οκτωβρίου 2005. "Sermaye Irkçılığı...", Εφημ. *Radikal*, 13 Οκτωβρίου 2005. "Sermaye Irkçılığı Yabancı Yatırımı Kaçırıyor", Εφημ. *Zaman*, 15 Οκτωβρίου 2005.

¹⁰¹² "Kentler Türkiye'nin geleceği, adil, iyi ve demokratik yönetimin anahtarı", Εφημ. *Radikal*, 22 Μαρτίου 2009.

¹⁰¹³ Öniş, "Domestic Politics", σ. 11.

επιμελητήρια της Ανατολίας είναι ενταγμένα σε αντίστοιχες ενώσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο¹⁰¹⁴.

Χωρίς να μπορεί να ισχυριστεί κάποιος ότι οι συγκεκριμένες πόλεις φέρουν τα χαρακτηριστικά ενός μητροπολιτικού καπιταλιστικού κέντρου, εντούτοις μπορεί να λεχθεί ότι μετατράπηκαν σταδιακά σε «πόλεις-κλειδιά» για την πολιτική οικονομία της ευρύτερης περιοχής και όχι μόνο της Τουρκίας. Οι στρατηγικές και οι πολιτικές των επιχειρηματικών δικτύων αυτών των πόλεων, κατά τη διακυβέρνηση του ΚΔΑ, μετατράπηκαν σε βασικές συνιστώσες των συνολικών προσανατολισμών της Τουρκίας. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που επηρέασαν τις πολιτικές και οικονομικές ισορροπίες στο εσωτερικό της χώρας.

Ένα από τα σημαντικότερα ίσως παραδείγματα της αλλαγής των ισορροπιών στην Τουρκία, διαμέσου της ενίσχυσης του κεφαλαίου της Ανατολίας είναι η πόλη της Καισάρειας. Η πόλη αυτή βρίσκεται στην Κεντρική Ανατολία και θεωρείται ένα από τα ισχυρότερα προπύργια του «ισλαμικού» κεφαλαίου. Βρίσκεται ίσως στο κεντρικότερο σημείο της Τουρκίας με σχεδόν ίση απόσταση περίπου 900 χιλιομέτρων από τα παράλια του Αιγαίου και από τα τουρκο-ιρανικά σύνορα¹⁰¹⁵. Το 2007, η πόλη είχε 16 εταιρείες ανάμεσα στις 500 ισχυρότερες της Τουρκίας, ενώ μέχρι και τις αρχές του 2009 οι τοπικές βιομηχανίες έκαναν εξαγωγές 300 διαφορετικών ειδών σε πάνω από 150 χώρες¹⁰¹⁶. Η οργανωμένη βιομηχανική περιοχή της πόλης έχει μέγεθος 2.350 εκτάρια και είναι η μεγαλύτερη του επιπέδου της σε ολόκληρη την Τουρκία. Το 2004 ήταν υποψήφια για το ρεκόρ Γκίνες, λόγω της ταυτόχρονης έναρξης οικοδόμησης 139 κτιρίων στη βιομηχανική περιοχή¹⁰¹⁷. Η Καισάρεια, κατά την τελευταία δεκαετία μετατράπηκε σε ένα από τα ισχυρότερα κέντρα παραγωγής επίπλων με εξαγωγές στη Μέση Ανατολή και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Υπάρχουν περισσότερες από 3.500 εταιρείες που ασχολούνται με την κατασκευή

¹⁰¹⁴ Evren Tok, “Anatolian Cities and the New Spirit of Turkish Capitalism”, *Turkish Policy Quarterly*, Winter 7/4 (2008/9) 83-86.

¹⁰¹⁵ European Stability Initiative, *İslami Kalvinistler. Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul 19 Eylül 2005, σ. 7.

¹⁰¹⁶ “Kayseri geleceği göremiyor”, Εφημ. *Radikal*, 23 Μαρτίου 2009.

¹⁰¹⁷ European Stability Initiative, *İslami Kalvinistler. Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul 19 Eylül 2005, σ. 8.

επίπλων, ενώ 20 από τις μεγαλύτερες εταιρείες παραγωγής επίπλων της Τουρκίας προέρχονται από την πόλη¹⁰¹⁸.

Ο όμιλος εταιρειών Boydak από την Καισάρεια, είναι ένας από τους ισχυρότερους ομίλους της Τουρκίας. Όλες οι εταιρείες του συγκεκριμένου Ομίλου μπήκαν το 2007 στον πρώτο κατάλογο των 500 ισχυρότερων βιομηχανιών της χώρας¹⁰¹⁹, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την εταιρεία Boydak Mobilya, η οποία το 2008 κατέλαβε την 123^η θέση και το 2009 σκαρφάλωσε στην 78^η θέση του καταλόγου με πωλήσεις άνω των 555 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών¹⁰²⁰. Ο όμιλος εργοδοτεί πάνω από 12 χιλιάδες ανθρώπους και πολλές από τις επιχειρήσεις του διαθέτουν υποκαταστήματα σε ολόκληρη την Τουρκία, όπως τα καταστήματα πώλησης επίπλων İstikbal¹⁰²¹. Την ίδια περίπου ισχύ έχει και η βιομηχανία Orta Anadolu, η οποία παράγει και εξάγει υφάσματα τζιν στις μεγαλύτερες εταιρείες του κόσμου όπως οι Levis, G-Star, Diesel, Tommy¹⁰²². Καθόλου τυχαία λοιπόν, στην Καισάρεια – τη γενέτειρα του Αμπντουλλάχ Γκιούλ – το ΚΔΑ μπορεί να κερδίζει ποσοστά της τάξης του 60% στις δημοτικές εκλογές του 2004¹⁰²³. Παρόμοια παραδείγματα, υπάρχουν όπως προαναφέρθηκε, σε πολλές πόλεις της Ανατολίας με κυριότερες ίσως το Ικόνιο, το Τσόρουμ, το Ντένιζλι και το Γκαζιάντεπ.

Ενδεικτικό στοιχείο της σημασίας των πιο πάνω περιοχών και του τοπικού κεφαλαίου είναι το ότι ακόμα και σε περιόδους μεγάλης οικονομικής κρίσης όπως το 2008, οι βιομηχανίες της Ανατολίας έδειξαν μια αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα, δημιουργώντας έτσι νέες δυναμικές στον πολιτικό χάρτη της χώρας και αποδεικνύοντας ουσιαστικά το μέγεθος της διεύρυνσης της καπιταλιστικής παραγωγής στην Τουρκία. Σύμφωνα με τον πρώτο κατάλογο του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης για τις 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της χώρας κατά το 2008, οι βιομηχανίες της Ανατολίας που πήραν θέση στον εν λόγω κατάλογο

¹⁰¹⁸ <http://www.kaymobodasi.org/pxp/baskandan.php>, Kayseri Marangozlar Mobilyacılar ve Döşemeciler Odası [Είσοδος στις 24 Αυγούστου 2010].

¹⁰¹⁹ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 4.

¹⁰²⁰ <http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰²¹ http://www.boydak.com/p/20_boydak-holding-tarihce.aspx, Boydak Holding [Είσοδος στις 25 Αυγούστου 2010].

¹⁰²² <http://www.ortaanadolu.com/tr/sirket-profil.aspx>, Orta Anadolu [Είσοδος στις 24 Αυγούστου 2010].

¹⁰²³ Türkiye İstatistik Kurumu, <http://tuikrapor.tuik.gov.tr/reports> [Είσοδος στις 25 Αυγούστου 2010]. <http://www.yerelnet.org.tr/iller/il.php?iladi=KAYSERI>, Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2010.

ήταν 273. Ανάμεσα σε αυτές, 13 ήταν από την Καισάρεια, 11 από τα Άδανα, 10 από το Γκαζιάντεπ, 10 από το Ντένιζλι¹⁰²⁴. Η ίδια ενισχυτική τάση των εμπορικών και βιομηχανικών κέντρων της Ανατολίας παρατηρήθηκε και το 2009, ιδιαίτερα στο δεύτερο κατάλογο των ισχυρότερων 500 βιομηχανιών της Τουρκίας που εκδίδει το Βιομηχανικό Επιμελητήριο Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένα, οι εταιρείες από την Ανατολία που εισήλθαν στον εν λόγω κατάλογο έφτασαν τις 289 ξεπερνώντας κατά πολύ τις αντίστοιχες της Κωνσταντινούπολης που μειώθηκαν από 266 το 2002 σε 211 το 2009¹⁰²⁵, ενώ αύξησαν τα κέρδη τους κατά 246,4%, ποσοστό ρεκόρ στην ιστορία της χώρας¹⁰²⁶.

Η ενίσχυση των βιομηχανιών της Ανατολίας, έτσι όπως προκύπτει από το δεύτερο κατάλογο των 500 ισχυρότερων βιομηχανιών της χώρας που εκδίδει το Βιομηχανικό Επιμελητήριο Κωνσταντινούπολης φαίνεται στον πιο κάτω πίνακα¹⁰²⁷:

ΕΤΟΣ	Αρ.Εταιρειών Ανατολίας	Αρ.Εταιρειών Κωνσταντινούπολης
2002	234	266
2003	236	264
2004	247	253
2005	266	234
2006	275	225
2007	279	221
2008	295	205
2009	289	211

Η σημασία και το μέγεθος του ρόλου που απέκτησαν οι βιομηχανίες της Ανατολίας στην Τουρκία επί της διακυβέρνησης του ΚΔΑ, έτσι όπως φαίνεται από τα πιο πάνω στοιχεία, μπορούν να γίνουν καλύτερα κατανοητά εάν συνυπολογιστεί ότι μέχρι και τα τέλη του 2009, οι 1000 ισχυρότερες βιομηχανίες της χώρας, όπως καταγράφονται στους δύο καταλόγους του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης, αποτελούσαν το 10% του Ακαθάριστου Εγχώριου

¹⁰²⁴ “İSO 500’e Anadolu Ateşi Damgası”, Εφημ. *Referans*, 31 Ιουλίου 2009.

¹⁰²⁵ “Devler Liginde Anadolu İhtilali”, Εφημ. *Sabah*, 27 Ιουλίου 2010. “İSO 500 Büyük Sanayi Kuruluşundaki Sayımız 16’ya Yükseldi”, Εφημ. *Star*, 27 Ιουλίου 2010. “Sanayinin Devleti, Kriz Yılında Cirodaki Düşüle Rağmen Karını Artırdı”, Εφημ. *Zaman*, 28 Ιουλίου 2010.

¹⁰²⁶ “Sanayinin İkinci 500’ünde Kar Patlaması”, Εφημ. *Zaman*, 26 Αυγούστου 2010.

¹⁰²⁷ “Devler Liginde Anadolu İhtilali”, Εφημ. *Sabah*, 27 Ιουλίου 2010.

Προϊόντος¹⁰²⁸. Επιπρόσθετα, κατά την περίοδο 1983-2004, οι πρώτες 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της Τουρκίας δημιουργούσαν σχεδόν τα μισά έσοδα από τις εξαγωγές¹⁰²⁹. Συνεπώς, δεν ήταν καθόλου τυχαία και η μεγάλη βαρύτητα που έδωσε το ΚΔΑ στην περαιτέρω ενίσχυση των βιομηχανιών αυτών, ιδιαίτερα μέσα από την παραχώρηση οικονομικής στήριξης προς της μικρομεσαίες επιχειρήσεις που βρίσκονται συγκεντρωμένες κυρίως στην Ανατολία. Την τριετία 2003, 2004, 2005, το κράτος παραχώρησε 248 εκατομμύρια δολάρια στήριξης σε 49.500 μικρομεσαίες επιχειρήσεις, σε σύγκριση με τα 20 εκατομμύρια δολάρια βοήθειας που δόθηκαν σε 4 χιλιάδες τέτοιες επιχειρήσεις, κατά την περίοδο 1990-2002¹⁰³⁰.

Επιχειρώντας μια γενικότερη αξιολόγηση της διεύρυνσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Τουρκία επί της διακυβέρνησης του ΚΔΑ, καθώς και της ανάδειξης νέων πρωταγωνιστών που έφερε στο πολιτικό προσκήνιο αυτή η διαδικασία, με σχετική ευκολία υπογραμμίζεται η έντονη παρουσία των κυριότερων οργανώσεων του «ισλαμικού» κεφαλαίου, όπως ο MÜSİAD, αλλά και η Συνομοσπονδία Επιχειρηματιών και Βιομηχάνων Τουρκίας (TUSKON), η οποία αποτελεί συνέχεια του οργανωμένου εκτός MÜSİAD κεφαλαίου της Ανατολίας και γνωστού για τις διασυνδέσεις με το ισλαμικό κίνημα Γκιουλέν¹⁰³¹. Μέχρι και την περίοδο 2009-2010, ο MÜSİAD διέθετε μερίδιο 60 δισεκατομμυρίων δολαρίων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Τουρκίας από 35 δισεκατομμύρια που ήταν στις αρχές του 2000¹⁰³², πάνω

¹⁰²⁸ “Measuring the Quality of Turkish Industry’s Global Integration”, Εφημ. *Today’s Zaman*, 2 Σεπτεμβρίου 2010.

¹⁰²⁹ Özer Ertuna, *Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Yirmi Yılı (1983–2004)*, İstanbul 2005, σ. 6.

¹⁰³⁰ AKP, “Üç Yılda AK Parti Farkı”, AK Parti Tanıtım ve Medya Başkanlığı, 2005, σ. 21.

¹⁰³¹ Η TUSKON δημιουργήθηκε το 2005 με τη σημερινή της συνομοσπονδιακή δομή και συσπειρώνει πλέον ομοσπονδιακές ενώσεις Τούρκων επιχειρηματιών που επικράτησαν εκτός των πλαισίων του MÜSİAD. TUSKON, “Tanıtım Broşürü”, 2008. Από πολλούς θεωρείται ότι «πρόδρομος» της συνομοσπονδίας ήταν ο Σύνδεσμος Αλληλεγγύης Επιχειρηματικής Ζωής (İş Hayatı Dayanışma Derneği – İŞHAD). Ο Ριζανούρ Μεράλ (Rizanur Meral), Πρόεδρος της TUSKON, διετέλεσε Πρόεδρος και του İŞHAD. Zafer Özcan, “Esnaflıktan Küresel Rekabette”, *Aksiyon*, 810 (2010) Βλ. www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουνίου 2010]. Η εν λόγω συνομοσπονδία θεωρείται ένας από τους βασικότερους άξονες της οικονομικής διπλωματίας της Τουρκίας με έντονη παρουσία στο εξωτερικό εμπόριο της χώρας, κυρίως προς την Κεντρική Ασία, Αφρική και το Μουσουλμανικό κόσμο. Σημαντική παρέμβαση της συνομοσπονδίας στην τουρκική εξωτερική πολιτική, θεωρούνται οι διοργανώσεις «Γέφυρας Εμπορίου» που αναλαμβάνει. Μέσα από αυτές τις διοργανώσεις επιτυγχάνεται η σύνδεση και η συνεργασία πολλών Τούρκων επιχειρηματιών με ξένους επιχειρηματίες από διάφορες περιοχές του κόσμου. Από το 2005 μέχρι και το 2010, η TUSKON έχει διοργανώσει οκτώ τέτοιες «Γέφυρες Εμπορίου» με τη συμμετοχή 135 κρατών, 8.500 ξένων επιχειρηματιών, 14.714 Τούρκων επιχειρηματιών, με τη πραγματοποίηση 200.000 διμερών επιχειρηματικών συναντήσεων και συμφωνίες αξίας 14 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Özcan, “Küresel Rekabette” Βλ. www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουνίου 2010]. TUSKON, *Tanıtım Broşürü*, 2008 Βλ. <http://www.tuskon.org>.

¹⁰³² Keyman, Koyuncu, “Modernities”, σ. 117.

από 15 δισεκατομμύρια δολάρια εξαγωγές, ετήσιες επενδύσεις ύψους 5 δισεκατομμυρίων δολαρίων και περίπου ένα εκατομμύριο εργοδοτούμενους¹⁰³³. Την ίδια περίοδο, τα 15.112 μέλη του συνδέσμου μπορούσαν να παράγουν προϊόντα αξίας 90 δισεκατομμυρίων δολαρίων και διοργάνωσαν 13 διεθνείς επιχειρηματικές εκθέσεις¹⁰³⁴. Η παρουσία του συνδέσμου επεκτάθηκε θεαματικά σε 92 αντιπροσωπείες σε 43 χώρες¹⁰³⁵. Παράλληλα, την περίοδο 2005-2010, η TUSKON κατάφερε να οργανώσει πάνω από 15 χιλιάδες επιχειρηματίες και 50 χιλιάδες εταιρείες, από όλες τις περιοχές της Τουρκίας¹⁰³⁶. Με αυτά τα δεδομένα, έστω και αν η πραγματική οικονομική δύναμη των δύο αυτών οργανώσεων βρίσκεται ακόμα μακριά από τις επιδόσεις του TÜSİAD¹⁰³⁷, εντούτοις φαίνεται ότι το λεγόμενο ισλαμικό κεφάλαιο έχει μετατραπεί πλέον σε ένα «υπολογίσιμο» παράγοντα της τουρκικής οικονομίας, εξέλιξη που δεν αφήνει ανεπηρέαστη την πολιτική ζωή του τόπου.

Μια σφαιρική εικόνα της παρουσίας των δύο επιχειρηματικών ενώσεων του «ισλαμικού» κεφαλαίου, μπορεί να συγκροτηθεί από την ισχυροποιημένη θέση τους στον πρώτο κατάλογο με τις 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της Τουρκίας για το 2009, έτσι όπως δημοσιεύθηκε από το Βιομηχανικό Επιμελητήριο Κωνσταντινούπολης (BEK) και παρουσιάζεται στον πιο κάτω πίνακα¹⁰³⁸:

Στοιχεία Εταιρειών	Κατάλογος BEK 2009	MÜSİAD	TUSKON
Αριθμός Εταιρειών	500	31	45
Πωλήσεις (δισ Τ.Λ)	210.6	7.6	12.4
Ποσοστό πωλήσεων	100	3.6%	5.9%
Εξαγωγές (εκατ. Δολ.)	46.224	1.004	2.522
Ποσοστό εξαγωγών	100	2.1%	5.5%
Κέρδη (εκατ. Τ.Λ.)	15.555	671	986
Ποσοστό κερδών	100	4.3%	6.3%

¹⁰³³ “MÜSİAD Gaziantep Şube Başkanı Tayşi, Güven Tazeledi”, <http://www.haberler.com> [Είσοδος στις 25 Ιανουαρίου 2009].

¹⁰³⁴ MÜSİAD, *20.Yıl*, İstanbul 2010, σ. 205.

¹⁰³⁵ MÜSİAD, *20.Yıl*, İstanbul 2010, σ. 205. “Turkish Business Association MUSIAD Views Members’ Export, Production Figures”, *Ankara Anatolia*, 25 Μαΐου 2010.

¹⁰³⁶ Özcan, “Küresel Rekabette” Βλ. www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουνίου 2010].

¹⁰³⁷ Η οικονομική ισχύς του συνδέσμου φαίνεται και από το ότι μέχρι το 2007, οι εταιρείες-μέλη του TÜSİAD παρήγαγαν το 35% του συνολικού Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος της Τουρκίας και διεξήγαγαν περίπου το 45% των εξαγωγών της χώρας. Λεπτομέρειες στο Levent Toprak, “İslamci Sermaye ve Fethullah Gülen Cemaati 1”, 1 Ιουλίου 2010. www.marxist.com [Είσοδος στις 3 Ιουλίου 2010].

¹⁰³⁸ “Büyümemiz Doğal”, Εφημ. *Milliyet*, 29 Ιουλίου 2010.

3. Η ενίσχυση του «ισλαμικού» κεφαλαίου μέσα από τον «κομματικό» καπιταλισμό

Όταν στα τέλη Νοεμβρίου του 2004, ο τότε ηγέτης του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος Ντενίζ Μπαϊκάλ (Deniz Baykal), κατάγγελλε ότι η κυβέρνηση Ερντογάν επιδίωκε την εγκαθίδρυση μιας οικονομίας βασισμένης στις ισλαμικές αρχές¹⁰³⁹, μπορεί να είχε κατά νου την πρόκληση αντιπολιτευτικών εντυπώσεων. Όμως το στοιχείο που υποβοήθησε τον Μπαϊκάλ να δοκιμάσει με αυτό τον τρόπο το λαϊκό αίσθημα, ήταν η γενικότερη εντύπωση ότι η πολιτική της κυβέρνησης στην οικονομία ευνοούσε συγκεκριμένα τμήματα της αστικής τάξης της χώρας και συγκεκριμένα τους ισλαμιστές επιχειρηματίες¹⁰⁴⁰. Η «αίσθηση» αυτή δεν ήταν καθόλου αυθαίρετη αφού η γενικότερη παρουσία του κυβερνώντος κόμματος, οδηγούσε προς εκείνη την κατεύθυνση. Άλλωστε ποιά άλλη θα μπορούσε να ήταν η «αίσθηση» ή η εικόνα για το ποιός εξυπηρετεί μέρος της οικονομικής πολιτικής του Ερντογάν, όταν η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος μετά τις εκλογές του 2002, είχε πάνω από 20 βουλευτές μέλη του MÜSİAD¹⁰⁴¹. Ακόμα, οι ίδιοι οι αξιωματούχοι του συνδέσμου των ισλαμιστών επιχειρηματιών δεν έκρυψαν ποτέ τη συμπάθειά τους στα οικονομικά πεπραγμένα του κυβερνώντος κόμματος, διαφημίζοντας μάλιστα ότι η κατάρτιση του πολιτικού του προγράμματος στηρίχθηκε στις εκθέσεις και τις έρευνες του MÜSİAD. Υπογραμμίζοντας με χαρακτηριστικό τρόπο την πολιτική σύνδεση ΚΔΑ-MÜSİAD, ο δεύτερος Πρόεδρος του συνδέσμου, Αλί Μπαϊράμογλου, τόνισε πως «υπό μια έννοια, εμείς είμαστε εκείνοι που άναψαν τη λάμπα του κόμματος»¹⁰⁴².

Κάποιες γενικότερες πολιτικές κατευθύνσεις όπως οι μεταρρυθμίσεις στο τραπεζικό σύστημα, η νομισματική πολιτική, οι ιδιωτικοποιήσεις και το «άνοιγμα» της αγοράς, ταυτίζονταν με τα συμφέροντα των επιχειρηματιών, αλλά πιο συγκεκριμένα δημιουργούσαν τις βάσεις για κερδοφορία του «ισλαμικού»

¹⁰³⁹ Michael Rubin, “Green Money, Islamist Politics in Turkey”, *Middle East Quarterly*, (2005) Βλ. <http://www.meforum.org/684/green-money-islamist-politics-in-turkey> [Είσοδος στις 9 Σεπτεμβρίου 2009].

¹⁰⁴⁰ Bağimsız Sosyal Bilimciler, *2007 İlyazında Dünya ve Türkiye Ekonomisi*, Ankara 2007, σσ. 69-80.

¹⁰⁴¹ Jang, *Political Islamists*, σ. 228.

¹⁰⁴² “Muhafazakâr MÜSİAD, Metroseksüel olabilir mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Απριλίου 2004. Η αναφορά περί της «λάμπας» παραπέμπει ευθέως στο έμβλημα του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Πλήρης περιγραφή του κομματικού εμβλήματος στο: AKP, *AK Parti Kurum Kimliği Kılavuzu*, İstanbul 2006, σ. 7.

κεφαλαίου¹⁰⁴³. Για παράδειγμα, τα λεγόμενα ισλαμικά τραπεζικά ιδρύματα αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα επί της διακυβέρνησης του ΚΔΑ. Το μερίδιο των τραπεζών αυτών στην τουρκική αγορά το 2001 ήταν 1.6%, το 2002 ήταν 2.1%, το 2003 αυξήθηκε στο 2.9% και το 2004 στο 3.8%. Την ίδια αυξητική πορεία είχε και το μερίδιο των δανειοδοτήσεων τους¹⁰⁴⁴. Σύμφωνα με δηλώσεις του Αλί Γκιουνέϊ (Ali Güney), αναπληρωτή Γενικού Διευθυντή της ισλαμικής τράπεζας Türkiye Finans, το έτος 2010, το μερίδιο των εν λόγω τραπεζών στην Τουρκία αυξήθηκε στο 5% του συνόλου του τομέα¹⁰⁴⁵.

Βεβαίως, η πιο διαδεδομένη ίσως πολιτική της κυβέρνηση Ερντογάν που ενίσχυσε τους συγκεκριμένους επιχειρηματικούς κύκλους, ήταν η μεταφορά πηγών κερδοφορίας διαμέσου συγκεκριμένων πολιτικών αποφάσεων και θεσμών. Τακτική που ακολούθησαν διάφορες κυβερνήσεις και που δείχνει μεταξύ άλλων τη διατήρηση της σημασίας της κρατικής εξουσίας, κατά τη διαδικασία του νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού. Μεταξύ των βασικών εργαλείων υλοποίησης τέτοιων πολιτικών ήταν η Διεύθυνση Συνεταιρικών Κατοικιών (Toplu Konut İdaresi)¹⁰⁴⁶ ή ακόμα και ο Συνεταιρισμός Επενδύσεων Ακινήτων (Emlak Konut Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş)¹⁰⁴⁷. Την περίοδο 2002-2007, τα δύο αυτά ιδρύματα προχώρησαν σε προσφορές έργων αξίας 16 δισεκατομμυρίων τουρκικών λιρών, ενώ στοιχεία αναφέρουν ότι κατασκευαστικά έργα αξίας 10 δισεκατομμυρίων τουρκικών λιρών κατέληξαν σε εταιρείες-μέλη των ισλαμικών συνδέσμων επιχειρηματιών¹⁰⁴⁸ όπως οι MÜSİAD, TUSKON¹⁰⁴⁹, ASKON¹⁰⁵⁰.

Η ανάδειξη των δύο αυτών ιδρυμάτων ως μέσα κερδοφορίας των ισλαμιστών επιχειρηματιών, δεν ήταν καθόλου τυχαία αφού στηρίχθηκε στη γενικότερη ανάπτυξη

¹⁰⁴³ “Ankara’nın Tepesinde Mikser Var”, *Aksiyon*, 445 (2003) Βλ. www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 10 Σεπτεμβρίου 2010].

¹⁰⁴⁴ Jang, *Political Islamists*, σ. 165.

¹⁰⁴⁵ “IMF, Faizsiz Bankacılığın Övdü”, Εφημ. *Zaman*, 1 Σεπτεμβρίου 2010.

¹⁰⁴⁶ <http://www.toki.gov.tr>

¹⁰⁴⁷ <http://www.emlakgyo.com.tr>

¹⁰⁴⁸ Ali Ekber Doğan, “28 Şubat Dönemecinden AKP’li Yıllara İslamcı Sermaye”, 6 Ιουνίου 2006. Από την ιστοσελίδα www.solforum.net [Είσοδος στις 17 Ιουνίου 2010].

¹⁰⁴⁹ <http://www.tuskon.org>

¹⁰⁵⁰ Ο Σύνδεσμος Επιχειρηματιών Λιοντάρια της Ανατολίας (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği-ASKON), δημιουργήθηκε στα τέλη του 1998 από επιχειρηματίες του περιβάλλοντος του Έρμπακαν. Τότε υπήρχαν πληροφορίες στον τουρκικό Τύπο που ανέφεραν ότι η δημιουργία του συγκεκριμένου συνδέσμου ήταν αποτέλεσμα διαφωνιών εντός του MÜSİAD, ως προέκταση των διεργασιών μεταξύ της ανανεωτικής και παραδοσιακής πτέρυγας του πολιτικού Ισλάμ. Βλ. “MÜSİAD’i tasfiye operasyonu”, Εφημ. *Hürriyet*, 7 Νοεμβρίου 1998. Περισσότερες λεπτομέρειες για τον Σύνδεσμο βλ. <http://www.askon.org.tr>

του κατασκευαστικού τομέα της Τουρκίας κατά την περίοδο διακυβέρνησης του ΚΔΑ. Όπως ήταν αναμενόμενο, η ανάπτυξη του συγκεκριμένου τομέα επηρέασε θετικά και τα κέρδη των επιχειρήσεων σιδήρου, χάλυβα και άλλων οικοδομικών υλικών¹⁰⁵¹. Γενικότερα, ο κατασκευαστικός τομέας της Τουρκίας αποτέλεσε τα τελευταία χρόνια μια από τις σημαντικότερες «κινητήριες μηχανές» του κεφαλαίου της χώρας με ποσοστό 6% στο συνολικό Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Τουρκίας¹⁰⁵². Η σταδιακή ανάπτυξη του τομέα, κατά την περίοδο διακυβέρνησης ΚΔΑ, φαίνεται και από αριθμητικά στοιχεία που αναφέρουν ότι μέχρι το 2004 ο αριθμός των νέων κατοικιών που ανεγείρονταν στην Τουρκία κυμαινόταν μεταξύ 200 και 300 χιλιάδων, ενώ από το 2005 και μετά ο αριθμός των κατοικιών που ανεγείρονταν ετησίως έφτασε τις 500 χιλιάδες¹⁰⁵³.

Όπως αναφέρουν στοιχεία του MÜSİAD, μετά το 2003, ο τουρκικός κατασκευαστικός τομέας αναπτύχθηκε και στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στη Βόρεια Αφρική και στο Αφγανιστάν κερδίζοντας προσφορές μεγάλων έργων. Το 2002 οι επενδύσεις του τομέα στο εξωτερικό ήταν 1.5 δισεκατομμύρια δολάρια, το 2003 ήταν 3.4 δισεκατομμύρια δολάρια, το 2004 αυξήθηκαν στα 5.2 δισεκατομμύρια δολάρια και το 2005 στα 7 δισεκατομμύρια δολάρια¹⁰⁵⁴. Από το 2007 φαίνεται ότι ο κατασκευαστικός τομέας κατάφερε να κατοχυρώσει μια ισχυρή θέση σε παγκόσμια κλίμακα αφού επεκτάθηκε με 4.300 έργα σε 69 διαφορετικές χώρες, η αξία των οποίων ξεπέρασε τα 105 δισεκατομμύρια δολάρια¹⁰⁵⁵. Οι εταιρείες του ομίλου Tosyalı Holding, μέλος του συνδέσμου MÜSİAD, οι οποίες δραστηριοποιούνται στις κατασκευές, αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις της νέας συσσώρευσης κεφαλαίων από τους θρησκευόμενους επιχειρηματίες διαμέσου του συγκεκριμένου τομέα. Η εταιρεία Tosyalı Demir Çelik του ομίλου, το 2002 ήταν στην 481^η θέση των πρώτων 500 ισχυρότερων βιομηχανιών της Τουρκίας, ενώ πέντε χρόνια αργότερα βρέθηκε στην 164^η θέση. Η εταιρεία Tosçelik, του ίδιου ομίλου, το 2001 ήταν μόλις στην

¹⁰⁵¹ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 6.

¹⁰⁵² Türkiye Müteahhitler Birliği, <http://www.tmb.org.tr/genel.php?ID=10> [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰⁵³ “7 yılda hızla değişen Türkiye’nin kodları”, Εφημ. *Akşam*, 11 Νοεμβρίου 2009.

¹⁰⁵⁴ MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2005*, İstanbul 2005, σ. 86.

¹⁰⁵⁵ Türkiye Müteahhitler Birliği, <http://www.tmb.org.tr/genel.php?ID=10> [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

423^η θέση του εν λόγω καταλόγου, ενώ το 2007 ανέβηκε στην 68^η θέση με εξαγωγές που ξεπέρασαν τα 123 εκατομμύρια δολάρια¹⁰⁵⁶.

Δίπλα σε αυτά, πολλά είναι και τα παραδείγματα μεμονωμένων εταιρειών ιδιοκτησίας φίλων και στελεχών του κυβερνώντος κόμματος, οι οποίες κερδοφόρησαν ιδιαίτερα επί διακυβέρνησης Ερντογάν. Οι εταιρείες της ισλαμικής κοινότητας του Γκιουλέν, βρέθηκαν στο «στόχαστρο» των αποκαλύψεων του Τύπου για μεγάλο χρονικό διάστημα, λόγω ακριβώς της οικονομικής ενδυνάμωσης που κατέγραψαν κατά την περίοδο διακυβέρνησης του ΚΔΑ. Χαρακτηριστικά, η εταιρεία Feza Gazetecilik A.Ş του κινήματος, η οποία εκδίδει όλα τα έντυπά του (ανάμεσα στα οποία είναι η εφημερίδα Zaman και το περιοδικό Aksiyon), το έτος 2002 δεν είχε καταφέρει να εισέλθει στον κατάλογο των πρώτων 500 ισχυρότερων βιομηχανιών της χώρας, ενώ από περίπου 6.7 εκατομμύρια τουρκικές λίρες κέρδος το 2003, βρέθηκε με 18 εκατομμύρια τουρκικές λίρες κέρδος το 2007, καταλαμβάνοντας την 244^η θέση ανάμεσα στις 500 ισχυρότερες εταιρείες της Τουρκίας¹⁰⁵⁷. Η ανοδική πορεία της εταιρείας συνεχίστηκε και τα αμέσως επόμενα χρόνια, αφού το 2008 κατέλαβε την 242^η θέση και το 2009 τη 249^η θέση με πωλήσεις πάνω από 195 εκατομμύρια τουρκικές λίρες¹⁰⁵⁸. Η εταιρεία εξόρυξης χρυσού και ασημιού, Koza Altın İşletmeleri, επίσης γνωστή για τη σχέση της με το κίνημα Γκιουλέν, το 2002 δεν είχε καταφέρει να μπει στις πρώτες 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της χώρας, ενώ πέντε χρόνια αργότερα βρέθηκε στην 281^η θέση με κέρδη 88 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών¹⁰⁵⁹. Στην έκθεση του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης για τις πρώτες 500 ισχυρότερες βιομηχανίες του 2008, η εταιρεία Koza κατέλαβε την 276^η θέση και ένα χρόνο μετά, το 2009, κατέλαβε την 144^η θέση με πωλήσεις που ξεπερνούσαν τα 342 εκατομμύρια τουρκικές λίρες¹⁰⁶⁰.

Η ίδια πορεία καταγράφηκε και από τον όμιλο εταιρειών Ülker, τον χαρακτηριστικότερο ίσως από το «ισλαμικό» κεφάλαιο. Το 2003 ήταν η πρώτη φορά

¹⁰⁵⁶ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 6.

¹⁰⁵⁷ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 3.

¹⁰⁵⁸ <http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰⁵⁹ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 3.

¹⁰⁶⁰ <http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

που ο όμιλος κατάφερε να μπει στις 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της Τουρκίας με εξαγωγές που έφταναν τα 78 εκατομμύρια δολάρια. Το 2007 εισήλθε στον εν λόγω κατάλογο με δύο διαφορετικές εταιρείες, την Ülker Bisküni και την Ülker Çikolata, ενώ οι εξαγωγές έφτασαν τα 124 εκατομμύρια δολάρια¹⁰⁶¹. Η εταιρεία Ülker Çikolata το 2008 ήταν στην 72^η θέση του συγκεκριμένου καταλόγου και τον επόμενο χρόνο σκαρφάλωσε στην 50^η θέση με καθαρές πωλήσεις ύψους 723 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών¹⁰⁶². Περίπου τα ίδια ισχύουν και για την εταιρεία Ülker Bisküni, η οποία το 2008 ήταν στην 105^η θέση και το 2009 ανέβηκε μία θέση με καθαρές πωλήσεις 466 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών¹⁰⁶³.

Ένα επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα στην ανάδειξη νέων πρωταγωνιστών στην καπιταλιστική ανάπτυξη της Τουρκίας, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του ΚΔΑ, ήταν η φιλελευθεροποίηση της αγοράς φουντουκιού που είναι ένα από τα κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα της Τουρκίας¹⁰⁶⁴. Η φιλελευθεροποίηση της συγκεκριμένης αγοράς επέφερε τη σταδιακή οπισθοχώρηση της κρατικής εταιρείας Fiskobirlik και ανέδειξε στη θέση της το ιδιωτικό κεφάλαιο. Ο όμιλος Oltan με τις εταιρείες Findik και Gıda, μεγαλομέτοχος του οποίου ήταν ο κουρδικής καταγωγής επιχειρηματίας Τζουνέιτ Ζάπσου, ιδρυτικό στέλεχος του κυβερνώντος κόμματος, ήταν ένας από αυτούς που ευνοήθηκαν μέσα από την πιο πάνω πολιτική. Συγκεκριμένα, το έτος 2000 η κρατική εταιρεία Fiskobirlik βρισκόταν στην 113^η θέση των ισχυρότερων 500 βιομηχανικών της Τουρκίας και η Oltan Findik στην 146^η θέση. Μέχρι το 2002 οι εξαγωγές της Oltan Findik έφτασαν τα 107 εκατομμύρια δολάρια και το 2007 το ποσό αυτό ξεπέρασε τα 340 εκατομμύρια δολάρια¹⁰⁶⁵. Το 2008 η συγκεκριμένη εταιρεία πήρε την 256^η θέση ανάμεσα στις πρώτες 500 ισχυρότερες βιομηχανίες, ενώ τον επόμενο χρόνο αναρριχήθηκε στην 206^η θέση με πωλήσεις πάνω από 244 εκατομμύρια τουρκικές λίρες¹⁰⁶⁶, ξεπερνώντας ταυτόχρονα κατά πολύ την κρατική εταιρεία Fiskobirlik. Παράλληλα, η εταιρεία Oltan Gıda, το

¹⁰⁶¹ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 5.

¹⁰⁶² <http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰⁶³ <http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰⁶⁴ <http://www.fiskobirlik.org.tr/default.asp?lang=tr&sayfa=icerik&cat=subpage&id=39> [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰⁶⁵ Yurtsever Cephe İşçi Birliği, “Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Değerlendirmesi”, Yurtsever Cephe İşçi Birliği Araştırma Komisyonu, 2009, σ. 5.

¹⁰⁶⁶ <http://www.iso.org.tr/tr/web/besyuzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

2008 ήταν στην 112^η θέση, ενώ το 2009 βρέθηκε στην 60^η θέση με πωλήσεις ύψους 652 εκατομμύρια τουρκικές λίρες¹⁰⁶⁷.

Η εταιρεία παραγωγής λαδιού Turyağ, ιδιοκτησίας του βουλευτή και ενός εκ των αντιπροέδρων του ΚΔΑ Αχμέτ Εντίπ Ουγούρ (Ahmet Edip Uğur), αποτελεί επίσης ενδεικτικό παράδειγμα μετακίνησης οικονομικής ισχύς στα χέρια των ισλαμιστών επιχειρηματιών. Η συγκεκριμένη εταιρεία, μέλος του MÜSİAD, το 2007 ήταν στην 461^η θέση του πρώτου καταλόγου των 500 ισχυρότερων βιομηχανιών της Τουρκίας, ενώ το 2008 αναρριχήθηκε στην 183^η θέση με πωλήσεις 100 χιλιάδων τόνων λαδιού, αξίας 280 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών¹⁰⁶⁸. Παρόμοια ήταν και η πορεία της εταιρείας A.B Gıda Sanayi Ticaret A.Ş, ιδιοκτησία της οικογένειας του Κεμάλ Ουνακιτάν (Kemal Unakitan), ο οποίος διετέλεσε Υπουργός Δημοσιονομικών της κυβέρνησης ΚΔΑ από το 2002 μέχρι και το 2009¹⁰⁶⁹. Το 2008, η συγκεκριμένη εταιρεία πήρε τη 434^η θέση ανάμεσα στις πρώτες 500 ισχυρότερες βιομηχανίες της Τουρκίας με συνολικό τζίρο 128 εκατομμύρια τουρκικές λίρες. Το σημαντικότερο στοιχείο όμως, εξάγεται από το ότι το 2005 η εταιρεία δεν βρισκόταν καν στον κατάλογο των 1000 ισχυρότερων βιομηχανιών της χώρας. Η ανοδική της πορεία ξεκίνησε το 2006 με συνολικό τζίρο 47.8 εκατομμύρια τουρκικές λίρες, λαμβάνοντας θέση στο δεύτερο κατάλογο των ισχυρότερων εταιρειών του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης. Το 2007 ανέβηκε στην 239^η θέση του δεύτερου καταλόγου με αύξηση περίπου 26% του συνολικού τζίρου, ενώ το 2008 η ποσοστιαία αύξηση του τζίρου της ξεπέρασε το 112%¹⁰⁷⁰.

4. Ένας καπιταλισμός νομιμοποιημένος από το Κοράνι

Το χωριό Χατζιλάρ (Hacılar) στην Τουρκία, το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στο κέντρο της πόλης του Κάϊσερι με περίπου είκοσι χιλιάδες κατοίκους, θεωρείται η πιο συνειδητοποιημένη και ώριμη «ισλαμική βιομηχανική λεκάνη» ολόκληρης της

¹⁰⁶⁷ <http://www.iso.org.tr/tr/web/besuyzbuyuk/turkiye-nin-500-buyuk-sanayi-kurulusu--iso-500-raporunun-sonuclari.html>, İstanbul Sanayi Odası [Είσοδος στις 23 Αυγούστου 2010].

¹⁰⁶⁸ “AKP’li Vekil, Turyağ’ı İSO’da 278 Sıra Zıplattı”, Εφημ. *Milliyet*, 24 Ιουλίου 2009.

¹⁰⁶⁹ Ο Κεμάλ Ουνακιτάν, ήταν Υπουργός Δημοσιονομικών στη 58^η κυβέρνηση υπό τον Γκιούλ στα τέλη του 2002, συνέχισε στην ίδια θέση και στην 59^η κυβέρνηση υπό τον Ερντογάν από το 2003 και αποχώρησε από το κυβερνητικό σχήμα με τον ανασχηματισμό της 60^η κυβέρνησης την 1^η Μαΐου 2009. http://www.akparti.org.tr/hukumetler_85.html?donem=60 [Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2010].

¹⁰⁷⁰ “Oğul Unakitan 5 yılda ilk 500’e girdi”, Εφημ. *Hürriyet*, 23 Ιουλίου 2009.

περιοχής. Ένα σημαντικό παράδειγμα του συνδυασμού της ισλαμικής θρησκείας με την καπιταλιστική ανάπτυξη δίδεται από τον ίδιο τον μουφτή του χωριού, ο οποίος αναλύει τη σημασία της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και τη σύνδεσή της με τις ισλαμικές αρχές, σε ετήσιες συνάξεις των κατοίκων¹⁰⁷¹. Το συγκεκριμένο παράδειγμα του μουφτή του χωριού δεν είναι βεβαίως το μοναδικό. Το βάθος όμως της πολιτικής του σημασίας μπορεί να εντοπιστεί σε μια γενικότερη προσπάθεια νομιμοποίησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης της Τουρκίας με ισλαμικούς όρους. Η εμπειρία της ενίσχυσης του καπιταλισμού στην τουρκική Ανατολία «ντύθηκε» με ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό περίβλημα που αναδείκνυε την ισλαμική θρησκεία και τις παραδοσιακές αξίες της κοινωνίας, ως παράγοντες επιτάχυνσης αν όχι και διευκόλυνσης της οικονομικής ανάπτυξης και της συσσώρευσης κεφαλαίου από ισλαμικούς επιχειρηματικούς κύκλους. Στο πλαίσιο των συνθηκών αυτών που δημιούργησε η ενίσχυση του κεφαλαίου της Ανατολίας, το ΚΔΑ επιδίωξε και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε να εκφράσει τη σύνθεση και τη συναίνεση καπιταλισμού-Ισλάμ, εντός των ιδιαίτερων συνθηκών της Τουρκίας.

Το προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2002 υπογράμμιζε ότι «η δύναμη της επιχειρηματικότητας του έθνους μας είναι η σημαντικότερη πηγή της οικονομικής ανάπτυξης»¹⁰⁷², μετατρέποντας με αυτά τα λόγια την ιδιωτική πρωτοβουλία σε μια «εθνική αξία» που συμπεριλάμβανε τις θρησκευτικές παραδόσεις της κοινωνίας. Ο MÜSİAD ως ο εκφραστής αυτής ακριβώς της «εθνικής αξίας», δεν παρέλειπε να τονίζει την αναγκαιότητα πλήρους αξιοποίησης και κινητοποίησης της «κουλτούρας του επιχειρηματικού συνεταιρισμού». Δηλαδή μιας κουλτούρας που κατά τα λεγόμενα του επικεφαλής του συνδέσμου στην περιοχή Ακσαράϊ, Ζεκί Καλιά, «βρισκόταν στη μαγιά της Ανατολίας»¹⁰⁷³. Μάλιστα η πλήρης αξιοποίηση της «μαγιάς της Ανατολίας», ήταν τελικά ένα από τα ισχυρότερα επιτεύγματα που ο σύνδεσμος θεωρούσε ότι συνέβαλαν στην περαιτέρω εκβιομηχάνιση της Τουρκίας¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁷¹ European Stability Initiative, “İslami Kalvinistler. Orta Anadolu’da Değişim ve Muhafazakârlık”, Berlin-İstanbul 19 Eylül 2005, σ. 25.

¹⁰⁷² AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

¹⁰⁷³ www.musiad.org.tr, “Dün akşam MÜSİAD Aksaray Şube Başkanımız M.Zeki Kalya Kral FM’ın konuğu oldu” [Είσοδος στις 2 Ιουλίου 2010].

¹⁰⁷⁴ www.musiad.org.tr, “Türkiye’nin Hizmetinde 20 Yıl” [Είσοδος στις 5 Μαΐου 2010].

Μέσα σε ένα τέτοιο ιδεολογικό πλαίσιο, η ίδια η καπιταλιστική παραγωγή, η συσσώρευση του κεφαλαίου και το κέρδος γίνονται εθνικά, αλλά πάνω από όλα θρησκευτικά καθήκοντα για τους ισλαμιστές επιχειρηματίες. Ο πρόεδρος του γνωστού ισλαμικού ομίλου επιχειρήσεων Kombassan, Χασίμ Μπαϊράμ, τόνιζε ότι «κανείς δε θυμάται τη Γερμανία για τους φιλόσοφούς της, αλλά για τα Mercendes της», υπονοώντας ότι η Τουρκία θα μπορούσε να γίνει γνωστή διαμέσου της ανάπτυξης της βιομηχανικής της παραγωγής¹⁰⁷⁵. Σε αυτή την περίπτωση, το να δημιουργήσει κάποιος ένα εργοστάσιο, μπορούσε να θεωρηθεί και ως πράξη «θρησκευτικής λατρείας», οδηγώντας όμως παράλληλα στην επιτυχία της οικονομικής ενίσχυσης και της κερδοφορίας. Ο επικεφαλής του παραρτήματος του MÜSİAD στο Κάϊσερι το 2004, Τζελάλ Χασνάλτζατζι (Celal Hasnalcaçi), επιδιώκοντας να εξηγήσει την ενίσχυση των επιχειρηματιών στην Ανατολία τόνισε ότι «η άνοδος των καπιταλιστών της Ανατολίας οφείλεται στο προτεσταντικό ήθος στην εργασία τους»¹⁰⁷⁶. Δηλαδή σε ένα είδος «ισλαμικού προτεσταντισμού», εργαλειακού για την ενεργοποίηση της θρησκείας με στόχο την ενίσχυση των δομών του καπιταλισμού, κατά τα πρότυπα της γνωστής θεωρίας του Max Weber¹⁰⁷⁷.

Η επίκληση ενός «ισλαμικού προτεσταντισμού», ουσιαστικά δεν εξυπηρέτησε τίποτε άλλο παρά τη νομιμοποίηση του ίδιου του κέρδους από τους ισλαμιστές επιχειρηματίες. Η εμπορική και η επιχειρηματική δραστηριότητα έπαιρνε μια διάσταση «ιερή», θρησκευτικά νομιμοποιημένη και συνεπώς αποδεκτή και σεβαστή από τις μάζες των θρησκευομένων της τουρκικής Ανατολίας και όχι μόνο. Η σημασία της ενεργοποίησης της ισλαμικής θρησκείας μέσα στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, χρησίμευσε στον «κατευνασμό» των αντιδράσεων των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων, περιθωριοποιώντας ταυτόχρονα το ριζοσπαστικό Ισλάμ και ενσωματώνοντας ευρύτερες μάζες εργαζομένων στην καπιταλιστική διαδικασία¹⁰⁷⁸. Η σύνδεση μάλιστα του Ισλάμ με τον καπιταλισμό, πέραν από αναγκαία, έγινε σε

¹⁰⁷⁵ Karin Vorhoff, “Businessmen and their Organizations: Between Instrumental Solidarity, Cultural Diversity and the State”, Yerasimos, Seufert, Vorhoff, (επιμ.), *Civil Society*, σ. 167.

¹⁰⁷⁶ European Stability Initiative, *İslami Kalvinistler. Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul 2005, σ. 23.

¹⁰⁷⁷ Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Max Weber διατύπωσε τη θεωρία του στο βιβλίο του με τίτλο *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, το οποίο άρχισε ως μια σειρά επιστημονικών άρθρων την περίοδο 1904-1905. Η θεωρία που αναπτύσσεται στο βιβλίο επικεντρώνεται στο να εξηγήσει ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Βόρεια Ευρώπη πραγματοποιήθηκε όταν η προτεσταντική και πιο συγκεκριμένα η καλβινιστική ηθική επηρέασε μεγάλες μάζες ανθρώπων προς την κατεύθυνση της έντασης της εργασίας τους σε ένα κοσμικό πλαίσιο και της ενθάρρυνσής τους για εμπλοκή στις επιχειρήσεις, στο εμπόριο και στη συσσώρευση κέρδους με στόχο τις επενδύσεις.

¹⁰⁷⁸ Çulhaoğlu, “Açıklama Denemesi”, σσ. 232-233.

κάποιο στάδιο και «φυσιολογικά αναμενόμενη». Ο Δήμαρχος του χωριού Χατζιλάρ στο Κάϊσερι, Αχμέτ Χερντέμ (Ahmet Herdem), έλεγε πως «σε μια εμπορική κοινωνία, ήταν φυσιολογικό να είναι κάποιος θρησκευόμενος», ενώ ο μεγαλοεπιχειρηματίας Μουσταφά Μπόϊτακ, ιδρυτής του ομίλου επιχειρήσεων Μπόϊτακ, συνήθιζε να λέει ότι «το 90% του άρτου του επιούσιου είναι το εμπόριο και το θάρρος»¹⁰⁷⁹.

Αυτή η θρησκευτική-ισλαμική νομιμοποίηση της συσσώρευσης του πλούτου από τους ισλαμιστές επιχειρηματίες δεν ήταν φυσικά μια λειτουργία αυτόνομη και ουδέτερη χωρίς πολιτικές αναφορές και επιδιώξεις. Αντίθετα, υπηρετούσε σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό την επιδίωξη της τουρκικής άρχουσας τάξης για εντατικοποίηση της εφαρμογής του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης, ιδιαίτερα μετά την κρίση του 2001. Η παραχώρηση τομέων της οικονομίας εξ ολοκλήρου στους μηχανισμούς της «ελεύθερης αγοράς», ήταν κάτι που όξυνε τις κοινωνικές ανισότητες και συνεπώς γεννούσε την αναγκαιότητα άμβλυνσής τους, χωρίς το οριστικό ξεπέρασμά τους. Ενώπιον της σχεδόν ολοκληρωτικής εξουδετέρωσης του κράτους πρόνοιας, ο δρόμος που ακολουθήθηκε ήταν η ανάδειξη του ρόλου των εθελοντικών οργανώσεων με κεντρικό χαρακτηριστικό τη φιλανθρωπία. Έτσι η ενσωμάτωση και απορρόφιση λαϊκών διεκδικήσεων και αναγκών σε μια νεοφιλελεύθερη πολιτική, βοήθησε το ΚΔΑ να επεκτείνει την κυριαρχία του με τρόπο που να μειώνει πιθανές κοινωνικές αντιδράσεις¹⁰⁸⁰.

Το ΚΔΑ προώθησε ιδιαίτερα το πιο πάνω σχήμα και συνέβαλε στην έκφραση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας μέσα από ισλαμικές οργανώσεις, θρησκευτικές αδελφότητες και τάγματα. Τάχθηκε ενάντια στην έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης και επιδίωξε να προσδώσει φιλολαϊκό περιεχόμενο στο δόγμα της συντηρητικής δημοκρατίας, υποστηρίζοντας ότι το πολιτικό ρεύμα του συντηρητισμού μπορούσε να υπηρετήσει την κοινωνική αλληλεγγύη μέσα από «τους δημοκρατικούς θεσμούς, τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και την οικογένεια», αντί διαμέσου επίσημων κρατικών πολιτικών¹⁰⁸¹. Η πολιτική αυτή αντίληψη του ΚΔΑ, η οποία οδηγούσε και

¹⁰⁷⁹ European Stability Initiative, *İslami Kalvinistler. Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul 19 Eylül 2005, σσ. 22-23.

¹⁰⁸⁰ Cemil Yıldızcan, Özge Yaka, “Çözülen ne: Otoritarizm mi Demokrasi mi?”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Ankara 2010, σ. 238.

¹⁰⁸¹ Yalçın Akdoğan, “AK Parti, Muhafazakârlık ve Demokrasi”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, İstanbul 2004, σσ. 237-243.

σε κάποιου είδους «εχθρότητα» προς την κρατική πρόνοια, αντικατοπτρίστηκε και στα λόγια του Υπουργού Δημοσιονομικών της κυβέρνησης Ερντογάν το 2010, Μεχμέτ Σιμσέκ (Mehmet Şimşek), ο οποίος σχολιάζοντας αιτήματα εργατών για κρατικές επιχορηγήσεις σε εταιρείες αντί των ιδιωτικοποιήσεων, είπε ότι «το κοινωνικό κράτος δεν είναι κράτος των χρεοκοπημένων»¹⁰⁸².

Με αυτό τον τρόπο το κυβερνών κόμμα επιδίωξε σταδιακά να απαλλάξει το κράτος από την ευθύνη της πρόνοιας προς τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα, μεταφέροντας την πρωτοβουλία στις θρησκευτικές αδελφότητες και δίδοντας στη φιλανθρωπία πέραν του αυστηρά ατομικού και ένα ισλαμικό περιεχόμενο¹⁰⁸³. Η διαδικασία απαλλαγής του κράτους από την ευθύνη της δημιουργίας μιας συγκεκριμένης πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας παρουσιαζόταν ως μια πρόκληση «εκδημοκρατικοποίησης και ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών», λόγω της ανάδειξης των εθελοντικών θρησκευτικών οργανώσεων στο χώρο εκείνο που το κράτος άφησε κενό¹⁰⁸⁴. Μάλιστα, η πολιτική θέση ότι το κράτος απαλλασσόταν από την ευθύνη της κοινωνικής πρόνοιας προς τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα, επιβλήθηκε ως ένα βαθμό και στην ίδια την κοινωνία της Τουρκίας. Το 2006 σε έρευνα του ιδρύματος TÜSEV (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı) της Τουρκίας, στην ερώτηση σε ποιόν ανήκει η ευθύνη της καταπολέμησης της φτώχειας, το 31% απάντησε ότι ανήκει στους πολίτες που έχουν τον κατάλληλο χρόνο και την οικονομική κατάσταση, το 21% απάντησε ότι ανήκει σε όλους τους πολίτες, το 5% απάντησε ότι ανήκει στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και το 38% απάντησε ότι η ευθύνη ανήκει στο κράτος¹⁰⁸⁵.

Η ανάδειξη των ισλαμικών φιλανθρωπικών οργανώσεων ως φορέων πρόνοιας προς τις φτωχότερες μάζες, σε συνδυασμό με τα επιχειρήματα περί εκδημοκρατικοποίησης του κεμαλικού κράτους και ενίσχυσης του χώρου δράσης των «οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών», αποτέλεσαν παράγοντες ενός «ανώδυνου» ξεπεράσματος πιθανών κρίσεων και αντιπαραθέσεων που θα μπορούσαν να προκληθούν από την εφαρμογή αντιλαϊκών μέτρων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το

¹⁰⁸² “TEKEL’in Son Söz Başkan’ın”, Εφημ. *Kıbrıs*, 30 Ιανουαρίου 2010.

¹⁰⁸³ Pınar Bedirhanoglu, “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, *Uzgel, Duru* (επιμ.), *AKP Kitabı*, σσ. 51–52.

¹⁰⁸⁴ Murat Çizakça, “Ekonomide Laik-Muhafazakâr Uzlaşması”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, İstanbul 2004, σσ. 109–111.

¹⁰⁸⁵ TÜSEV, *Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet*, İstanbul 2006, σ. 85.

ΚΔΑ και το «ισλαμικό» κεφάλαιο, συγκρότησαν ένα πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο άμβλυνσης των κρίσεων και λαϊκής αποδοχής των αντιλαϊκών μέτρων στην οικονομία¹⁰⁸⁶. Για παράδειγμα, η εξήγηση που έδιναν οι αξιωματούχοι της κυβέρνησης ΚΔΑ για το γεγονός ότι δεν είχε προκληθεί καμιά κοινωνική αναταραχή στα χρόνια που ακολούθησαν την κρίση του 2001, επικεντρωνόταν στο ότι τέτοια προβλήματα αποφεύχθηκαν λόγω των ισχυρών οικογενειακών δεσμών και των αρχών αλληλεγγύης της ισλαμικής κουλτούρας, στοιχεία που επικρατούν στην κοινωνία της Τουρκίας¹⁰⁸⁷.

Λόγω του ατομικού χαρακτήρα της φιλανθρωπίας και της απευθείας, άμεσης επαφής που προσφέρει με τις φτωχότερες μάζες του πληθυσμού σε συνδυασμό με τη δημιουργία αίσθησης πιο βιώσιμων συνθηκών, το κόμμα του Ερντογάν και το δίκτυο των ισλαμικών οργανώσεων, κατέκτησαν μια ισχυρή απήχηση και παρέμβαση ανάμεσα στους φτωχούς. Επιπρόσθετα, η ατομική και όχι η συλλογική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, μετέτρεψε τη φτώχεια σε μια «βιώσιμη και ανεχτή κατάσταση», απορροφώντας τις αντιδράσεις¹⁰⁸⁸. Αυτή η συγκεκριμένη λειτουργία του κόμματος, το βοήθησε να μετατραπεί πολύ γρήγορα σε μια «οργάνωση-ομπρέλα» που μπορούσε να στεγάσει τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα των περιχώρων των μεγαλουπόλεων, των κατοίκων της απέραντης υπαίθρου, αλλά και γενικότερα των μεσαίων τάξεων του πληθυσμού και να εμφανιστεί έτσι ως ένα «μοντέλο» αξιών¹⁰⁸⁹.

Η λειτουργία του ΚΔΑ και του πολιτικού του περίγυρου ως μοντέλου προς τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα του πληθυσμού, δεν είχε ξεφύγει από τα πλαίσια μιας προσπάθειας δημιουργίας κοινωνικών συμμαχιών, οι οποίες με τη σειρά τους συνέβαλαν στην απορρόφηση των όποιων «κλυδωνισμών» εναντίον των νεοφιλελεύθερων οικονομικών μέτρων. Φυσικά το ΚΔΑ, όχι μόνο απορροφούσε τις αντιδράσεις, αλλά επιπλέον εξέφραζε ένα μεγάλο μέρος των λαϊκών στρωμάτων λόγω του ότι έδιδε την εντύπωση καλλιέργειας ενός διαφορετικού εκσυγχρονισμού, από εκείνο που για χρόνια επέβαλε ο κεμαλισμός. Δηλαδή ενός εκσυγχρονισμού που στην ουσία του εδραίωνε την καπιταλιστική ανάπτυξη αλλά δεν απέκλειε τα παραδοσιακά στοιχεία της κοινωνίας, όπως τη θρησκεία. Συνεπώς, αυτή η διάσταση

¹⁰⁸⁶ Deniz Yıldırım, “AKP ve Neoliberal Popülizm”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σσ. 68–70.

¹⁰⁸⁷ Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İstanbul 2008, σ. 233.

¹⁰⁸⁸ Yıldırım, “Neoliberal Popülizm”, σ. 99.

¹⁰⁸⁹ Ali Bayramoğlu, Ferda Balancar, “Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz”. *Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, İstanbul 2006, σ. 21.

γινόταν αντιληπτή και κατανοητή από τις φτωχότερες μάζες γιατί έφερε μαζί της πολιτιστικούς και αξιακούς κώδικες που δεν ήταν ξένοι προς αυτές ακριβώς τις μάζες του πληθυσμού¹⁰⁹⁰. Μια μεγάλη επιτυχία στην ηγεμονική προσπάθεια του ΚΔΑ, ήταν το γεγονός ότι επανέφερε στο προσκήνιο τον πλήρη διαχωρισμό κράτους-κοινωνίας και έθνους, ακολουθώντας μια ρητορική που έδιδε την εντύπωση αντίθεσης «εκλεγμένης κυβέρνησης-κράτους»¹⁰⁹¹. Η ταύτιση ευρύτερων μαζών με το ΚΔΑ σε αυτό το σημείο, προκύπτει από την εικόνα μιας «αντιπολιτευόμενης εξουσίας» που εκπροσωπεί τα συμφέροντα του «θρησκευόμενου έθνους» και όχι του «κοσμικού κράτους», αποκρύβοντας έτσι τόσο τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους, όσο και των πολιτικών του ίδιου του κόμματος.

Σε αυτό το σημείο, η παρουσία του ίδιου του Ερντογάν φαίνεται ότι είχε καταλυτικό ρόλο τόσο στη δημιουργία μιας ευρύτερης κοινωνικής συμμαχίας, όσο και πιο συγκεκριμένα στην προώθηση μιας λαϊκής προσωπικότητας που θα ενσωμάτωνε τις παραδοσιακές αξίες και χαρακτηριστικά της κοινωνίας στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό. Αυτός ο συνδυασμός μετατράπηκε σε εργαλείο ταύτισης του Πρωθυπουργού της Τουρκίας με το λαό, ανεξαρτήτως των πολιτικών που υλοποιούσε. Μια νοικοκυρά από την Τραπεζούντα, παλιό στέλεχος του πολιτικού Ισλάμ, είπε για τον Ερντογάν: «Παρόλο που είναι Πρωθυπουργός μπορεί ακόμα να είναι λαϊκός άνθρωπος. Είναι λαϊκός άνθρωπος ακόμα και στο λόγο που εκφέρει. Τον νιώθω κοντά μου επειδή δεν απομακρύνθηκε από το λαό». Ένας θρησκευόμενος γραφειοκράτης στην Άγκυρα ομολογεί: «Είναι ένας άνθρωπος που αγαπώ πολύ. Είναι ένας άνθρωπος που αντικατοπτρίζει την ταυτότητα της πλειοψηφίας της Τουρκίας. Για παράδειγμα ούτε ο Ντεμιρέλ ήταν έτσι, ούτε ο Έρμπακαν. Αυτούς δεν τους ένιωθα κοντά μου»¹⁰⁹². Ακόμα και η αντιπαράθεση που είχε ξεσπάσει μεταξύ του μεγαλοεπιχειρηματία, μέλους του TÜSİAD, Αϊντίν Ντογάν (Aydin Doğan) και του Πρωθυπουργού Ερντογάν για ζητήματα φορολογίας, αντικατοπτρίστηκε ως η μάχη «ενός λαϊκού παιδιού» (Ερντογάν) εναντίον του «τρανού πλουτοκράτη» (Ντογάν)¹⁰⁹³.

¹⁰⁹⁰ “Tekel işçileri ve iktidar koalisyonu”, Εφημ. *Sabah*, 5 Φεβρουαρίου 2010.

¹⁰⁹¹ Yıldızcan, Yaka, “Otoritarizm mi Demokrasi mi?”, σ. 258.

¹⁰⁹² Τα χαρακτηριστικά αυτά παραδείγματα αυτά παρατίθενται στο Bayramoğlu, Balancar, *Çağdaşlık Hurafe*, σ. 26.

¹⁰⁹³ Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, “Liberal-Muhafazakar İttifak Üzerine Notlar”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Ankara 2010, σ. 18.

Σε πιο πρακτικό επίπεδο, η πολιτική ανάπτυξης της «ατομικής-ισλαμικής φιλανθρωπίας» υπό τη διακυβέρνηση ΚΔΑ, πήρε τη μορφή συγκεκριμένου ολοκληρωμένου προγράμματος, χωρίς βεβαίως την καθιέρωση πολιτικών πρόνοιας. Η παραχώρηση υλικών αγαθών σε άτομα ήταν μια συνήθης πρακτική. Ο Υπουργός Προεδρίας Χαγιατί Γιαζιτζί (Hayati Yazıcı), αποκάλυψε μετά από σχετική ερώτηση στην Εθνοσυνέλευση ότι κατά τη διακυβέρνηση του ΚΔΑ και συγκεκριμένα την περίοδο 2003-2008, το κράτος παρείχε ξεχωριστά σε 43 εκατομμύρια πολίτες, τροφή, ρουχισμό και άλλα είδη πρώτης ανάγκης όπως κάρβουνο¹⁰⁹⁴. Στοιχεία του ίδιου του κυβερνώντος κόμματος αναφέρουν ότι κατά την τριετία 2003-2004-2005, στα πλαίσια διαφόρων προγραμμάτων «κοινωνικής βοήθειας», η τουρκική κυβέρνηση είχε διαμοιράσει δωρεάν τρία εκατομμύρια τόνους κάρβουνου σε φτωχές οικογένειες, ενώ μεγάλα κονδύλια διοχετεύθηκαν στην παροχή βοήθειας για εκπαιδευτικούς λόγους¹⁰⁹⁵.

Πέραν των πιο πάνω, πολλοί ήταν οι θεσμοί και οι οργανώσεις που ανέπτυξαν δραστηριότητα φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Για παράδειγμα, οι Δήμοι στους οποίους το κυβερνών κόμμα είχε την πλειοψηφία μετατράπηκαν σε πρωταγωνιστές αυτής της διαδικασίας με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τους Δήμους Κωνσταντινούπολης, Άγκυρας, Ικονίου, Αντάπαζαρι, Καισάρειας και Έρζουρουμ. Την περίοδο 2003-2006 οι εν λόγω Δήμοι διαμοίρασαν πάνω από τέσσερα εκατομμύρια τόνους κάρβουνου σε περισσότερες από έξι χιλιάδες φτωχές οικογένειες¹⁰⁹⁶. Μάλιστα πριν από τις δημοτικές εκλογές του Μαρτίου 2009, εμφανίστηκαν πολλές αναφορές στον ημερήσιο Τύπο, οι οποίες αποκάλυπταν τη διανομή δωρεάν ηλεκτρικών ειδών και επίπλων από τον τοπικό κυβερνήτη της περιοχής Τούντζελι, διορισμένο από την κυβέρνηση¹⁰⁹⁷. Το ίδιο περίπου σκηνικό αποκαλύφθηκε και τον Οκτώβριο του 2007, όταν φιλανθρωπική οργάνωση στην περιοχή του Έρζουρουμ διαμοίραζε συσσίτια σε φτωχές οικογένειες αφού προηγουμένως τους ανάγκαζε να διαβάζουν το πρώτο εδάφιο του Κορανίου αναφορικά με την Αποκάλυψη¹⁰⁹⁸. Δίπλα από τη δραστηριότητα των Δήμων ή και άλλων τοπικών αρχών, η κυβέρνηση ενίσχυσε την φιλανθρωπική δραστηριότητα και με θεσμούς του κράτους, όπως ήταν η Γενική

¹⁰⁹⁴ “AKP Halkın Yarından Fazlasına Yardım Dağıttı”, Εφημ. *Milliyet*, 23 Νοεμβρίου 2008.

¹⁰⁹⁵ AKP, “Üç Yılda AK Parti Farkı”, İstanbul, 2005, σ. 20.

¹⁰⁹⁶ “İşte AKP Yardımlarının Faturası”, Εφημ. *Milliyet*, 21 Ιουλίου 2007.

¹⁰⁹⁷ “Yarımda İlginç Tesadüf”, Εφημ. *Milliyet*, 7 Φεβρουαρίου 2009.

¹⁰⁹⁸ “Al yardımını, Oku Fatiha’yı!”, Εφημ. *Milliyet*, 5 Οκτωβρίου 2007.

Διεύθυνση Κοινωνικής Αλληλοβοήθειας και Αλληλεγγύης (Sosyal Yardım ve Dayanışma Genel Müdürlüğü). Η συγκεκριμένη δομή είναι συνδεδεμένη με το Πρωθυπουργικό Γραφείο και το ταμείο της είχε επιλεγεί από την Παγκόσμια Τράπεζα για τη διοχέτευση κονδυλίων που στόχευαν στην άμβλυνση των επιπτώσεων της φτώχειας στην Τουρκία. Κατά τη διακυβέρνηση Ερντογάν, η διεύθυνση απέκτησε πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάδοση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας¹⁰⁹⁹.

Όμως, είναι γεγονός ότι οι φορείς εκείνοι που ανέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος της υλοποίησης αυτής της πολιτικής, ήταν οι εθελοντικές ισλαμικού χαρακτήρα φιλανθρωπικές οργανώσεις. Η προώθηση και η ενίσχυση αυτών των οργανώσεων προέκυψε φυσικά και με κάποια πολιτικά μέτρα της κυβέρνησης όπως η καθιέρωση φοροαπαλλαγών¹¹⁰⁰. Σταδιακά έγινε ξεκάθαρο ότι οι φιλανθρωπικές οργανώσεις διέθεταν μεγάλη οικονομική δύναμη και στηρίχθηκαν αποκλειστικά στο ιδιωτικό κεφάλαιο και τα δίκτυα επιρροής του. Για παράδειγμα η σημαντικότερη φιλανθρωπική οργάνωση στο χωριό Χατζιλάρ της πόλης Καισάρειας, είναι ο Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας (Hacılar Yardım Derneği), ο οποίος παραχωρεί υποτροφίες για σπουδές σε Πανεπιστήμια της Τουρκίας σε πάνω από 345 μαθητές ετησίως. Το 2004 ο προϋπολογισμός του συνδέσμου ήταν 1,1 εκατομμύρια δολάρια σε σύγκριση με τα πέντε εκατομμύρια δολάρια που ήταν τότε ο προϋπολογισμός του Δήμου του χωριού¹¹⁰¹. Ένα επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο «Σύνδεσμος Αλληλεγγύης Δεν Υπάρχει Κανείς;» (Kimse Yok Mu Dayanışma Derneği), ο οποίος ιδρύθηκε επίσημα το 2004 μέσα από ένα συγκεκριμένο φιλανθρωπικό τηλεοπτικό πρόγραμμα του καναλιού Samanyolu¹¹⁰². Με τη συνεργασία ΜΜΕ και ιδιωτικού κεφαλαίου, ιδρύθηκαν και άλλες τέτοιες οργανώσεις όπως ο Σύνδεσμος Ανθρωπιστικής Βοήθειας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Ελευθεριών (İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı)¹¹⁰³ που ιδρύθηκε το 1995 και η οργάνωση «Φάρος» (Deniz Feneri) που ιδρύθηκε επίσημα το 2002¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁹ Yıldırım, “Neoliberal Popülizm”, σ. 97.

¹¹⁰⁰ Ayşe Buğra, “AKP Döneminde Sosyal Politika ve Vatandaşlık”, *Toplum ve Bilim*, 108 (2007) 160-161.

¹¹⁰¹ European Stability Initiative, *İslami Kalvinistler. Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, Berlin-İstanbul 19 Eylül 2005, σσ. 25-26.

¹¹⁰² <http://www.kimseyokmu.org.tr/sayfa5-kimse-yok-mu-kimdir.htm> [Είσοδος στις 20 Αυγούστου 2010].

¹¹⁰³ <http://www.ihh.org.tr> [Είσοδος στις 20 Αυγούστου 2010].

¹¹⁰⁴ <http://www.denizfeneri.org.tr/icerik.aspx?kod=kurumsal> [Είσοδος στις 20 Αυγούστου 2010].

Η δραστηριότητα τέτοιων ισλαμικών φιλανθρωπικών οργανώσεων, αλλά και η στήριξη που έτυχαν από την κυβέρνηση Ερντογάν, αποτέλεσαν τα στοιχεία ενός πολιτικού πλέγματος με σαφέστατους οικονομικούς και εκλογικούς στόχους¹¹⁰⁵. Η μορφή και το περιεχόμενο της ισλαμικής φιλανθρωπίας, η οποία αναπτύχθηκε γενικότερα από το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ και ειδικότερα από το ΚΔΑ, συνιστούσε μεταξύ άλλων τη δημιουργία ενός ισχυρού και παράλληλου δικτύου πολιτικής οικονομίας. Η εμφάνιση μιας πολιτικής οικονομίας μέσα από τον τρόπο διεξαγωγής της φιλανθρωπίας, προέκυψε από την εξής απλή σχέση: η ισλαμική οργάνωση ή το πολιτικό κόμμα που διοργανώνει μια συγκεκριμένη φιλανθρωπική εκστρατεία, παρεμβαίνει και επηρεάζει περισσότερο τις μάζες-λήπτες της υλικής βοήθειας, ενώ παράλληλα ευνοεί μια συγκεκριμένη βιομηχανία παραγωγής του προϊόντος, μεταπωλητές και εταιρείες μεταφορών. Συνεπώς δημιουργείται ένα συγκεκριμένο, ισλαμικών αναφορών, δίκτυο οικονομίας απόλυτα συνδεδεμένο με την πολιτική-κομματική εξουσία και με σαφέστατους πολιτικούς στόχους¹¹⁰⁶.

Ίσως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα των τελευταίων χρόνων που ανέδειξε ξεκάθαρα τη διασύνδεση των οικονομικών και των πολιτικών στοχεύσεων με μια φιλανθρωπική εκστρατεία, είναι η αποκάλυψη του σκανδάλου «Φάρος» (Deniz Feneri) στην Τουρκία το 2008. Στα τέλη του 2008, γερμανικό δικαστήριο στη Φρανκφούρτη είχε καταδικάσει τρεις Τούρκους επιχειρηματίες (με γερμανική υπηκοότητα), οι οποίοι ενεπλάκησαν στο σκάνδαλο. Η οργάνωση «Φάρος», γνωστή για τους θρησκευτικούς – ισλαμικούς της προσανατολισμούς και με ισχυρή παρουσία στη Γερμανία, είχε διεξάγει διάφορους «φιλανθρωπικούς» εράνους μεταξύ των ετών 2002 – 2007, μαζεύοντας το ποσό των 41 εκατομμυρίων ευρώ. Όπως αποκαλύφθηκε, μέρος του ποσού αυτού, περίπου 17 εκατομμύρια ευρώ, δεν είχαν φτάσει ποτέ στον «ιερό» τους προορισμό¹¹⁰⁷. Αντίθετα, τα έγγραφα της δίκης αποκάλυψαν ότι διαμέσου τραπεζικών λογαριασμών και επιχειρήσεων, τα λεφτά μεταφέρθηκαν στην Τουρκία και συγκεκριμένα σε επιχειρηματίες φιλικά προσκείμενους προς το κυβερνών ΚΔΑ. Τα πρόσωπα και οι επιχειρηματικοί όμιλοι, που εμπλέκονται στο σκάνδαλο, διατηρούσαν για χρόνια στενούς δεσμούς με το κόμμα του Ερντογάν και γενικά με το κίνημα του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία. Χαρακτηριστικά, ο Μεχμέτ Γκιουρχάν, ο οποίος καταδικάστηκε σε φυλάκιση στην εν λόγω υπόθεση, ήταν ο

¹¹⁰⁵ “Reform, Örgütlü Direniş ve Siyaset”, Εφημ. *Radikal*, 23 Μαρτίου 2009.

¹¹⁰⁶ “Asıl Esole Sadakanın Politik İktisadı”, Εφημ. *Milliyet*, 23 Φεβρουαρίου 2010.

¹¹⁰⁷ “Ankara, Deniz Feneri’nin Üzerine Gitmek Zorunda”, Εφημ. *Radikal*, 18 Σεπτεμβρίου 2008.

γενικός διευθυντής του παραρτήματος του τηλεοπτικού σταθμού «Κανάλ 7» στη Γερμανία, σταθμός που ιδρύθηκε από στελέχη του Κόμματος Ευημερίας του Έρμπακαν και αργότερα υποστήριξε το ΚΔΑ. Μέρος του ποσού από τους εράνους, φαίνεται να κατέληξε στα ταμεία του συγκεκριμένου τηλεοπτικού καναλιού στην Τουρκία. Ο Μεχμέτ Τασκάν, που επίσης καταδικάστηκε σε φυλάκιση, ήταν ιδιοκτήτης μεγάλου τουριστικού γραφείου στη Γερμανία και συνεργάτης σε επιχειρήσεις ενοικιάσεων πλοίων του γιου του τότε Υπουργού Συγκοινωνιών της Τουρκίας Μπίναλι Γιλντιρίμ. Ένα άλλο σημαντικό πρόσωπο του σκανδάλου φαίνεται να είναι ο Ζαχίτ Ακμάν, τότε Πρόεδρος του Ανώτατου Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης της Τουρκίας και μεγαλομέτοχος στο «Κανάλ 7». Ο Ακμάν, με βάση τις αποκαλύψεις του Τύπου, ήταν ο βασικός μεταφορέας των χρημάτων στην Τουρκία, διαμέσου τραπεζικών λογαριασμών και επιχειρήσεων που έχει στην Γερμανία¹¹⁰⁸.

Τα σκάνδαλα που αφορούσαν σε θρησκευτικούς-φιλανθρωπικούς εράνους ή άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες κύκλων προσκείμενων στο τουρκικό πολιτικό Ισλάμ, δεν είναι νέο φαινόμενο. Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1990 με την ισχυροποίηση του λεγόμενου «πράσινου» κεφαλαίου στην Τουρκία, πολλές ήταν οι περιπτώσεις που αποκαλύφθηκε η σύνδεση επιχειρήσεων-θρησκευτικών ταγμάτων-ισλαμικών πολιτικών κομμάτων, με στόχο την χρηματοδότηση του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι με την κατάληξη της υπόθεσης «Φάρος», πολλοί Τούρκοι μετανάστες στη Γερμανία προέβηκαν σε νομικές διαδικασίες εναντίον «πράσινων» επιχειρήσεων από τις οποίες εξαπατήθηκαν στο παρελθόν. Στο επίκεντρο βρέθηκαν οι όμιλοι εταιρειών Κόμπασσαν και Γίμπας, από τους ισχυρότερους ισλαμιστών επιχειρηματιών, οι οποίοι κατά την περίοδο 1999-2000, είχαν υποσχεθεί υψηλά κέρδη σε Τούρκους μετανάστες στη Γερμανία, διαμέσου αγοράς μετοχών. Κέρδη που δεν δόθηκαν ποτέ. Τα γερμανικά δικαστήρια άρχισαν την έκδοση καταδικαστικών αποφάσεων για τους δύο ομίλους, ενώ από στοιχεία που είχαν δημοσιευθεί φαίνεται ότι μόνο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 είχαν «χαθεί» περίπου 20 δισεκατομμύρια δολάρια από 450 χιλιάδες Τούρκους εργαζομένους στη Γερμανία¹¹⁰⁹.

¹¹⁰⁸ “Yolları AKP’yle Kesişiyor”, Εφημ. *Cumhuriyet*, 3 Σεπτεμβρίου 2008.

¹¹⁰⁹ “Alman Mahkemeleri Yeşil Sermayeyi de Affetmedi”, Εφημ. *Milliyet*, 22 Σεπτεμβρίου 2008.

Η υπόθεση «Φάρος» δεν ανέδειξε μόνο τη διαφθορά σε μια φιλανθρωπική οργάνωση ισλαμικών προσανατολισμών, αλλά την ίδια στιγμή προχώρησε σε μια ευθεία σύνδεση με την κυρίαρχη ιδεολογική αντίληψη του κυβερνώντος κόμματος¹¹¹⁰. Παράλληλα επιβεβαίωσε, τουλάχιστον σε ένα μέρος της τουρκικής κοινωνίας ότι η «ισλαμική φιλανθρωπία», που επικράτησε διαχρονικά έναντι του κράτους πρόνοιας στην Τουρκία, αποσκοπούσε μεταξύ άλλων και στην ικανοποίηση των στόχων του πολιτικού Ισλάμ και της «νέας αστικής τάξης» της Ανατολίας για οικονομική κυριαρχία. Η αντιπολίτευση και ιδιαίτερα το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, επιδίωξε να αναδείξει την πολιτική-ιδεολογική διάσταση του σκανδάλου μέσα από τη δημιουργία ενός «πράσινου δικτύου» θρησκευτικών ταγμάτων-επιχειρήσεων-ΚΔΑ, με στόχο τον αθέμιτο πλουτισμό διαμέσου της εκμετάλλευσης των ισλαμικών αξιών της κοινωνίας¹¹¹¹.

Ανεξάρτητα βεβαίως από τους σκοπούς της αντιπολίτευσης στην Τουρκία, η συγκεκριμένη υπόθεση έφερε εκ νέου στο πολιτικό προσκήνιο τη θέση, ότι η ισλαμική φιλανθρωπία, αλλά κυρίως το γενικότερο πλαίσιο νομιμοποίησης του νεοφιλελευθερισμού από το ΚΔΑ, δεν συνιστούσαν μια προοδευτική πρόταση. Αντίθετα, ανέδειξαν την παρουσία ενός πανίσχυρου ρεύματος «συντηρητικού φιλελευθερισμού», το οποίο απέτυχε στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας και της επίλυσης των προβλημάτων των μαζών των φτωχότερων τμημάτων της κοινωνίας στην Τουρκία¹¹¹².

¹¹¹⁰ “AK Değil mi?”, Εφημ. *Milliyet*, 22 Σεπτεμβρίου 2008.

¹¹¹¹ *Milliyet*, “Toplumdaki kuşku dağılır mı?”, 13 Σεπτεμβρίου 2008.

¹¹¹² *Milliyet*, “Asıl mesele sadakanın politik iktisadı”, 23 Φεβρουαρίου 2010.

1. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως άξονας πολιτικής επιβίωσης του ΚΔΑ

Όταν στις 16 Νοεμβρίου του 2002, ο Πρόεδρος της Τουρκίας Αχμέτ Νετζντέτ Σεζέρ (Ahmet Necdet Sezer) εξουσιοδοτούσε τον επικεφαλής της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΚΔΑ, Αμπνουλλάχ Γκιούλ (Abdullah Gül), να σχηματίσει την 58^η κυβέρνηση της χώρας¹¹¹³, πιθανόν όλοι να αντιλαμβάνονταν ότι ο κεμαλιστής Πρόεδρος δεν το έκανε με «μεγάλη χαρά». Δύο μέρες μετά, δεν άφησε σχεδόν καμιά αμφιβολία για τις προθέσεις του. Στις 18 Νοεμβρίου άσκησε το δικαίωμα της αρνησικυρίας στο διορισμό του Μπεσίρ Αταλάϊ (Beşir Atalay) ως Υπουργού Παιδείας, λόγω των κατηγοριών για «αντικοσμική δραστηριότητα» που αντιμετώπισε κατά το πραξικόπημα του 1997 και οι οποίες του στοίχησαν τη θέση του στο Πανεπιστήμιο Κιρίκαλε (Kırıkkale Üniversitesi)¹¹¹⁴. Τελικά ο Πρωθυπουργός Γκιούλ, αναγκάστηκε να δώσει το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας στον Ερκάν Μουμτζού (Erkan Mumcu), άτομο με πιο φιλελεύθερες απόψεις και να αναθέσει στον Αταλάϊ ένα Υπουργείο Προεδρίας άνευ χαρτοφυλακίου¹¹¹⁵. Λίγες μέρες μετά, στις 9 Δεκεμβρίου, η ηγεσία του στρατού κατέθεσε ενώπιον του νέου Πρωθυπουργού έναν ολοκληρωμένο φάκελο αναφορικά με τη δράση «φονταμενταλιστών του Ισλάμ, οι οποίοι αποτελούσαν κίνδυνο για τον κοσμικό χαρακτήρα της Τουρκίας»¹¹¹⁶. Ο εν λόγω φάκελος περιείχε στοιχεία για την παρουσία τέτοιων ατόμων στη δημόσια υπηρεσία, σε ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, σε μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους, ακόμα και σε εργατικές συντεχνίες¹¹¹⁷.

Το μήνυμα λοιπόν, ήταν από την αρχή ξεκάθαρο. Η διακυβέρνηση της χώρας από τους «ανανεωτές» του πολιτικού Ισλάμ δε θα ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. Η αντιπαράθεση μεταξύ του κεμαλικού κατεστημένου και της κυβέρνησης άρχισε πριν καν τον επίσημο διορισμό του Υπουργικού Συμβουλίου, αναγκάζοντας έτσι το κυβερνών κόμμα να σχεδιάσει την πολιτική του με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε να διευρύνει τη βάση νομιμοποίησής του. Στα αρχικά αυτά στάδια φαινόταν ότι η

¹¹¹³ “Şimdi Hizmet Zamani”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 17 Νοεμβρίου 2002.

¹¹¹⁴ “Atalay Taşları Oynattı”, Εφημ. *Milliyet*, 19 Νοεμβρίου 2002. “Listede 5 isim yer Değiştirdi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 19 Νοεμβρίου 2002.

¹¹¹⁵ “Sezer’den Kabineye Rötüş”, Εφημ. *Hürriyet*, 19 Νοεμβρίου 2002.

¹¹¹⁶ “Asker İrticaya Yine Dikkat Çekti”, Εφημ. *Hürriyet*, 10 Δεκεμβρίου 2002.

¹¹¹⁷ “Devlette 13 bin İrticacı”, Εφημ. *Milliyet*, 10 Δεκεμβρίου 2002. “Gül’e Genelkurmay’dan Brifing”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 10 Δεκεμβρίου 2002.

νομιμοποίηση που έψαχνε το ΚΔΑ από το εσωτερικό δε θα ήταν εφικτή σε σύντομο χρονικό διάστημα, ακριβώς λόγω της συνολικής αμφισβήτησης που δεχόταν από το κεμαλικό κατεστημένο. Το δεδομένο αυτό, σε συνδυασμό με τις σημαντικότερες εξελίξεις σε ζητήματα της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής που κυριάρχησαν στην επικαιρότητα από το τέλος του 2002, «έσπρωξαν» την κυβέρνηση Γκιούλ να δώσει περισσότερο βάρος στις διεθνείς σχέσεις.

Οι σχεδιασμοί των ΗΠΑ για εισβολή στο Ιράκ και ανατροπή του Σαντάμ Χουσεΐν, καθώς και οι εξελίξεις στην Ε.Ε αναφορικά με την δρομολογούμενη ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας, ήταν τα «καυτά» ζητήματα στα οποία η νέα τουρκική κυβέρνηση έπρεπε άμεσα να δώσει πολιτικές απαντήσεις. Μέχρι και τα τέλη του 2002, η αμερικανική κυβέρνηση είχε κορυφώσει τις πιέσεις της προς την Άγκυρα με στόχο να λάβει στήριξη για την εισβολή, στήριξη που θα συμπεριλάμβανε την στρατιωτική συμμετοχή της Τουρκίας και την παραχώρηση εδαφών, βάσεων και εναέριου χώρου για τη διέλευση αμερικανικών δυνάμεων σε μια προσπάθεια διάνοιξης δεύτερου πολεμικού μετώπου από τις βόρειες περιοχές του Ιράκ¹¹¹⁸.

Η κυβέρνηση του ΚΔΑ, αν και επιφυλακτική, επιδίωκε την εύνοια των ΗΠΑ, ιδιαίτερα μέσα στις δύσκολες συνθήκες του εσωτερικού πολιτικού πεδίου. Η νεοσύστατη τουρκική κυβέρνηση φαίνεται να συνειδητοποιούσε ότι η συνεργασία της με τις ΗΠΑ, διασφάλιζε ένα τουλάχιστο βαθμό νομιμοποίησης εσωτερικά, άνοιγε τις προοπτικές ομαλής συνέχισης του προγράμματος του ΔΝΤ για την οικονομία, διασφάλιζε ποσά αποζημιώσεων μέχρι και έξι δισεκατομμύρια δολάρια που υποσχέθηκε η κυβέρνηση Μπους¹¹¹⁹, ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να δώσει ρόλο στην Τουρκία για την μετά Σαντάμ Χουσεΐν εποχή στο Ιράκ. Το ζήτημα του καθεστώτος των Ιρακινών Κούρδων, ήταν κάτι που ενδιέφερε ιδιαίτερα την Άγκυρα. Σε εκείνη τη συγκυρία, η ηγεσία του κυβερνώντος κόμματος δεν επιθυμούσε να αμφισβητήσει με τις πολιτικές της αποφάσεις, το περιεχόμενο «δυτικών αξιών» όπως η στρατιωτική δύναμη της Τουρκίας και η συμμετοχή της στο ΝΑΤΟ. Αντίθετα, με την αμερικανική συνεργασία θα μπορούσε να διευρύνει το περιεχόμενο αυτών των αξιών και να αναπροσαρμόσει εκ νέου το ρόλο της χώρας ως μιας ατλαντικής και ως εκ

¹¹¹⁸ Jenkins, *Political Islam*, σ. 171.

¹¹¹⁹ Cengiz Candar, «Η τουρκική εξωτερική πολιτική και ο πόλεμος στο Ιράκ», Δημήτρης Καιρίδης, Lenore G. Martin (επιμ.), *Ρόλος και θέση της Τουρκίας στον κόσμο. Σύγχρονη πραγματικότητα και μελλοντικές προκλήσεις*, Αθήνα 2006, σ. 59.

τούτου Δυτικής δύναμης¹¹²⁰. Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και οι προσανατολισμοί του τουρκικού στρατού.

Όμως η κατάθεση στην Εθνοσυνέλευση οδηγίας που θα παραχωρούσε διευκολύνσεις προς την αμερικάνικη εισβολή, δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση για το ΚΔΑ. Ένα πολύ μεγάλο μέρος του κόμματος, βουλευτές και στελέχη, αντιμετώπιζαν με έντονο αρνητισμό την προοπτική η Τουρκία να γίνει συνεργάτης σε ένα πόλεμο εναντίον «μουσουλμάνων αδελφών». Χαρακτηριστική του κλίματος που επικρατούσε εντός του κυβερνώντος κόμματος, ήταν και η ομολογία Γκιούλ ενώπιον των στρατηγών που τον πίεζαν για κατάθεση της οδηγίας στην Εθνοσυνέλευση: «Εγώ, αυτό μπορώ να το εξηγήσω ακόμα και στην αντιπολίτευση, στο κόμμα μου όμως δεν μπορώ»¹¹²¹.

Η επιφυλακτικότητα της κυβέρνησης σταδιακά υποχώρησε και λίγο πριν από το Μάρτιο του 2003 ενέκρινε την οδηγία στο Υπουργικό Συμβούλιο και την οδήγησε προς έγκριση ή απόρριψη στην Εθνοσυνέλευση, την 1^η Μαρτίου 2003. Η συγκεκριμένη ημερομηνία τελικά αποδείχτηκε ιστορικής σημασίας για την ίδια την Τουρκία, την κυβέρνησή της, αλλά και τις αμερικανοτουρκικές σχέσεις, αφού η οδηγία απορρίφθηκε. Από τις 268 θετικές ψήφους που χρειαζόταν για να εγκριθεί, υπέρ της οδηγίας ψήφισαν 264 βουλευτές, εναντίον 250 και αποχή 19, με 99 βουλευτές του ΚΔΑ να μην ακολουθούν την κομματική απόφαση¹¹²². Η απόφαση αυτή επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις Τουρκίας-ΗΠΑ, όμως το κυριότερο ήταν ότι εγκαινίασε για μια ακόμη φορά και με πιο έντονο τρόπο τη συζήτηση περί της παρέκκλισης της Τουρκίας από τη «δυτική της πορεία»¹¹²³. Μια συζήτηση που είχε ως αφετηρία τόσο τα ερωτηματικά που αιωρούνταν από τον ισλαμικό χαρακτήρα του κυβερνώντος κόμματος, όσο και τα προβλήματα της χώρας στην ευρωπαϊκή της προοπτική. Μετά τη συγκεκριμένη απόφαση της Εθνοσυνέλευσης, οι πιέσεις προς την τουρκική κυβέρνηση για να «αποδείξει» και να «εγγυηθεί» το δυτικό της

¹¹²⁰ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σ. 154.

¹¹²¹ Murat Yetkin, *Tezkere. Irak Krizinin Gerçek Öyküsü*, İstanbul 2004, σσ. 117-118.

¹¹²² “Meclis ‘hayır’ dedi”, Εφημ. *Milliyet*, 2 Μαρτίου 2003. “Vekiller Milletin Sesine Kulak Verdi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 2 Μαρτίου 2003.

¹¹²³ Çandar, «Εξωτερική πολιτική», σ. 57.

προσανατολισμό, άρχισαν να κορυφώνονται και να εμπλέκουν καθοριστικά την ίδια την Ε.Ε¹¹²⁴.

Μέσα από αυτό το πλέγμα των εξελίξεων, τόσο η ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, όσο και το Κυπριακό βγήκαν με τέτοιο τρόπο στην επιφάνεια που ανάγκασαν τη νέα τουρκική κυβέρνηση να αναθεωρήσει τη στάση της σε ορισμένα σημεία. Η δύσκολη οικονομική κατάσταση που άφησε πίσω της η κρίση του 2001, η σχεδόν ριζική ανατροπή των ισορροπιών στην περιοχή της Τουρκίας που επικράτησε με τους σχεδιασμούς των ΗΠΑ για εισβολή στο Ιράκ, αλλά και οι δυσκολίες που εμφανίστηκαν στις αμερικανοτουρκικές σχέσεις ενέτειναν την ανάγκη του ΚΔΑ να «δεθεί» στο άρμα της ευρωπαϊκής προοπτικής. Στο σημείο αυτό, άρχισε να γίνεται κατανοητό από την ηγεσία του κόμματος, ότι η επιμονή σε αδιέξοδες θέσεις στα ζητήματα που αφορούσαν σε αυτή την προοπτική, συμπεριλαμβανομένου του Κυπριακού, δεν είχαν να προσφέρουν τίποτε στην υπόθεση της πολιτικής επιβίωσης ενός κινήματος που στο εσωτερικό βαλλόταν από παντού. Μια τέτοια αδιέξοδη θέση ήταν και η επιμονή σε παραδοσιακές θέσεις που εξέφραζε η τουρκική άρχουσα τάξη στο Κυπριακό, όπως για παράδειγμα η συνομοσπονδία μεταξύ δύο κρατών. Άλλωστε τέτοιες ήταν και οι θέσεις που εξέφρασε και το ΚΔΑ στα αρχικά στάδια της δημιουργίας του.

Περί τα τέλη του 2001, όταν ο τότε Πρόεδρος του TÜSİAD, Τουντζαί Όζιλχαν (Tuncay Özilhan) επέκρινε την αδιαλλαξία του Τουρκοκύπριου ηγέτη Ραούφ Ντενκτάς (Rauf Denktaş), καθώς και την ακολουθούμενη από την Άγκυρα πολιτική στο Κυπριακό, η οποία εμπόδιζε την ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας¹¹²⁵, δεν άργησε να πάρει απάντηση από τον ίδιο τον Ερντογάν. Ο ηγέτης του ΚΔΑ επικρίνοντας τις δηλώσεις του επικεφαλής του TÜSİAD είπε ότι: «Οι δηλώσεις αυτές είναι ατυχείς. Δεν μπόρεσα να καταλάβω πως έκανε μια τέτοια δήλωση και σε τι βασίστηκε. Είναι λάθος να βλέπουμε το Κυπριακό μόνο οικονομικά. Για εμάς η Κύπρος δεν είναι μόνο ένα οικονομικό γεγονός. Υπάρχει η πολιτική και η στρατηγική του πλευρά. Εμείς στηρίζουμε τη θέση της Τουρκίας στο θέμα της Κύπρου. Είμαστε υπέρ μιας συνομοσπονδίας των δύο πλευρών»¹¹²⁶.

¹¹²⁴ Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σσ. 145-146.

¹¹²⁵ “Çoktan Masaya Oturmalıydık”, Εφημ. *Milliyet*, 29 Νοεμβρίου 2001.

¹¹²⁶ “Erdoğan: Türkiye Tezini Savunuyoruz”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 30 Νοεμβρίου 2001.

Αυτή η αρχική προσκόλληση του ΚΔΑ σε παραδοσιακές, διχοτομικές θέσεις της Άγκυρας στο Κυπριακό δεν ήταν άσχετη με τις τότε πολιτικές συγκυρίες. Ακόμα μέχρι και τα τέλη του 2001, οι περισσότεροι Τούρκοι πολιτικοί παράγοντες δεν συνειδητοποιούσαν ότι η Ε.Ε ίσως να προχωρούσε στην ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας χωρίς προηγούμενη επίλυση του Κυπριακού προβλήματος. Πολλοί στην Άγκυρα, απέτυχαν να αξιολογήσουν το γεγονός ότι για την Ε.Ε δεν τέθηκε το δίλημμα επιλογής μεταξύ Τουρκίας και Κύπρου, αλλά μεταξύ Τουρκίας και διεύρυνσης της Ένωσης. Δηλαδή κάτι που ξεπερνούσε τη σημασία της Κύπρου και της Τουρκίας μαζί¹¹²⁷. Χαρακτηριστικά, ο Μπουλέντ Ετζεβίτ (Bülent Ecevit), τότε Πρωθυπουργός της χώρας, δήλωνε ότι η Τουρκία θα προχωρούσε στην ενσωμάτωση των κατεχόμενων εδαφών εάν η Ε.Ε προχωρούσε στην ένταξη μιας διαιρεμένης Κύπρου¹¹²⁸. Συνεπώς, οι θέσεις που εξέφραζε τότε ο Ερντογάν δεν είχαν ξεφύγει από το γενικότερο κλίμα αρνητισμού που επικρατούσε στην Τουρκία σχετικά με το Κυπριακό και την προοπτική ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε χωρίς προηγούμενη διευθέτηση του προβλήματος. Στο πρόγραμμα του κόμματος, το οποίο καταρτίστηκε το 2001 με την ίδρυση του, στο κεφάλαιο της εξωτερικής πολιτικής όπου αναφέρεται και το Κυπριακό, επισημαίνονται τα εξής: «Το ΚΔΑ υποστηρίζει ότι στην επίλυση του Κυπριακού προβλήματος δεν μπορεί να παραβλεφθεί η ύπαρξη και η ταυτότητα του τουρκικού λαού του νησιού, ούτε και το δικαίωμα του να καθορίζει το δικό του μέλλον. Το ΚΔΑ πιστεύει ότι χωρίς την επίλυση του προβλήματος, η οποία πρέπει να βασίζεται στο συμβιβασμό στον οποίο θα φτάσουν τα υφιστάμενα δύο κράτη, η ένταξη της ελληνοκυπριακής πλευράς στην Ε.Ε θα κάνει το πρόβλημα ακόμα πιο σύνθετο»¹¹²⁹. Σε εκείνο το συγκεκριμένο πλαίσιο συγκυριών, το ΚΔΑ επέλεξε να μείνει εντός των παραμέτρων των παραδοσιακών θέσεων του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας για το Κυπριακό.

Όμως η κατάσταση άρχισε να αλλάζει με το συνδυασμό των εξελίξεων στο μέτωπο της Ε.Ε, εξελίξεις που αφορούσαν την ίδια στιγμή Κύπρο και Τουρκία. Μόνο μερικές μέρες μετά την πρώτη εκλογική νίκη του ΚΔΑ στις πρόωρες γενικές εκλογές του 2002 και συγκεκριμένα στις 11 Νοεμβρίου, ο Γενικός Γραμματέας του

¹¹²⁷ Nathalie Tocci, *EU Accession Dynamics and Conflict Resolution. Catalyzing Peace or Consolidating Partition in Cyprus?*, Hampshire 2004, σ. 110.

¹¹²⁸ Tozun Bahçeli, "Turkey's Quest for EU Membership and the Cyprus Problem", Joseph S. Joseph (επιμ.), *Turkey and the European Union. Internal Dynamics and External Challenges*, New York 2006, σ. 165.

¹¹²⁹ AKP Programı, www.akparti.org.tr/program_79.html [Είσοδος στις 10 Ιουλίου 2010].

ΟΗΕ, Κόφι Ανάν, κατέθεσε ενώπιον των ηγετών των δύο κοινοτήτων στην Κύπρο το σχέδιό του για την επίλυση του Κυπριακού προβλήματος, το γνωστό Σχέδιο Ανάν¹¹³⁰. Επιπλέον, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου θα γινόταν στη Κοπεγχάγη η Σύνοδος Κορυφής της Ε.Ε, η οποία θα αποφάσιζε για την ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας. Με αυτή την αφορμή, ο ΟΗΕ αποφάσισε να επικεντρώσει το χρονοδιάγραμμά του για το Κυπριακό στο Δεκέμβριο του 2002. Οι εξελίξεις γύρω από αυτά τα δύο καυτά θέματα για την Τουρκία, δηλαδή το Κυπριακό και η Ε.Ε, άρχισαν να διαφαίνονται ήδη από προηγουμένως και ανάγκαζαν το ΚΔΑ σε επαναξιολόγηση της πολιτικής του.

Πριν τη Σύνοδο Κορυφής της Ε.Ε στη Κοπεγχάγη το 2002, ο Ερντογάν υπό την ιδιότητα του κομματικού αρχηγού, επισκέφθηκε σχεδόν όλες τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες μοιράζοντας διαβεβαιώσεις για την αφοσίωση της νέας τουρκικής κυβέρνησης στο στόχο καθορισμού ημερομηνίας έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων¹¹³¹. Επιπρόσθετα, η συγκεκριμενοποίηση της αλλαγής αντιλήψεων επί των δύο αυτών θεμάτων, αλλά ιδιαίτερα στο Κυπριακό, αντικατοπτρίστηκε στο προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2002. Ενώ το συνολικό λεκτικό για την εξωτερική πολιτική δε διέφερε από το κομματικό πρόγραμμα του 2001, για το Κυπριακό σημειώθηκε η εξής σημαντική αλλαγή: «Το κόμμα μας πιστεύει ότι οπωσδήποτε θα πρέπει να βρεθεί μια λύση στο Κυπριακό πρόβλημα. Είναι αναμφίβολο ότι στη λύση που θα βρεθεί δε μπορεί να παραβλεφθεί η ύπαρξη και η ταυτότητα του τουρκικού λαού του νησιού, ούτε και το δικαίωμά του να καθορίζει το δικό του μέλλον. Η ίδρυση μιας κρατικής διοίκησης που θα δημιουργηθεί από τις δύο κυρίαρχες κοινότητες, όπως και στο Βέλγιο, είναι προς το συμφέρον και των δύο πλευρών. Χωρίς τη λύση αυτού του προβλήματος, η ένταξη

¹¹³⁰ Το Σχέδιο Ανάν κατατέθηκε επίσημα ενώπιον των ηγετών των δύο κυπριακών κοινοτήτων, Γλάνκου Κληρίδη και Ραούφ Ντενκτάς, το Νοέμβριο του 2002. Έμεινε γνωστό ως σχέδιο «Ανάν» από το όνομα του τότε Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ, Κόφι Ανάν. Το συγκεκριμένο σχέδιο αποτέλεσε βάση για τις διαπραγματεύσεις στο Κυπριακό από τη στιγμή της επίσημης κατάθεσής του μέχρι και τον Απρίλιο του 2004, όταν η τελευταία πέμπτη έκδοση κατατέθηκε σε χωριστά και ταυτόχρονα δημοψηφίσματα στην Κύπρο. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με το συγκεκριμένο σχέδιο και το δημοψήφισμα του 2004 στην Κύπρο υπάρχει πληθώρα βιβλιογραφίας. Αναφέρονται ενδεικτικά: Χρυσόστομος Περικλέους, *Το Δημοψήφισμα του 2004. Το περιφερειακό και διεθνές περιβάλλον, η πρόκληση της λύσης και η συγκυρία*, Αθήνα 2007. Κώστας Βενιζέλος, Μιχάλης Ιγνατίου, Νίκος Μελέτης, *Το μυστικό παζάρι. Οι 129 μέρες που συγκλόνισαν τον Ελληνισμό*, Αθήνα 2005. Başaran Düzgün, *Kıbrıs'ta Ümit ve Hüsrân*, Ankara 2008. Niyazi Kızılyürek, *Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti. Doğmamış Bir Devletin Tarihi*, İstanbul 2005.

¹¹³¹ Yalçın Akdoğan, "Adalet ve Kalkınma Partisi", Bora, Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye'de*, σσ. 624-625.

της ελληνοκυπριακής πλευράς στην Ε.Ε, θα κάνει το πρόβλημα ακόμα πιο σύνθετο»¹¹³². Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα βλέμματα όλων στράφηκαν προς το Δεκέμβριο του 2002 με το Κυπριακό και την Ε.Ε να αποτελούν κυρίαρχα ζητήματα αντιπαράθεσης μεταξύ του κεμαλικού κατεστημένου και της νέας κυβέρνησης της Τουρκίας. Λόγω της κρισιμότητας των στιγμών, η χώρα εκπροσωπήθηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Κοπεγχάγης από τον Πρωθυπουργό Γκιούλ, τον Υπουργό Εξωτερικών Γιασάρ Γιακίς (Yasar Yakis) και τον ηγέτη του κυβερνώντος κόμματος Ερντογάν. Σε μια κίνηση με πολλαπλά μηνύματα ο Πρόεδρος της Τουρκίας, Σεξέρ, επέλεξε να μείνει στην Άγκυρα¹¹³³.

Η χρονική συγκυρία της Κοπεγχάγης δε μπορούσε να αφήσει ανέγγιχτο το πολιτικό περιβάλλον στην κατεχόμενη Κύπρο, όπου διαδραματιζόταν μια άλλη όψη της αντιπαράθεσης στην Τουρκία. Ο Ραούφ Ντενκτάς είχε αποφασίσει από νωρίς ότι θα απέρριπτε το σχέδιο του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ και δεν παρευρέθηκε στις ζυμώσεις της Συνόδου Κορυφής της Ε.Ε. Επέλεξε να στείλει ως «εξουσιοδοτημένο εκπρόσωπο» τον λεγόμενο Υπουργό Εξωτερικών Ταχσίν Ερτορούλογλου (Tahsin Ertoruloğlu) με εντολές να απορρίψει το Σχέδιο Ανάν¹¹³⁴. Στο μεταξύ οι συγκεκριμένες κινήσεις του Τουρκοκύπριου ηγέτη, έβρισκαν τότε πλήρη στήριξη από ορισμένα στελέχη της ανώτατης ηγεσίας του τουρκικού στρατού και το κεμαλικό κατεστημένο¹¹³⁵. Μέσα από αυτά τα δεδομένα, η πρωτοβουλία οδηγήθηκε σε αποτυχία και τα Ηνωμένα Έθνη προσανατολίστηκαν σε μια νέα προσπάθεια λύσης του Κυπριακού το Φεβρουάριο του 2003.

Όμως μετά το Δεκέμβριο του 2002 και την επιτάχυνση της πορείας πλήρους ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε, η Άγκυρα άρχισε να συνειδητοποιεί γενικότερα ότι η τακτική που ακολουθήθηκε μέχρι τότε, έφτασε στην αποτυχία και την κατάρρευση. Σε εκείνη τη φάση η συνειδητοποίηση αυτή δεν αφορούσε αποκλειστικά και μόνο τη νέα τουρκική κυβέρνηση. Το πρόβλημα γινόταν μεγαλύτερο, λαμβανομένων υπόψη των προειδοποιήσεων ορισμένων Ευρωπαίων αξιωματούχων ότι η μη λύση του Κυπριακού θα αποτελούσε τελικά εμπόδιο στην ένταξη της ίδιας της Τουρκίας. Η έμμεση έστω παραδοχή ότι η «πολιτική απειλών»

¹¹³² AKP, Her Şey Türkiye İçin, 2002 Seçim Beyannamesi, <http://www.belgenet.com> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2009].

¹¹³³ Melek Fırat, “AKP Hükümetinin Kıbrıs Politikası”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 445.

¹¹³⁴ Kızılyürek, *Doğmamış*, σ. 318.

¹¹³⁵ Fırat, “Kıbrıs Politikası”, σ. 445.

είχε αποτύχει, συνδυάστηκε και από την κορύφωση των πιέσεων από το διεθνή παράγοντα προς την Τουρκία, ιδιαίτερα ενόψει του γεγονότος ότι στις 13 Απριλίου 2003, η Κυπριακή Δημοκρατία θα υπέγραφε τη Συνθήκη Προσχώρησης στην Ε.Ε¹¹³⁶. Βέβαια, οι πιέσεις από τις ΗΠΑ, την Ε.Ε και τον ΟΗΕ, ήταν μόνο η μια όψη του νομίσματος. Τα εντεινόμενα αιτήματα για ευρωπαϊκή ενσωμάτωση από την τουρκική κοινωνία και οι φωνές των φιλοευρωπαϊκών ελίτ που ένιωθαν να χάνουν το τρένο της ένταξης, αποτελούσε την άλλη σημαντική όψη του νομίσματος των δρομολογούμενων εξελίξεων. Ένα αρκετά μεγάλο μέρος διανοουμένων, επιχειρηματιών, ΜΜΕ και πολιτικών παραγόντων που στήριζαν την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, καλούσαν την κυβέρνηση ΚΔΑ να αποδεκτεί άμεσα το Σχέδιο Ανάν, ως ένα από τα σημαντικά εργαλεία για να ανοίξει ο δρόμος προς την Ε.Ε¹¹³⁷.

Η κορύφωση των ζυμώσεων γύρω από το Κυπριακό που ακολούθησε τη λήξη της Συνόδου Κορυφής της Ε.Ε το Δεκέμβριο του 2002, είχε ως κύριο χαρακτηριστικό την «ενσωμάτωση» των κατεχομένων εδαφών της Κύπρου στην εσωτερική αντιπαράθεση της Τουρκίας, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό. Ήδη από τις πρώτες μέρες του 2003, η τουρκοκυπριακή αντιπολίτευση ενάντια στον Ντενκτάς, έστειλε ισχυρά μηνύματα με κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας που ξεπερνούσαν τις 50 χιλιάδες κόσμου¹¹³⁸. Υπό την καθοδήγηση της πλατφόρμας «Αυτή η χώρα είναι δική μας», οι Τουρκοκύπριοι απαιτούσαν την αποδοχή του Σχεδίου Ανάν και την ένταξή τους στην Ε.Ε μαζί με τους Ελληνοκύπριους. Τα μηνύματά τους ξεπερνούσαν τον κυπριακό δημόσιο χώρο, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό και τις ισορροπίες εντός Τουρκίας¹¹³⁹. Στο άκουσμα και μόνον των χαρακτηριστικών ονομάτων του κεμαλικού κατεστημένου στην Άγκυρα, όπως του Ντενίζ Μπαϊκάλ τότε ηγέτη του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος, οι Τουρκοκύπριοι διαδηλωτές γιουχάιζαν, ενώ αντίθετα τα ονόματα των Ερντογάν και Γκιούλ δέχονταν τις επευφημίες του πλήθους¹¹⁴⁰.

¹¹³⁶ Bahçeli, “Turkey’s Quest”, σσ. 165-168.

¹¹³⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το άρθρο του γνωστού δημοσιογράφου Μεχμέτ Αλί Μπιράντ (Mehmet Ali Birand), ο οποίος υποστήριζε την άμεση υιοθέτηση του Σχεδίου Ανάν για λύση του Κυπριακού, αφού όπως έλεγε ήταν μια «νίκη των Τούρκων». “Kıbrıs’ta Türkler kazanmıştır...”, Εφημ. *Milliyet*, 16 Νοεμβρίου 2002.

¹¹³⁸ “4 Kibrislidan Biri Mitingde”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Ιανουαρίου 2003.

¹¹³⁹ Για μια ολοκληρωμένη ανάλυση του ιδεολογικό-πολιτικού πλαισίου των μεγάλων κινητοποιήσεων των Τουρκοκυπρίων την περίοδο αυτή, βλέπετε στο Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, σσ. 249-302.

¹¹⁴⁰ “Miting Notları”, Εφημ. *Hürriyet*, 15 Ιανουαρίου 2003.

Η σημασία αυτών των συμβολισμών ήταν αξεπέραστη. Για μια ακόμη φορά το Κυπριακό γινόταν ζήτημα εσωτερικής αντιπαράθεσης στην Τουρκία και πλατφόρμα ξεκαθαρίσματος πολιτικών λογαριασμών. Τη στιγμή που ο Τουρκοκύπριος ηγέτης παραπονιόταν ότι οι κινητοποιήσεις της αντιπολίτευσης αδυνάτιζαν τη διαπραγματευτική του θέση ενώπιον του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας Γλαύκου Κληρίδη¹¹⁴¹, αρμόδιοι του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών του απαντούσαν άμεσα ότι «η εξαγωγή συμπερασμάτων από τις κινητοποιήσεις είναι καθήκον και υποχρέωση των αξιωματούχων της ‘Τουρκικής Δημοκρατίας Βόρειας Κύπρου’»¹¹⁴². Ο Ερντογάν ήταν ακόμα πιο ξεκάθαρος και με τοποθετήσεις όπως «Δεν είμαι υπέρ της συνέχισης της πολιτικής στην Κύπρο των τελευταίων 30-40 χρόνων. Η Κύπρος δεν είναι προσωπική υπόθεση του κυρίου Ντενκτάς. Δεν μπορείτε να σπρώξετε το λαό στη γωνιά»¹¹⁴³, έδινε το μήνυμα ότι η νέα τουρκική κυβέρνηση δεν είχε διάθεση καταδίκης των κινητοποιήσεων των Τουρκοκυπρίων. Η ηγεσία του τουρκικού στρατού ήταν φυσικά μέρος της συγκεκριμένης αντιπαράθεσης. Με κάθε ευκαιρία επαναλάμβανε τη στήριξη της προς τον Τουρκοκύπριο ηγέτη και διέγραφε με χαρακτηριστικό τρόπο τη «διάταξη δυνάμεων» εντός Τουρκίας γύρω από το Κυπριακό πρόβλημα.

Ο αρχηγός των χερσαίων δυνάμεων του στρατού, στρατηγός Αϊτάτς Γιαλμάν (Aytaç Yalman), επισκέφθηκε τα κατεχόμενα στις 26 Ιανουαρίου του 2003 και αφού εξέφρασε «το θαυμασμό των Τουρκικών Ενόπλων Δυνάμεων για τον ηγέτη που θα αφήσει το στίγμα του στις διπλωματικές προσπάθειες», τόνισε ότι «το αναθεωρημένο σχέδιο λύσης¹¹⁴⁴ που κατατέθηκε ενώπιον των πλευρών στην Κύπρο και ενώπιον των εγγυητριών χωρών, ενέχει τον κίνδυνο επιστροφής των συνθηκών σύγκρουσης του 1963, της ανατροπής των ισορροπιών στην Ανατολική Μεσόγειο εναντίον της Τουρκίας και της κατάργησης των συνθηκών ασφάλειας που έχουν διασφαλιστεί στην Ανατολική Μεσόγειο»¹¹⁴⁵.

Με λίγα λόγια, ήταν ξεκάθαρο ότι για ένα μέρος τουλάχιστον της εξουσίας στην Άγκυρα, οι προηγούμενες θέσεις των κυβερνήσεων στο Κυπριακό δημιουργούσαν αδιέξοδα στην ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, τα οποία το νέο κυβερνών κόμμα

¹¹⁴¹ “Bir Ara Mitinge Gidecektim”, Εφημ. *Hürriyet*, 15 Ιανουαρίου 2003.

¹¹⁴² “Ankara’dan Soğuk Duş”, Εφημ. *Milliyet*, 16 Ιανουαρίου 2003.

¹¹⁴³ Bilal N. Şimşir, *AB, AKP ve Kıbrıs*, Ankara 2004, σ. 257.

¹¹⁴⁴ Πρόκειται για αναθεωρημένη έκδοση του Σχεδίου Ανάν.

¹¹⁴⁵ “Askerden Denktaş’a tam Destek”, Εφημ. *Hürriyet*, 27 Ιανουαρίου 2003.

έπρεπε να ξεπεράσει. Οι τοποθετήσεις Ερντογάν, οι οποίες άφηναν ενδείξεις για μια άλλη πορεία στο Κυπριακό, πορεία που προϋπέθετε την αντιπαράθεση με το πλέγμα κεμαλικού κατεστημένου-τουρκοκυπριακής ακροδεξιάς, συνοδεύτηκαν από την κατάθεση νέων πολιτικών προτάσεων. «Στο Κυπριακό, η πολιτική της ενσωμάτωσης έχει λήξει», δήλωνε με σαφήνεια ο εκπρόσωπος Τύπου του Υπουργείου Εξωτερικών Γιουσούφ Μπουλούτζ (Yusuf Buluc) και εξηγούσε ότι «με την κατάθεση του Σχεδίου Ανάν προστέθηκε ένα νέο και πολύ σημαντικό στοιχείο στη διαδικασία ειρηνικής εξεύρεσης λύσης στο Κυπριακό. Συνεπώς υπάρχει ανάγκη διόρθωσης μιας πολιτικής, η οποία τώρα θα λαμβάνει υπόψη τα δεδομένα αυτού του νέου στοιχείου... Τώρα υπάρχει αναγκαιότητα για κάποιες νέες ρυθμίσεις στη στάση που ακολουθήσαμε μέχρι σήμερα καθώς γινόταν η διαπραγμάτευση του Σχεδίου Ανάν»¹¹⁴⁶.

Οι συγκεκριμένες ενδείξεις διαφοροποίησης της κυβερνητικής αντίληψης αλλά και μέρους της γραφειοκρατίας του Υπουργείου Εξωτερικών για το Κυπριακό, οι οποίες άρχισαν να επικεντρώνονται στην αποδοχή διαπραγμάτευσης του προτεινόμενου σχεδίου λύσης του ΟΗΕ, εμφανίστηκαν και υπό τη μορφή σχολιασμών στον τουρκικό Τύπο. Σταδιακά αυξάνονταν τα σχόλια που υπογράμμιζαν την αναγκαιότητα παραίτησης από την πολιτική στήριξης του στάτους-κβο στην Κύπρο¹¹⁴⁷. Χαρακτηριστικές επί τούτου ήταν οι απόψεις ανώτερου Τούρκου διπλωμάτη, τις οποίες επικαλείται ο αρθρογράφος Χασάν Τζεμάλ (Hasan Cemal): «Πλέον, οι ακροβασίες του Υπουργείου Εξωτερικών τελειώνουν. Εδώ και 38 χρόνια είμαι μέσα σε αυτή τη δουλειά. Τι κρίμα...για την Τουρκία, η Κύπρος είναι ένα φιάσκο. Τι μπορέσαμε να κάνουμε εδώ και τόσα χρόνια για διακόσιες χιλιάδες Τουρκοκύπριους; Σήμερα το κατά κεφαλήν εισόδημα στο Νότο είναι 16 χιλιάδες δολάρια, στο Βορρά είναι 3 χιλιάδες δολάρια... Το αποτέλεσμα είναι αυτό! Οι άνθρωποι επιθυμούν ευημερία, θέλουν να ζουν καλύτερα. Για αυτό λέω ότι οι ακροβασίες του Υπουργείου Εξωτερικών τέλειωσαν, ότι πρέπει να πάρει τη θέση της μια πολιτική εξουσία που να επιθυμεί τη λύση, να πάρει τη θέση της η πολιτική αποφασιστικότητα...»¹¹⁴⁸.

¹¹⁴⁶ “Kıbrıs’a Ayarlama”, Εφημ. *Milliyet*, 9 Ιανουαρίου 2003.

¹¹⁴⁷ Soner Çağaptay, “The November 2002 Elections and Turkey’s New Political Era”, *Middle East International Review*, 6/4 (2002) 46.

¹¹⁴⁸ Hasan Cemal, “Derin düşünce, dip duygu!”, Εφημ. *Milliyet*, 2 Ιανουαρίου 2003. Παρόμοιες πληροφορίες μεταφέρονται και από άλλα άρθρα στον τουρκικό Τύπο. Για παράδειγμα, ο αρθρογράφος Φικρέτ Μπιλά (Fikret Bila), σημείωνε σε κείμενό του διάφορες σκέψεις από κύκλους του Υπουργείου

Αυτές ήταν οι στοχεύσεις της τουρκικής κυβέρνησης για τις επόμενες κινήσεις στο Κυπριακό, μιας κυβέρνησης όμως που έψαχνε ακόμα τον τρόπο να ισορροπήσει μεταξύ των κλιμακούμενων επιθέσεων που δεχόταν στο εσωτερικό. Το ΚΔΑ γνώριζε ότι μπορεί να βρισκόταν στην κυβέρνηση της Τουρκίας, όμως στις αρχές του 2003 δεν είχε καταφέρει να φτάσει σε σημεία πλήρους ελέγχου της εξουσίας. Και ήταν μέσα από αυτή την πραγματικότητα που θα έπρεπε να διαχειριστεί το επόμενο σημαντικό ραντεβού για το Κυπριακό, ως ένα θέμα που θα «ξεκλειδώνει» την πόρτα για να πάρει η Τουρκία ημερομηνία έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Ο επόμενος σημαντικός σταθμός του Κυπριακού, ήταν η σύνοδος της Χάγης, την οποία συγκάλεσε ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, με στόχο τη λύση του προβλήματος πριν την ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε. Ήδη ήταν γνωστό ότι στις 13 Απριλίου 2003, ο νεοεκλεγής Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας Τάσος Παπαδόπουλος θα υπέγραφε τη Συνθήκη Προσχώρησης. Τα δεδομένα της στιγμής ήταν για μια ακόμη φορά δύσκολα για την κυβέρνηση ΚΔΑ.

Αρχές Μαρτίου έγιναν οι αναπληρωματικές εκλογές στην πόλη Σίιρτ (Siirt) μέσα από τις οποίες ο Ερντογάν κέρδισε βουλευτική έδρα και ως ο φυσικός ηγέτης του κόμματος ανέλαβε τα καθήκοντα του Πρωθυπουργού με τον Γκιούλ να μετακινείται στη θέση του Υπουργού Εξωτερικών. Παράλληλα, ο Ντενκτάς συνεπικουρούμενος από ένα συγκεκριμένο κομμάτι του στρατιωτικού κατεστημένου της Άγκυρας στόχευε στην εκ νέου απόρριψη της πρωτοβουλίας των Ηνωμένων Εθνών¹¹⁴⁹. Πριν από τη Σύνοδο στη Χάγη προηγήθηκε συνάντηση της πολιτικής ηγεσίας της Τουρκίας με τον Ντενκτάς στον οποίο δόθηκαν οδηγίες να μην απορρίψει το σχέδιο. Παρά τις οδηγίες όμως, ο Τουρκοκύπριος ηγέτης ανακοίνωσε δημόσια την απόρριψη της πρωτοβουλίας του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ, καταφέροντας ένα από τα μεγαλύτερα πλήγματα στη νεοσύστατη τουρκική κυβέρνηση. Το Σχέδιο Ανάν είχε απορριφθεί από την τουρκική πλευρά και με αυτό τον τρόπο άνοιγε για τα καλά ο δρόμος ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε, χωρίς προηγούμενη λύση του

Εξωτερικών που σημείωναν την αναγκαιότητα διαπραγμάτευσης του Σχεδίου Ανάν, αλλά και πληροφορίες από κύκλους του στρατού που εξέφραζαν την ανησυχία τους για τις επικρίσεις εναντίον του Ντενκτάς. Βλέπετε στο Fikret Bila, “Kıbrıs ve değişiklik”, Εφημ. *Milliyet*, 9 Ιανουαρίου 2003.

¹¹⁴⁹ Ο Μεχμέτ Αλί Ταλάτ που ανέλαβε την ηγεσία των Τουρκοκυπρίων το 2005, αποκάλυψε ότι στο γραφείο του Ντενκτάς υπήρχαν ειδικές τηλεφωνικές γραμμές για απευθείας, απόρρητη επικοινωνία του Ντενκτάς με κάποιους Τούρκους στρατηγούς. Αποκαλύπτει επίσης ότι κατά την προσπάθεια απόρριψης του Σχεδίου Ανάν στη Χάγη, ο Ντενκτάς είχε ιδιαίτερες επαφές με τον επικεφαλής των χερσαίων ενόπλων δυνάμεων της Τουρκίας, στρατηγό Αϊτάτς Γιαλμάν. Λεπτομέρειες στο Erdal Güven, *Adam. Talat'in Kıbrıs'ı*, İstanbul 2009, σσ. 60-61.

Κυπριακού¹¹⁵⁰. Ενδεικτική της κατάστασης της τουρκικής κυβέρνησης μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον της πολιτικής πραγματικότητας στην Τουρκία τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ήταν και η ομολογία Γκιούλ λίγο αργότερα. Ο Τούρκος Υπουργός Εξωτερικών ανέφερε ότι ένας από τους βασικότερους παράγοντες της αποτυχίας της τουρκικής πλευράς, ήταν η σχετική απειρία της κυβέρνησης, υπογραμμίζοντας ότι «Εάν ήμουν πιο έμπειρος για ακόμα δύο μήνες, θα τελειώναμε αυτή τη δουλειά στη Χάγη»¹¹⁵¹.

Η νέα αυτή αποτυχία στο Κυπριακό, κορύφωσε τις αντιδράσεις στα κατεχόμενα, ενώ το περιβάλλον γινόταν «εκρηκτικό» με την Τουρκοκυπριακή κοινότητα να πηγαίνει στη ψηφοφορία του Δεκεμβρίου 2003 για ανάδειξη νέας «κυβέρνησης». Έστω και αν η συγκεκριμένη ψηφοφορία δεν αφορούσε στην ανάδειξη του ηγέτη της κοινότητας και συνεπώς του συνομιλητή στο Κυπριακό, εντούτοις το πολιτικό πλαίσιο συνηγορούσε σε ένα μήνυμα ολοκληρωτικής καταδίκης των αντιλήψεων και της πολιτικής του τότε Τουρκοκύπριου ηγέτη¹¹⁵². Ο ίδιος ο Ντενκτάς δήλωνε τότε πως «Εάν χάσω στις εκλογές θα πάρω τη στήριξη του λαού της Ανατολίας και θα συνεχίσω τον αγώνα μου»¹¹⁵³, πιστοποιώντας με αυτό τον τρόπο ότι η παρουσία του και η πολιτική του δεν εγγράφονταν μόνο μέσα στο κυπριακό πλαίσιο, αλλά επεκτείνονταν στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης των πόλων εξουσίας στην Άγκυρα. Αυτή τη διάσταση της αντιπαράθεσης άλλωστε, εγγυήθηκε και η απάντηση που έδωσε στον Ντενκτάς ο ίδιος ο Γκιούλ: «Ο λαός της Ανατολίας τον υποστηρίζει, όπως υποστηρίζει και την υπόθεση της Κύπρου. Όμως ο κύριος Ντενκτάς ουσιαστικά θα πρέπει να πάρει τη στήριξη του λαού της Κύπρου»¹¹⁵⁴. Για πρώτη φορά ίσως, με τόσο ξεκάθαρο τρόπο, η εκλεγμένη τουρκική κυβέρνηση αμφισβητούσε τη μέχρι τότε νομιμοποίηση του Ντενκτάς και άνοιγε το δρόμο προς την τουρκοκυπριακή αντιπολίτευση με συγκεκριμένη πολιτική θέση τη διαπραγμάτευση και τη συμφωνία επί του Σχεδίου Ανάν.

Τελικά, η ψηφοφορία του Δεκεμβρίου 2003 στα κατεχόμενα αναποδογύρισε τις ισορροπίες, με τέτοιο τρόπο που οι δυνάμεις στήριξης της συγκεκριμένης

¹¹⁵⁰ Bahçeli, “Turkey’s Quest”, σ. 171. Niyazi Kızılyürek, *Daha Önceleri Neredeydiniz? Düünden Bugüne Kıbrıs Müzakereleri*, İstanbul 2009, σ. 95.

¹¹⁵¹ “Mağlup Olup Değiliz!”, Εφημ. *Milliyet*, 20 Δεκεμβρίου 2004.

¹¹⁵² “Sokağa Seçim Damgası”, Εφημ. *Kıbrıs*, 22 Νοεμβρίου 2003. “Gideceksiniz”, Εφημ. *Kıbrıs*, 9 Δεκεμβρίου 2003. “Statüko Bitti Hoş Gitsin”, Εφημ. *Kıbrıs*, 13 Δεκεμβρίου 2003.

¹¹⁵³ Fırat, “Kıbrıs Politikası”, σ. 447.

¹¹⁵⁴ “Kıbrıs Halkını Arkasına Almalı”, Εφημ. *Sabah*, 9 Σεπτεμβρίου 2003.

πρωτοβουλίας του ΟΗΕ, να βγουν στο προσκήνιο. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας στις 14 Δεκεμβρίου 2003 ανέδειξε το Ρεπουμπλικανικό Τουρκικό Κόμμα (Cumhuriyetçi Türk Partisi) του Μεχμέτ Αλί Ταλάτ (Mehmet Ali Talat) πρώτο με ποσοστό 35,17%. Ακολούθησαν, το Κόμμα Εθνικής Ενότητας (Ulusal Birlik Partisi) με 32,89%, το Δημοκρατικό Κόμμα (Demokrat Parti) με 21,92% και το Κίνημα Ειρήνης και Δημοκρατίας (Barış ve Demokrasi Hareketi) με 13,20%¹¹⁵⁵.

Με τα συγκεκριμένα νέα δεδομένα εντός της Τουρκοκυπριακής κοινότητας και σε συνδυασμό με το εντεινόμενο κύμα στήριξης της ευρωπαϊκής προοπτικής στην ίδια την Τουρκία, η κυβέρνηση Ερντογάν διέθετε πλέον μια καλύτερη βάση για τους επόμενους χειρισμούς της. Η προσπάθεια της κυβέρνησης για να κερδίσει την ημερομηνία έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων περνούσε και πάλι από το Κυπριακό, εφόσον ξεπερνιόταν η αποτυχία της Χάγης με μια νέα πρωτοβουλία του ΟΗΕ. Σε όλη αυτή τη διαδικασία, φάνηκε ότι το ΚΔΑ μπορούσε να αντλήσει στήριξη ακόμα και από τους μεγάλους επιχειρηματικούς κύκλους του συνδέσμου TÜSİAD, οι οποίοι συνειδητοποιούσαν επίσης ότι η ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας συνδεόταν άμεσα με το Κυπριακό. Χαρακτηριστικά, ο μεγαλοεπιχειρηματίας Μουσταφά Κότς (Mustafa Koç), ένας από τους βασικούς αξιωματούχους του συνδέσμου, ελπίζοντας σε ένα νέο βήμα στο Κυπριακό ομολογούσε: «Αν μπορούσαμε πραγματικά να κάνουμε ένα σοβαρό άνοιγμα στην Κύπρο... Αν μπορούσαμε να πάρουμε ημερομηνία από την Ε.Ε μέχρι το τέλος του χρόνου... Έστω και αν η ένταξή μας θα έρθει πολύ πιο μετά, με την ημερομηνία ενταξιακών από την Ε.Ε, το μέλλον της Τουρκίας θα ανοίξει. Ας μην αμφιβάλλει κανείς»¹¹⁵⁶.

Οι πολιτικές ισορροπίες στην Άγκυρα όμως διαμορφώνονταν και από ένα ισχυρό τμήμα της στρατιωτικής ηγεσίας, το οποίο δεν επιθυμούσε ούτε την πρόοδο στην ευρωπαϊκή πορεία της χώρας, αλλά ούτε και την ενίσχυση της εξουσίας του πολιτικού Ισλάμ. Για αυτή την ομάδα των στρατηγών, το καλύτερο σημείο εκκίνησης για την «επίθεσή» τους ενάντια στην κυβέρνηση ήταν το Κυπριακό πρόβλημα. Από τις αρχές του 2004 και με αφορμή τις δρομολογούμενες εξελίξεις στο Κυπριακό, ο επικεφαλής της Στρατιάς Αιγαίου στρατηγός Χουρσίτ Τολόν (Hurşit

¹¹⁵⁵ Ahmet Aydoğdu, *Kıbrıs Türk Seçimleri ve Yönetimleri*, Ankara 2005, σ. 113.

¹¹⁵⁶ Hasan Cemal, *Türkiye'nin Asker Sorunu. Ey Asker Siyasete Karışma!*, İstanbul 2010, σ. 102.

Tolon), ο αρχηγός της Στρατοχωροφυλακής (Jandarma) Σενέρ Ερούιγκουρ (Şener Eruygur), ο αρχηγός του πολεμικού ναυαρχος Οζντέν Ορνέκ (Özden Örnek), ο αρχηγός της πολεμικής αεροπορίας Ιμπραχίμ Φιρτίνα (İbrahim Firtına) και ο αρχηγός των χερσαίων δυνάμεων Αιτάς Γιαλμάν (Aytaç Yalman), επιδίωξαν να θέσουν σε εφαρμογή σχέδια φθοράς και τελικής ανατροπής της κυβέρνησης¹¹⁵⁷. Η αποτυχία στο Κυπριακό και οι αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε αυτό στην ευρωπαϊκή πορεία της χώρας τέθηκαν στο επίκεντρο των εν λόγω αξιωματούχων, οι οποίοι την ίδια στιγμή προσπάθησαν να ελέγξουν και τον αρχηγό του τουρκικού στρατού, στρατηγό Χιλμί Οζκιοκ (Hilmi Özkök), ο οποίος διαφωνούσε με τα σχέδια των συναδέλφων του¹¹⁵⁸.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον, η κυβέρνηση Ερντογάν ήταν αναγκασμένη να επιδείξει αποφασιστικότητα από πολύ νωρίς, εάν ήθελε να προλάβει τα χρονοδιαγράμματα της Ε.Ε για ημερομηνία έναρξης διαπραγματεύσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση, ένα σημαντικό βήμα ήταν αυτό που έγινε στο Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας από την πρώτη κιόλας συνεδρία του σώματος το 2004. Η συνεδρία της 23^{ης} Ιανουαρίου 2004 κατέγραφε τα εξής σημαντικά: «Το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας έχει ομοφωνήσει στο θέμα της αναγκαιότητας και της ωφέλειας της έναρξης πρωτοβουλιών προσανατολισμένων στην επανέναρξη της διαδικασίας διαπραγματεύσεων στην Κύπρο... Η Τουρκία συνεχίζει την υποστήριξή της, στις καλές υπηρεσίες του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ και επαναλαμβάνει την πολιτική της αποφασιστικότητα στο θέμα της σύντομης επίτευξης λύσης, διαμέσου διαπραγματεύσεων, η οποία να βασίζεται στις πραγματικότητες του νησιού και να έχει ως αναφορά το Σχέδιο Ανάν. Στο σημείο αυτό, αποφάσισε ότι θα ήταν ωφέλιμο η κυβέρνηση της Τουρκικής Δημοκρατίας, στο πλαίσιο της προσέγγισης καλής θέλησης και δημιουργικών απόψεων, να χειριστεί με το Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ τον στόχο της επανέναρξης συνομιλιών σε αλληλεγγύη και συνεργασία με τον Πρόεδρο της ‘ΤΔΒΚ’ κ. Ντενκτάς και την κυβέρνηση της ‘ΤΔΒΚ’»¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁷ Tuncay Orçin, “Yakaladım Darbeni Paşal”, *Aktüel*, 157 (2008) 21. Murat Toklucu, “Ergenekon’un Kolları Kıbrıs’a Uzanmış”, *Aktüel*, 160 (2008) 21.

¹¹⁵⁸ Cemal, *Asker Sorunu*, σ. 99. Οι πληροφορίες που παραθέτει ο συγγραφέας, αντλήθηκαν από τα ημερολόγια του Ναύαρχου Ορνέκ, τα οποία διέρρευσαν στο περιοδικό Nokta το 2007 και αποτέλεσαν ένα σημαντικό κομμάτι της αποκάλυψης του παραστρατιωτικού δικτύου Εργκενεκόν.

¹¹⁵⁹ Ανακοίνωση του ΣΕΑ: <http://www.mgk.gov.tr/Turkce/basinbildiri2004/23ocak2004.html> [23 Ιανουαρίου 2004].

Η συγκεκριμένη απόφαση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας και ιδιαίτερα τα σημεία που υπογράμμιζαν τη θέση για διαπραγματεύσεις «με αναφορά το Σχέδιο Ανάν» και «συνεργασία με την κυβέρνηση της ‘ΤΔΒΚ’», αντικατόπτριζαν την κυβερνητική αντίληψη που επισήμως τουλάχιστον γινόταν δεκτή από το στρατό, ή τουλάχιστον από ένα μέρος του. Τα δύο σημαντικά νέα στοιχεία της απόφασης, δηλαδή η αποδοχή του σχεδίου του ΟΗΕ για διαπραγματεύσεις και η διαφοροποίηση των πολιτικών πρωταγωνιστών στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα (πλέον ο Ντενκτάς δεν ήταν ο απόλυτος κυρίαρχος), τελικά αποτελούσαν στοιχεία ενδυνάμωσης της θέσης του ίδιου του Ερντογάν. Με αυτή την απόφαση λοιπόν, ο Πρωθυπουργός της Τουρκίας ταξίδεψε στο Νταβός, όπου στο περιθώριο της Συνόδου του Οικονομικού Φόρουμ, συνάντησε τον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ. Στη συνάντηση αυτή, ο Ερντογάν έθεσε ενώπιον του ΟΗΕ τη θέση της χώρας του περί λύσης του Κυπριακού στη βάση του Σχεδίου Ανάν πριν την 1^η Μαΐου 2004 και την αποδοχή παραχώρησης ρόλου επιδιαιτησίας στο Γενικό Γραμματέα, ο οποίος θα συμπλήρωνε το σχέδιο λύσης στα σημεία εκείνα που οι κοινότητες της Κύπρου και οι εγγυήτριες δυνάμεις δεν θα μπορούσαν να φτάσουν σε συμφωνία. Οι θέσεις αυτές συμπυκνώθηκαν στη γνωστή φράση του Ερντογάν «θα είμαστε πάντα ένα βήμα μπροστά από τους Ελληνοκύπριους»¹¹⁶⁰. Τελικά, όντως ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ αποφάσισε μια νέα διαδικασία στο Κυπριακό με στόχο τη λύση πριν την 1^η Μαΐου 2004 και προς αυτή την κατεύθυνση προσκάλεσε τους ηγέτες των δύο κυπριακών κοινοτήτων στη Νέα Υόρκη το Φεβρουάριο του 2004. Εκεί συμφώνησαν το προτεινόμενο πλαίσιο με βάση το οποίο θα συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις στη Λευκωσία και εάν δεν υπήρχε κατάληξη τότε η τελευταία φάση θα διεξαγόταν στην Ελβετία με την εμπλοκή του Γενικού Γραμματέα του διεθνούς οργανισμού σε ρόλο επιδιαιτητή. Η ημερομηνία κατάληξης των διαπραγματεύσεων επί του σχεδίου ήταν η 31^η Μαρτίου 2004 και στη συνέχεια το σχέδιο θα παρουσιαζόταν σε δύο χωριστά και ταυτόχρονα δημοψηφίσματα στην Κύπρο¹¹⁶¹.

Όμως, η σύνοδος της Νέας Υόρκης το Φεβρουάριο του 2004, μετατράπηκε σε ένα ακόμα πεδίο αντιπαραθέσεων μεταξύ στρατού και κυβέρνησης Ερντογάν, με τη διαφορά όμως ότι ένα χρόνο μετά την αποτυχία της Χάγης, το ΚΔΑ μπορούσε να

¹¹⁶⁰ “Tarafsız bir Ülke Arabulucu Olsun”, Εφημ. *Hürriyet*, 25 Ιανουαρίου 2004. “Erdoğan, Yeni Arabulucu İstedi”, Εφημ. *Milliyet*, 25 Ιανουαρίου 2004. “Rumlardan Hep Bir Adım Önde”, Εφημ. *Milliyet*, 28 Ιανουαρίου 2004.

¹¹⁶¹ Fırat, “Kıbrıs Politikası”, σ. 449.

χειριστεί αποτελεσματικότερα την κρίση. Καθ' όλη τη διάρκεια της συνόδου, ο Υφυπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας Ουγούρ Ζιγιάλ (Uğur Ziyal), κατέθετε ενώπιον του Τουρκοκύπριου ηγέτη τις οδηγίες της κυβέρνησης Ερντογάν και επέμενε στη υλοποίησή τους. Στα παρασκήνια, ο Ντενκτάς περίμενε την αντίδραση της ομάδας των υψηλόβαθμων αξιωματικών, οι οποίοι ετοίμαζαν μια έντονη δημόσια διαφοροποίηση για τις εξελίξεις στο Κυπριακό, φέρνοντας έτσι προ τετελεσμένων τον αρχηγό του στρατού Χιλμί Οζκιόκ και δίνοντας παράλληλα το μήνυμα έναρξης των κινήσεων φθοράς της κυβέρνησης Ερντογάν¹¹⁶². Μερικά χρόνια μετά, ο αρθρογράφος της εφημερίδας Ραντικάλ (Radikal), Ερντάλ Γκιουβέν (Erdal Güven) περιέγραψε τις στιγμές αναμονής της στρατιωτικής παρέμβασης στη σύνοδο της Νέας Υόρκης, ως εξής: «Τέλειωσε η Σύνοδος. Στη Νέα Υόρκη ήταν βράδυ. Μιλούσαμε στο μπαρ του ξενοδοχείου Plaza για να φύγει η κούραση των ημερών. Έφυγα με σκοπό να βγω στο δωμάτιό μου και συνάντησα στο διάδρομο τον σύμβουλο του Ντενκτάς, Μουμντάζ Σοϊσάλ (Mumtaz Soysal) που ήταν σκυθρωπός. Δίπλα μου ήταν και ο Μεχμέτ Αλί Μπιράντ. Μόλις τον χαιρέτησα μου απάντησε με μια έκφραση κοροϊδευτική 'τόρα εσείς χαρείτε, σε λίγο οι στρατιωτικοί θα εκδώσουν διακήρυξη, τα λέμε τότε, ακόμα τίποτα δεν τέλειωσε'»¹¹⁶³. Τελικά, η δημόσια παρέμβαση των στρατιωτικών που τόσο περίμενε ο Ντενκτάς και ο σύμβουλός του, δεν έγινε ποτέ. Ο στρατηγός Οζκιόκ εμπόδισε αυτή την εξέλιξη και ουσιαστικά άνοιξε το δρόμο για την υλοποίηση της διαδικασίας στο Κυπριακό μέχρι και τα δημοψηφίσματα¹¹⁶⁴.

Στις 24 Απριλίου 2004 έγιναν τα δημοψηφίσματα στην Κύπρο και το Σχέδιο Ανάν απορρίφθηκε αφού οι Ελληνοκύπριοι ψήφισαν «όχι» σε ποσοστό 75.8% και οι Τουρκοκύπριοι «ναι» σε ποσοστό 64.9%¹¹⁶⁵. Παρά το γεγονός ότι το Κυπριακό συνέχιζε να υφίσταται ως πρόβλημα που αναζητούσε τη λύση του και κατά την περίοδο μετά τα δημοψηφίσματα, εντούτοις η θετική προς το σχέδιο στάση που τήρησε η τουρκική κυβέρνηση, συνέβαλε καθοριστικά στη διάνοιξη του δρόμου της

¹¹⁶² Όπως αποκάλυψε ο Τουρκοκύπριος δημοσιογράφος Μπασαράν Ντουζγκιούν, ο Ντενκτάς διαφώνησε από την πρώτη στιγμή με την αποδοχή της επιδιαιτησίας του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ από την τουρκική κυβέρνηση, όπως και με την θέση Ερντογάν περί «ενός βήματος μπροστά από τους Ελληνοκύπριους». Τα λόγια του ίδιου του Ντενκτάς όπως μεταφέρονται από τον Τουρκοκύπριο δημοσιογράφο είναι ενδεικτικά: «Μας απέκρουσαν τα πάντα. Παλούσαν την Κύπρο και μου το έγκρυσαν... Τι σημαίνει 'ένα βήμα μπροστά'; Γίνεται τέτοιο πράγμα στο πάζαρεμα; Αυτοί είχαν ξεπουληθεί». Başaran Düzgün, *Kıbrıs'ta Ümit ve Hüsrân*, Ankara 2008, σσ. 38, 42, 58.

¹¹⁶³ "Bir New York Hatırası", Εφημ. *Radikal*, 4 Ιουλίου 2004.

¹¹⁶⁴ Cemal, *Asker Sorunu*, σ. 112.

¹¹⁶⁵ "Annan Planı'na Türkler 'Evet', Rumlar 'Ohî' Dedi", Εφημ. *Yeni Şafak*, 25 Απριλίου 2004.

Τουρκίας προς την Ε.Ε. Οι ισορροπίες, τόσο στο εσωτερικό της Τουρκίας, όσο και διεθνώς άρχισαν έστω και προσωρινά να ευνοούν την κυβέρνηση Ερντογάν. Άλλωστε, ο ίδιος ο Πρωθυπουργός στην πρώτη δήλωση σχολιασμού του αποτελέσματος της 24^{ης} Απριλίου στην Κύπρο τόνισε: «Στα τελευταία πενήντα χρόνια, τα οποία συμπεριλαμβάνουν την πολυκομματική ζωή, αυτή είναι η μεγαλύτερη επιτυχία της διπλωματίας της Τουρκίας»¹¹⁶⁶.

Με το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, τίποτα δε φαινόταν να παραμένει όπως ήταν πριν στο Κυπριακό. Η τουρκική κυβέρνηση, ένιωθε πλέον την άνεση να θέσει πιο ψηλά στις προτεραιότητές της την αναβάθμιση του ψευδοκράτους διεθνώς¹¹⁶⁷, ενώ παράλληλα μπορούσε να κινηθεί με σχετική ευκολία στο εσωτερικό. Το ίδιο το αποτέλεσμα των δημοψηφισμάτων και ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιήθηκε από το ΚΔΑ σε διεθνές επίπεδο, ήταν στοιχεία που κλόνισαν εν μέρει το ρόλο και την παρέμβαση του στρατού σε ένα τόσο σημαντικό θέμα όπως το Κυπριακό¹¹⁶⁸. Παράλληλα, ήταν στοιχεία που δεν άφηναν πολλά περιθώρια στην ίδια την Ε.Ε να αγνοήσει την υπόθεση παραχώρησης ημερομηνίας έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων στην Τουρκία.

Μετά από ένα πολύ σκληρό διπλωματικό παρασκήνιο στη Σύνοδο Κορυφής της Ε.Ε το Δεκέμβριο του 2004 στις Βρυξέλλες, αποφασίστηκε να δοθεί ημερομηνία έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων στην Τουρκία¹¹⁶⁹. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε εξ αρχής μια τεράστια επιτυχία της κυβέρνησης Ερντογάν, αφού κατάφερε μέσα από συγκεκριμένα βήματα να μετατραπεί ουσιαστικά στον μοναδικό πολιτικό εκπρόσωπο της «φιλοευρωπαϊκής συμμαχίας» εντός Τουρκίας¹¹⁷⁰. Κάτι στο οποίο συνέβαλε τόσο η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των πρώτων χρόνων όσο και τα διπλωματικά ανοίγματα στην περίπτωση του Κυπριακού. Είναι γεγονός ότι η απόφαση του Δεκεμβρίου 2004, αποτέλεσε μια ισχυρή «ένεση» ενίσχυσης για το

¹¹⁶⁶ “Erdoğan: Şimdi Dünya KKTC’ye ‘Evet’ Demeli”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 26 Απριλίου 2004.

¹¹⁶⁷ Από την επόμενη μέρα των δημοψηφισμάτων, ο Ερντογάν κάλεσε τη διεθνή κοινότητα «να απαντήσει με την ίδια ζέση προς την ΤΔΒΚ», κάτι που σαφώς έστειλε το μήνυμα πολιτικών «ομαλοποίησης» του καθεστώτος του ψευδοκράτους. “Erdoğan: Şimdi Dünya KKTC’ye ‘Evet’ Demeli”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 26 Απριλίου 2004.

¹¹⁶⁸ Uzgel, “Neoliberal”, σ. 30.

¹¹⁶⁹ Η επίσημη ημερομηνία έναρξης ενταξιακών διαπραγματεύσεων ήταν η 3^η Οκτωβρίου 2005. “Erdoğan: Bayramımız Kutlu Olsun”, Εφημ. *Hürriyet*, 18 Δεκεμβρίου 2004. “Avrupa Yolu Açıldı”, Εφημ. *Milliyet*, 18 Δεκεμβρίου 2004.

¹¹⁷⁰ Ziya Öniş, “Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the post-Helsinki Era”, Ali Çarkoğlu, Barry Rubbin (επιμ.), *Turkey and the European Union*, London 2003, σ. 30.

ΚΔΑ. Όμως, είναι επίσης γεγονός ότι ο θριαμβευτικός τρόπος με τον οποίο παρουσιάστηκε το αποτέλεσμα της Συνόδου του Δεκεμβρίου 2004, ίσως να εμπόδιζε την εξαγωγή σφαιρικών συμπερασμάτων για τις επιπτώσεις και τα πραγματικά εμπόδια των ενταξιακών διαπραγματεύσεων της Τουρκίας¹¹⁷¹.

Το άλλο πρόβλημα του Κυπριακού, η υποχρέωση της Τουρκίας να αναγνωρίσει την Κυπριακή Δημοκρατία και να ομαλοποιήσει τις σχέσεις μαζί της, αποτέλεσαν από την αρχή μερικά από τα σπουδαιότερα θέματα που θα συνέχιζαν να συνιστούν εμπόδια προς την πλήρη ένταξη της Τουρκίας. Άλλωστε το σκληρό παρασκήνιο που προηγήθηκε της τελικής απόφασης της Συνόδου του Δεκεμβρίου, κορυφαία στιγμή του οποίου ήταν η ανοικτή απειλή Ερντογάν ότι θα επέστρεφε στην Τουρκία, αλλά και οι όροι που τέθηκαν ενώπιον της Τουρκίας με σημαντικότερο την επέκταση της Τελωνειακής Ένωσης με όλα τα νέα κράτη-μέλη της Ε.Ε συμπεριλαμβανομένης της Κυπριακής Δημοκρατίας¹¹⁷², ήταν δεδομένα που έδειχναν ότι ο δρόμος προς την πλήρη ένταξη δεν ήταν καθόλου εύκολος. Πέραν του Κυπριακού, το γεγονός ότι οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις θα άρχιζαν με «ανοιχτό τέλος» δηλαδή χωρίς καμιά εγγύηση για το τελικό αποτέλεσμα, καθώς και κάποιες πρόνοιες της απόφασης περί «προστατευτικών ρυθμίσεων και μεταβατικών περιόδων για προστασία της αγοράς εργασίας της Ε.Ε»¹¹⁷³, ήταν ζητήματα που επίσης προμήνυαν δυσκολίες στην ευρωπαϊκή πορεία της Τουρκίας.

Τελικά, τα προβλήματα δεν άργησαν να εμφανιστούν. Στις 11 Δεκεμβρίου του 2006, η Ε.Ε αποφάσισε να «παγώσει» οκτώ διαπραγματευτικά κεφάλαια της Τουρκίας, λόγω της μη εκπλήρωσης των υποχρεώσεων της που απέρρεαν από το Πρόσθετο Πρωτόκολλο και είχαν σχέση με την Κυπριακή Δημοκρατία¹¹⁷⁴. Ήδη όμως από προηγουμένως, μερικές αποφάσεις ευρωπαϊκών θεσμών (όχι κατ'ανάγκη θεσμών της Ε.Ε) αποτέλεσαν ένα είδος επανεξέτασης της ευρωπαϊκής διάστασης των πολιτικών και των αντιλήψεων του ίδιου του ΚΔΑ, αλλά και της χώρας ευρύτερα. Το 2005 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) είχε αποφασίσει

¹¹⁷¹ Αρθρογράφοι όπως ο Ισμέτ Μπερκάν της εφημερίδας Ραντικάλ και ο Σεντάτ Εργκίν της εφημερίδας Χιουριέτ, ήταν μεταξύ αυτών που αναγνώρισαν από την πρώτη στιγμή τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε στο άμεσο μέλλον η ενταξιακή πορεία της Τουρκίας. Βλ. İsmet Berkan, "Gerçekleri Bilelim", Εφημ. *Radikal*, 19 Δεκεμβρίου 2004, καθώς και Sedat Ergin, "AB Kararında Düşündürücü Unsurlar", Εφημ. *Hürriyet*, 19 Δεκεμβρίου 2004.

¹¹⁷² "3 Ekim 2005", Εφημ. *Milliyet*, 18 Δεκεμβρίου 2004. "Kilidi Çözen Rest!", Εφημ. *Yeni Şafak*, 18 Δεκεμβρίου 2004. *Milliyet*, "Erdoğan'ın Kıbrıs Yanıtı", 19 Δεκεμβρίου 2004.

¹¹⁷³ Sedat Ergin, "AB Kararında Düşündürücü Unsurlar", Εφημ. *Hürriyet*, 19 Δεκεμβρίου 2004.

¹¹⁷⁴ "8 Başlıkta Kısmi Askı", Εφημ. *Milliyet*, 12 Δεκεμβρίου 2006.

ότι η Τουρκία είχε παραβιάσει το δικαίωμα «δίκαιης δίκης» του Κούρδου ηγέτη Αμπντουλλάχ Οτζαλάν¹¹⁷⁵. Την ίδια χρονιά, στις 10 Νοεμβρίου, ακόμα μια απόφαση του ΕΔΑΔ προκάλεσε ερωτηματικά εντός του ίδιου του κυβερνώντος κόμματος στην Τουρκία, αφού το δικαστήριο αποφάσισε ότι οι νόμοι απαγόρευσης της χρήσης ισλαμικής μαντίλας στα Πανεπιστήμια της χώρας δεν συνιστούν παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹¹⁷⁶. Η συγκεκριμένη απόφαση, ήταν ιδιαίτερα «ενοχλητική» για το ΚΔΑ, αφού το περιεχόμενό της ουσιαστικά έδιδε το μήνυμα ότι η μελλοντική «δικαίωση» των Μουσουλμάνων θρησκευόμενων της Τουρκίας διαμέσου της Ε.Ε δεν ήταν δεδομένη¹¹⁷⁷. Το ΚΔΑ, το οποίο επένδυσε πολλά στην πολιτική του επιβίωση, αλλά και στην ικανοποίηση αιτημάτων της συντηρητικής του βάσης μέσα από την ενταξιακή διαδικασία, βρέθηκε τελικά αντιμέτωπο με έναν ευρωπαϊκό θεσμό που αμφισβητούσε ολοκληρωτικά την «ευρωπαϊκότητα» πολιτικών διεκδικήσεων του ισλαμικού κινήματος της Τουρκίας.

Φυσικά παράλληλα με τα προβλήματα για την ίδια την Τουρκία, τα οποία παρουσιάστηκαν αμέσως μετά την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων, η ίδια η Ε.Ε επίσης βρέθηκε αντιμέτωπη με σοβαρά διλήμματα. Χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία άρχισαν σταδιακά να εκφράζουν προβληματισμούς και να εντείνουν την αντίθεσή τους προς την προοπτική πλήρους ένταξης της Τουρκίας, ενώ οι μεγάλες αντιπαραθέσεις που επικράτησαν σχετικά με τη Συνταγματική Συνθήκη και την οικονομική ύφεση, μετατράπηκαν σταδιακά σε παράγοντες που θα οδηγούσαν την Ε.Ε σε περισσότερη εσωστρέφεια, παρά σε αναζήτηση μιας νέας προσπάθειας διεύρυνσης¹¹⁷⁸. Συνεπώς, το κέντρο βάρους των αντιπαραθέσεων εντός Ένωσης, εφόσον συνδεόταν με τη μελλοντική πολιτική και οικονομική της λειτουργία και το γεωγραφικό της μέγεθος, άγγιζε φυσιολογικά τις «ευαίσθητες χορδές» και το επίκεντρο των ευρωτουρκικών σχέσεων. Αυτό με τη σειρά του, δημιούργησε

¹¹⁷⁵ Özlem Kaygusuz, “Türkiye-AB İlişkilerinin ‘Möbius’ Şeridi: AKP Reformculuğu ve AB Çokkültürlülüğü”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σ. 419.

¹¹⁷⁶ Η απόφαση αυτή προέκυψε μετά από προσφυγή της Λεϊλά Σιαχίν (Leyla Şahin) ενάντιον της Τουρκίας, επειδή της απαγορεύτηκε η είσοδος σε Πανεπιστήμιο λόγω κάλυψής της με ισλαμική μαντίλα. Βλ. “AİHM İhlali”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 11 Νοεμβρίου 2005. “Türban Yasası Meşru”, Εφημ. *Milliyet*, 11 Νοεμβρίου 2005.

¹¹⁷⁷ Η απογοήτευση και η πολιτική ενόχληση του ΚΔΑ που προκάλεσε η συγκεκριμένη απόφαση του ΕΔΑΔ αντικατοπτρίστηκε περίφημα στον ισχυρισμό του ίδιου του Πρωθυπουργού Ερντογάν ότι «για τέτοια θέματα αρμόδιο να αποφασίζει δεν είναι το ΕΔΑΔ, αλλά οι Ουλεμάδες του Ισλάμ». Βλ. “Erdogan Doktrini”, Εφημ. *Milliyet*, 16 Νοεμβρίου 2005.

¹¹⁷⁸ Kaygusuz, “Türkiye-AB”, σσ. 419–421.

διάφορους «αρνητικούς» συνειρμούς σε πολλούς κύκλους εντός Τουρκίας, ακόμα και εντός του κυβερνώντος κόμματος.

2. Οι αντιπαραθέσεις και ο στόχος της ομαλοποίησης

Σχεδόν αμέσως μετά την έναρξη των ενταξιακών το 2005 και μέσα στο πλαίσιο που διέγραψαν οι πιο πάνω εξελίξεις, παρατηρήθηκε μια σχετική οπισθοδρόμηση στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του ΚΔΑ¹¹⁷⁹. Άρχισε σταδιακά να εμπεδώνεται μια εικόνα προσπάθειας της τουρκικής κυβέρνησης να ξεπεράσει κατά προτεραιότητα τα πολλά εσωτερικά προβλήματα που προκαλούσε η κορύφωση της αντιπαραθέσης με το κεμαλικό κατεστημένο, κάτι που προκαλούσε μια παράλληλη μείωση στα ποσοστά υποστήριξης της ενταξιακής διαδικασίας από την κοινωνία στην Τουρκία¹¹⁸⁰. Δημοσκόπηση που έγινε τον Οκτώβριο του 2006 από την εταιρεία A&G, έδειξε ξεκάθαρα τη σταδιακή αλλά σταθερή μείωση της στήριξης προς την ενταξιακή προοπτική της Τουρκίας, ανάμεσα στην κοινωνία. Συγκεκριμένα, ποσοστό μόλις 32.2% υποστήριζε την ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε το 2006, ενώ το 2005 το ποσοστό αυτό ήταν 57.4% και το 2004 ήταν 67.5%¹¹⁸¹.

Όσο κορυφωνόταν η εσωτερική αντιπαραθεση μεταξύ των πόλων εξουσίας, κυβέρνηση και κεμαλικό κατεστημένο, τόσο περισσότερο εμπεδωνόταν στην κοινωνία και γενικότερα στην πολιτική ζωή, η πόλωση. Για παράδειγμα, από το 2006 άρχισε εκ νέου η εντατικοποίηση των ένοπλων συγκρούσεων μεταξύ του κουρδικού ΡΚΚ και του τουρκικού στρατού, στις Νοτιοανατολικές περιοχές της χώρας, επαναφέροντας με τραγικό τρόπο στο προσκήνιο την ανοιχτή πληγή του Κουρδικού προβλήματος, χωρίς την επίλυση του οποίου η ομαλοποίηση του πολιτικού συστήματος στην Τουρκία θα ήταν αδύνατη¹¹⁸². Πέραν όμως του Κουρδικού, η τουρκική κυβέρνηση αναγκάστηκε πλέον να αντιμετωπίσει σε μια σχεδόν ανοιχτή σύγκρουση τους δύο σημαντικότερους ίσως βραχίονες του κεμαλικού κατεστημένου, δηλαδή το στρατό και τη δικαστική ελίτ της χώρας, οι οποίοι παρουσιάζονταν ακόμα πανίσχυροι στη διαμάχη για την εξουσία με το πολιτικό Ισλάμ. Οι εξουσιαστικές

¹¹⁷⁹ Kahraman, *Türk Sağı*, σ. 189.

¹¹⁸⁰ “Reform Yorgunluğu”, Εφημ. *Radikal*, 14 Απριλίου 2006. Marcie J. Patton, “AKP Reform Fatigue in Turkey: What has Happened to the EU Process?”, *Mediterranean Politics*, 12/3 (2007) 344-347.

¹¹⁸¹ “Halk AB’ye Güvenmiyor”, Εφημ. *Milliyet*, 24 Οκτωβρίου 2006.

¹¹⁸² Kaygusuz, “Türkiye-AB”, σ. 423.

παραδόσεις των δικαστών και στρατιωτικών ήταν τέτοιες, που ανάγκαζαν σε μια ουσιαστική διαμάχη, αλλά συνέβαλαν ταυτόχρονα στην περαιτέρω συνειδητοποίηση του ΚΔΑ ότι μόνο με διεύρυνση της δικής του εξουσίας θα μπορούσε να περιορίσει την εξουσία και δύναμη των κεμαλιστών¹¹⁸³. Η άνοδος και η σχετική σταθεροποίηση του ΚΔΑ στην κυβερνητική εξουσία, έτσι όπως προέκυψε από την πετυχημένη αντιμετώπιση των οργανωμένων σχεδίων φθοράς και ανατροπής της περιόδου 2002-2004, ήταν ένας από τους σημαντικούς παράγοντες που έσπρωχνε το στρατιωτικό και το δικαστικό κατεστημένο σε μια εντατικοποίηση της αμφισβήτησης του κυβερνώντος κόμματος και όχι σε αναθεώρηση της στάσης τους. Η εντονότερη και ισχυρότερη παρουσία του λεγόμενου ισλαμικού κεφαλαίου στην οικονομική και πολιτική ζωή του τόπου, οι πολιτιστικές και ιδεολογικές του αναφορές που έβγαιναν με μεγαλύτερη ευκολία στο προσκήνιο, μετατρέπονταν σταδιακά σε στοιχεία αμφισβήτησης της συνολικής παρουσίας και νομιμοποίησης των συμφερόντων της κεμαλικής γραφειοκρατίας.

Φυσικά, η δραστηριοποίηση των δύο αυτών πυλώνων του κεμαλισμού προς την κατεύθυνση αμφισβήτησης του ΚΔΑ και της ικανότητάς του να κυβερνήσει, δεν διέφυγε της προσοχής του κόμματος του Ερντογάν. Για παράδειγμα, κρατικοί θεσμοί όπως το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας, οι οποίοι συντηρούσαν την επιρροή και την πολιτική παρέμβαση του στρατού, αποτέλεσαν από την πρώτη στιγμή «πρόκληση» για την κυβέρνηση¹¹⁸⁴. Στα πλαίσια της προσπάθειας για μετασχηματισμό του κράτους και των θεσμών του, το ΚΔΑ έλαβε αρκετά και σημαντικά μέτρα για περιορισμό του πολιτικού ρόλου και των παρεμβάσεων του στρατού. Τα μέτρα αυτά, στις περισσότερες περιπτώσεις νομιμοποιούνταν από την ευρύτερη προσπάθεια για προσαρμογή στο ευρωπαϊκό κεκτημένο διαμέσου των εναρμονιστικών πακέτων που παρουσιάζονταν στην Εθνοσυνέλευση¹¹⁸⁵ και είχαν ως κεντρικό στόχο τόσο την αλλαγή των δομών μέσα στις οποίες ο στρατός ήταν πρωταγωνιστής, όσο και τον περιορισμό της παρουσίας του σε άλλους κρατικούς θεσμούς.

¹¹⁸³ Σε δημοσκόπηση που έγινε το 2002 και στην οποία έλαβαν μέρος οι βουλευτές της Τουρκίας, η επικρατούσα άποψη ήταν ότι, τη χώρα διοικούσαν «οι στρατιωτικοί και οι συνεργάτες τους στα ΜΜΕ». Λεπτομέρειες βλ. “Türkiye’yi Asker ve Medya Yönetiyor”, Εφημ. *Milliyet*, 26 Απριλίου 2002.

¹¹⁸⁴ Στο κομματικό πρόγραμμα του ΚΔΑ το 2001, γίνεται ξεκάθαρη αναφορά στην αναγκαιότητα «επαναδόμησης του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας με βάση τα δεδομένα που επικρατούν σε άλλες δημοκρατικές χώρες». AKP Programı, www.akparti.org.tr/program_79.html [Είσοδος στις 10 Ιουλίου 2010].

¹¹⁸⁵ Uzgel, “Neoliberal”, σ. 29.

Η λειτουργία και η σύνθεση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, ήταν μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για αλλαγές ενώπιον του ΚΔΑ. Σε αυτό το πεδίο, το κυβερνών κόμμα μπορούσε να «πατήσει» στις προηγούμενες αλλαγές που επιτεύχθηκαν στα τέλη της διακυβέρνησης Ετζεβίτ και συνεχίστηκαν στις αρχές του 2003, όπως η αλλαγή της σύνθεσης των μελών του Συμβουλίου με πλειοψηφία των πολιτικών-κυβερνητικών αξιωματούχων και όχι των στρατιωτικών. Έτσι, από τις αρχές του 2003 τα μέλη του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας διαμορφώθηκαν ως εξής: Ο Πρόεδρος του Κράτους, ο Πρωθυπουργός, τρεις Αντιπρόεδροι της Κυβέρνησης, ο Υπουργός Δικαιοσύνης, ο Υπουργός Άμυνας, ο Υπουργός Εσωτερικών, ο Υπουργός Εξωτερικών, ο Αρχηγός ΓΕΕΘΑ, ο Αρχηγός των Χερσαίων Δυνάμεων, ο Αρχηγός του Πολεμικού Ναυτικού, ο Αρχηγός της Πολεμικής Αεροπορίας και ο Αρχηγός της Στρατοχωροφυλακής (Jandarma)¹¹⁸⁶. Στις 7 Αυγούστου 2003, στα πλαίσια του έβδομου εναρμονιστικού πακέτου μεταρρυθμίσεων που κατέθεσε η κυβέρνηση στην Εθνοσυνέλευση, εγκρίθηκαν περαιτέρω αλλαγές στη λειτουργία του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, όπως η μεταφορά της παρακολούθησης και του ελέγχου εφαρμογής των αποφάσεων του εν λόγω σώματος από την Γενική του Γραμματεία στον αρμόδιο Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Στο ίδιο πλαίσιο αποφασίστηκε η καθιέρωση των συνεδριάσεων του Συμβουλίου μία φορά κάθε δύο μήνες, παρά μία φορά το μήνα όπως ήταν προηγουμένως, καθώς και ο διορισμός του Γενικού Γραμματέα του Συμβουλίου, από τα πολιτικά στελέχη και όχι από την στρατιωτική ιεραρχία¹¹⁸⁷.

Στις 29 Αυγούστου 2003, η κυβέρνηση ΚΔΑ προχώρησε σε ακόμα ένα σημαντικό βήμα, καταργώντας τον απόρρητο κανονισμό της Γενικής Γραμματείας του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας και μειώνοντας τις αρμοδιότητες της¹¹⁸⁸. Η συγκεκριμένη αλλαγή, ακριβώς λόγω της πολλαπλής πολιτικής της σημασίας, έγινε αφορμή για μια μεγάλη συζήτηση στην Τουρκία περί του πολιτικού ρόλου του στρατού, μέσα από την οποία αποκαλύφθηκαν πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία για τη

¹¹⁸⁶ Η σύνθεση αυτή του Συμβουλίου καθορίστηκε με δύο νομοθετικές αλλαγές που έγιναν στις 3 Οκτωβρίου 2001 επί διακυβέρνησης Ετζεβίτ και στις 15 Ιανουαρίου 2003 επί διακυβέρνησης Γκιούλ. Λεπτομέρειες παρατίθενται στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, http://www.mgk.gov.tr/Turkce/tarihce_5.html [Είσοδος στις 5 Σεπτεμβρίου 2010].

¹¹⁸⁷ Gencer Özcan, “Milli Güvenlik Kurulu”, Ümit Cizre (επιμ.), *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim: Almanak Türkiye 2005*, İstanbul 2006, σσ. 32-45. Zeynep Şarlak, “Milli Güvenlik Kurulu”, Ali Bayramoğlu, Ahmet İnsel (επιμ.), *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim: Almanak Türkiye 2006–2008*, İstanbul 2009, σ. 103.

¹¹⁸⁸ Şarlak, “Milli Güvenlik”, σ. 103.

Γενική Γραμματεία του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας και την λειτουργία της. Ο κανονισμός λειτουργίας της Γενικής Γραμματείας του ΣΕΑ, ο οποίος καταρτίστηκε και τέθηκε σε εφαρμογή από τη χούντα του Εβρέν μετά το πραξικόπημα του 1980, παραχωρούσε μεγάλης σημασίας αρμοδιότητες στην εν λόγω δομή, με τρόπο μάλιστα που επηρέαζε σχεδόν κάθε πτυχή της κοινωνικής δραστηριότητας. Ο συγκεκριμένος κανονισμός, που τελικά καταργήθηκε επί της διακυβέρνησης του ΚΔΑ, παρείχε στη Γενική Γραμματεία του Συμβουλίου, τη δυνατότητα υλοποίησης απόρρητων καθηκόντων, δημιουργίας αυτόνομων δομών και δυνατότητες προετοιμασίας «ψυχολογικών επιχειρήσεων»¹¹⁸⁹. Για πάρα πολλά χρόνια μάλιστα, οι υπηρεσίες που τέθηκαν υπό την καθοδήγηση της Γενικής Γραμματείας, στελεχώνονταν αποκλειστικά και μόνο από στρατιωτικούς αξιωματούχους¹¹⁹⁰.

Ως αποτέλεσμα των αλλαγών στη λειτουργία και στη σύνθεση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, τον Άυγουστο του 2004, διορίστηκε στη θέση του Γενικού Γραμματέα το πρώτο μη στρατιωτικό στέλεχος, ο πρώην Πρέσβης της Τουρκίας στην Αθήνα Γιίτ Άλπογκαν (Yiğit Alroğan). Την ίδια περίοδο διορίστηκαν ακόμα δύο διπλωμάτες ως βοηθοί του νέου Γενικού Γραμματέα, ο Κεναν Ιπέκ (Kenan İpek) που υπηρέτησε στην τουρκική Πρεσβεία στις ΗΠΑ και ο Γκιουρσέλ Ντεμιρόκ (Gürsel Demirok) που εργάστηκε στην Πρεσβεία της Τουρκίας στην Ελβετία¹¹⁹¹. Σχεδόν αμέσως με το διορισμό του Άλπογκαν στη θέση του Γενικού Γραμματέα, εμφανίστηκαν νέες προσπάθειες περαιτέρω εμπέδωσης μιας διαδικασίας «αντιμιλιταρισμού» του σώματος με τη διακήρυξη για αλλαγή του περιεχομένου των αποφάσεων του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας. Συγκεκριμένα στις 30 Νοεμβρίου 2004, για πρώτη φορά παρεβρέθησαν όλα ανεξαιρέτως τα ΜΜΕ σε δημοσιογραφική διάσκεψη του Γενικού Γραμματέα του Συμβουλίου και μάλιστα κατέγραψαν τη διαβεβαίωση του Άλπογκαν ότι «από τούδε και στο εξής η Γενική Γραμματεία θα εργάζεται σαν μια δεξαμενή σκέψης και το καθήκον της θα είναι η παραγωγή ιδεών για τα μέλη του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, δηλαδή του συμβουλευτικού

¹¹⁸⁹ “İşte En Gizli Yönetmelik”, Εφημ. *Radikal*, 27 Αυγούστου 2003.

¹¹⁹⁰ Συγκεκριμένες υπηρεσίες-διευθύνσεις που ήταν κάτω από τον έλεγχο της Γενικής Γραμματείας του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας ήταν η Διεύθυνση Πολιτικής Εθνικής Ασφάλειας, η Διεύθυνση Ομάδας Συγκέντρωσης και Αξιολόγησης Πληροφοριών, η Διεύθυνση Σχέσεων με την Κοινωνία και η Διεύθυνση Πολιτικών Υπηρεσιών Ολοκληρωτικής Άμυνας. Λεπτομέρειες βλ. στο “Bütün İstihbarat MGK’ya”, Εφημ. *Radikal*, 31 Αυγούστου 2003, καθώς και στο Ali Bayramoğlu, “Asker ve Siyaset”, Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Bir Zümre Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, İstanbul 2004, σ. 96.

¹¹⁹¹ Şarлак, “Milli Güvenlik”, σ. 103.

οργάνου σε θέματα εσωτερικών και εξωτερικών απειλών»¹¹⁹². Μια άλλη πτυχή του περιορισμού της στρατιωτικής επιρροής στο Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας την ίδια χρονιά ήταν η μη ανανέωση των συμβολαίων σε είκοσι από τους 53 απόστρατους αξιωματικούς που είχαν διοριστεί προηγουμένως στις διάφορες υπηρεσίες της Γενικής Γραμματείας¹¹⁹³.

Πέραν από τα πιο πάνω, σημαντικές ήταν και οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν αναφορικά με τον περιορισμό της στρατιωτικής επιρροής και παρουσίας σε άλλους θεσμούς του κράτους. Το ΚΔΑ κατάφερε να καταργήσει τη δυνατότητα της ηγεσίας του στρατού να εκλέγει μέλη στο Συμβούλιο Ανώτατης Εκπαίδευσης (Yüksek Öğretim Kurulu), να υποδεικνύει υποψήφιους για το Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (Radyo ve Televizyon Üst Kurulu), καθώς και να περιορίσει τις αρμοδιότητες των στρατιωτικών δικαστηρίων¹¹⁹⁴.

Όπως και πολλές αλλαγές, έτσι και οι αλλαγές που αφορούσαν στη θέση του στρατού στο πολιτικό σύστημα της χώρας, δεν ξέφυγαν από το πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και του μετασχηματισμού του κράτους. Ως τέτοιες μάλιστα, επηρέασαν συνολικότερα τον τομέα της ασφάλειας, για τον οποίο επίσης «απαιτήθηκαν» μεταρρυθμίσεις διεύρυνσης της λεγόμενης ελεύθερης αγοράς και της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Το γεγονός αυτό, συνέβαλε στη δημιουργία ενός επιπλέον μετώπου αντιπαράθεσης της κυβέρνησης με το στρατιωτικό κατεστημένο. Σε αυτό το πλαίσιο ξεχωρίζουν οι ιδιωτικοποιήσεις σε διάφορες δραστηριότητες σχετικά με την ασφάλεια, καθώς και οι αλλαγές που έγιναν σχετικά με την αναδιάρθρωση αυτών των σωμάτων ούτως ώστε να προσαρμοστούν στα δεδομένα που δημιούργησε το δόγμα του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας» μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001¹¹⁹⁵. Με αυτό τον τρόπο, εντατικοποιήθηκε η εμφάνιση των ιδιωτικών εταιρειών ασφάλειας, οι οποίες με στοιχεία του 2008, ξεπέρασαν τις εννιακόσιες και εργοδοτούσαν πάνω από τριακόσιες χιλιάδες

¹¹⁹² “İşte MGK’ya Sivil Fark”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 1 Δεκεμβρίου 2004.

¹¹⁹³ Gencer Özcan, “Milli Güvenlik Kurulu”, Cizre (επιμ.), *Güvenlik Sektörü*, σ. 43.

¹¹⁹⁴ Ahmet Yıldız, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, Cizre (επιμ.), *Güvenlik Sektörü*, σ. 14.

¹¹⁹⁵ Pınar Bedirhanoglu, “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, Uzgel, Duru (επιμ.), *AKP Kitabı*, σσ. 49-50.

εργαζομένους¹¹⁹⁶, δημιουργώντας παράλληλα ένα νέο πεδίο οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων και ανταγωνισμών.

Όμως παρά την πλήρη συνειδητοποίηση εκ μέρους του ΚΔΑ ότι η δική του πολιτική επιβίωση και συνέχιση της εξουσίας του, περνούσε μέσα από την αμφισβήτηση της επιρροής των δύο βασικών πυλώνων του κεμαλικού κατεστημένου, είναι γεγονός ότι η μακροχρόνια εμπειρία πολιτικής επιρροής και παρέμβασης της κεμαλικής ελίτ, αποτελεσε καθοριστικό παράγοντα διατήρησης εξουσιαστικών προνομίων στους στρατιωτικούς και δικαστικούς παράγοντες της χώρας. Ακριβώς αυτή η διατήρηση πεδίων πολιτικής και οικονομικής επιρροής του στρατιωτικού και του δικαστικού κατεστημένου¹¹⁹⁷, αποτέλεσε πηγή σταθερής κορύφωσης των εσωτερικών αντιπαραθέσεων στην Τουρκία ενώσω το ΚΔΑ κατείχε την κυβερνητική εξουσία. Η πόλωση που προκαλούσαν αυτές οι αντιπαραθέσεις, εντάθηκε από τα μέσα του 2006 και επηρέασε με καθοριστικό τρόπο τόσο την πορεία των πολιτικών εξελίξεων στην Τουρκία, όσο και τη θέση του κυβερνώντος κόμματος αναφορικά με τη μάχη των πρόωρων εκλογών του 2007.

Το κλίμα στην Τουρκία ήταν ήδη τεταμένο από τις δολοφονίες του Καθολικού Ιερέα Αντρέα Σαντόρο (Andrea Sandoro), στην Τραπεζούντα στις 5 Φεβρουαρίου 2006¹¹⁹⁸, του δικαστή του Συμβουλίου Επικρατείας (Danıştay) Μουσταφά Γιουτζέλ

¹¹⁹⁶ <http://www.haberprogram.com>, “Özel Güvenlikçi Ordusu” [Είσοδος στις 30 Νοεμβρίου 2008].

¹¹⁹⁷ Η ισχύς του στρατού στο θέμα του προϋπολογισμού του παραμένει αρκετά μεγάλη, αφού τόσο η Εθνοσυνέλευση, όσο και η Κυβέρνηση δεν έχουν διασφαλίσει ολοκληρωτικό έλεγχο στα στρατιωτικά έξοδα. Πολύ χαρακτηριστικά, οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στους προϋπολογισμούς του στρατού εγκρίνονταν από την Εθνοσυνέλευση χωρίς πολλές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις, εντός πολύ σύντομου χρονικού διαστήματος. Παλαιότερα μάλιστα, υπήρχε και η «παράδοση», ο Υπουργός Άμυνας να μην γνωρίζει επ’ ακριβώς τα έξοδα του στρατού, αλλά να υπογράφει τα συγκεκριμένα έγγραφα χωρίς να είναι πλήρως ενημερωμένος από τους αξιωματικούς του στρατού. Για την επιρροή του στρατού στο έργο της Εθνοσυνέλευσης που αφορά στους προϋπολογισμούς του, βλ. Nezir Akyeşilmen, “Yasama: Türkiye Büyük Millet Meclisi”, Bayramoğlu, İnsel (επιμ.), *Güvenlik Sektörü*, σσ. 15–16. “Bakan Askeri Harcamayı Bilmez”, Εφημ. *Radikal*, 20 Ιουνίου 2005. Επίσης για μια αναλυτική παρουσίαση της στρατιωτικο-οικονομικής δομής στην Τουρκία και τις επιδράσεις της στην κοινωνία της χώρας, βλ. İsmet Akça, *Türkiye’de Askeri-İktisadi Yapı: Durum, Sorunlar, Çözümler*, TESEV Güvenlik Sektörü 2, İstanbul 2010, σσ. 8-29. Στο ζήτημα της επιρροής του δικαστικού κατεστημένου στην οικονομία, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η περίπτωση της ιδιωτικοποίησης της Εταιρείας Διυλιστηρίων Πετρελαίου (TÜPRAS) το 2005, όταν ο όμιλος επιχειρήσεων Κοτς αναγκάστηκε να περιμένει ένα χρόνο μέχρι να του παραχωρηθεί και επίσημα η εταιρεία, λόγω των νομικών εμποδίων που έθεταν τα δικαστήρια της Τουρκίας για την ολοκλήρωση της. Παρόμοια εμπόδια αντιμετώπισε το τουρκικό κεφάλαιο και στις περιπτώσεις άλλων μεγάλων ιδιωτικοποιήσεων από την κυβέρνηση Ερντογάν όπως της Βιομηχανίας Πετρελαϊκών και Χημικών Προϊόντων (PETKİM) και της Βιομηχανίας Σιδήρου και Χάλυβα (ERDEMİR). Λεπτομέρειες στην εφημερίδα *Sabah* στο “Koc’un uykusunu kaçıran davalar sona erecek”, 15 Ιουλίου 2010.

¹¹⁹⁸, “Provokatör Kurşunu”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 6 Φεβρουαρίου 2006.

Όζμπιλγκιν (Mustafa Yücel Özbilgin) στις 17 Μαΐου 2006¹¹⁹⁹, του Αρμένιου δημοσιογράφου και ακτιβιστή Χράντ Ντίνκ (Hrant Dink) τον Ιανουάριο του 2007¹²⁰⁰ και των τριών μελών Χριστιανικών Ιεραποστολικών ομάδων στις 18 Απριλίου 2007¹²⁰¹. Οι τέσσερις αυτές δολοφονίες, πέραν του ότι ήταν ικανές να αναταράξουν συθέμελα ολόκληρο το τουρκικό πολιτικό σύστημα, είχαν ένα κοινό παρονομαστή: Οι πληροφορίες που είδαν το φως της δημοσιότητας κατά την περίοδο που ακολούθησε τους φόνους, καθώς και οι δηλώσεις-υπονοούμενα των πολιτικών πρωταγωνιστών της Τουρκίας, συνηγορούσαν ότι επρόκειτο για αποτελέσματα σχεδιασμένων πράξεων από παρακρατικά δίκτυα και οργανώσεις που στόχευαν γενικότερα στην αποσταθεροποίηση της χώρας με τελικό στόχο την κυβέρνηση Ερντογάν¹²⁰².

Από τις τέσσερις προαναφερθείσες δολοφονικές επιθέσεις, εκείνη που απέκτησε σχεδόν αμέσως το πιο έντονο αντικυβερνητικό περιεχόμενο, ήταν εκείνη ενάντια στο δικαστή Όζμπιλγκιν στο Συμβούλιο Επικρατείας στις 17 Μαΐου 2006. Ο δράστης Αλπαρσλάν Ασλάν (Alparslan Aslan) πυροβόλησε ενάντια στα μέλη του δικαστηρίου φωνάζοντας «Ο Θεός είναι μέγιστος... να έχετε την οργή του... είμαι στρατιώτης του Θεού», λόγω προηγούμενης δικαστικής απόφασης για απαγόρευση χρήσης της ισλαμικής μαντίλας σε Πανεπιστήμιο¹²⁰³. Παρόλο που στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ότι ο δράστης δεν ήταν στέλεχος καμιάς ισλαμιστικής οργάνωσης¹²⁰⁴, εντούτοις η πολιτική και ιδεολογική νοηματοδότηση του φόνου είχε από την αρχή ένα ξεκάθαρο αντικυβερνητικό και αντιισλαμικό περιεχόμενο. Το μήνυμα που στάληκε σχεδόν από την πρώτη στιγμή της δολοφονίας, από πολιτικές προσωπικότητες, αλλά και από τα φιλοκεμαλικά ΜΜΕ, ήταν πολύ συγκεκριμένο: Η πολιτική ενθάρρυνσης του Ισλάμ στο δημόσιο χώρο, η πολιτική του εκμετάλλευση από το κυβερνών κόμμα και οι διεκδικήσεις νομιμοποίησης της ισλαμικής μαντίλας, έφτασαν σε σημεία ενίσχυσης της «ισλαμικής οπισθοδρόμησης», η οποία «αφαιρούσε ζωές». Ο ίδιος ο Πρόεδρος της Τουρκίας, Σεζέρ, λίγες μόνο ώρες μετά τη δολοφονία ανέφερε ότι στόχος της

¹¹⁹⁹ “Hain Saldırı”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 18 Μαΐου 2006.

¹²⁰⁰ “Devletten Kınama”, Εφημ. *Milliyet*, 20 Ιανουαρίου 2007.

¹²⁰¹ Jenkins, *Political Islam*, σσ. 179-180.

¹²⁰² Μια λεπτομερειακή παρουσίαση εγγράφων που παρέπεμπαν σε μια οργανωμένη προσπάθεια αποσταθεροποίησης της Τουρκίας διαμέσου, μεταξύ άλλων, αυτών των δολοφονιών, παρατίθεται στο Şamil Tayyar, *Operasyon Ergenekon. Gizli Belgelerde Karanlık İlişkiler*, İstanbul 2008, σσ. 62-192.

¹²⁰³ “Allah’ın Askeriyim’ Dedi Vurdu”, Εφημ. *Hürriyet*, 18 Μαΐου 2006.

¹²⁰⁴ “Baba Arslan: Saldırının Türbanla Hiçbir Alakası Yok”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 18 Μαΐου 2006.

ήταν η αρχή της κοσμικότητας¹²⁰⁵, ενώ ο τότε ηγέτης του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος, Ντενίζ Μπαϊκάλ (Deniz Baykal), υπογράμμισε ότι η χώρα οδηγήθηκε σε μια περίοδο «πολιτικών δολοφονιών»¹²⁰⁶.

Μάλιστα η αντίδραση της ανώτατης δικαστικής εξουσίας, ολοκλήρωσε με τον πιο επίσημο τρόπο το αντικυβερνητικό, αντισλαμικό περιεχόμενο του πλαισίου μέσα στο οποίο επιδιώχθηκε να πιεστεί η κυβέρνηση Ερντογάν. Η δικαστική ηγεσία της χώρας, την επόμενη κιόλας μέρα της δολοφονίας, παρεβρέθηκε σε μαζική εκδήλωση διαμαρτυρίας στο Μουσουλείο του Ατατούρκ στην Άγκυρα. Τόσο τα πολιτικά συνθήματα όσο και οι πολιτικοί συμβολισμοί της συγκεκριμένης εκδήλωσης ήταν κάτι περισσότερο από ξεκάθαρα¹²⁰⁷: Η αρχή της κοσμικότητας του τουρκικού κράτους, κληροδότημα του Ατατούρκ και υπό την προστασία του στρατού και των δικαστών, κινδύνευε υπό τη διακυβέρνηση του κόμματος του Ερντογάν. Οι πολιτικές της «ισλαμικής κυβέρνησης» του Ερντογάν ενθάρρυναν τις πιο ακραίες ενέργειες, όπως οι δολοφονίες των «εκπροσώπων της κοσμικότητας». Τα μέλη της δικαστικής εξουσίας της Τουρκίας, με την παρουσία τους στο Μουσουλείο του Ατατούρκ, εξέφραζαν την όψη της «σύγχρονης Τουρκίας» ενάντια στον «ισλαμικό σκοταδισμό»¹²⁰⁸. Τέτοιο ήταν το αντικυβερνητικό κλίμα που καλλιεργήθηκε, που τα στελέχη της ανώτατης δικαστικής εξουσίας δεν δίστασαν ακόμα και να καλέσουν το σύνολο εκείνων που θεωρούσαν ως κεμαλικό μέτωπο, να «αναλάβει τα καθήκοντά» του. Στην ανακοίνωση των δικαστών καταγράφηκε συγκεκριμένα ότι: «Η επίθεση αυτή, η οποία θα μνημονεύεται ως μια μαύρη σελίδα στην ιστορία του κράτους μας, υπενθυμίζει ξανά σε όλους όσοι επωμίστηκαν την υπεράσπιση της κοσμικής, δημοκρατικής, κρατικής τάξης, τα καθήκοντά τους»¹²⁰⁹. Η δικαστική ηγεσία της χώρας, με αυτό τον τρόπο επιδίωξε να διευρύνει την αντικυβερνητική συμμαχία και να δώσει το μήνυμα ότι το ΚΔΑ συνέχιζε ακόμα και πέντε χρόνια μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας, να αποτελεί «κίνδυνο για την κοσμική, δημοκρατική, κρατική τάξη» της Τουρκίας.

¹²⁰⁵ “Cumhuriyet’e Karşı Rövanş Siyasetinin Yanlılığı”, Εφημ. *Milliyet*, 18 Μαΐου 2006.

¹²⁰⁶ “Siyasi Cinayetler Dönemi Açılıyor”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 18 Μαΐου 2006.

¹²⁰⁷ Τα πλήθη που συγκεντρώθηκαν στο Μουσουλείο δίπλα από την δικαστική ηγεσία της χώρας φώναζαν συνθήματα όπως «Η κυβέρνηση και ο Πρωθυπουργός να παραιτηθούν», «Ο Πρωθυπουργός και οι Μουλάδες στο Ιράν!», «Κυβέρνηση-δολοφόνοι», «Η Τουρκία είναι κοσμική και κοσμική θα μείνει». “Ata’ya Şikâyet”, Εφημ. *Hürriyet*, 19 Μαΐου 2006.

¹²⁰⁸ Με χαρακτηριστικό τρόπο υπαινίχθηκε τα πιο πάνω ο φιλοκεμαλιστής αρθρογράφος Φικρέτ Μπιλά (Fikret Bila), στην εφημερίδα Μιλλιέτ στις 19 Μαΐου 2006. “Anıtkabir’deki Görüntü ile Nedeni Arasındaki Çelişki”, Εφημ. *Milliyet*, 19 Μαΐου 2006.

¹²⁰⁹ “Yargı Göreve Çağırdı”, Εφημ. *Hürriyet*, 18 Μαΐου 2006.

Το μήνυμα των δικαστών δεν άργησε να υιοθετηθεί από εκείνους στους οποίους απευθύνθηκε. Τον Αύγουστο του 2006, ο στρατηγός Χιλμί Οζκιόκ αποστρατεύτηκε και τη θέση του στην αρχηγία των ενόπλων δυνάμεων πήρε ο στρατηγός Υασιάρ Μπουγιούκανιτ (Yaşar Büyükanıt). Αυτή η εξέλιξη σηματοδότησε την ανακατανομή της «τράπουλας» εντός του στρατού με τρόπο που θα ενίσχυε έστω προσωρινά, την αντικυβερνητική αντίληψη. Ο νέος αρχηγός του στρατού έδειξε από την αρχή ότι δεν είχε τη διάθεση να παραχωρήσει εύκολα νέους χώρους εξουσίας σε ένα κόμμα με ρίζες στο πολιτικό Ισλάμ. Στην ομιλία του κατά την τελετή ανάληψης των καθηκόντων του, έδειξε με τον πιο επίσημο τρόπο, ότι όντως το «κάλεσμα» των δικαστών λίγους μήνες πριν είχε αντίκτυπο στα αντανεκλαστικά του στρατού. «Το τουρκικό έθνος γνωρίζει τα κέντρα του κακού, τους εχθρούς ενάντια στις τουρκικές ένοπλες δυνάμεις και στο κοσμικό κράτος. Αυτά τα κέντρα, των οποίων οι μάσκες θα πέσουν, θα πληρώσουν το λογαριασμό που πρέπει»¹²¹⁰ ανέφερε χαρακτηριστικά, ενώ ταυτόχρονα επιδίωξε να δώσει ξανά ένα «εθνικό και υπεράνω κομμάτων» ρόλο στις παρεμβάσεις του στρατού λέγοντας ότι η προστασία του κράτους δεν ήταν πολιτική πράξη, αλλά καθήκον¹²¹¹.

Αυτή η προσπάθεια της στρατιωτικής ηγεσίας δεν ήταν καθόλου τυχαία. Η δημιουργία μιας κοινής πλατφόρμας με το δικαστικό κατεστημένο, είχε στόχο τη δημιουργία ενός πολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο το ΚΔΑ δε θα μπορούσε να επιβληθεί στις επερχόμενες Προεδρικές εκλογές. Το Μάιο του 2007 η θητεία του Σεζέρ έληγε και με δεδομένο ότι ο Πρόεδρος της Τουρκίας εκλεγόταν από την Εθνοσυνέλευση, της οποίας τη συντριπτική πλειοψηφία κατείχε το κυβερνών κόμμα, η κεμαλική γραφειοκρατία επιδίωξε να κλείσει το δρόμο σε ενδεχόμενη κατάληψη του πλέον συμβολικού, κοσμικού θώκου από το πολιτικό Ισλάμ. Παράλληλα, ούτε το κυβερνών κόμμα φαινόταν πρόθυμο να εγκαταλείψει την Προεδρία σε πρόσωπο εκτός του χώρου του. Η πρόθεση αυτή επαληθεύτηκε. Στις 27 Απριλίου 2007, κατά τον πρώτο γύρο της ψηφοφορίας στην Εθνοσυνέλευση, ο υποψήφιος του ΚΔΑ, Γκιούλ, πήρε 357 ψήφους υπέρ, χωρίς ωστόσο να εκλεγεί, αφού το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα είχε μποϊκοτάρει τη διαδικασία με αποτέλεσμα να μην υπάρξει η αναγκαία, με βάση το Σύνταγμα, παρουσία τουλάχιστον 367 βουλευτών. Ταυτόχρονα προσέφυγε στο Συνταγματικό Δικαστήριο για να ακυρωθεί η διαδικασία

¹²¹⁰ “Maskeler Düşecek Hesap Verecekler”, Εφημ. *Hürriyet*, 29 Αυγούστου 2006.

¹²¹¹ “Org. Büyükanıt: Cumhuriyeti Korumak Siyaset Değil Görev”, Εφημ. *Milliyet*, 29 Αυγούστου 2006.

εκλογής Προέδρου¹²¹². Με αυτό τον τρόπο, ο κλοιός γύρω από το κυβερνών κόμμα γινόταν περισσότερο ασφυκτικός.

Ενώ στο νομικό-θεσμικό επίπεδο οικοδομήθηκε η συνεργασία του δικαστικού κατεστημένου με την αντιπολίτευση, επικεντρωμένη στην προσπάθεια να ακυρωθεί η διαδικασία της ψηφοφορίας, στο πολιτικό επίπεδο προστέθηκε και ο στρατός. Λίγες ώρες μετά τη διαδικασία εκλογής Προέδρου στην Εθνοσυνέλευση, στις 27 Απριλίου, το Γενικό Επιτελείο ανάρτησε ανακοίνωση στο διαδικτυακό του χώρο, με την οποία ανέφερε ότι: «Τις τελευταίες μέρες το πρόβλημα που προέκυψε κατά τη διαδικασία εκλογής Προέδρου, επικεντρώθηκε στο ζήτημα της κοσμικότητας. Αυτή η κατάσταση παρακολουθείται με ιδιαίτερη ανησυχία από τις Τουρκικές Ένοπλες Δυνάμεις. Δε θα πρέπει να παραβλέπεται ότι οι Ένοπλες Δυνάμεις είναι ενδιαφερόμενη πλευρά σε αυτές τις συζητήσεις και ο υπερασπιστής της κοσμικότητας»¹²¹³. Η αναφορά αυτή, ξεπερνούσε τα όρια μιας απλής ανακοίνωσης και επεκτεινόταν σε μια νέα προσπάθεια της ηγεσίας του στρατού να ξαναδοκιμάσει την ικανότητά της να ρυθμίζει το πολιτικό σύστημα της χώρας, προσδίδοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδια.

Ενώπιον αυτού του διπλού μηχανισμού, δηλαδή των νομικών και πολιτικών εμποδίων στην εκλογή ισλαμιστή Προέδρου, το κυβερνών κόμμα δεν επέλεξε το συμβιβασμό. Αντίθετα, σε μια πρωτοφανή για τα τουρκικά δεδομένα ενέργεια, την επομένη της «διαδικτυακής» στρατιωτικής παρέμβασης, το ΚΔΑ έθεσε επί τάπητος τη δική του αντίληψη για την ιεραρχία των εξουσιών στη χώρα, φωτογραφίζοντας ταυτόχρονα το στόχο της ομαλοποίησης του τουρκικού συστήματος. Η κυβερνητική ανακοίνωση έλεγε: «Η χρησιμοποίηση της οποιασδήποτε φράσης από την αρχηγία του Γενικού Επιτελείου Στρατού, ο οποίος είναι θεσμός υπό τον Πρωθυπουργό, ενάντια στην κυβέρνηση, είναι κάτι που δεν μπορεί να ισχύσει σε ένα δημοκρατικό κράτος δικαίου»¹²¹⁴. Η απάντηση της κυβέρνησης έδειξε με άμεσο τρόπο ότι δεν επρόκειτο να κάνει βήμα υποχώρησης, αλλά την ίδια στιγμή υπέδειξε και ένα νέο πολιτικό και κοινωνικό δεδομένο. Η κοινωνία στη χώρα, τουλάχιστον ένα πλειοψηφικό ρεύμα, δεν μπορούσε πλέον να αποδεχτεί σιωπηλά και χωρίς ερωτηματικά, τις πολιτικές παρεμβάσεις του στρατού. Πολύ χαρακτηριστικά, μερικά

¹²¹² «Meclis Kördüğüm», Εφημ. *Milliyet*, 28 Απριλίου 2007.

¹²¹³ «Gerektiğinde Tavır Koyarız», Εφημ. *Milliyet*, 28 Απριλίου 2007.

¹²¹⁴ «Hükümetten Geri Adım Yok», Εφημ. *Milliyet*, 29 Απριλίου 2007.

χρόνια μετά, ο Χουσεϊν Τσελίκ (Hüseyin Çelik) τότε Υπουργός Παιδείας, ανέφερε ότι: «Εάν δεν δίνουμε την πρέπουσα απάντηση, το έθνος θα μας ανάγκαζε να το πληρώσουμε ακριβά. Θα μας απέπεμπε»¹²¹⁵. Παράλληλα, η κίνηση του κυβερνώντος κόμματος φανέρωσε και τη αργή, βαθμιαία αλλαγή των ισορροπιών που αποδυνάμωναν τη θέση, τη δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης, αλλά και τη γενικότερη εικόνα του στρατού¹²¹⁶.

Η πόλωση και η αντιπαράθεση κορυφώθηκαν με την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου την 1^η Μαΐου 2007, με την οποία ακύρωσε τη διαδικασία ψηφοφορίας που ξεκίνησε στην Εθνοσυνέλευση για την εκλογή Προέδρου και κατοχύρωσε ότι για να είναι νόμιμη η εκλογή, οι παρόντες βουλευτές θα έπρεπε να ήταν 367¹²¹⁷. Έτσι όπως είχε διαμορφωθεί το πολιτικό περιβάλλον, το κυβερνών κόμμα θα έπρεπε να ανταποκριθεί με μια απόφαση, η οποία να ξεπερνούσε τόσο τα πολιτικά, όσο και τα νομικά εμπόδια που τέθηκαν ενώπιον του. Την ίδια μέρα με την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ο Ερντογάν ανακοίνωσε σε δημοσιογραφική διάσκεψη την απόφαση του ΚΔΑ να προχωρήσει σε πρόωρες γενικές εκλογές και να καταθέσει πακέτο συνταγματικών τροποποιήσεων ενώπιον της λαϊκής βούλησης, αμέσως μετά τις εκλογές. Το δίπτυχο των αποφάσεων του ΚΔΑ ήταν εξαιρετικά σημαντικό για τη μελλοντική πορεία της χώρας, αφού από τη μία επιδίωκε να διευρύνει την πολιτική και ιδεολογική του νομιμοποίηση, ενώ από την άλλη προχωρούσε σε θεσμικές αλλαγές διαμέσου δημοψηφίσματος.

Συγκεκριμένα το προτεινόμενο πακέτο συνταγματικών τροποποιήσεων του 2007, περιείχε την εκλογή Προέδρου από το λαό και όχι από την Εθνοσυνέλευση με μείωση της θητείας του σε πέντε χρόνια και δικαίωμα δύο θητειών, καθώς και τη μείωση της θητείας της Εθνοσυνέλευσης από πέντε σε τέσσερα χρόνια¹²¹⁸. Συνεπώς με τη συγκεκριμένη απόφαση του, το ΚΔΑ έφερε στο δημόσιο χώρο τον αντικατοπτρισμό των κοινωνικών αλλαγών που επικρατούσαν στην Τουρκία και που έφτασαν σε σημεία ωρίμανσης για την αμφισβήτηση της μέχρι τότε πολιτικής και νομικής τάξης πραγμάτων που εξέφραζε το Σύνταγμα. Συνεπώς, το Σύνταγμα της χώρας,

¹²¹⁵ “Bildirinin Karşısında Durmasaydık Millet Bunu Affermez, Bizi Azlederdi”, Εφημ. *Zaman*, 27 Απριλίου 2010.

¹²¹⁶ “Hükümetin Çıkışı Doğru bir Tavrı Olarak Değerlendirildi”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 28 Απριλίου 2007.

¹²¹⁷ “367 Şart”, Εφημ. *Hürriyet*, 2 Μαΐου 2007. “Karar Meclis’in Söz Milletini”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 2 Μαΐου 2007.

¹²¹⁸ “Çift Sandık Resti”, Εφημ. *Hürriyet*, 2 Μαΐου 2007. “Hodri Meydan”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 2 Μαΐου 2007.

δημιούργημα της χούντας του Εβρέν, αλλά και η χρησιμοποίησή του από το κεμαλικό κατεστημένο για να ρυθμίζει και να περιφρουρεί την εξουσία του (με τελευταίο παράδειγμα την εκλογή Προέδρου) συνιστούσε πρόκληση για αλλαγή από τον άλλο ισχυροποιημένο πλέον πόλο εξουσίας, τις δυνάμεις που στήριζαν το ΚΔΑ.

Οι πρόωρες γενικές εκλογές ορίστηκαν για τις 22 Ιουλίου 2007. Φυσιολογικά ολόκληρη η προεκλογική εκστρατεία των κομμάτων φανέρωσε το βαθμό πόλωσης που επικράτησε, λόγω των αντιπαραθέσεων του προηγούμενου διαστήματος. Για το κυβερνών κόμμα, οι εκλογές αυτές αποτέλεσαν σημείο καμπής, τόσο για τη δική του νομιμοποίηση, όσο και για την επικράτηση των στόχων των κοινωνικών δυνάμεων που εκπροσωπούσε, για σταθεροποίησή τους στην εξουσία. Το ΚΔΑ επιδίωξε και τελικά κατάφερε να μετατρέψει ολόκληρη την προεκλογική εκστρατεία σε «δημοψήφισμα» απόρριψης ή έγκρισης των παρεμβάσεων της κεμαλικής γραφειοκρατίας εναντίον της εκλεγμένης κυβέρνησης. Κατάφερε μέσα από τον πολιτικό λόγο που ανέπτυξε, να φέρει στο επίκεντρο της διαμάχης, το δίλημμα «δημοκρατία ή αυταρχισμός», με σαφέστατα πλεονεκτήματα την αντίδραση της κοινωνίας ενάντια στις στρατιωτικές παρεμβάσεις. Ταυτόχρονα όμως, μέσα από αυτό το δίλημμα, το ΚΔΑ κατάφερε να περάσει το μήνυμα ότι η εποχή που το κεμαλικό κατεστημένο μπορούσε να εκπροσωπεί το έθνος «χωρίς το έθνος», δηλαδή χωρίς την «πραγματική» θρησκευόμενη Ανατολία, ξεπερνιόταν από τις εξελίξεις. Το στρατιωτικό τελεσίγραφο της 27^{ης} Απριλίου και όλες οι διαδικασίες που ακολούθησαν με τις αποφάσεις του Συνταγματικού Δικαστηρίου, οδήγησαν στη δημιουργία ενός ευρύτερου κοινωνικού συνασπισμού που ερμήνευσε την αντιπαραθεση αυτή ως δημιουργία «τεχνητών εμποδίων» ενάντια στη δημοκρατική βούληση του λαού. Το ΚΔΑ κατάφερε πολύ γρήγορα να εγκολλωθεί αυτή την κοινωνική συμμαχία αποτελούμενη από ένα μεγάλο μέρος του επιχειρηματικού κόσμου, των φιλελεύθερων δεξιών διανοουμένων, των υποστηριχτών της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε, ένα μεγάλο μέρος του κουρδικού πληθυσμού και άλλων θρησκευτικών ομάδων όπως οι Αλεβίτες¹²¹⁹.

Έτσι το βράδυ της 22^{ης} Ιουλίου 2007, το ΚΔΑ κατάφερε μια από τις μεγαλύτερες πολιτικές νίκες στην ιστορία της πολυκομματικής περιόδου της Τουρκίας κερδίζοντας με ποσοστό 46.7% και 341 έδρες στην Εθνοσυνέλευση, αριθμός που του επέτρεψε να

¹²¹⁹ Kahraman, *Yapısal Analizi*, τ. 1, σ. 233.

σχηματίσει για δεύτερη φορά μονοκομματική κυβέρνηση. Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα πήρε 20.9% και 112 έδρες, το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης πήρε 14.3% και 71 έδρες¹²²⁰. Οι ανεξάρτητοι που υποστηρίχθηκαν από το κουρδικό Κόμμα Δημοκρατικής Κοινωνίας, πήραν συνολικό ποσοστό 5.6%, όμως εκπροσωπήθηκαν στην Εθνοσυνέλευση με 24 έδρες σχηματίζοντας έτσι κοινοβουλευτική ομάδα¹²²¹.

Στη βάση των εξελίξεων που προηγήθηκαν των πρόωρων εκλογών, αλλά και στη βάση της προεκλογικής εκστρατείας, το αποτέλεσμα ήταν τέτοιο που δεν χωρούσαν ποικίλες ερμηνείες. Η πρώτη αξιολόγηση του εκλογικού αποτελέσματος από τον ίδιο τον Ερντογάν συμπικνώθηκε στα εξής: «Ήταν τα εθνικά αντανάκλαστικά που επιδείχθηκαν ενάντια σε αυτά που έγιναν προς τον κύριο Γκιούλ»¹²²². Με αυτό τον τρόπο, ο Τούρκος Πρωθυπουργός έδωσε και το γενικότερο πολιτικό στίγμα: Απέναντι στο «τελεσίγραφο του στρατού» που επιδίωξε να εμποδίσει τη λαϊκή βούληση για την εκλογή Προέδρου, το αποτέλεσμα στις 22 Ιουλίου 2007 ήταν το «τελεσίγραφο του έθνους», όπως χαρακτηριστικά σημείωσε ο αρθρογράφος της εφημερίδας Μιλλιέτ, Χασάν Τζεμάλ (Hasan Cemal)¹²²³. Φαινόταν πλέον ξεκάθαρα στον πολιτικό ορίζοντα της Τουρκίας ότι ο βαθμός συνειδητοποίησης και ωρίμανσης της «ισλαμικής» αστικής τάξης ως ισχυρού ανταγωνιστή για την εξουσία, ήταν κομμάτι της γενικότερης αλλαγής της κοινωνίας της Τουρκίας. Μια αλλαγή που τόνιζε με τον τρόπο της ότι δεν ενέκρινε πλέον την παραδοσιακή-κεμαλική εξουσιαστική αντίληψη και προτιμούσε να έχει ανοιχτές τις προοπτικές προς μια φιλελεύθερη ομαλοποίηση του πολιτικού συστήματος.

Η συντριπτική υπεροχή του ΚΔΑ και η σαφέστατη ανανέωση της εντολής από το λαό, συνέβαλε σε νέες αλλαγές πολιτικών συμμαχιών και ισορροπιών, ακόμα και εντός Εθνοσυνέλευσης. Κάτω από το βάρος του αποτελέσματος, το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης με 71 έδρες αποφάσισε πρώτο να μην μοϊκοτάρει την επερχόμενη ψηφοφορία στην Εθνοσυνέλευση για την εκλογή Προέδρου της χώρας. Ο ηγέτης του κόμματος, Ντεβλέτ Μπαχτσελί (Devlet Bahçeli), δε δίστασε μάλιστα να δηλώσει ότι η λαϊκή εντολή ήταν ξεκάθαρη αναφορικά με το ποιος θα έπρεπε να

¹²²⁰ Türkiye İstatistik Kurumu, *Haber Bülteni: 2007 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları*, 185 (2007).

¹²²¹ Το Κόμμα Δημοκρατικής Κοινωνίας υποστήριξε «ανεξάρτητους υποψήφιους» στις εκλογές του 2007 με στόχο να ξεπεράσει το εμπόδιο του 10% ορίου που χρειαζόταν για να εισέλθει στην Εθνοσυνέλευση.

¹²²² “Erdoğan: Sonuç, Abdullah Bey’e Yapılana Gösterilen Milli Reflektir”, Εφημ. *Milliyet*, 23 Ιουλίου 2007.

¹²²³ Hasan Cemal, “Bu da Milletin Muhturası”, Εφημ. *Milliyet*, 23 Ιουλίου 2007.

επικρατήσει στον Προεδρικό θώκο¹²²⁴. Με αυτό τον τρόπο, άνοιξε ο δρόμος για την εκλογή Γκιούλ στο Προεδρικό αξίωμα. Στις 28 Αυγούστου 2007, κατά τον τρίτο γύρο της ψηφοφορίας στην Εθνοσυνέλευση και ενώ απαιτούνταν 276 ψήφοι, ο Γκιούλ πήρε 339 και αναδείχθηκε εντέκατος Πρόεδρος της Τουρκίας¹²²⁵. Έξι μήνες μετά το πρώτο εγχείρημα, το οποίο σταμάτησε ο στρατός και η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, η Τουρκία αποκτούσε για πρώτη φορά στην ιστορία της Πρόεδρο προερχόμενο από το κίνημα του πολιτικού Ισλάμ. Την ίδια στιγμή, το ΚΔΑ μετατράπηκε στο πρώτο κόμμα μετά το 1950 που κατάφερε να επιβληθεί και στα τρία ανώτατα πολιτειακά αξιώματα, Πρόεδρο, Πρωθυπουργό και Πρόεδρο της Εθνοσυνέλευσης.

Φυσικά, η αλυσίδα των εξελίξεων που οδηγούσαν στην επικράτηση του ΚΔΑ στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, ολοκληρώθηκε με την κατάθεση των συνταγματικών αλλαγών που πρότεινε το ΚΔΑ σε δημοψήφισμα με κεντρικό σημείο την εκλογή Προέδρου απευθείας από το λαό. Το δημοψήφισμα έγινε στις 21 Οκτωβρίου 2007 και οι προτάσεις του κυβερνώντος κόμματος εγκρίθηκαν με 69% «ναι» και 31% «όχι», αλλά με την προσέλευση στις κάλπες να μένει στο 67.54%¹²²⁶. Παρά τη χαμηλή συμμετοχή, το συγκεκριμένο δημοψήφισμα θεωρήθηκε ως η δεύτερη μεγάλη απάντηση του πολιτικού Ισλάμ στο στρατιωτικό τελεσίγραφο¹²²⁷. Τα μελλοντικά πιθανά εμπόδια απέναντι στην εκλογή ισλαμιστή Προέδρου, ξεπεράστηκαν διά της λαϊκής ετυμηγορίας. Με αυτό τον τρόπο προκλήθηκε μια σημαντική ανακατάταξη στο πολιτικό σύστημα της χώρας και άλλαξε μια πολύ σοβαρή πτυχή του Συντάγματος. Η απευθείας εκλογή Προέδρου από το λαό, άνοιξε τις προοπτικές για μια νέα συζήτηση στην Τουρκία αναφορικά με την πιθανή υιοθέτηση Προεδρικού συστήματος¹²²⁸.

Ο «πόλεμος» όμως δεν είχε τελειώσει. Η εκπληκτική, για πολλούς, ισχυροποίηση του «ισλαμικού» κεφαλαίου, η διεύρυνση της πολιτικής του επιρροής διαμέσου των εκλογικών επιτυχιών του ΚΔΑ, αλλά ιδιαίτερα η ικανότητά του να

¹²²⁴ “Bahçeli: Cumhurbaşkanlığı Oylamasına Gireceğiz”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 26 Ιουλίου 2007. “AKP Rahatladı”, Εφημ. *Milliyet*, 27 Ιουλίου 2007.

¹²²⁵ “Zirvenin Adı Gül”, Εφημ. *Milliyet*, 29 Αυγούστου 2007.

¹²²⁶ “%69 Evet, %31% Hayır”, Εφημ. *Milliyet*, 22 Οκτωβρίου 2007.

¹²²⁷ “Evet Halk Seçecek”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 22 Οκτωβρίου 2007.

¹²²⁸ Για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των συζητήσεων περί του προεδρικού συστήματος στην Τουρκία, βλέπετε στο Hasan Tahsin Fendoğlu, *Başkanlık Sistemi Tartışmaları*, Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz, İstanbul 2010, σσ. 19–31.

αγγίζει και να ανατρέψει βασικές παραμέτρους του Συντάγματος της χώρας μέσα από το δημοψήφισμα του 2007, αποτέλεσαν στοιχεία επαναφοράς της θεωρίας περί της «μυστικής ατζέντας» των κυβερνώντων για εξισλαμισμό του κράτους και της κοινωνίας¹²²⁹. Η συγκεκριμένη θεωρία ήταν η επικάλυψη της ανησυχίας του κεμαλικού κατεστημένου, ότι η αμφισβήτηση των προνομίων του από το πολιτικό Ισλάμ ξεπερνούσε την οικονομική και πολιτική σφαίρα και αποκτούσε πλέον νομικές διασφαλίσεις. Συνεπώς, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ως συνέχεια των εκλογών του 2007, έδινε στους κεμαλιστές το μήνυμα ότι η έναρξη των αλλαγών στην οικονομία, στην κοινωνία και στην πολιτική ζωή, άρχισαν να διεκδικούν και το ανάλογο νομικό εποικοδόμημα με την μερική αλλαγή του Συντάγματος. Καθόλου τυχαία άλλωστε, το ΚΔΑ αμέσως μετά τις εκλογές του 2007 επανέφερε το θέμα μιας ολοκληρωμένης συνταγματικής αλλαγής, εξουσιοδοτώντας μάλιστα μια ομάδα ακαδημαϊκών για την ετοιμασία ενός προσχεδίου Συντάγματος, το οποίο θα ήταν αντικείμενο συζητήσεων στην Εθνοσυνέλευση και πιθανόν ενός νέου δημοψηφίσματος¹²³⁰.

Μπροστά σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, το δικαστικό κατεστημένο επιδίωξε να ξαναδοκιμάσει μια παλιά πετυχημένη συνταγή, την απαγόρευση της λειτουργίας των κομμάτων του πολιτικού Ισλάμ. Στις 14 Μαρτίου 2008, ο Εισαγγελέας Αμπντούραχμάν Γιαλτσίνκαγια (Abdülrahman Yaşınkaya), κατέθεσε στο Συνταγματικό Δικαστήριο κατηγορητήριο εναντίον του κυβερνώντος κόμματος με την κατηγορία ότι το ΚΔΑ είχε «μετατραπεί σε επίκεντρο αντικοσμικής δραστηριότητας» και ζητούσε το κλείσιμό του¹²³¹. Ο συγκεκριμένος Εισαγγελέας, ήταν γνωστός και από προηγούμενες του τοποθετήσεις ενάντια σε πολιτικές της κυβέρνησης και ιδιαίτερα ενάντια σε δηλώσεις στελεχών του ΚΔΑ. Η προετοιμασία για καταρτισμό του κατηγορητηρίου ενάντια στο κυβερνών κόμμα, κορυφώθηκε από τον Ιανουάριο του 2008 με αφορμή δηλώσεις του Πρωθυπουργού Ερντογάν με τις οποίες υποστήριζε την νομιμοποίηση της χρήσης της ισλαμικής μαντίλας στα Πανεπιστήμια. Στις 14 Ιανουαρίου 2008 και ενώ βρισκόταν σε επίσκεψη στην

¹²²⁹ “Alaturka Laiklik, Gizli Gündem”, Εφημ. *Milliyet*, 8 Σεπτεμβρίου 2007.

¹²³⁰ “Taslak Tamam, Sıra Önerilerde”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 13 Σεπτεμβρίου 2007. “İşte AKP’nin Yeni Anayasa Taslağı”, Εφημ. *Milliyet*, 13 Σεπτεμβρίου 2007.

¹²³¹ Για μια συνολική παρουσίαση των νομικών πτυχών των συζητήσεων γύρω από την υπόθεση κλεισίματος του ΚΔΑ, καθώς και για μια ιστορική αναδρομή της απαγόρευσης κομμάτων στην Τουρκία, βλέπετε στο Murat Sevinç, “AKP’nin Kapatılma Davası”, *Uzgel, Duru* (επιμ.), *AKP Kitabı*, σσ. 264–279.

Μαδρίτη, ο Ερντογάν ερωτήθηκε για την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας και τόνισε ότι: «Ακόμα και αν πρόκειται για πολιτικό σύμβολο, μπορείτε να αποδεχτείτε ως έγκλημα τη χρησιμοποίησή του; Μπορείτε να απαγορεύσετε τα σύμβολα; Που στον κόσμο υπάρχει μια τέτοια απαγόρευση σε θέμα ελευθεριών;... Όμως αυτά συμβαίνουν σε μια χώρα που το 99% του πληθυσμού είναι Μουσουλμάνοι. Θα επιλύσουμε αυτό το ζήτημα το συντομότερο δυνατό»¹²³². Η απάντηση από τον Εισαγγελέα δεν άργησε να έρθει και μάλιστα αφήνοντας υπονοούμενα περί ενεργειών κλεισίματος του κυβερνώντος κόμματος¹²³³. Μερικούς μήνες μετά, τα «υπονοούμενα» επαληθεύτηκαν.

Το κατηγορητήριο των 167 σελίδων, από την πρώτη στιγμή της δημοσιοποίησής του μετατράπηκε σε επίκεντρο πολιτικών και νομικών αντιπαραθέσεων αναφορικά με το περιεχόμενο του¹²³⁴. Ήταν ξεκάθαρο ότι ο Εισαγγελέας και οι συνεργάτες του ετοίμασαν το συγκεκριμένο κείμενο με στόχο, όχι μόνο τα νομικά επιχειρήματα, αλλά πρωτίστως να θέσουν επί τάπητος τα πολιτικά και ιδεολογικά όρια εξουσίας της κεμαλικής γραφειοκρατικής ιεραρχίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το δικαστικό κατεστημένο της Τουρκίας αυτοανακηρύχθηκε σε προασπιστή της κοσμικότητας του κράτους και των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων. Το μακροσκελές αυτό κείμενο λάμβανε σοβαρά υπόψη προηγούμενες υποθέσεις απαγόρευσης κομμάτων στην Τουρκία, οι οποίες μάλιστα οδηγήθηκαν ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ). Κορυφαίο παράδειγμα για την επιχειρηματολογία του Εισαγγελέα Γιαλτσίνκαγια, αποτέλεσε η υπόθεση του Κόμματος Ενημερίας του Έρμπακαν, το οποίο απαγορεύθηκε τον Ιανουάριο του 1998 από το Συνταγματικό Δικαστήριο και αργότερα το ΕΔΑΔ, αποφάσισε ότι η ενέργεια ήταν νομικά ορθή στη βάση του τουρκικού Δικαίου¹²³⁵. Με αυτό τον τρόπο, ο Εισαγγελέας ως εκπρόσωπος του κεμαλικού κατεστημένου στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν επιδίωξε απλά και μόνο να ενισχύσει τα νομικά του επιχειρήματα, αλλά παράλληλα προσπάθησε να θέσει το πολιτικό πλαίσιο. Η «ευρωπαϊκή-δυτική» και ως εκ τούτου «κοσμική» νομιμοποίηση της προσπάθειας να απαγορευθεί το ΚΔΑ, μπορούσε με αυτό τον τρόπο να παρουσιαστεί στη συνέχεια και ως μια

¹²³² “Simgeye Yasak Olmaz Türban İşi Çözülecek”, Εφημ. *Hürriyet*, 15 Ιανουαρίου 2008.

¹²³³ “Türban Yüzünden Çatışma Çıkar”, Εφημ. *Hürriyet*, 18 Ιανουαρίου 2008.

¹²³⁴ “Mışlı mişli Dava”, Εφημ. *Yeni Şafak*, 15 Μαρτίου 2008.

¹²³⁵ “RP ile Aynı Gerekçe”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Μαρτίου 2008.

«πολιτική εγγύηση» για το ποιος πραγματικά μπορεί να εκφράσει τους δυτικούς – ευρωπαϊκούς προσανατολισμούς της Τουρκίας.

Στη βάση του πιο πάνω πλαισίου, το κείμενο πρόσαψε στο ΚΔΑ την κατηγορία ότι δεν είχε αποκόψει τους πολιτικούς και ιδεολογικούς του δεσμούς από όλα τα προηγούμενα κόμματα του σύγχρονου πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, τα οποία επίσης είχαν απαγορευθεί. Το Κόμμα Εθνικής Τάξης, το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας, το Κόμμα Ευημερίας (ιδρύθηκαν από τον Έρμπακαν) και το Κόμμα Ευτυχίας, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα του ισλαμικού κινήματος της «Εθνικής Άποψης», παρουσιάζονται ως οι «ιδεολογικοί πατέρες» του ΚΔΑ και ως αποτέλεσμα, ανανέωναν τους πολιτικούς τους στόχους διαμέσου του κόμματος του Ερντογάν¹²³⁶.

Βασικός άξονας των κατηγοριών ενάντια στο κυβερνών κόμμα, ήταν το ότι διατηρούσε ως στόχο του την επιβολή του ισλαμικού νόμου στην Τουρκία, διαμέσου της ενίσχυσης της λαϊκής του βάσης και της πολιτικής υποστήριξης από εκλογικές διαδικασίες. Επιπρόσθετα, το κόμμα κατηγορήθηκε ότι προσπαθούσε να «εξισλαμίσει» τους κρατικούς θεσμούς διορίζοντας σε θέσεις «κλειδιά» στελέχη του πολιτικού Ισλάμ και διαβρώνοντας έτσι τον κοσμικό τους χαρακτήρα¹²³⁷. Ο Εισαγγελέας θεώρησε ότι η νομιμοποίηση της μαντίλας σε δημόσιο χώρο όπως τα Πανεπιστήμια, είναι μέρος της «διαβρωτικής» πολιτικής του ΚΔΑ και υπενθύμισε ότι το τουρμπάνι αποτελούσε το κεντρικό σύμβολο της λεγόμενης αντεπανάστασης. Δηλαδή της προσπάθειας να εξουδετερωθούν οι κοσμικές μεταρρυθμίσεις του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ¹²³⁸. Το συγκεκριμένο επιχείρημα ήταν βέβαια μια προσπάθεια άμεσης ιδεολογικής σύνδεσης του ΚΔΑ με την περίοδο διακυβέρνησης του Κόμματος Ευημερίας το 1997, εποχής του λεγόμενου μεταμοντέρνου πραξικοπήματος ενάντια στις «αντεπαναστατικές-ισλαμικές» επιδιώξεις του Έρμπακαν.

Πέραν από το πιο πάνω, το κατηγορητήριο απαιτούσε την απαγόρευση της πολιτικής δραστηριότητας 71 στελεχών του ΚΔΑ, μεταξύ των οποίων ο Πρόεδρος της Τουρκίας Γκιούλ, ο Πρωθυπουργός Ερντογάν και ο πρώην Πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης Μπουλέντ Αρίντς. Οι κατηγορίες αφορούσαν επίσης σε

¹²³⁶ «İşte Savaşın İddianamesi», Εφημ. *Hürriyet*, 15 Μαρτίου 2008.

¹²³⁷ «Demokrasi Araç, Amaç Şeriat», Εφημ. *Hürriyet*, 16 Μαρτίου 2008.

¹²³⁸ «AKP'ye Ağır Suçlamalar», Εφημ. *Milliyet*, 16 Μαρτίου 2008.

δραστηριότητες και δηλώσεις πέντε Υπουργών της κυβέρνησης και ακόμα τριάντα βουλευτών του κόμματος. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας που ο αρχηγός του κράτους, ο Πρόεδρος, απειλήθηκε με απαγόρευση της πολιτικής του δραστηριότητας¹²³⁹. Για την στοιχειοθέτηση των κατηγοριών εναντίον των ανώτατων στελεχών του ΚΔΑ, χρησιμοποιήθηκαν 61 ομιλίες του Ερντογάν, 16 ομιλίες του Αρίντζ και 10 ομιλίες του Γκιούλ από την περίοδο κατά την οποία διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών. Είναι χαρακτηριστικό και το γεγονός ότι ειδικά για τον Γκιούλ, χρησιμοποιήθηκαν επίσης δύο γραπτές οδηγίες που έστειλε στους Τούρκους Πρέσβεις στις 16 Απριλίου 2003, με τις οποίες τους καλούσε να στηρίζουν τις δραστηριότητες ομάδων του ισλαμικού κινήματος της «Εθνικής Άποψης» στο εξωτερικό και να υποστηρίζουν τα τουρκικά σχολεία του Φετουλλάχ Γκιουλέν σε όλες τις χώρες¹²⁴⁰.

Τελικά στις 30 Ιουλίου 2008, το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε κατά πλειοψηφία ότι δεν θα απαγορευόταν η λειτουργία του κυβερνώντος κόμματος. Όμως το δικαστήριο έκρινε ότι το ΚΔΑ «αποτελούσε επίκεντρο αντικοσμικής δραστηριότητας» και περιόρισε την ποινή του σε αποκοπή ποσών της οικονομικής βοήθειας από τον προϋπολογισμό για τα πολιτικά κόμματα¹²⁴¹. Με την απόφασή του αυτή, το Συνταγματικό Δικαστήριο μετέφερε την ευθύνη στο κόμμα του Ερντογάν για να αποδείξει την πολιτική του δέσμευση στην κεμαλικού τύπου δημοκρατία, όμως παράλληλα έστειλε το μήνυμα ότι κάτι το νέο προέκυπτε στην Τουρκία. Σε μια τέτοια υπόθεση μέχρι και πριν από δέκα χρόνια, η δικαστική απόφαση δεν θα μπορούσε παρά να κατέληγε στο κλείσιμο του κόμματος.

Η «απόφαση-έκπληξη» του Συνταγματικού Δικαστηρίου είχε βέβαια πίσω της, πολλές πολιτικές διεργασίες. Ο βαθμός ενσωμάτωσης της Τουρκίας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και ιδιαίτερα ο εργαλειακός ρόλος που είχε αποκτήσει η χώρα κατά την περίοδο διακυβέρνησης του ΚΔΑ στην εξωτερική πολιτική, αποτέλεσαν στοιχεία που κινητοποίησαν ένα μεγάλο μέρος του δυτικού κόσμου ενάντια στην προοπτική κλεισίματος του κόμματος του Ερντογάν. Τα σχέδια των ΗΠΑ και της Ε.Ε για την περιοχή της Μέσης Ανατολής και του Μουσουλμανικού

¹²³⁹ “Gül, Erdoğan ve Arınç Siyasi Yasak Listesinin Başında”, Εφημ. *Milliyet*, 15 Μαρτίου 2008.

¹²⁴⁰ “En Büyük Yer Erdoğan’a”, Εφημ. *Milliyet*, 17 Μαρτίου 2008.

¹²⁴¹ “AKP’ye Ciddi İhtar”, Εφημ. *Milliyet*, 31 Ιουλίου 2008.

κόσμου ήταν τέτοια, που στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ο Ερντογάν και το κίνημα που εκπροσωπούσε δεν θα έπρεπε να εξουδετερωθούν¹²⁴².

Η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, μπορεί να μην απαγόρευσε το ΚΔΑ, όμως το «στιγμάτισε» με σαφέστατες και πολιτικού περιεχομένου κατηγορίες, γεγονός που είχε άμεσες επιπτώσεις στα αντανακλαστικά της πολιτικής επιβίωσης του Ερντογάν και του κόμματός του. Η συγκεκριμένη απόφαση, αλλά ιδιαίτερα η όλη διαδικασία της νομικής μάχης, επανέφερε ενώπιον της τουρκικής κυβέρνησης την αναγκαιότητα για μια νέα προσπάθεια αλλαγών που θα εξουδετέρωναν περαιτέρω την επίδραση της κεμαλικής γραφειοκρατίας. Με λίγα λόγια, μετά την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, το δίλημμα ήταν πιο ξεκάθαρο για τον Ερντογάν: είτε θα προχωρούσε σε ένα ολοκληρωτικό συμβιβασμό με τους κεμαλιστές, είτε θα ανέπτυσσε νέες τακτικές εδραίωσης της εξουσίας του μέσα από τις λεπτές ισορροπίες του πολιτικού συστήματος. Τις ισορροπίες εκείνες που εμπόδιζαν την ομαλοποίησή του.

Τα βήματα περιφρούρησης της εξουσίας του ΚΔΑ και των κοινωνικών δυνάμεων που εκπροσωπούσε, ήταν αυτό που τελικά επιλέγηκε από το κυβερνών κόμμα. Η διαδικασία πέρασε μέσα από τους σκοτεινούς διαδρόμους αυτού που έμεινε γνωστό στην ιστοριογραφία ως το «βαθύ κράτος». Η αποκάλυψη και η προσπάθεια εξουδετέρωσης του παρακρατικού δικτύου Εργκενεκόν (Ergenekon), αποτέλεσε σημείο καμπής στην αλλαγή των ισορροπιών και τον περιορισμό της επιρροής του «σκληρού πυρήνα» του κεμαλισμού, δηλαδή μέρους του δικαστικού και του στρατιωτικού κατεστημένου.

Όταν το Μάιο του 2006 διαπράχθηκε η δολοφονία του δικαστή Οζμπιλγκιν, τόσο οι μυστικές υπηρεσίες, όσο και η Διεύθυνση Ασφάλειας ενημερώνοντας τον τότε Υπουργό Εξωτερικών Γκιούλ, ανέφεραν την ύπαρξη της συγκεκριμένης παρακρατικής οργάνωσης, η οποία επιδίωκε την πραξικοπηματική ανατροπή της κυβέρνησης. Μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν καταφέρει να συνδέσουν τη δολοφονία με το βαθύ κράτος¹²⁴³. Όμως σχεδόν ένα χρόνο μετά, στις 12 Ιουνίου

¹²⁴² Χαρακτηριστικό το άρθρο της εφημερίδας *Independent*, το οποίο υπογράμιζε ότι στην περίπτωση απαγόρευσης του ΚΔΑ, θα κατέρρεε ένα από τα σημαντικότερα σχέδια στον κόσμο. Δηλαδή το σχέδιο προσέγγισης της Ε.Ε με τη Μέση Ανατολή, διαμέσου της Τουρκίας του ΚΔΑ. “Dünyanın en Önemli Projesi Çökmenin Eşiğinde”, Εφημ. *Milliyet*, 30 Ιουλίου 2008.

¹²⁴³ “Ergenekon bir Rövanş mı?”, Εφημ. *Radikal*, 4 Ιουλίου 2008.

2007, ανακαλύφθηκαν χειροβομβίδες κρυμμένες σε σπίτι στην περιοχή Ουμράνιγιε (Ümraniye) στην Κωνσταντινούπολη και όλοι οι ύποπτοι ήταν πρόσωπα που συνδέονταν με τη δολοφονία του δικαστή τον προηγούμενο χρόνο. Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο Εισαγγελέας Ζεκέρια Οζ (Zekeriya Öz), ανέλαβε τη διερεύνηση της υπόθεσης Εργκενεκόν που είχε πλέον ανοίξει επίσημα¹²⁴⁴. Η βαρύτητα που αποφάσισε να δώσει ο Ερντογάν στην εξάρθρωση των παρακρατικών δικτύων, επιβεβαιώθηκε λίγο αργότερα. Μετά τις πρόωρες γενικές εκλογές του 2007, αντικατέστησε τον μέχρι τότε Υπουργό Εσωτερικών Αμπντουλκαντίρ Άκσου (Abdülkadir Aksu) με τον Μπεσίρ Αταλάϊ (Beşir Atalay), δίδοντας του ξεκάθαρες οδηγίες για πλήρη διαλεύκανση της υπόθεσης Εργκενεκόν¹²⁴⁵.

Σταδιακά, η καταδίωξη της Εργκενεκόν μετατράπηκε σε ένα από τα ισχυρότερα στοιχεία μιας έστω αργοπορημένης αμφισβήτησης της ιστορίας και του ρόλου του στρατού στην πολιτική ζωή της Τουρκίας. Η κοινωνία ήρθε για πρώτη φορά αντιμέτωπη με εικόνες μαζικών συλλήψεων αξιωματικών του στρατού, «ευυπόληπτων» επιχειρηματιών, δημοσιογράφων και ακαδημαϊκών¹²⁴⁶, καθώς και με την αποκάλυψη ολοκληρωμένων σχεδίων πραξικοπηματικής ανατροπής της κυβέρνησης¹²⁴⁷. Από τη μια, υπήρχε η εικόνα της «ισλαμικής εκδίκησης» του ΚΔΑ σε μια προσπάθεια πολιτικού εξευτελισμού του στρατού¹²⁴⁸, από την άλλη όμως η «σκοτεινή πλευρά» της σύγχρονης ιστορίας της χώρας έβγαινε για πρώτη φορά με τόση ένταση στο δημόσιο προσκήνιο. Στις 22 Ιανουαρίου 2009 έγινε το εντέκατο και ένα από τα σημαντικότερα κύματα συλλήψεων υπόπτων για εμπλοκή στην

¹²⁴⁴ “Ergenekon'da 6. Dalga”, Εφημ. *Milliyet*, 2 Ιουλίου 2008.

¹²⁴⁵ “Ergenekon bir Rönvanş mı?”, Εφημ. *Radikal*, 4 Ιουλίου 2008.

¹²⁴⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κύμα συλλήψεων 22 ατόμων που έγινε την 1^η Ιουλίου 2008 και σε αυτό συμπεριλήφθηκαν πρόσωπα όπως ο στρατηγός Χουρσίτ Τολόν (Hurşit Tolon), ο στρατηγός Σενέρ Ερουγκούρ (Şener Erugur) και ο Πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Άγκυρας Σινάν Αϊγκιούν (Sinan Aygün). “İki Paşa Darbeye Teşebbüs'ten Hapiste”, Εφημ. *Radikal*, 7 Ιουλίου 2008. “Paşalar Metris'te”, Εφημ. *Milliyet*, 7 Ιουλίου 2008. www.cnnturk.com, “Ergenekon'da son Durum” [Είσοδος στις 6 Ιουλίου 2008]. www.cnnturk.com, “Ergenekon Soruşturmasında 4 Önemli Gözaltı”, [Είσοδος την 1 Ιουλίου 2008].

¹²⁴⁷ Σχέδια πραξικοπήματος όπως το «Ξανθό Κορίτσι» (Sarı Kız) και το «Φως του Φεγγαριού» (Ayışişi), παρέλασαν από τις στήλες των εφημερίδων της περιόδου. “Büyük Ergenekon”, Εφημ. *Radikal*, 2 Ιουλίου 2008.

¹²⁴⁸ Σχεδόν σε όλη τη διάρκεια των συλλήψεων για την υπόθεση Εργκενεκόν, βουλευτές και άλλα στελέχη της αντιπολίτευσης κατηγορήσαν το ΚΔΑ για φασιστικές μεθόδους και για χρησιμοποίηση της συγκεκριμένης υπόθεσης με στόχο την εξουδετέρωση της αντιπολίτευσης. “Muhalefet: AKP Faşizmi”, Εφημ. *Milliyet*, 23 Ιανουαρίου 2009. “Sendikalara el Atmıştır”, Εφημ. *Hürriyet*, 23 Ιανουαρίου 2009. Παράλληλα, ο ισχυρισμός ότι η υπόθεση Εργκενεκόν αποτέλεσε ένα «παιχνίδι» της κυβέρνησης Ερντογάν με στόχο την εδραίωσή της στην εξουσία και την αποδυνάμωση της αντιπολίτευσης, παρουσιάστηκε και στην έκθεση Garreth Jenkins, *Between Fact and Fantasy: Turkey's Ergenekon Investigation*, Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, 2009, βλ. συγκεκριμένα στις σσ. 45-78.

παρακρατική οργάνωση, το οποίο συμπεριέλαβε σαράντα άτομα¹²⁴⁹. Τελικά με τις συγκεκριμένες συλλήψεις, οι Εισαγγελίες που διερευνούσαν την υπόθεση ολοκλήρωσαν τα κατηγορητήριά τους που έφτασαν τις πέντε χιλιάδες σελίδες και τα οποία συγκρότησαν μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη δομή και τη δραστηριότητα του βαθύως κράτους στην Τουρκία, κατά τα τελευταία χρόνια¹²⁵⁰.

Φυσικά, από μόνη της η υπόθεση Εργκενεκόν δε θα ήταν ικανή να οδηγήσει την Τουρκία σε ένα πιο ομαλό πολιτικό περιβάλλον και ιδιαίτερα τη στιγμή που επικρατούσε ένα πλαίσιο, μέσα στο οποίο η ουσιαστική συζήτηση για τον εκδημοκρατισμό της χώρας μεταφέρθηκε στις αίθουσες των δικαστηρίων και στις καταθέσεις των υπόπτων της παρακρατικής οργάνωσης. Οι πολιτικές εξελίξεις ήταν τέτοιες που οδηγούσαν την κυβέρνηση Ερντογάν σε μια εκ νέου πολυεπίπεδη αντιπαράθεση.

Το Νοέμβριο του 2009, το κυβερνών ΚΔΑ, αποφάσισε όπως ανοίξει τη συζήτηση για τη νέα πολιτική στο Κουρδικό (το «κουρδικό άνοιγμα») εντός Εθνοσυνέλευσης μετά από μια μακρά δημόσια συζήτηση, η οποία άρχισε ουσιαστικά από το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου. Οι προσδοκίες πολλών φιλοκυβερνητικών κύκλων και άλλων υποστηριχτών της πολιτικής επίλυσης του Κουρδικού, επικεντρώθηκαν σε συγκεκριμένα μέτρα με νομοθεσίες εντός Εθνοσυνέλευσης. Ζητήματα όπως η νομιμοποίηση της χρήσης της κουρδικής γλώσσας κατά τις προεκλογικές εκστρατείες, η πλήρης ελευθεροποίηση κουρδικών προγραμμάτων σε ιδιωτικούς ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς, η κατοχύρωση των κουρδικών τοπωνυμίων στις Νοτιοανατολικές περιοχές της χώρας, η ίδρυση σχολών Κουρδολογίας-Κουρδικής φιλολογίας στα Πανεπιστήμια¹²⁵¹, καθώς και η καθιέρωση της κουρδικής γλώσσας στα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα ως «μάθημα επιλογής», ήταν μερικά από τα νομοθετικά μέτρα, τα οποία σχεδίαζε η τουρκική κυβέρνηση. Το γενικότερο πλαίσιο του «κουρδικού ανοίγματος» από πλευράς του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης συμπεριλάμβανε μερικούς άξονες εντός Εθνοσυνέλευσης, όπως τα άμεσα νομοθετικά βήματα, για τα οποία δεν ήταν αναγκαία η υποστήριξη της

¹²⁴⁹ “Ergenekon’da son Dalga Özel Harekâta”, Εφημ. *Hürriyet*, 23 Ιανουαρίου 2009.

¹²⁵⁰ Emrullah Uslu, “Turkish Domestic Politics in 2009: Towards Normalization”, *Insight Turkey*, 12/1 (2010) 11-21.

¹²⁵¹ Η σειρά αυτών των μέτρων, ανακοινώθηκε από τον Υπουργό Εσωτερικών Μπεσίρ Αταλάϊ, στην Εθνοσυνέλευση στις 13 Νοεμβρίου 2009. Βλ. “Hedef Demokrasi Standardını Ükseltmek”, Εφημ. *Sabah*, 14 Νοεμβρίου 2009.

αντιπολίτευσης, τα μεσοπρόθεσμα νομοθετικά βήματα για τα οποία θα ήταν απαραίτητη η στήριξη από κόμματα της αντιπολίτευσης, όπως κάποιες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και κάποια μακροπρόθεσμα βήματα, όπως η συνολική αναθεώρηση του Συντάγματος¹²⁵².

Όμως, η συζήτηση για το Κουρδικό δεν είχε οδηγήσει σε κανένα σχεδόν σημείο ομοφωνίας, μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Ο διάλογος έτσι όπως εξελίχθηκε, οδήγησε στην κορύφωση της έντασης και στον κάθετο διχασμό της κοινωνίας. Για μεγάλο χρονικό διάστημα πραγματοποιήθηκαν κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας που πολλές φορές κατέληξαν σε αιματηρά επεισόδια, ενώ παρατηρήθηκε παράλληλα ένα νέο κύμα ρατσιστικών-σοβινιστικών εξάρσεων σε πολλές δυτικές και ανατολικές-νοτιοανατολικές περιοχές της Τουρκίας¹²⁵³. Το αποκορύφωμα της έντασης στο Κουρδικό ήρθε στις 11 Δεκεμβρίου 2009, όταν μετά από τέσσερις μέρες συνεδριάσεων, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τουρκίας αποφάσισε ομόφωνα το κλείσιμο του κουρδικού Κόμματος Δημοκρατικής Κοινωνίας (Demokratik Toplum Partisi). Η υπόθεση εναντίον του κόμματος άνοιξε στις 16 Νοεμβρίου 2007, από τον ίδιο Εισαγγελέα της υπόθεσης εναντίον του κυβερνώντος Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης¹²⁵⁴. Όπως ήταν αναμενόμενο, η απόφαση αυτή, δημιούργησε ένα νέο στάδιο στην κοινωνική πόλωση με κεντρικό χαρακτηριστικό την δημιουργία εμποδίων στην οργανωμένη έκφραση των Κούρδων¹²⁵⁵.

Παράλληλα, συνεχιζόταν και η αντιπαράθεση της κυβέρνησης με το κεμαλικό κατεστημένο, «υπενθυμίζοντας» στα διάφορα στάδιά της ότι η διάνοιξη των προοπτικών για ομαλοποίηση του συστήματος της Τουρκίας, απαιτούσε επιπλέον αλλαγές. Μεταρρυθμίσεις όπως η μείωση της επιρροής της στρατιωτικής δικαιοσύνης, μετατρέπονταν πολύ εύκολα σε αφορμές για τη διατήρηση μιας

¹²⁵² “İşte Açılımin Listesi”, Εφημ. *Hürriyet*, 13 Νοεμβρίου 2009.

¹²⁵³ Τόσο στη Σμύρνη (δυτική Τουρκία), όσο και στο Ντιγιάρμπακιρ (νοτιοανατολική Τουρκία), πραγματοποιήθηκαν πολλές κινητοποιήσεις που έφθασαν σε σημεία λιντσαρίσματος.

¹²⁵⁴ <http://www.ntvmsnbc.com>, “DTP Kapatildi” [Είσοδος στις 11 Δεκεμβρίου 2009]. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου λήφθηκε μετά τη Σύνοδο Κορυφής της Ε.Ε.

¹²⁵⁵ Μετά από ελάχιστο χρονικό διάστημα, τα στελέχη του Κόμματος Δημοκρατικής Κοινωνίας εντάχθηκαν στο Κόμμα Ειρήνης και Δημοκρατίας (Barış ve Demokrasi Partisi), το οποίο ιδρύθηκε στις 2 Μαΐου 2008 από γνωστά στελέχη του ευρύτερου κουρδικού κινήματος. Ήταν μια έτοιμη πολιτική δομή, η οποία άλλωστε δημιουργήθηκε ακριβώς για να καλύψει σε σύντομο χρονικό διάστημα την πιθανή απουσία κουρδικού κόμματος σε περίπτωση που θα απαγορευόταν η λειτουργία του Κόμματος Δημοκρατικής Κοινωνίας, όπως και τελικά έγινε. Στις δημοτικές εκλογές Μαρτίου 2009, το Κόμμα Ειρήνης και Δημοκρατίας κέρδισε ποσοστό 0.06%. Βλ. “İşte Yedek Parti”, Εφημ. *Milliyet*, 12 Δεκεμβρίου 2009.

«υπόγειας αντιπαράθεσης». Για παράδειγμα, η αλλαγή που επιτεύχθηκε σε επίπεδο Εθνοσυνέλευσης τον Ιούνιο του 2009 στο δικαστικό σύστημα και η οποία απαιτούσε την εκδίκαση εν ενεργεία αξιωματικών σε ποινικά δικαστήρια για υποθέσεις πραξικοπήματος, ήταν ένα από τα θέματα που προκαλούσαν τέτοιες αντιπαραθέσεις¹²⁵⁶. Η σημασία της συγκεκριμένης αλλαγής ήταν ακριβώς το γεγονός ότι η πλειοψηφία των υπόπτων για εμπλοκή στο παρακρατικό δίκτυο Εργκενεκόν, που ήταν εν ενεργεία στρατιωτικά στελέχη, θα μπορούσαν να δικαστούν σε ποινικά δικαστήρια. Δηλαδή μια προοπτική που θα μπορούσε να ανατρέψει συνολικά την μέχρι τότε ακολουθούμενη «τακτική» με βάση την οποία σχεδόν κανένας πραξικοπηματίας αξιωματικός δεν είχε καταδικαστεί¹²⁵⁷. Ο νόμος αυτός δεν ήταν καθόλου τυχαίος. Τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 2009, τουρκικά ΜΜΕ είχαν δημοσιεύσει τις επιστολές αξιωματικών του τουρκικού στρατού προς τους Εισαγγελείς της υπόθεσης Εργκενεκόν, με τις οποίες αποκάλυπταν αυθεντικά κείμενα σχεδίων πραξικοπήματος ενάντια στην κυβέρνηση Ερντογάν. Το κοινό χαρακτηριστικό αυτών των κειμένων ήταν η επιδίωξη για δημιουργία δικτύων παραπληροφόρησης και πρόκλησης εντάσεων στο εσωτερικό, με επικεφαλής μια ομάδα εντός του Γενικού Επιτελείου Στρατού και με τη συνεργασία μερικών αντιπολιτευόμενων ΜΜΕ¹²⁵⁸. Αποκορύφωμα στις εν λόγω εξελίξεις αποτέλεσε η αποκάλυψη ενός νέου ολοκληρωμένου σχεδίου πραξικοπήματος, με την ονομασία «Κωδικός Κλουβί»¹²⁵⁹, το οποίο φαίνεται να ετοιμάστηκε από μια ομάδα του Γενικού Επιτελείου, τον Μάρτιο του 2009 σε μια περίοδο μάλιστα που η κυβέρνηση και η στρατιωτική ηγεσία μελετούσαν τα βήματα της νέας πολιτικής στο Κουρδικό, εντός του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας¹²⁶⁰.

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον, λοιπόν, η κυβέρνηση επιδίωκε να οχυρωθεί περαιτέρω και στο νομικό επίπεδο. Για να γίνει όμως αυτό, θα έπρεπε να επιβληθούν αλλαγές εντός του δικαστικού κατεστημένου. Μια επίσης δύσκολη υπόθεση, αφού και σε αυτό το μέτωπο, η αντιπαράθεση συνεχιζόταν. Στις 12 Νοεμβρίου 2009,

¹²⁵⁶ Για το συγκεκριμένο νόμο το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, έχει προσφύγει στο Συνταγματικό Δικαστήριο, με στόχο την ακύρωσή του.

¹²⁵⁷ “Darbe Tezgâhlayanları Yargılamak...”, Εφημ. *Radikal*, 28 Οκτωβρίου 2009.

¹²⁵⁸ Ενδεικτικά, στην ημερήσια εφημερίδα *Taraf*, ημερομηνιών 26 Οκτωβρίου 2009 (“Emir İğsız Paşadan”, “Başbuğ Haberdarı”) και 16 Νοεμβρίου 2009 (“TC Genelkurmay’dan 3. İhbar Mektubu”), αποκαλύπτονται οι επιστολές των χαμηλόβαθμων αξιωματικών, οι οποίοι καταγγέλλουν την ύπαρξη χούντας εντός του τουρκικού στρατού και αποκαλύπτουν την αυθεντικότητα σχεδίων πραξικοπήματος.

¹²⁵⁹ “Kod Adı Kafes”, Εφημ. *Taraf*, 19 Νοεμβρίου 2009.

¹²⁶⁰ “Başbakanlık bu Kez Kimi Uyarıyor?”, Εφημ. *Radikal*, 20 Νοεμβρίου 2009.

σχεδόν ολόκληρος ο τουρκικός Τύπος αποκάλυψε ότι το Υπουργείο Δικαιοσύνης είχε ζητήσει από το 11^ο Κακούργιοδικείο Κωνσταντινούπολης, την παρακολούθηση των τηλεφώνων του Εισαγγελέα Κωνσταντινούπολης, στα πλαίσια της υπόθεσης Εργκενεκόν. Το συγκεκριμένο αίτημα του Υπουργείου κατατέθηκε από τον Ιανουάριο του 2009 και συμπεριλάμβανε το αιτιολογικό ότι το παρακρατικό δίκτυο της Εργκενεκόν προσπαθούσε να διεισδύσει στο δικαστικό σώμα και συνεπώς ήταν απαραίτητη η παρακολούθηση δικαστών και εισαγγελέων. Όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, τα προηγούμενα πέντε χρόνια είχαν παρακολουθηθεί τα τηλέφωνα περίπου 70 δικαστών και εισαγγελέων, οι 56 από τους οποίους για την υπόθεση Εργκενεκόν. Η συγκεκριμένη εξέλιξη πυροδότησε πολλές εντάσεις στο εσωτερικό της Τουρκίας, με πολυσύνθετες διαστάσεις. Το κομμάτι εκείνο του δικαστικού κατεστημένου που συνέχισε να επιδιώκει την αποδυνάμωση της τουρκικής κυβέρνησης, σχεδίαζε μια νέα υπόθεση κλεισίματος του ΚΔΑ. Ο γνωστός από την προηγούμενη υπόθεση εναντίον του κυβερνώντος κόμματος, Εισαγγελέας Γιαλτσίνκαγια, αποκάλυψε ότι ερευνούσε πιθανές παραβιάσεις της αρχής του κράτους δικαίου από την τουρκική κυβέρνηση, μέσα από τις εξελίξεις των παρακολουθήσεων. Σε περίπτωση στοιχειοθέτησης των κατηγοριών αυτών, τότε θα μπορούσε να επαναλάβει την υπόθεση για κλείσιμο του ΚΔΑ¹²⁶¹.

Η αντιπαράθεση της κυβέρνησης με το δικαστικό κατεστημένο συνεχίστηκε και στο πεδίο της εκπαίδευσης. Στις 25 Νοεμβρίου 2009, το Συμβούλιο Επικρατείας αποφάσισε να ακυρώσει την υλοποίηση της απόφασης του Ανώτερου Συμβουλίου Εκπαίδευσης για άρση των «ειδικών συντελεστών» που απαιτούνταν από τους απόφοιτους των ιεροδιδασκαλείων και των επαγγελματικών λυκείων για είσοδο στα Πανεπιστήμια¹²⁶². Το Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαίδευσης αποφάσισε να άρει τους «ειδικούς συντελεστές» στις 21 Ιουλίου 2009, ενέργεια που άνοιγε το δρόμο στα παιδιά πολλών θρησκευόμενων οικογενειών να αποκτήσουν ευκολότερη πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα ιεροδιδασκαλεία θεωρούνταν ως η βασική εστία διαπαιδαγώγησης των στελεχών του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ και ως εκ τούτου η μαζικοποίηση της παρουσίας των αποφοίτων τους στα Πανεπιστήμια και αργότερα ίσως στον κρατικό μηχανισμό ή σε ισχυρούς τομείς της οικονομίας, αποτελούσε απειλή για τους κύκλους του κεμαλικού κατεστημένου. Όλες αυτές οι εξελίξεις,

¹²⁶¹ “Kapatmaya Gerekçe Aranıyor”, Εφημ. *Taraf*, 15 Νοεμβρίου 2009.

¹²⁶² “Öğrenciler Katsayı Kaosuna Mahkûm”, Εφημ. *Radikal*, 26 Νοεμβρίου 2009. “Danıştay da Kanadoğlu’na Uydu, Meslek Liseliler Şokta”, Εφημ. *Zaman*, 26 Νοεμβρίου 2009.

επανεφέραν στο «κομματικό» ημερολόγιο του Ερντογάν, την αναγκαιότητα για αλλαγές στο Σύνταγμα της Τουρκίας.

Η συνειδητοποίηση αυτή, φαίνεται ότι ωρίμασε αρκετά, μέσα και από τα σημαντικά γεγονότα στις αρχές του 2010. Στις 20 Ιανουαρίου 2010, η εφημερίδα Ταράφ (Taraf), αποκάλυψε ακόμα ένα σχέδιο πραξικοπηματικής ανατροπής της κυβέρνησης Ερντογάν, το σχέδιο με την κωδική ονομασία «Βαριοπούλα»¹²⁶³. Παράλληλα, μία μέρα μετά τις συγκεκριμένες αποκαλύψεις, στις 21 Ιανουαρίου 2010, το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε την κατάργηση του νόμου περί εκδίκασης εν ενεργεία στρατιωτικών σε πολιτικά δικαστήρια για υποθέσεις πραξικοπήματος, μετά από την προσφυγή του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος¹²⁶⁴.

Στις 16 Φεβρουαρίου 2010, κορυφώθηκε μια ακόμα κρίση εντός του δικαστικού κατεστημένου της χώρας, με τη σύλληψη του Εισαγγελέα της περιοχής Έρζιντζαν (Erzincan), Ιλχάν Τζιχανέρ (İlhan Cihaner), ως υπόπτου για συμμετοχή στο παρακρατικό δίκτυο Εργκενεκόν. Τη σύλληψη του εν λόγω προσώπου, διέταξε ο ειδικός Εισαγγελέας για την υπόθεση Εργκενεκόν στην περιοχή Έρζουρουμ (Erzurum), Οσμάν Σιανάλ (Osman Şanal). Το συγκεκριμένο γεγονός, ήταν ιδιαίτερης σημασίας αφού η σύλληψη ανώτερου δικαστικού αξιωματούχου, σηματοδοτούσε ακόμα ένα «πρωτόγνωρο» φαινόμενο στη σύγχρονη τουρκική ιστορία. Την επόμενη μέρα, 17 Φεβρουαρίου 2010, το Ανώτερο Συμβούλιο Δικαστών και Εισαγγελέων αποφάσισε όπως αφαιρέσει όλες τις αρμοδιότητες του Οσμάν Σιανάλ και άλλων τεσσάρων δικαστικών λειτουργών στην υπόθεση Εργκενεκόν στην περιοχή του Έρζουρουμ¹²⁶⁵. Η απόφαση αυτή, έπληξε ένα από τους σημαντικούς κρίκους στην αλυσίδα των ερευνών της υπόθεσης ενάντια στο παρακρατικό δίκτυο, επαναφέροντας ταυτόχρονα στην επιφάνεια τη βαθιά διάσπαση στο ίδιο το δικαστικό κατεστημένο της Τουρκίας.

Η σημαντικότερη ίσως πλευρά όλων των πιο πάνω, ήταν η επανεμφάνιση των πληροφοριών για την πιθανότητα νέας υπόθεσης κλεισίματος του κυβερνώντος Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΚΔΑ). Ο Εισαγγελέας Αμπντούλραμχαν

¹²⁶³ “Darbenin Adı Balyoz”, Εφημ. *Taraf*, 20 Ιανουαρίου 2010. “Türkiye’nin Gündemine ‘Balyoz’ Gibi inen İddia”, Εφημ. *Sabah*, 21 Ιανουαρίου 2010.

¹²⁶⁴ “Anayasa Mahkemesinden Tartışmalı Karar”, Εφημ. *Zaman*, 22 Ιανουαρίου 2010.

¹²⁶⁵ “Hoyrat Yargı Darbesi”, Εφημ. *Star*, 18 Φεβρουαρίου 2010.

Γιαλτσίνκαγια, αποκάλυψε εκ νέου στις 17 Φεβρουαρίου 2010, ότι διερευνά υποθέσεις που μπορεί να οδηγήσουν στην κατάθεση νέου κατηγορητηρίου ενάντια στο ΚΔΑ. Η σύλληψη του Εισαγγελέα Τζιχανέρ, οι καταγγελίες εναντίον του Υπουργού Εσωτερικών περί «συντονισμού» του με Εισαγγελείς και Δικαστές με σκοπό να μην καταδικαστούν τα μέλη του ΡΚΚ που επέστρεψαν στην Τουρκία τον Οκτώβρη του 2009 από το Βόρειο Ιράκ¹²⁶⁶, αλλά και η αποκάλυψη του σκανδάλου παρακολουθήσεων των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων ανώτερων Εισαγγελέων που διερευνούσαν την υπόθεση Εργκενεκόν μετά από αίτημα του Υπουργείου Δικαιοσύνης¹²⁶⁷, ήταν μερικές από τις υποθέσεις που ο συγκεκριμένος Εισαγγελέας επιδίωκε να στοιχειοθετήσει σε μια νέα προσπάθεια απαγόρευσης της λειτουργίας του ΚΔΑ.

Μετά και από αυτά τα γεγονότα, η ολική ή η μερική αλλαγή του Συντάγματος, φάνταζε πλέον ως η μοναδική επιλογή. Η τουρκική κυβέρνηση δεν απέκλεισε την πιθανότητα αλλαγών όπως η μεταρρύθμιση στο δικαστικό σύστημα¹²⁶⁸, αφού το «κλειστό κύκλωμα» των κεμαλιστών, έδειξε ότι διέθετε ακόμα επιρροή και δύναμη. Την ίδια στιγμή, ο Ερντογάν προσπάθησε να διαβεβαιώσει ότι η βασική επιδίωξη ήταν η αποφυγή νέων πρόωρων εκλογών¹²⁶⁹. Διαβεβαιώσεις που στόχευαν κυρίως στον επιχειρηματικό κόσμο, ο οποίος δεν έκρυβε τη δυσαρέσκειά του από την προοπτική περαιτέρω αστάθειας, μετά τα γεγονότα στις αρχές του 2010. Τελικά το ΚΔΑ αποφάσισε τον καταρτισμό ενός πακέτου συνταγματικών αλλαγών, ως το πρώτο σημαντικό βήμα προς τη συνολική μεταρρύθμιση του Συντάγματος της Τουρκίας. Το πακέτο τέθηκε προς συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση, ενώ ήταν σίγουρο ότι λόγω της αρνητικής στάσης των κομμάτων της αντιπολίτευσης, η χώρα θα όδευε προς ένα ακόμα καθοριστικό δημοψήφισμα¹²⁷⁰. Το πακέτο της κυβέρνησης

¹²⁶⁶ Η κάθοδος των μελών του ΡΚΚ, έγινε στα πλαίσια του «κουρδικού ανοίγματος». Υπήρξε μάλιστα ο ισχυρισμός ότι ο Υπουργός Εσωτερικών Μπεσίρ Αταλάϊ, «συντόνισε» διάφορους Εισαγγελείς και Δικαστές ούτως ώστε να μην καταδικαστούν οι Κούρδοι που θα επέστρεφαν, μετά από πληροφορίες ότι με μια τέτοια εξέλιξη το ΡΚΚ θα ξεκινούσε νέες ένοπλες επιθέσεις εντός Τουρκίας. Για το θέμα αυτό το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα του Ντενίζ Μπαϊκάλ, κατέθεσε στην Εθνοσυνέλευση πρόταση μομφής ενάντια στον Υπουργό Εσωτερικών, Μπεσίρ Αταλάϊ, η οποία τελικά απορρίφθηκε. “Gensoruda Yeni Soru!”, Εφημ. *Milliyet*, 26 Φεβρουαρίου 2010.

¹²⁶⁷ “Mercek Altında”, Εφημ. *Kıbrıs*, 18 Φεβρουαρίου 2010. “Erzurum, AK Parti Dosyasında”, Εφημ. *Milliyet*, 18 Φεβρουαρίου 2010.

¹²⁶⁸ “Referandum Gidebiliriz”, *Anadolu Ajansı*, 22 Φεβρουαρίου 2010.

¹²⁶⁹ “Erdogan: Bizi İzlemeye Devam Edin”, Εφημ. *Radikal*, 25 Φεβρουαρίου 2010.

¹²⁷⁰ Εάν το πακέτο συνταγματικών αλλαγών συγκέντρωνε άνω των 367 ψήφων υπέρ, τότε θα ενσωματωνόταν στο Σύνταγμα της Τουρκίας, χωρίς δημοψήφισμα. Για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, το πακέτο θα έπρεπε να συγκεντρώσει άνω των 330 ψήφων υπέρ, ενώ οποιοσδήποτε αριθμός ψήφων κάτω από 330 θα σήμαινε την απόρριψη του και συνεπώς την εξουδετέρωση όλων των

εγκρίθηκε από την Εθνοσυνέλευση στις 6 Μαΐου 2010 μετά από δύο γύρους ψηφοφοριών και με αυτό τον τρόπο άνοιξε ο δρόμος προς το δημοψήφισμα¹²⁷¹. Η ημερομηνία διεξαγωγής του δημοψηφίσματος ήταν η 12^η Σεπτεμβρίου 2010 και καθορίστηκε μετά από απόφαση του Ανώτατου Συμβουλίου Εκλογών (Yüksek Seçim Kurulu)¹²⁷². Μια καθόλα συμβολική ημερομηνία, αφού το δημοψήφισμα θα έκρινε την τύχη του Συντάγματος που δημιούργησε η χούντα του πραξικοπήματος της 12^{ης} Σεπτεμβρίου του 1980.

Παρόλο που το πακέτο συνταγματικών αλλαγών δεν αποτέλεσε μια συνολική και ριζική μεταρρύθμιση όπως ήταν ο στόχος του προεκλογικού προγράμματος και των διακηρύξεων του ΚΔΑ το 2007, εντούτοις η κοινωνία της Τουρκίας βρέθηκε ενώπιον σημαντικών αλλαγών σε συνταγματικά άρθρα, τα οποία θα ενέκρινε ή θα απέρριπτε δια της λαϊκής ψήφου. Εντός του πακέτου υπήρχαν άρθρα που σχετίζονταν με την καθιέρωση «θετικής διάκρισης» σε παιδιά και συνταξιούχους, τη διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων, το δικαίωμα στη συλλογική σύμβαση για τους δημόσιους υπαλλήλους, το δικαίωμα εγγραφής και δραστηριότητας σε οποιοδήποτε συνδικάτο-συντεχνία επιθυμούσαν οι δημόσιοι υπάλληλοι, καθώς και τη δημιουργία Επιτρόπου Διοικήσεως (Επιτρόπου Προστασίας των Δικαιωμάτων του Πολίτη)¹²⁷³. Όμως η σημαντικότερη προσπάθεια αλλαγών αφορούσε σε συνταγματικά άρθρα κατοχύρωσης της δίκης εν ενεργεία στρατιωτικών σε πολιτικά δικαστήρια εφόσον εμπλέκονταν σε προσπάθειες πραξικοπήματος, καθώς και του δικαιώματος ατομικής προσφυγής εναντίον των αποφάσεων του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου (Yüksek Askeri Şura)¹²⁷⁴. Καθοριστικής σημασίας ήταν η πρόβλεψη για αλλαγή της δομής και της εκλογής του Ανώτερου Συμβουλίου Δικαστών και Εισαγγελέων (Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu) με διεύρυνση της αντιπροσώπευσης του, το

πιθανοτήτων δημοψηφίσματος. Η αριθμητική σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης, αλλά και η τοποθέτηση των κομμάτων έναντι του πακέτου συνταγματικών αλλαγών ήταν τέτοια που η διεξαγωγή δημοψηφίσματος ήταν δεδομένη. Η αριθμητική σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ήταν η εξής: Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης 336 έδρες (συμπεριλαμβάνεται ο Πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης), Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα 97 έδρες, Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης 69 έδρες, Κόμμα Ειρήνης και Δημοκρατίας 20 έδρες, Ανεξάρτητοι 13 έδρες, Κόμμα Δημοκρατικής Αριστεράς 6 έδρες, Δημοκρατικό Κόμμα 1 έδρα, Κενωθείσες 8 έδρες.

¹²⁷¹ “Paket Kabul Edildi Gözler Köşk’te”, Εφημ. *Milliyet*, 7 Μαΐου 2010.

¹²⁷² “12 Eylül Anayasasına, 12 Eylül Referandumu”, Εφημ. *Sabah*, 14 Μαΐου 2010.

¹²⁷³ AKP, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Taslak Metin”, Βλ. www.akparti.org.tr.

¹²⁷⁴ AKP, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Taslak Metin”, Βλ. www.akparti.org.tr.

δικαίωμα ατομικής προσφυγής στο Συνταγματικό Δικαστήριο¹²⁷⁵ καθώς και η αλλαγή της σύνθεσης και του τρόπου εκλογής των μελών του ίδιου του Συνταγματικού Δικαστηρίου¹²⁷⁶. Συνεπώς, το επίκεντρο των συνταγματικών αλλαγών αφορούσε στους δύο ισχυρότερους πυλώνες του κεμαλικού κατεστημένου.

Ξεχωριστή θέση στην υπόθεση των συνταγματικών αλλαγών είχε η απόρριψη από την Εθνοσυνέλευση του άρθρου 8 του πακέτου, το οποίο προνοούσε τη ριζική αλλαγή του τρόπου κλεισίματος των πολιτικών κομμάτων. Συγκεκριμένα, η πρόταση του ΚΔΑ για τη νέα διαδικασία κλεισίματος κομμάτων ήταν η δημιουργία κοινοβουλευτικής επιτροπής με ίσο αριθμό αντιπροσώπων από όλα τα κόμματα της Εθνοσυνέλευσης και άνοιγμα υπόθεσης απαγόρευσης ενός κόμματος από το Συνταγματικό Δικαστήριο μόνο μετά από έγκριση της συγκεκριμένης επιτροπής. Συνεπώς, μεταξύ του Εισαγγελέα που θα κατέθετε το κατηγορητήριο και του Συνταγματικού Δικαστηρίου, εισαγόταν μια κοινοβουλευτική «παρέμβαση». Στις 3 Μαΐου 2010 το συγκεκριμένο άρθρο του πακέτου τέθηκε σε ψηφοφορία στην Εθνοσυνέλευση και τελικά απορρίφθηκε με 327 ψήφους υπέρ, 76 εναντίον, 3 αποχές, 2 άκυρα και 2 λευκά¹²⁷⁷. Η απόρριψη του με βάση την αριθμητική σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης οδηγούσε εύκολα στο συμπέρασμα ότι ορισμένοι βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος τάχθηκαν εναντίον. Στις συζητήσεις που ακολούθησαν φάνηκε ότι όντως ορισμένα στελέχη της εθνικιστικής πτέρυγας του ΚΔΑ δεν συμφώνησαν εξ αρχής με τη συγκεκριμένη ρύθμιση γιατί κατά την άποψή τους, αυτή θα εμπόδιζε πιθανό κλείσιμο του φιλοκουρδικού Κόμματος Ειρήνης και Δημοκρατίας

¹²⁷⁵ Εφόσον γίνει η προσφυγή και το αποτέλεσμα δεν ικανοποιεί το πρόσωπο, τότε αυτό μπορεί να προσφύγει στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ), το οποίο μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν ο μόνος δρόμος για τους Τούρκους πολίτες. Ένας από τους βασικούς στόχους αυτής της αλλαγής ήταν και η βελτίωση της θέσης της Τουρκίας στο ΕΔΑΔ. Σύμφωνα με δηλώσεις του Τούρκου Υπουργού Δικαιοσύνης από τις περίπου 120 χιλιάδες υποθέσεις προσφυγών που είχε τότε ενώπιον του το ΕΔΑΔ, οι 13 χιλιάδες ήταν από την Τουρκία. Η χώρα είχε τις περισσότερες καταδικαστικές αποφάσεις εναντίον της, ενώ από το 2007 μέχρι και το 2010, η Τουρκία πλήρωσε περίπου 20 εκατομμύρια ευρώ σε αποζημιώσεις. Βλ. Semin Gümüşel Güner, Murat Yalınz, Adem Demir, “İkinci Turdan Sonra Birinci Yüzyıl”, *Newsweek Türkiye*, 81(2010) 28–33.

¹²⁷⁶ AKP, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Taslak Metin”, Βλ. www.akparti.org.tr.

¹²⁷⁷ «Το πακέτο των συνταγματικών αλλαγών τρυπήθηκε!» ήταν ο πρωτοσέλιδος τίτλος της αντιπολιτευτικής εφημερίδας *Cumhuriyet* στις 4 Μαΐου 2010, δίνοντας με αυτό τον τρόπο την πολιτική σημασία της εξέλιξης. “Anayasa Paketi Delindi!” Εφημ. *Cumhuriyet*, 4 Μαΐου 2010.

ή άλλων κουρδικών πολιτικών σχηματισμών που είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με το ΡΚΚ¹²⁷⁸.

Πέραν όμως των εσωκομματικών διαφοροποιήσεων που απέρρεαν από την απόρριψη του άρθρου 8 του πακέτου συνταγματικών αλλαγών, η σημαντικότερη διάσταση της απόρριψης αυτής αφορούσε στη θέση του ίδιου του ΚΔΑ στο πολιτικό σύστημα της χώρας. Είναι γεγονός ότι ολόκληρο το πακέτο και το δημοψήφισμα είχε επικεντρωθεί αρχικά στην προσπάθεια του Ερντογάν να διασφαλίσει ότι δε θα κινδύνευε εκ νέου από μια υπόθεση πολιτικής απαγόρευσης. Το άρθρο 8 θεωρήθηκε ως «η ψυχή» της συνταγματικής μεταρρύθμισης και το μεγαλύτερο πολιτικό σχέδιο της κυβέρνησης τουλάχιστον μέχρι και το 2011, χρονιά γενικών εκλογών. Η σημασία της απόρριψης του συγκεκριμένου άρθρου έγκειται και στο γεγονός ότι αυτή έλαβε χώρα μετά από έντονες φήμες γύρω από την πιθανότητα μιας νέας υπόθεσης εναντίον του κυβερνώντος κόμματος με αφορμή την αντιπαράθεση με το δικαστικό κατεστημένο. Την 1^η Μαΐου του 2010, καθόλου τυχαία, ο Αλί Μπαμπατζάν τόνισε ότι «η μεγαλύτερη ανησυχία των ξένων επενδυτών είναι η έναρξη μιας νέας υπόθεσης κλεισίματος του ΚΔΑ. Η μεγαλύτερή τους προσδοκία τον τελευταίο μήνα είναι η αλλαγή του Συντάγματος. Η σημαντικότερη ανανέωση θα είναι η μείωση των πιθανοτήτων κλεισίματος ενός κόμματος»¹²⁷⁹. Με βάση αυτή την εξέλιξη, ήταν πλέον ξεκάθαρο ότι το ΚΔΑ θα έδιδε ιδιαίτερο βάρος στην επιτυχία του δημοψηφίσματος. Δεν επιθυμούσε σε καμιά περίπτωση την αποτυχία εντός ενός ιδιαίτερα κρίσιμου πλαισίου που διέγραφε ο στόχος για σαφή μετακίνηση των πολιτικών ισορροπιών υπέρ της κυβέρνησης με τις θεσμικές ανατροπές που θα προέκυπταν τη 12^η Σεπτεμβρίου 2010.

Μέσα από αυτά τα δεδομένα, το ΚΔΑ κατάφερε να επιβληθεί σε μια ακόμα εκλογική αναμέτρηση. Το πακέτο των συνταγματικών αλλαγών εγκρίθηκε στο δημοψήφισμα της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 2010, με 58% «ναι» και 42% «όχι»¹²⁸⁰. Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των συνταγματικών αλλαγών, αλλά και το γεγονός ότι από τα κόμματα της Εθνοσυνέλευσης το ΚΔΑ επωμίστηκε μόνο του την

¹²⁷⁸ Άλλες πληροφορίες που είδαν το φως της δημοσιότητας ανέφεραν ότι η ηγεσία του ΚΔΑ επέλεξε να αφήσει συνειδητά κάποιους βουλευτές να τοποθετηθούν αρνητικά με στόχο την απόρριψη του συγκεκριμένου άρθρου, μετά από γνωματεύσεις νομικών, οι οποίοι υπογράμιζαν τον κίνδυνο το συγκεκριμένο άρθρο να κριθεί αντισυνταγματικό και να ακυρωθεί ολόκληρο το πακέτο αλλαγών από το Συνταγματικό Δικαστήριο. “AKP 8. Maddeyi İsteyerek mi düşürdü”, Εφημ. *Taraf*, 4 Μαΐου 2010.

¹²⁷⁹ Murat Yetkin, “İkinci 1 Mart”, Εφημ. *Radikal*, 4 Μαΐου 2010.

¹²⁸⁰ “63 Şehir ‘Evet’ Dedi”, Εφημ. *Milliyet*, 13 Σεπτεμβρίου 2010.

εκστρατεία υπέρ του «ναι»¹²⁸¹, τότε η σημασία του αποτελέσματος αποκτά πολυδιάστατο χαρακτήρα.

Μέσα από το δημοψήφισμα διαφάνηκε ακόμα μια φορά, ότι ένα μέρος του παραδοσιακού «στάτους-κβο» στην Τουρκία, άρχισε να οπισθοχωρεί¹²⁸². Η συνταγματική τάξη που επικράτησε στη χώρα μετά τα πραξικοπήματα του 1960 και του 1980, δέχτηκε ένα ουσιαστικό πλήγμα¹²⁸³, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στις εξουσίες του στρατιωτικού και του δικαστικού κατεστημένου. Στο επίπεδο των σχέσεων κυβέρνησης-στρατού, το περιεχόμενο των συνταγματικών αλλαγών, αλλά και το ίδιο το δημοψήφισμα ως τέτοιο, αποτέλεσαν ένα νέο σημείο καμπής. Το κυβερνών κόμμα έθεσε ενώπιον ολόκληρης της κοινωνίας το ζήτημα των στρατιωτικών παρεμβάσεων στην πολιτική ζωή και διαμέσου του δημοψηφίσματος επιδίωξε να «ξεμπλοκάρει» το πολιτικό σύστημα της χώρας από την στρατιωτική επιρροή. Φαίνεται ότι με το δημοψήφισμα του 2010, οι δυνάμεις εκείνες που ευνοούν την ομαλοποίηση της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης της Τουρκίας, η οποία προϋποθέτει το μετασχηματισμό των παραδοσιακών κεμαλικών δομών εξουσίας, συγκεντρώνουν περισσότερη επιρροή μετακινώντας τις ισορροπίες υπέρ τους. Παράλληλα, με το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος καθιερώνονται πιο ξεκάθαρες κοινωνικές και πολιτικές τάσεις που αμφισβητούν σταθερά το ρόλο του «θεματοφύλακα του κεμαλισμού» για το στρατό, ενώ εμβαθύνεται πλέον η γενικότερη αντιπαράθεση για τον εκδημοκρατισμό της χώρας, όχι όμως απαραίτητα όπως αυτός εννοείται στα ιδεολογικά πλαίσια του ΚΔΑ. Με λίγα λόγια, η ίδια η αλλαγή του Συντάγματος μετατράπηκε σταδιακά σε αίτημα που συμπεριέλαβε την προσπάθεια για εξουδετέρωση της επιρροής του στρατού στην πολιτική ζωή της Τουρκίας.

Την ίδια στιγμή, το κυβερνών κόμμα κατάφερε στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία να παραμείνει η «πολιτική διεύθυνση της αλλαγής», κάτι που ίσχυσε πιο συγκεκριμένα σε ένα πλαίσιο έλλειψης άλλης εναλλακτικής πρότασης. Το ΚΔΑ κατάφερε στη διάρκεια της εκστρατείας υποστήριξης των συνταγματικών αλλαγών, να μεταφέρει την αντιπαράθεση στο επίπεδο «δημοκρατία εναντίον αυταρχισμού» και να συγκεντρώσει έτσι ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας. Αυτά τα ευρύτερα τμήματα

¹²⁸¹ Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Εθνικιστικής Δράσης, τάχθηκαν υπέρ του «όχι», ενώ το κουρδικό Κόμμα Ειρήνης και Δημοκρατίας κάλεσε τους ψηφοφόρους σε αποχή από το δημοψήφισμα.

¹²⁸² Murat Yılmaz, *2010 Referandum. Siyasi Partilerin Tutumları*, İstanbul 2010, σσ. 6-7.

¹²⁸³ Ömer Laçiner, “Yeni Bir Dönemin Eşiğinde”, *Birikim*, 259 (2010) 3-6.

του πληθυσμού κινητοποιήθηκαν από το μήνυμα αλλαγής ενός Συντάγματος που δημιούργησε η στρατιωτική χούντα κάποιες δεκαετίες προηγουμένως, χωρίς κατ' ανάγκη να υιοθετούν γενικότερα τις πολιτικές της τουρκικής κυβέρνησης. Συνεπώς ένα μέρος της επιτυχίας του ΚΔΑ οφείλεται και στο ότι κατάφερε μέχρι και το δημοψήφισμα του 2010 να εκπροσωπήσει «κατά αποκλειστικότητα» τις αντιπραξικοπηματικές δυνάμεις. Έτσι, η ύπαρξη και η διατήρηση αυτής της στήριξης προς το ΚΔΑ, η οποία επεκτάθηκε πέραν των παραδοσιακών θρησκευόμενων τμημάτων του πληθυσμού, έδωσε στο κυβερνών κόμμα την ευκαιρία να οικοδομήσει μια βάση για μελλοντικές εκλογικές επιτυχίες. Κάτι φυσικά που εξαρτάται από την ικανότητά του να μην αφήνει χώρο σε άλλες εναλλακτικές προτάσεις διακυβέρνησης. Η εσωτερικές αλλαγές στο Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, δείχνουν τουλάχιστον στο παρόν στάδιο ότι το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης θα επιδιώξει με έντονο τρόπο την απονομιμοποίηση του ΚΔΑ ως της «μοναδικής αντιπραξικοπηματικής-δημοκρατικής» δύναμης.

Μια επίσης σημαντική διάσταση του δημοψηφίσματος της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 2010, ήταν η επισημοποίηση μιας πορείας αλλαγών που ανέτρεψαν ένα σημαντικό μέρος των πολιτικών ισορροπιών στην Τουρκία υπέρ της κυβέρνησης, κατά την τελευταία οκταετία. Με το συγκεκριμένο δημοψήφισμα, φάνηκε ότι τη θέση της αδύναμης, εξαρτημένης και απειλούμενης με ανατροπή κυβέρνησης ΚΔΑ το 2002, πήρε μια κυβέρνηση με εδραιωμένη εξουσία εντός των κρατικών θεσμών, με αναβαθμισμένη θέση διεθνώς και ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Τουρκίας, μια κυβέρνηση που μπορούσε να κινητοποιήσει προς όφελός της περισσότερους από ένα νομιμοποιητικούς άξονες. Συνεπώς, η θέση που πήρε η τουρκική κυβέρνηση εντός των πολιτικών ισορροπιών στη χώρα, έχει τις ισχυρές βάσεις όλης της διαδικασίας κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών των προηγούμενων δεκαετιών. Η συντηρητική Ανατολία βρέθηκε για μια ακόμη φορά στο προσκήνιο και κατάφερε όχι μόνο να επηρεάσει το παραδοσιακό κέντρο εξουσίας της Τουρκίας, αλλά και να το αναδιαμορφώσει. Καθόλου τυχαία, η «κοσμική» αντιπολίτευση προς το ΚΔΑ, έδειξε να περιορίζεται τα τελευταία χρόνια στα δυτικά παράλια της Τουρκίας. Ο γεωγραφικός αυτός προσδιορισμός της αμφισβήτησης προς το ΚΔΑ, είναι χαρακτηριστικός της αλλαγής πολιτικών ρόλων ως εξής: Με το δημοψήφισμα του 2010, η Ανατολία ήταν αυτή που αναδείχθηκε σε «κεντρική εξουσία», ενώ ο περιορισμός των κεμαλικών-κοσμικών δυνάμεων στα δυτικά παράλια, αποτελεί ένα

νέο δεδομένο που αναγκάζει σε αμφισβήτηση της θεωρίας περί της αντιπαράθεσης «κέντρου-περιφέρειας».

Η νίκη του ΚΔΑ στο δημοψήφισμα του 2010, έθεσε γερές βάσεις για περαιτέρω αλλαγές στο Σύνταγμα της χώρας και συνεπώς για την εμβάθυνση του μετασχηματισμού της Τουρκίας με επίκεντρο όμως το κόμμα του Ερντογάν. Με λίγα λόγια, ιδιαίτερα μετά το δημοψήφισμα του 2010, το ΚΔΑ δεν διεκδικεί την «επιβίωσή» του μόνο διαμέσου πολιτικών που παραπέμπουν στην ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας, αλλά διεκδικεί την αναπαραγωγή της εξουσίας του, ακριβώς λόγω του ότι κατάφερε να επιβληθεί ως ένας άλλος πολιτικός και ιδεολογικός πόλος της Τουρκίας. Η περίοδος που ακολουθεί το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου 2010 δε φαίνεται να είναι απλά μια περίοδος πολιτικής αλλαγής, αλλά μια περίοδος πλήρους αναδιάρθρωσης και μετασχηματισμού της Τουρκίας, στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης. Μια περίοδος όπου η χώρα θα πρέπει πλέον να αναλύεται σε καινούργια πολιτικά πλαίσια και μακριά από τα παραδοσιακά ερμηνευτικά σχήματα τύπου «Κεμαλισμός εναντίον Ισλάμ».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συνολική επικράτηση του καπιταλιστικού συστήματος και η αποικιοκρατική επέκταση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας το 19^ο αιώνα, επέβαλαν ριζοσπαστικές αλλαγές σε ένα μεγάλο μέρος του κόσμου. Αυτές οι αλλαγές δε θα μπορούσαν παρά να επηρεάσουν καθοριστικά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία την περίοδο εκείνη αναζητούσε τρόπους προσαρμογής του πολιτικού και οικονομικού της συστήματος στη νέα αυτή πραγματικότητα. Οι μεταρρυθμίσεις των Τανζιμάτων, έκφραση αυτών ακριβώς των αναζητήσεων της αυτοκρατορίας, αλλά και των πιέσεων των ευρωπαϊκών δυνάμεων, καθώς και κοινωνικές ανακατατάξεις όπως η κατακερματισμένη διείσδυση του καπιταλισμού στα οθωμανικά εδάφη, αποτέλεσαν παράγοντες που συνέβαλαν σε σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η συσσώρευση πλούτου από κύκλους εκτός του σουλτανικού ελέγχου, η ενίσχυση της μη μουσουλμανικής αστικής τάξης και η διασύνδεσή της με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, η «μεταμόρφωση» τμημάτων της γραφειοκρατίας σε συνάρτηση με τη διατήρηση της δύναμης των μεγαλογαιοκτημόνων, ήταν βασικοί παράγοντες συγκρότησης φυγόκεντρων δυναμικών που αμφισβητούσαν την παραδοσιακή οθωμανική εξουσιαστική δομή.

Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις με τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισήλθε στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αυτοκρατορία γνώρισε σημαντικές στρατιωτικές ήττες συνέπεια των οποίων ήταν η απώλεια σχεδόν όλων των ευρωπαϊκών εδαφών της και η περαιτέρω ομογενοποίηση του πληθυσμού της με βάση το τουρκικό-μουσουλμανικό στοιχείο. Το τέλος των πολέμων σηματοδότησε ταυτόχρονα και το τέλος του παραδοσιακού εθνο-θρησκευτικού, κοινοτικού μωσαϊκού αφαιρώντας έτσι από την αυτοκρατορία τα οθωμανικά της χαρακτηριστικά. Σε αυτή την ιστορική καμπή η Ανατολία χαρακτηρίζεται από δύο βασικά στοιχεία που την διαφοροποιούν από το κλασσικό οθωμανικό πλαίσιο. Το πρώτο στοιχείο ήταν η απουσία μιας οικονομικά ισχυρής και πολιτικά ώριμης τουρκικής-μουσουλμανικής αστικής τάξης, η οποία θα αναλάμβανε πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσαρμογή του κράτους στις μεταπολεμικές συνθήκες. Το δεύτερο

στοιχείο ήταν η ανάδειξη του τουρκικού εθνικισμού ως ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα με βάση το οποίο θα έβρισκαν νομιμοποίηση οι νέες αναζητήσεις στο μεταπολεμικό γεωγραφικό χώρο της αυτοκρατορίας.

Το κίνημα των Νεότουρκων και η Επιτροπή Ενώσεως και Προόδου, αντιλαμβανόμενοι την κρισιμότητα της νομιμοποίησης της εξουσίας τους σε μια μεταβατική περίοδο, ανέλαβαν να τουρκοποιήσουν την οικονομία και να δημιουργήσουν ένα ενιαίο, εθνικό οικονομικό χώρο. Η συγκεκριμένη αποστολή προϋπέθετε την μεταφορά κεφαλαίου από τους ισχυρότερους μη μουσουλμανικούς εμπορικούς κύκλους προς τα τότε αδύνατα τουρκικά-μουσουλμανικά επιχειρηματικά τμήματα του πληθυσμού. Η τουρκοποίηση του κεφαλαίου ως μια πτυχή της προσπάθειας για στήριξη της νεοτουρκικής εξουσίας, απαιτούσε την καταστροφή όλων των μηχανισμών κοινωνικής συνύπαρξης διαφορετικών κοινοτήτων στα εδάφη της Ανατολίας. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζει λίγο αργότερα και ο Μουσταφά Κεμάλ, ενώ με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η προσπάθεια για συγκρότηση του τουρκικού κράτους στα εδάφη που απέμειναν, έθετε επιπλέον απαιτήσεις για μαζικοποίηση του εθνικού κινήματος. Ο Μουσταφά Κεμάλ επιδίωξε να ικανοποιήσει την αναγκαιότητα μαζικοποίησης του κινήματος μέσα από συμβιβασμούς και παραχωρήσεις στους μεγαλογαιοκτήμονες της Ανατολίας. Η διατήρηση του καθεστώτος της γης, χωρίς ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις προς όφελος των ακτημόνων γεωργών, αποτέλεσε βασική παράμετρο της στήριξης που είχε το κεμαλικό κίνημα από τους προεστούς της τουρκικής υπαίθρου. Επιπρόσθετα, η κινητοποίηση των αγροτικών μαζών επιτεύχθηκε με την αξιοποίηση του Ισλάμ και των παραδοσιακών αξιών της συντηρητικής υπαίθρου, με τρόπο που να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση και στη διεύρυνση της νομιμοποίησης των στόχων του κινήματος του Μουσταφά Κεμάλ.

Όμως η «συμβίωση» της θρησκείας με το εθνικό κίνημα κράτησε μέχρι την ίδρυση του νέου τουρκικού κράτους. Η περίοδος που ακολούθησε, χαρακτηρίστηκε από την πολιτική επιλογή ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού πλαισίου με έντονο τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους, μέσα στα αυστηρά ιδεολογικά πλαίσια της κεμαλικής ηγεσίας. Το βασικό ζητούμενο ήταν η ενίσχυση της τουρκικής αστικής τάξης που θα στήριζε και θα νομιμοποιούσε τη νέα κοσμική κρατική δομή. Τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά αυτής της τάξης θα έπρεπε να αντικατοπτρίζουν το

συνολικό εποικοδόμημα, με τρόπο μάλιστα που να εγγυώνται την αφοσίωση της αστικής τάξης στο κεμαλικό-κοσμικό καθεστώς. Συνεπώς, οι Τούρκοι έμποροι και βιομήχανοι, συνταυτισμένοι πλήρως με τον κρατισμό στην οικονομική πολιτική, θα έπρεπε ταυτόχρονα να είναι και φορείς των κοσμικών και εθνικιστικών αναφορών της κεμαλικής ελίτ. Με αυτό τον τρόπο, ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός της νεαρής τότε Τουρκικής Δημοκρατίας απέκλειε και εξουδετέρωνε κάθε μορφή «εναλλακτικής» συσσώρευσης κεφαλαίου που θα μπορούσε να προκύψει από κύκλους εκτός των ιδεολογικο-πολιτικών πλαισίων του κεμαλισμού.

Η πορεία ενδυνάμωσης της συγκεκριμένης, ιδεολογικά «προκαθορισμένης» αστικής τάξης συνεχίστηκε και στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αφού ακόμα δεν είχαν σταθεροποιηθεί τα οικονομικά και πολιτικά ισοζύγια υπέρ της. Μέσα σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, η πολιτική τουρκοποίησης του κεφαλαίου «αναζωογονήθηκε» με μέτρα όπως ο Φόρος Περιουσίας (Varlık Vergisi), ο οποίος έπληξε καθοριστικά την οικονομική ισχύ των μη μουσουλμανικών επιχειρηματικών κύκλων. Με μέτρα όπως ο Φόρος Περιουσίας, οι τουρκικοί επιχειρηματικοί κύκλοι παίρνουν σταδιακά την κυρίαρχη θέση στο οικονομικό γίγνεσθαι της χώρας, ενώ ταυτόχρονα η εμπιστοσύνη των μειονοτήτων προς το τουρκικό κράτος κλονίζεται οριστικά.

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, για πολλούς λόγους αποτέλεσε την έναρξη μιας νέας εποχής για την Τουρκία. Το ιστορικό σημείο καμπής της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων σήμαινε για την Τουρκία την αναπροσαρμογή της καπιταλιστικής της ανάπτυξης με την αμφισβήτηση του κρατισμού και την υιοθέτηση του πολυκομματικού συστήματος. Βασικός άξονας των αλλαγών στην Τουρκία της δεκαετίας του 1950 ήταν η αξιοποίηση του «συγκριτικού της πλεονεκτήματος», το οποίο σύμφωνα με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ ήταν η ανάδειξη του αγροτικού τομέα σε τομέα εξαγωγής προϊόντων και ενσωμάτωσης της Τουρκίας στον καπιταλισμό της Δύσης διαμέσου της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας. Η προσαρμογή της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής δομής της Τουρκίας με βάση τις επιδιώξεις της Δύσης, απελευθέρωσε νέες δυναμικές στο εσωτερικό της που τελικά επέφεραν σημαντικές αλλαγές στις ταξικές και πολιτικές συμμαχίες της εποχής. Μέσα από το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, το οποίο κυβέρνησε κατά αποκλειστικό τρόπο το

κράτος από την εποχή της ίδρυσής του μέχρι και το 1950, προέκυψε το Δημοκρατικό Κόμμα που εξέφρασε μια διαφορετική κοινωνική συμμαχία.

Το Δημοκρατικό Κόμμα ήταν το αποτέλεσμα της συνεργασίας των μεγαλογαιοκτημόνων της υπαίθρου και των επιχειρηματιών, οι οποίοι ταύτιζαν τα συμφέροντά τους με τη φιλελευθεροποίηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας. Παράλληλα, το κόμμα του Αντνάν Μεντερές έφερε μαζί του τα πολιτισμικά, θρησκευτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά της τουρκικής περιφέρειας, δηλαδή των αγροτικών μαζών και των ηγεμονικών κύκλων της Ανατολίας. Με αυτό τον τρόπο, το Ισλάμ επέστρεψε σταδιακά στο δημόσιο χώρο μετά την καταπίεση της μονοκομματικής περιόδου, ενώ η παρουσία του Δημοκρατικού Κόμματος στην Εθνοσυνέλευση από το 1946 ως αντιπολίτευση και από το 1950 ως κυβέρνηση, προσέφεραν ένα σημαντικό πεδίο νομιμοποίησης στα ισλαμικά τάγματα και γενικότερα στις θρησκευόμενες-συντηρητικές μάζες. Το ουσιαστικότερο μέρος της διαδικασίας αλλαγών από το Δημοκρατικό Κόμμα κατά τη δεκαετία του 1950, ήταν ο μετασχηματισμός της οικονομίας και οι ανατροπές που αυτός επέφερε. Η αύξηση των επενδύσεων στον αγροτικό τομέα και η σταθερή διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην μέχρι τότε αποκλεισμένη περιφέρεια, ήταν παράγοντες που συνέβαλαν στην ενίσχυση των «καπιταλιστών της γεωργίας». Με αυτό τον τρόπο, η ίδια η καπιταλιστική ανάπτυξη της Τουρκίας σε αυτή τη νέα της φάση, σηματοδοτήθηκε από τη συμμετοχή της Ανατολίας. Μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, ευνοήθηκε η συμμετοχή των ισλαμικών ταγμάτων και των συντηρητικών-ισλαμικών μικρομεσαίων επιχειρηματικών κύκλων στη συσσώρευση κεφαλαίου. Η μικρομεσαία επιχείρηση και η εντονότερη επιχειρηματική δραστηριότητα στην αγροτική περιφέρεια της Ανατολίας, έστω και σε πρώιμο βαθμό, ήταν βασικά συστατικά στήριξης της επαναφοράς του Ισλάμ στο δημόσιο χώρο.

Η οικονομική και πολιτική χειραφέτηση ηγεμονικών κύκλων της συντηρητικής Ανατολίας κατά τη δεκαετία του 1950, έστω και αν δεν συνιστούσε «απειλή ολοκληρωτικής ανατροπής» του κεμαλικού οικοδομήματος, αποτέλεσε πηγή αμφισβήτησής του. Με βάση αυτό το δεδομένο, η κυριότερη συνιστώσα του πραξικοπήματος της 27^{ης} Μαΐου 1960 ήταν η προσπάθεια δημιουργίας τέτοιων συνθηκών και δομών που δε θα επέτρεπαν ξανά την επικράτηση κομμάτων όπως το Δημοκρατικό. Επομένως το πραξικοπηματικό καθεστώς οικοδόμησε τέτοιες

κοινωνικές συμμαχίες που θα παρεμπόδιζαν μελλοντικά τη συσσώρευση κεφαλαίου από κύκλους εκτός των ιδεολογικο-πολιτικών πλαισίων της κεμαλικής ελίτ. Η συμμαχία στρατού-«κοσμικής» αστικής τάξης-γραφειοκρατίας έδωσε βάρος στη βιομηχανική ανάπτυξη με τον πρωταγωνιστικό ρόλο του κράτους. Δημιούργησε μηχανισμούς όπως η Οργάνωση Κρατικού Σχεδιασμού (Devlet Planlama Teşkilatı) και το Ίδρυμα Αλληλοβοήθειας Στρατού (OYAK), μέσα από τους οποίους η «κοσμική» συμμαχία ανέλαβε εκ νέου καθοδηγητικό ρόλο στην καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας.

Η περίοδος που ακολούθησε, χαρακτηρίστηκε ακριβώς από την έντονη προσπάθεια ενίσχυσης του «πιστού και αφοσιωμένου» προς το κεμαλικό καθεστώς βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου. Αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής ήταν η ωρίμανση του συγκεκριμένου τμήματος της αστικής τάξης που εκφράστηκε με τη δημιουργία του Συνδέσμου Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών Τουρκίας (TÜSİAD), ο οποίος θα επιδιώξει να οικειοποιηθεί και να εκφράσει τις κοσμικές αρχές στο επίπεδο της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η πολιτική ενίσχυσης του ιδιωτικού κεφαλαίου που ακολούθησε το Κόμμα Δικαιοσύνης (Adalet Partisi) του Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ και η διεύρυνση των πεδίων επιρροής αυτού του τμήματος της αστικής τάξης της Τουρκίας, ανέδειξαν νέα φαινόμενα όπως η οργάνωση ομίλων επιχειρήσεων. Αυτή η νέα πραγματικότητα συνιστούσε ουσιαστικά αποκοπή του «κοσμικού» τμήματος της αστικής τάξης από τον υπόλοιπο επιχειρηματικό κόσμο της χώρας, δεδομένο με πολλαπλές και πολυσύνθετες επιπτώσεις. Το μικρομεσαίο κεφάλαιο της Ανατολίας νιώθει πλέον εντονότερες τις πιέσεις από το μεγάλο και συγκροτημένο «κοσμικό» κεφάλαιο του TÜSİAD, μια κατάσταση που οδηγεί τους ηγεμονικούς κύκλους της περιφέρειας στην αναζήτηση νέων πολιτικών επιλογών. Το Κόμμα Δικαιοσύνης του Ντεμιρέλ, παρά την ροπή του προς αξιοποίηση του Ισλάμ, δεν μπορούσε να αποτελέσει χώρο υπεράσπισης των συμφερόντων της μικρομεσαίας επιχείρησης της συντηρητικής Ανατολίας.

Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 κορυφώνονται οι πολιτικές αναζητήσεις επιχειρηματικών κύκλων της Ανατολίας με επικεφαλής του Νετζμετίν Έρπακαν, μετέπειτα ηγέτη του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ για αρκετά χρόνια. Η προσπάθεια επικεντρώνεται στην ανάδειξη αυτών των κύκλων σε ένα «δεύτερο και παράλληλο» συντονιστή της καπιταλιστικής ανάπτυξης της Τουρκίας. Τον Ιανουάριο του 1970

ιδρύεται το ισλαμικό Κόμμα Εθνικής Τάξης (Milli Nizam Partisi) και αποτελεί την πιο συγκροτημένη μέχρι εκείνη τη στιγμή, αναζήτηση της Ανατολίας προς το οργανωμένο πολιτικό Ισλάμ. Με την ίδρυση του κόμματος δημιουργήθηκαν οι βάσεις ταύτισης του κεφαλαίου της Ανατολίας με το πολιτικό Ισλάμ, οι οποίες θα αναπτυχθούν περαιτέρω μετά το πραξικόπημα του 1971 και τη δημιουργία Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας (Milli Selamet Partisi) το 1972. Τα κόμματα αυτά και το ευρύτερο ισλαμικό Κίνημα Εθνικής Άποψης (Milli Görüş Hareketi), εκπροσωπούσαν τη συμμαχία των Μουσουλμάνων θρησκευόμενων επιχειρηματιών της Ανατολίας, των ισλαμικών ταγμάτων και αδελφοτήτων, των νέων μορφωμένων στελεχών της λεγόμενης περιφέρειας, αλλά και της μεγάλης μάζας των θρησκευόμενων Τούρκων που ζούσαν είτε στις μεγαλουπόλεις, είτε στην ύπαιθρο και αναζητούσαν ευκαιρίες ελεύθερης έκφρασης των παραδοσιακών τους αξιών.

Ο βασικός άξονας του πολιτικού προγράμματος αυτών των κομμάτων ήταν η οικονομία και πιο συγκεκριμένα η διεύρυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ανατολία, μέσα από τον παρεμβατικό ρόλο ενός ισλαμικού κράτους και τον εξισλαμισμό της δημόσιας ζωής. Η ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας στην τουρκική περιφέρεια διαμέσου του κρατικού σχεδιασμού, κάτι που αποτέλεσε κύρια παράμετρο των κομμάτων της Εθνικής Τάξης και Εθνικής Σωτηρίας, μεταφράστηκε ως η προσπάθεια του τότε μικρομεσαίου κεφαλαίου να άρει την «ιστορική αδικία» της παραχώρησης προνομίων και ευκαιριών από το κεμαλικό κράτος προς το στενό κύκλο των κοσμικών επιχειρηματικών ελίτ της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα όμως, η συμμετοχή του Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας σε διαδοχικές κυβερνήσεις συνασπισμού μέχρι και το πραξικόπημα του 1980, έδωσε την ευκαιρία σε πολλά στελέχη και επιχειρηματίες του πολιτικού Ισλάμ να διεισδύσουν στους κρατικούς μηχανισμούς και να ολοκληρώσουν την επαφή τους με δομές εξουσίας που μέχρι πρότινος ήταν απόμακρες. Η εμπειρία της διαχείρισης της αστικής εξουσίας θα έχει σταδιακά σημαντικές επιπτώσεις στη σύνθεση, στις αντιλήψεις, αλλά και στους προσανατολισμούς του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ.

Η ανοδική πορεία των οργανωμένων τμημάτων του πολιτικού Ισλάμ στη χώρα, επιταχύνεται μέσα στις συνθήκες που δημιούργησε το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1980. Η επιβολή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης και η αναμόρφωση της κρατικής ιδεολογίας με την προσθήκη του δόγματος της τουρκο-

ισλαμικής σύνθεσης, έδωσαν περισσότερο χώρο νομιμοποιημένης πλέον δραστηριοποίησης του πολιτικού Ισλάμ, έστω και αν κατά τα πρώτα χρόνια μετά το πραξικόπημα απαγορεύθηκε η κομματική του παρουσία. Παράλληλα, οι ηγεμονικοί και οικονομικά ισχυρότεροι κύκλοι της Ανατολίας επεκτείνουν την κερδοφορία τους εκμεταλλευόμενοι την οικονομική πολιτική των διαδοχικών κυβερνήσεων του Τουργκούτ Οζάλ.

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 η τουρκική Ανατολία έρχεται σε επαφή με ένα νέο στάδιο καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της χώρας, μέσα στον οποίο καθοριστικό ρόλο θα αποκτήσει η επιχειρηματική δραστηριότητα των ισλαμικών κύκλων, δηλαδή των στελεχών του πολιτικού Ισλάμ και των ισλαμικών ταγμάτων. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλαν δεδομένα όπως η γενικότερη καπιταλιστική αναδιοργάνωση και επέκταση των ανεπτυγμένων χωρών προς την Ανατολή που συνδυάστηκαν με την περιφερειακή ενδυνάμωση του πολιτικού Ισλάμ. Η Τουρκία της χούντας του Κενάν Εβρέν και λίγο αργότερα του Οζάλ θα πάρει σημαντική θέση στην «ισλαμική αγκαλιά» των ΗΠΑ με στόχο τον περιορισμό της σοβιετικής επιρροής. Η στροφή προς την ευρύτερη Μέση Ανατολή, καθώς και η ενισχυμένη σχέση της Τουρκίας με χώρες όπως η Σαουδική Αραβία, αποτέλεσαν δεδομένα που άνοιξαν πολύ σύντομα το δρόμο διείσδυσης του ισλαμικού κεφαλαίου της περιοχής στην Τουρκία. Η έντονη παρουσία του σαουδαραβικού κεφαλαίου στην Τουρκία και η δραστηριοποίησή του στη δημιουργία των ισλαμικών χρηματοπιστωτικών οργανισμών, γίνονται σταδιακά η βάση της δημιουργίας ενός παράλληλου οικονομικού και συνεπώς πολιτικού περιβάλλοντος στη χώρα.

Οι μεταρρυθμίσεις και η ενθάρρυνση των κυβερνήσεων Οζάλ προς το σαουδαραβικό κεφάλαιο, έκτισαν μια θεσμική και πολιτική νομιμοποίηση για την παρουσία του, ενώ τα ισλαμικά τάγματα και οι επιχειρηματικοί κύκλοι της Ανατολίας μετατράπηκαν σε διαμεσολαβητές και εκφραστές αυτού του νέου, παράλληλου οικονομικού δικτύου, το οποίο αναδείχθηκε ως ανταγωνιστικό της μέχρι τότε κατεστημένης κεμαλικής οικονομικής παντοκρατορίας. Αυτή η εξέλιξη μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, απέκτησε μια διπλή λειτουργία εντός του τουρκικού πλαισίου: Από τη μια ενισχύονται σημαντικά οι τουρκικοί-ισλαμικοί επιχειρηματικοί κύκλοι και τα θρησκευτικά τάγματα, λόγω της σύνδεσής τους με τα σαουδαραβικά κεφάλαια. Από την άλλη, ενισχύεται η χρηματοδότηση προς το τουρκικό πολιτικό

Ισλάμ και τις οργανώσεις του, όπως το Κόμμα Ευημερίας που ιδρύθηκε από το 1983. Με αυτό τον τρόπο, το μικρομεσαίο κεφάλαιο της Ανατολίας σταδιακά συνδέεται με το διεθνές περιβάλλον, νομιμοποιείται και κατοχυρώνει μερικώς τη συμμετοχή του στην καπιταλιστική ανάπτυξη της Τουρκίας, δεδομένο που θα εμπεδωθεί περισσότερο στα χρόνια που ακολούθησαν.

Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και οι δραστικές και επιταχυνόμενες αλλαγές σε διεθνές επίπεδο, σήμαιναν ταυτόχρονα και την επικράτηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης του καπιταλισμού. Αυτή η εξέλιξη ήταν καίριας σημασίας για την ένταση της κινητικότητας του κεφαλαίου προς την αναζήτηση νέων αγορών, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η οικονομική δομή που ευνόησε ο νεοφιλελευθερισμός είχε ως ένα από τα κύρια της χαρακτηριστικά τον κατακερματισμό της παραγωγής σε χώρες με χαμηλότερο κόστος εργασίας. Η ουσία αυτής της εξέλιξης συνέβαλε στην αποκέντρωση της βιομηχανικής παραγωγής, αλλά και στον κατακερματισμό της εργασίας εξουδετερώνοντας σταδιακά τη συνδικαλιστική οργάνωση διαμέσου νέων όρων όπως η «ευέλικτη εργασία». Η άνοδος εθνικιστικών και θρησκευτικών κινημάτων σε συνθήκες απουσίας της Αριστεράς, έδωσε ένα επιπλέον αυταρχικό πρόσωπο στην κατάσταση που επικράτησε.

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η Τουρκία είχε επηρεαστεί καθοριστικά. Το πλέγμα των συγκυριών του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης βοήθησε στην ενσωμάτωση πολλών μικρομεσαίων βιομηχανιών της Ανατολίας σε αυτή την παγκόσμια αλυσίδα της παραγωγής. Οι βιομηχανικές μονάδες, οι βιοτεχνίες και οι οικογενειακές επιχειρήσεις της τουρκικής Ανατολίας, εισήλθαν σταδιακά σε ένα σύστημα «βιομηχανικών υπο-εργολαβιών» με πολυεθνικές εταιρείες και μέσα από την εργοδότηση φτηνού, ανειδίκευτου και ανασφάλιστου εργατικού δυναμικού κατάφεραν να αυξήσουν την κερδοφορία τους και να σταθεροποιήσουν την παρουσία τους στο εξαγωγικό εμπόριο.

Αυτές οι διαδικασίες αποτέλεσαν τον ακρογωνιαίο λίθο της ενίσχυσης του κεφαλαίου στην Ανατολία και της πολιτικής ωρίμανσης των ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων της περιοχής. Η συνεργασία του μικρομεσαίου κεφαλαίου στην Ανατολία με τις πολυεθνικές εταιρείες και η συμμετοχή του στη συσσώρευση του πλούτου από το εμπόριο, σηματοδότησε τη σταδιακή ανατροπή του πολιτικού και

οικονομικού χάρτη της Τουρκίας. Η συγκεκριμένη περιοχή έπαιρνε αργά και σταθερά τη θέση της ως μια υπολογίσιμη δύναμη στην οικονομική διαδικασία και τους ανταγωνισμούς στην Τουρκία. Η πολύπλευρη αναβάθμιση της περιοχής, η οποία κατά τα προηγούμενα χρόνια προσδιοριζόταν ως η πολιτική και οικονομική «περιφέρεια» της Τουρκίας, έκανε ακόμα πιο ξεκάθαρες τις συνέπειές της στο γενικότερο πολιτικό γίνεσθαι της χώρας με την ίδρυση του Ανεξάρτητου Συνδέσμου Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών (MÜSİAD), δηλαδή της οργανωμένης έκφρασης του λεγόμενου ισλαμικού κεφαλαίου. Η εμφάνιση και η ραγδαία ανάπτυξη της οργάνωσης των Μουσουλμάνων επιχειρηματιών, συμβόλιζε την πολιτική του ωρίμανση, καθώς και την αυτοπεποίθηση με την οποία διεκδικούσαν πλέον τα αιτήματά τους ως ένα χωριστό κομμάτι ανάμεσα στην αστική τάξη της Τουρκίας. Παράλληλα, οι ίδιες οι διαδικασίες της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης ήταν τέτοιες που επέτρεπαν στο ισλαμικό κεφάλαιο να γίνει «ενδιαφερόμενη πλευρά» στην καπιταλιστική ανάπτυξη της Τουρκίας. Συνεπώς, αυτές οι διαδικασίες ενεργοποίησαν ταυτόχρονα και μηχανισμούς διεκδίκησης για μετασχηματισμό του κράτους και αναδιαμόρφωση του κεμαλισμού, δηλαδή της κυρίζρχης για πολλές δεκαετίες κρατικής ιδεολογίας.

Από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του, ο MÜSİAD δε δίστασε να δείξει ότι αποτελούσε την ισλαμική έκφραση της οργάνωσης του τουρκικού κεφαλαίου και ιδιαίτερα του μικρομεσαίου κεφαλαίου της Ανατολίας. Η κίνησή του αυτή δεν ήταν καθόλου τυχαία. Το πολιτικό Ισλάμ αναδείχθηκε ως μια κοινή πλατφόρμα οργάνωσης και διεκδίκησης του μικρομεσαίου κεφαλαίου της τουρκικής Ανατολίας, μια χωριστή έκφραση των απαιτήσεων αυτού του τμήματος της αστικής τάξης απέναντι στην οργάνωση του λεγόμενου κοσμικού κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, το πολιτικό Ισλάμ και γενικότερα η ισλαμική θρησκεία μετατράπηκαν σε μια στρατηγική επιλογή μεγάλης σημασίας για τη μικρομεσαία επιχείρηση της Ανατολίας. Αυτές οι επιχειρήσεις μπορούσαν να χαρακτηριστούν ευκολότερα από τις «αποστάσεις» που είχαν από τους θεσμούς του κεμαλικού κράτους, το οποίο διατηρούσε προνομιακές σχέσεις με τον TÜSİAD μεταφέροντας έτσι ποικίλες πιέσεις προς τους πιο αδύνατους επιχειρηματίες. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το Ισλάμ αποτέλεσε μια αντιπολιτευτική διάσταση για την άρση της «κοινωνικής αδικίας» ενάντια στην επιχειρηματική δραστηριότητα των ισχυρότερων κύκλων της συντηρητικής και θρησκευόμενης Ανατολίας.

Παράλληλα όμως, η ισλαμική θρησκεία μπορούσε να προσδώσει στην οργάνωση του συγκεκριμένου τμήματος του τουρκικού κεφαλαίου, ένα σημαντικό παρονομαστή «ηθικοποίησης» του καπιταλισμού και συνεπώς ένα σημαντικό εργαλείο διεύρυνσής του στα εδάφη της Ανατολίας. Ο Προφήτης Μωάμεθ, όντας έμπορος, ήταν ένα παράδειγμα θρησκευτικής νομιμοποίησης της επιχειρηματικής δράσης και της κερδοφορίας ως «υπηρεσίας προς τον Αλλάχ». Έτσι τα μέλη του MÜSİAD μπορούσαν να εξουδετερώσουν την επιρροή των συνδικάτων και τη σημασία των εργατικών δικαιωμάτων δια της επίκλησης της ισλαμικής αλληλεγγύης εργαζόμενου-εργοδότη. Συνεπικουρούμενα δε από τη συμμετοχή των ισλαμικών ταγμάτων στη συσσώρευση του πλούτου, τα μέλη του MÜSİAD, ήταν ικανά να απορροφήσουν «ανώδυνα» τις όποιες αντιδράσεις μπορούσαν να προκαλέσουν οι οικονομικές τους επιλογές. Η αμφισβήτηση που θα μπορούσε να προέλθει από μια εργατική συντεχνία, απορροφήθηκε σταδιακά από το θρησκευτικό τάγμα, την ισλαμική αντίληψη της οικογένειας και της κοινωνικής ιεραρχίας.

Σε ένα άλλο εξίσου σημαντικό επίπεδο, η ισλαμική θρησκεία για τον MÜSİAD δημιούργησε τις βάσεις συμπερίληψης του μικρομεσαίου και σταδιακά ενισχυόμενου κεφαλαίου της Ανατολίας στη διαχείριση του νεοφιλελευθερισμού. Αξιοποιώντας τη γενικότερη άνοδο του πολιτικού Ισλάμ κατά τη δεκαετία του 1990, το ισλαμικό κεφάλαιο επιδίωξε να συμπεριλάβει τις παραδοσιακές αξίες της κοινωνίας της Τουρκίας στην ίδια την καπιταλιστική ανάπτυξη. Σε αυτή την περίπτωση, ο MÜSİAD διεκδικούσε να είναι η «πραγματική αστική τάξη» της Τουρκίας, διεκδικούσε να είναι ο εκφραστής των πραγματικών «εθνικών αξιών» και όχι των «δυτικόστροφων και ξένων» που εκπροσωπούσε ο TÜSİAD. Συνεπώς το Ισλάμ χρησιμοποιήθηκε ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι των εθνικών αξιών της Τουρκίας, δεδομένο που θα μπορούσε να νομιμοποιήσει ως εθνικό αυτό το αναδυόμενο τμήμα της αστικής τάξης της χώρας. Καθόλου τυχαία, οι ισλαμικοί επιχειρηματικοί κύκλοι παρουσιάστηκαν από την πρώτη στιγμή ως υποστηρικτές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Κατά τη δική τους αντίληψη, η πλήρης απελευθέρωση των αγορών και η μείωση της κρατικής παρέμβασης σε όλα τα πεδία, μεταφραζόταν ως μια διαδικασία σταδιακής «αποκεμαλοποίησης» της τουρκικής οικονομίας και συνεπώς ως βελτίωση της θέσης τους έναντι των παραδοσιακών «κοσμικών» κύκλων του κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή και εφόσον ο MÜSİAD μπορούσε να αναδειχθεί ως ο εκφραστής της «πραγματικής» και ως εκ τούτου εθνικής αστικής τάξης, θα

μπορούσε ταυτόχρονα να θέσει τις βάσεις περεταίρω διεύρυνσης του καπιταλισμού στην Τουρκία. Ο θρησκευόμενος πληθυσμός στην Ανατολία, αποδεχόταν με αυτό τον τρόπο ευκολότερα τη συσσώρευση του πλούτου από την άρχουσα τάξη της περιοχής αφού αυτή μεριμνούσε να προβάλλει τις «δικές του», παραδοσιακές, ισλαμικές αξίες. Δηλαδή, το σύνολο των αξιών που κατά τα προηγούμενα χρόνια είχε αποκλειστεί από την κεμαλική ελίτ.

Μια άλλη σημαντικότερη πτυχή της μετατροπής του ισλαμικού αξιακού συστήματος σε μια πλατφόρμα επιχειρηματικής δράσης, ήταν η δημιουργία ενός «αυτόνομου», ισχυρού ισλαμικού δικτύου συνεργασίας πολιτικών στελεχών, οργανώσεων, ισλαμικών ταγμάτων και επιχειρηματιών. Ένα δίκτυο που αποτέλεσε την δίοδο του πολιτικού Ισλάμ και των φορέων του για νομιμοποιημένη πρόσβαση στην «ελεύθερη αγορά», αλλά και στην πολιτική δραστηριότητα. Βασικός άξονας αυτού του δικτύου ήταν οι εταιρείες-μέλη του MÜSIAD, καθώς και άλλων επιχειρηματικών ομοσπονδιών. Η κερδοφορία τους και η γενικότερη οικονομική τους ισχυροποίηση κατά τη δεκαετία του 1990, αντικατοπτρίστηκε στη δημιουργία ομίλων εταιρειών. Τα ισλαμικά τάγματα και οι αδελφότητες ήταν ένας δεύτερος βασικός άξονας. Το χαρακτηριστικό αυτού του δικτύου, ήταν η συμβολή που είχε στην ενίσχυση μιας άλλης «ισλαμικής πραγματικότητας» στην κοινωνία της Τουρκίας, δηλαδή μιας πραγματικότητας που οργανωνόταν στην Ανατολία και επεκτεινόταν σε ολόκληρη τη χώρα, αμφισβητώντας το παραδοσιακό κεμαλικό πλέγμα εξουσίας. Σταδιακά, το συγκεκριμένο δίκτυο κατάφερε να δημιουργήσει μια πολιτική οικονομία μέσα από την οποία μπορούσε να επιβιώνει, να αναπαράγεται και να λειτουργεί ενισχυτικά προς τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ.

Η «ελεύθερη αγορά», τα δόγματα της οποίας αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη της ισλαμικής πραγματικότητας και των φορέων της κατά τη δεκαετία του 1990 στην Τουρκία, ανέδειξε την νέα ισλαμική ελίτ σε διάφορους τομείς της κοινωνίας. Οι μεγάλες πόλεις της χώρας μετατράπηκαν σε χώρους δραστηριοποίησης των νέων, μορφωμένων ισλαμιστών «γιάπηδων» που διαμόρφωναν ένα διαφορετικό τρόπο ζωής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο καταναλωτισμός εισήλθε στο επίκεντρο του «εκσυγχρονισμένου» ισλαμικού τρόπου ζωής και βρήκε διεξόδους κατοχύρωσης μέσα από τα «ισλαμικά» ΜΜΕ, την αύξηση της παραγωγής και την ενίσχυση των διαφημιστικών εταιρειών. Αυτό το τμήμα της τουρκικής αστικής τάξης έφερε τελικά

μαζί του όλα τα αστικά χαρακτηριστικά και νοοτροπίες αναφορικά με την πολυτέλεια, τη ψυχαγωγία και τις ανέσεις. Με αυτό τον τρόπο η ισλαμική θρησκεία μεταμορφώθηκε σε δομικό στοιχείο του καταναλωτισμού μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Κεντρικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας, ήταν και η νέα ισλαμική διανόηση. Η οικονομική ισχυροποίηση του ισλαμικού κεφαλαίου συνέβαλε στην άνοδο των νέων αναζητήσεων και προσεγγίσεων αυτού του τμήματος των διανοουμένων, οι οποίοι άρχισαν να προωθούν διαφοροποιημένα σε σχέση με το παρελθόν αιτήματα. Πολύ βασικό σημείο, ήταν η δραστική τους μετακίνηση από τη διεκδίκηση μιας τουρκικής-ισλαμικής κοινότητας, στη διεκδίκηση κατοχύρωσης μιας ισλαμικής ατομικότητας, όπου το δικαίωμα στη θρησκευτική πίστη θα αντιμετωπιζόταν στο ευρύτερο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι νέες αυτές θεωρητικές αναζητήσεις έθεσαν το στόχο εκπροσώπησης της ισλαμικής αστικής τάξης στην παγκόσμια οικονομική διεργασία και παράλληλα σήμαναν την κατάρρευση του στόχου για ένα ισλαμικό κράτος.

Συνεπώς, η μεγάλη αλλαγή της δεκαετίας του 1990 δεν έγκειται μόνο στην άνοδο του πολιτικού Ισλάμ και μάλιστα ως μια μονοδιάστατη αντίδραση ενάντια στον κεμαλικό αυταρχισμό. Η κοινωνική αλλαγή που σημειώθηκε είχε ως αφετηρία την ενδυνάμωση της ισλαμικής αστικής τάξης και της πραγματικότητας που αυτή δημιούργησε. Με τη σειρά τους οι επιπτώσεις αυτής της νέας πραγματικότητας πάνω στο πολιτικό και οικονομικό γίνεσθαι της Τουρκίας, αποδείχθηκαν καθοριστικότερες για τους μελλοντικούς προσανατολισμούς της χώρας ενώ την ίδια στιγμή οι νέες δυνάμεις που αναδείχθηκαν αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη αλλαγών στο ίδιο το τουρκικό πολιτικό Ισλάμ και επηρέασαν την πορεία του στις αρχές του 21^{ου} αιώνα.

Στο επίπεδο του οργανωμένου πολιτικού Ισλάμ, το επίκεντρο των αλλαγών που επέφερε η ισλαμική αστική τάξη ήταν το Κόμμα Ευημερίας που δημιουργήθηκε το 1983. Η πορεία του κόμματος με επικεφαλής τον Έρμπακαν και η σταδιακή του ενίσχυση με κορυφαία στιγμή την ανάληψη της διακυβέρνησης το 1996 σε συνεργασία με το Κόμμα του Ορθού Δρόμου (Doğru Yol Partisi), ήταν χαρακτηριστική της ισχυροποίησης της οργανωτικότητας του, αλλά και της έναρξης των διαφοροποιήσεων που επέβαλαν οι επιδιώξεις του ισλαμικού κεφαλαίου. Η σταθεροποίηση του Κόμματος Ευημερίας στην εξουσία ως εργαλείο περισσότερης

συμμετοχής στη διαμόρφωση της ανάπτυξης της χώρας, κάτι που απαιτούσε το ισλαμικό κεφάλαιο, ήταν στόχος που περνούσε μέσα από την αναδιαμόρφωση των σχέσεων του πολιτικού Ισλάμ με το κεμαλικό κατεστημένο, αλλά και την αναδιαμόρφωση των πολιτικών θέσεων του κόμματος. Σε αυτό το σημείο ξεκίνησαν οι πιέσεις των επιχειρηματικών κύκλων της Ανατολίας εντός του κόμματος για μια νέα αντίληψη στην οικονομία, καθώς και για την απομάκρυνση από την κάθετη και συνολική αντιπαράθεση με τους κρατικούς θεσμούς. Αυτές οι πιέσεις οδήγησαν σε μια προσπάθεια ανοίγματος του Κόμματος Ευημερίας προς την κεντροδεξιά που όμως έμεινε ανολοκλήρωτο λόγω του πραξικόπηματος του 1997 και την ανατροπή της κυβέρνησης Έρμπακαν.

Τελικά το ίδιο το πραξικόπημα του 1997 μετατράπηκε σε μια ισχυρή δυναμική «εσωτερικής κάθαρσης» στο πολιτικό Ισλάμ της περιόδου, αφού έστειλε με ξεκάθαρο τρόπο το μήνυμα ότι οι παραδοσιακές αντιλήψεις Έρμπακαν δεν μπορούσαν να υπηρετήσουν την υπόθεση ανάδειξης του ισλαμικού κεφαλαίου σε ισότιμο εταίρο της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης της Τουρκίας. Όμως μαζί με το πραξικόπημα του 1997, ακόμα δύο πολύ σημαντικές εξελίξεις επιταχύνουν τη διαδικασία συνειδητοποίησης της αναγκαιότητας για αλλαγές στους κόλπους του πολιτικού Ισλάμ. Οι εξελίξεις αυτές, παράλληλες σε αντίκτυπο, ήταν η παραχώρηση στην Τουρκία του καθεστώτος υποψήφιας χώρας προς ένταξη στην Ε.Ε, κατά τη Σύνοδο Κορυφής το 1999 στο Ελσίνκι και η οικονομική κρίση του 2001, η οποία αναδιαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό το πολιτικό πεδίο και τις ισορροπίες της χώρας. Η δυναμική που προσέφερε η προοπτική ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε σε συνδυασμό με τις ανατροπές που προκάλεσε η κρίση, ήταν οι βασικοί παράγοντες που έβγαλαν στην επιφάνεια την αδυναμία του μέχρι τότε κεμαλικού οικοδομήματος να ενσωματώσει ολοκληρωτικά την Τουρκία στη νέα παγκόσμια οικονομική δομή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κορυφώθηκαν οι αναζητήσεις εντός του πολιτικού Ισλάμ με τη δημιουργία του Κόμματος Αρετής (Fazilet Partisi) που ακολούθησε την απαγόρευση λειτουργίας του Κόμματος Ευημερίας.

Η δημιουργία του Κόμματος Αρετής μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μια προσπάθεια εναγκαλισμού των διεκδικήσεων της ισλαμικής αστικής τάξης σε πολιτικό επίπεδο και εντός των συνθηκών που δημιούργησαν οι εξελίξεις όπως το πραξικόπημα, η ευρωπαϊκή προοπτική και η οικονομική κατάρρευση της Τουρκίας.

Η ένταση των διεκδικήσεων της ισλαμικής αστικής τάξης ήταν ακόμα πιο φανερή μέσα από την ενδυνάμωση της ανανεωτικής πτέρυγας μέσα στο Κόμμα Αρετής. Υπό την πίεση για μια νέα στρατηγική την οποία εξέφραζε η ανανεωτική πτέρυγα, το Κόμμα Αρετής υιοθέτησε θέσεις όπως η έμφαση στην ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας, η ενίσχυση των σχέσεων με τις ΗΠΑ, η επιτάχυνση των ιδιωτικοποιήσεων και η ενδυνάμωση των σχέσεων της χώρας με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Παράλληλα ολοκληρώθηκε και η πορεία μετατόπισης του Ισλάμ από πολιτικό πρόγραμμα σε ένα ατομικό δικαίωμα.

Όμως, όπως και το Κόμμα Ευημερίας, έτσι και το Κόμμα Αρετής δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει τον κύκλον των νέων αναζητήσεων. Η απαγόρευση του κόμματος από το Συνταγματικό Δικαστήριο της χώρας το 2001 διέκοψε απότομα τη μετατροπή σε πολιτικό εκφραστή της ισλαμικής αστικής τάξης, αλλά την ίδια στιγμή επιτάχυνε το στόχο της ανανεωτικής πτέρυγας για τη δημιουργία μιας αυτόνομης πολιτικής οργάνωσης. Έτσι η ανάγκη του ισλαμικού κεφαλαίου να πάρει τη θέση του ως εκφραστής και συνδιαχειριστής της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης της Τουρκίας, εκφράστηκε με τη δημιουργία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης το 2001 από τους ανανεωτές του πολιτικού Ισλάμ και υπό την καθοδήγηση του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν (Recep Tayip Erdoğan) και του Αμπντουλλάχ Γκιούλ (Abdullah Gül). Θα μπορούσε μάλιστα να λεχθεί ότι η ίδρυση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης ως η οριστική διάσπαση της ανανεωτικής πτέρυγας από το παραδοσιακό πολιτικό Ισλάμ, ήταν η σηματοδότηση του βαθμού ωρίμανσης του λεγόμενου ισλαμικού κεφαλαίου στο δρόμο για την εξουσία. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η ισλαμική αστική τάξη της Τουρκίας, δεν επιθυμεί απλά να είναι υπολογίσιμη δύναμη, αλλά κυβερνώσα.

Η εμφάνιση και η επικράτηση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, είναι μεταξύ άλλων το αποτέλεσμα της πορείας οικονομικής ενίσχυσης και πολιτικής ωρίμανσης της ισλαμικής αστικής τάξης, στον αγώνα της για εξουσία και συμμετοχή στην ανάπτυξη της Τουρκίας κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια. Το κόμμα του Ερντογάν είναι το αποτέλεσμα των διαδικασιών αλλαγής της Τουρκίας και όχι η αιτία αυτών των αλλαγών. Πέραν των διεθνών και περιφερειακών συγκυριών που ευνόησαν και ενίσχυσαν τις νέες αντιλήψεις εντός του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, η επικράτηση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης θα πρέπει να αναζητηθεί στις

ριζικές κοινωνικές αλλαγές που εμφανίστηκαν στη χώρα και που άλλαξαν καθοριστικά τους πολιτικούς της προσανατολισμούς.

Μια σημαντική πρόκληση που είχε να αντιμετωπίσει το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης ήταν να εκφράσει όσο το δυνατό πληρέστερα τα συμφέροντα αυτών των νέων στρωμάτων της αστικής τάξης της Τουρκίας. Την εποχή της δημιουργίας του κόμματος, η τουρκική Ανατολία χαρακτηριζόταν από συμφέροντα αστικά, πέραν και έξω από θρησκευτικούς προσδιορισμούς. Συνεπώς το κόμμα του Ερντογάν θα έπρεπε να καθιερωθεί αμέσως ένα κόμμα καταρχήν αστικών συμφερόντων, κάτι που φαίνεται ότι κατάφερε. Η ουσία της πιο πάνω πρόκλησης, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η συντηρητική και θρησκευόμενη Ανατολία δεν μπορεί πλέον να χαρακτηρίζεται μόνο από την ισχύ του πολιτικού Ισλάμ, αλλά από την ισχύ και την πολιτική επιρροή που έχουν οι ηγεμονικοί κύκλοι, δηλαδή οι ισλαμικοί επιχειρηματικοί κύκλοι και τα ισλαμικά τάγματα.

Οι διάφορες μεταρρυθμίσεις στις οποίες προχώρησε το κόμμα κατά την περίοδο διακυβέρνησής του από το 2002, είχαν ως συνέπεια τον περιορισμό της επιρροής του στρατιωτικού και του δικαστικού κατεστημένου, αλλά και την διάνοιξη χώρων ανόδου και ενίσχυσης νέων πολιτικών πρωταγωνιστών στην Τουρκία. Η αφοσίωση του κόμματος στην υλοποίηση ενός νεοφιλελεύθερου προγράμματος, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τον περιορισμό του ρόλου του κράτους στην οικονομία, αλλά και την ταυτόχρονη διάνοιξη νέων χώρων επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η ταχεία ενσωμάτωση νέων περιοχών και πληθυσμών στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό που ακολούθησε η κυβέρνηση Ερντογάν, είχε παράλληλα, τα δικά της ιδεολογικά και πολιτικά χαρακτηριστικά. Σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι με αποκορύφωμα τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος του 2010, η «πολιτική γεωγραφία» της αντιπολίτευσης του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (Cumhuriyetçi Halk Partisi) και του Κόμματος Εθνικιστικής Δράσης (Milliyetçi Hareket Partisi) έχει περιοριστεί στα δυτικά παράλια της χώρας. Εάν εξαιρεθούν οι νοτιοανατολικές περιοχές που συμβολίζουν την παρουσία του Κουρδικού προβλήματος, τότε φαίνεται μια ισχυρή τάση στην Τουρκία, η οποία μεταμορφώνει την Ανατολία από «περιφέρεια» σε «κέντρο». Συνεπώς, ξεκαθαρίζει μια τάση πιθανής ανατροπής της παλαιότερης θεωρίας περί αντιπαράθεσης «περιφέρειας-κέντρου», αφού σε αυτή τη χρονική συγκυρία, η

Ανατολία είναι ο πρωταγωνιστής του «κέντρου». Μια Ανατολία όμως με τις δικές της θρησκευτικές, συντηρητικές αξίες.

Τα νέα εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της τουρκικής Ανατολίας, τα οποία ενδυναμώθηκαν περαιτέρω με τη διακυβέρνηση Ερντογάν, αυτή τη στιγμή δε χαρακτηρίζονται μόνο από τις καλές και σε πολλές περιπτώσεις προνομιακές σχέσεις με τη φιλική κυβέρνηση του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης. Χαρακτηρίζονται επιπλέον από τις πολλαπλές και ισχυροποιημένες τοπικές και περιφερειακές εξουσίες, οι οποίες απέκτησαν σταδιακά ρόλο στη χάραξη της οικονομικής στρατηγικής της χώρας. Επιχειρηματικές ενώσεις, εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια, συνιστούν πλέον τοπικά και περιφερειακά δίκτυα εξουσίας και επιρροής, ακόμα και σε σχέση με γειτονικές χώρες της Τουρκίας, όπως η Συρία, ο Λίβανος και το Ιράκ.

Ο πολιτικός και ιδεολογικός ρόλος που παίζει σήμερα στην Τουρκία η συντηρητική και θρησκευόμενη Ανατολία, είναι ενδεικτικός της οικονομικής ενδυνάμωσης της ισλαμικής μερίδας της αστικής τάξης, σε καθοριστικά επίπεδα. Ο νεοφιλελεύθερος μετασχηματισμός της Τουρκίας, ο οποίος κορυφώθηκε κατά τη διακυβέρνηση Ερντογάν, φαίνεται ότι συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ηγεμονία του κόμματος και των αντιλήψεων που εκπροσωπεί. Βασικές πτυχές της πολιτικής κυριαρχίας του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, διαμέσου του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης, είναι η ενσωμάτωση της τουρκικής αστικής τάξης ως σύνολο στην παγκόσμια αγορά, η ενίσχυση των ισλαμικών επιχειρηματικών κύκλων, αλλά και ο μετασχηματισμός του ίδιου του κράτους, κάτι που οδήγησε στην αμφισβήτηση του κεμαλικού ηγεμονικού καθεστώτος.

Συνεπώς, το κυβερνών κόμμα δεν αξιοποίησε μόνο την νομιμοποίηση που του παρείχε η «υπεράσπιση της εθνικής βούλησης» κατά τα πρότυπα άλλων παραδοσιακών δεξιών κομμάτων της Τουρκίας (π.χ Δημοκρατικό Κόμμα, Κόμμα Δικαιοσύνης, Κόμμα Μητέρας Πατρίδας), αλλά δίπλα στη «βούληση των πιστών Μουσουλμάνων», έθεσε την οικονομική ισχυροποίηση του κεφαλαίου της Ανατολίας και τη διεκδίκησή του για επέκταση και εξουσία. Η συγκεκριμένη παρατήρηση, ίσως να συνιστά και την μεγαλύτερη διαφορά του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης με τα προηγούμενα κόμματα του ρεύματος της συντηρητικής Δεξιάς στην Τουρκία. Η προσπάθεια του Ερντογάν να μετασχηματίσει το κράτος, να ενδυναμώσει τα «δικά

του» κέντρα εξουσίας και να καθιερώσει μια διαφορετική πολιτική ηγεμονία, ήταν βήματα που έγιναν παράλληλα με την περαιτέρω ανάδειξη του κεφαλαίου της Ανατολίας.

Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης τα τελευταία χρόνια επιδίωξε και σε κάποιο βαθμό κατάφερε τον μετασχηματισμό του τουρκικού κράτους ως αποτέλεσμα των αναγκών που γέννησε η νεοφιλελεύθερη διαχείριση της οικονομίας. Το κράτος αποσύρθηκε σε μεγάλο βαθμό από την παραγωγή και την ίδια στιγμή η εκτελεστική εξουσία ενίσχυσε τις αρμοδιότητές της για να διευκολύνει τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων για την οικονομία. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία συνθηκών που δεν μπορούσαν να αντέξουν ή δεν μπορούσαν να επιτρέψουν, τις παρεμβάσεις του στρατιωτικού και δικαστικού κατεστημένου. Δηλαδή παρεμβάσεων που λειτουργούσαν σε κάποιο βαθμό ως εμπόδιο προς την ανάπτυξη του κεφαλαίου και των ξένων επενδύσεων. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός, ότι ισχυροί παράγοντες διεθνώς, μεγάλα κράτη και συμμαχίες, όπως οι ΗΠΑ, το NATO και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, δεν τοποθετήθηκαν σε καμιά περίπτωση υπέρ πολιτικών κινήσεων του στρατού, κατά τα τελευταία χρόνια.

Όμως ο περιορισμός της πολιτικής επιρροής και των παρεμβάσεων του στρατού, δεν ήταν το μοναδικό αποτέλεσμα των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών στην Τουρκία, ούτε και η αποκλειστική συνέπεια της όντως σοβαρής μάχης που έδωσε το κυβερνών κόμμα ενάντια στο βαθύ κράτος. Ήταν παράλληλα αποτέλεσμα και των εσωτερικών διεργασιών στο ίδιο το τουρκικό στράτευμα. Η εξουδετέρωση των πραξικοπηματικών σχεδίων της περιόδου 2003-2004, από τον ίδιο τον τότε Αρχηγό ΓΕΕΘΑ, Χιλμί Οζκόκ, καθώς και η αποκάλυψη αυτών και άλλων σχεδίων ανατροπής της κυβέρνησης από πηγές του στρατού σε διάφορες περιπτώσεις τα τελευταία χρόνια, είναι γεγονότα μεγάλης σημασίας. Και αυτό γιατί φαίνεται ότι ο στρατός της Τουρκίας περνά μέσα από μια αναδιαμόρφωση του ρόλου του, κάτι που συμβάλει σε αναθεώρηση αντιλήψεων και πρακτικών. Ο στρατηγός Χιλμί Οζγκιόκ, φαίνεται ότι εκπροσωπεί μια «άλλη τάση» εντός των ενόπλων δυνάμεων, μια τάση που προσαρμόζεται σε νόμιμες διαδικασίες, εντός των πλαισίων του κράτους και της συνταγματικής τάξης. Αυτή η τάση φαίνεται να συνειδητοποιεί καταρχήν ότι το πραξικοπηματικό παρελθόν του στρατού, δεν έχει πλέον λαϊκή νομιμοποίηση. Σε αυτό το πλαίσιο φαίνεται ότι οι αλλαγές του τουρκικού στρατού θα συνεχίζονται,

παράλληλα με τις νέες ανάγκες του μετασχηματισμού της Τουρκίας. Τόσο η μείωση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, όσο και οι σκέψεις για επαγγελματικό στρατό, σε συνδυασμό με τις γενικότερες πολιτικές αλλαγές που έχουν γίνει, αποτελούν δεδομένα που δείχνουν ακριβώς ότι οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις βρίσκονται σε ένα νέο στάδιο αναθεώρησης του ρόλου τους.

Σημαντικότερη πτυχή της κυριαρχίας του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, ήταν και η πηγή λαϊκής στήριξης του. Η βασική πηγή εκλογικής και πολιτικής στήριξης του κόμματος του Ερντογάν, τουλάχιστον την περίοδο από το 2002 μέχρι και το δημοψήφισμα του 2010, προήλθε από τις θρησκευόμενες-συντηρητικές μάζες, τους ισλαμικούς επιχειρηματικούς κύκλους και τα φτωχότερα επίσης συντηρητικά στρώματα των μεγαλουπόλεων. Κοντά σε αυτή την τεράστια μάζα ψηφοφόρων προστέθηκαν, σε κάθε εκλογική αναμέτρηση και για διαφορετικούς πολιτικούς λόγους, τα ευρύτερα στρώματα προοδευτικών και δημοκρατικά σκεπτόμενων Τούρκων και Κούρδων, καθώς και τμήματα της δεξιάς διανοήσης. Δηλαδή για μια μεγάλη χρονική περίοδο, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης κατάφερε να συσπειρώνει υποστήριξη από ιδεολογικούς χώρους πέραν του πολιτικού Ισλάμ ή της παραδοσιακής τουρκικής Δεξιάς, προτάσσοντας ζητήματα καταπολέμησης του βαθέως κράτους, περιορισμού του στρατού, αφοσίωση στην ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας.

Όμως το γεγονός αυτό, καθόλου δε θα πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης είναι ένας κατεξοχήν πολιτικός σχηματισμός με εμπεδωμένη την έννοια της δημοκρατίας, έτσι όπως τουλάχιστον επικράτησε στη Δύση. Το συγκεκριμένο κόμμα, δε διακρίνεται πάντοτε από τις δημοκρατικές του ιδεολογικές αναφορές και πολιτικές πρακτικές. Ίσως για αυτό το λόγο άλλωστε, κατά τη δεύτερη περίοδο της διακυβέρνησής του από το 2007 και μετά, άρχισε να συγκεντρώνει επικρίσεις ακόμα και υποστηρικτών του για μια σταθερή αυταρχική στροφή. Η αφοσίωση του κόμματος αυτού στην υπόθεση συνολικού και ολοκληρωτικού εκδημοκρατισμού της Τουρκίας, είναι πολιτικό ζήτημα ανοιχτό προς αμφισβητήσεις. Είναι γεγονός ότι μετά από τόσα χρόνια στην κυβερνητική εξουσία, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης δεν είναι το ίδιο με το κόμμα που δημιουργήθηκε το 2001. Η διεύρυνση των σχέσεών του με τους θεσμούς του κράτους, η πολύχρονη διαχείριση των δομών εξουσίας και η χρησιμοποίησή τους για

δημιουργία ενός άλλου κατεστημένου, η σύνδεσή του με τα επιχειρηματικά συμφέροντα συγκεκριμένων κύκλων, η οπισθοδρόμηση στις μεταρρυθμίσεις για τον εκδημοκρατισμό, καθώς και η διαμορφούμενη σχέση του με άλλους «κεμαλικούς» θεσμούς όπως ο στρατός, είναι στοιχεία που αμφισβήτησαν τα τελευταία χρόνια τη δημοκρατικότητα του κυβερνώντος κόμματος. «Γενικά η Τουρκία και ειδικά οι δημοκράτες έχουν ένα κοινό αδιέξοδο. Σήμερα το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης είναι το πιο ‘δημοκρατικό’ κόμμα. Όμως στην πραγματικότητα δεν είναι αρκετά δημοκρατικό»¹²⁸⁴, είχε γράψει ο γνωστός αρθογράφος της εφημερίδας Ταράφ (Taraf), Αχμέτ Αλτάν (Ahmet Altan), αντικατοπτρίζοντας με χαρακτηριστικό τρόπο την πολιτική φωτογραφία της χώρας, στην οποία δεσπόζει η απουσία μιας άλλης εναλλακτικής πρότασης εξουσίας που θα αναγκάσει την κυβέρνηση σε δημοκρατικότερες αλλαγές.

Η πιο πάνω εξέλιξη υποβοηθήθηκε και από τον ίδιο το χαρακτήρα του κόμματος. Η υπογράμμιση της ισλαμικής θρησκείας σε συνδυασμό με την ακολουθούμενη οικονομική του πολιτική, είναι βασικοί παράγοντες διαμόρφωσης ενός πλαισίου μέσα στο οποίο μπορούν να απορροφηθούν πιο εύκολα εντός του συστήματος οι λαϊκές αντιδράσεις. Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης εξέφρασε από τη στιγμή της ίδρυσής του ένα τύπο καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της Τουρκίας, ο οποίος δε θα απέκλειε αλλά θα περιλάμβανε τις παραδοσιακές αξίες της κοινωνίας. Τα στοιχεία εκείνα της κοινωνίας, όπως η ισλαμική θρησκεία, τα οποία αποξενώθηκαν και περιθωριοποιήθηκαν από τον κεμαλικό αυταρχισμό, στο πλαίσιο του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης όχι μόνο επανήλθαν στο προσκήνιο αλλά μετατράπηκαν και σε βασικούς συντελεστές, σε απαραίτητα στοιχεία καπιταλιστικής ανάπτυξης και συσσώρευσης κεφαλαίου.

Ο ρόλος του κυβερνώντος κόμματος ως δύναμη απορρόφησης των πιθανών λαϊκών αντιδράσεων λόγω νεοφιλελεύθερων πολιτικών, την ίδια στιγμή αποτελεί και εργαλείο εξουδετέρωσης εσωτερικών κλυδωνισμών στο πολιτικό Ισλάμ. Η παραδοσιακή μερίδα του πολιτικού Ισλάμ, διαχρονικά τοποθετημένη ενάντια στον προκλητικό πλούτο, τουλάχιστον σε ρητορικό επίπεδο, θα μπορούσε να προκαλέσει εσωτερικά προβλήματα στο κυβερνών κόμμα λόγω των οικονομικών του επιλογών. Ένα από αυτά θα μπορούσε να ήταν η αντίδραση στα «νέα ήθη» της ισλαμικής

¹²⁸⁴ Ahmet Altan, “Geriden muhalefet”, Εφημ. *Taraf*, 10 Δεκεμβρίου 2010.

μπουρζουαζίας, η αντίδραση στην μερική εκκοσμίκευση του τρόπου ζωής και στην άνοδο του καταναλωτισμού που προωθεί το ισλαμικό κεφάλαιο. Δηλαδή μια γενικότερη αντίδραση στα φαινόμενα που προκαλεί η ηγετική θέση που κατέχει το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης στην καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας. Όμως στο παρόν στάδιο τουλάχιστον, η αμφισβήτηση του κυβερνώντος κόμματος από το παραδοσιακότερο πολιτικό Ισλάμ έχει αποφευχθεί ακριβώς γιατί η αμετακίνητη υπογράμμιση της ισλαμικής θρησκείας ως συστατικό μέρος της τουρκικής ανάπτυξης, απορροφά τέτοιου είδους εξελίξεις. Κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 2002-2010, περίοδο κατά την οποία επικράτησε συνολικά το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, δεν είχε παρατηρηθεί καμιά σοβαρή μετακίνηση εκλογικής δύναμης από το κόμμα του Ερντογάν στο Κόμμα Ευτυχίας του Έρμπακαν.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και μετά από έξι συνεχόμενες εκλογικές νίκες του κυβερνώντος κόμματος, δύο γενικές εκλογές, δύο δημοτικές εκλογές και δύο δημοψηφίσματα, το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης απέδειξε ότι δεν είναι ένα «συγκυριακό σχήμα». Αντίθετα αποδεικνύεται ως ένα κόμμα που κατάφερε να ανασχηματίσει το κράτος με τρόπο που να μην αμφισβητείται συνολικά η δική του παρουσία και των κοινωνικών δυνάμεων που το στηρίζουν, ως ένας άλλος πόλος εξουσίας. Παράλληλα, μετά το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου 2010, η διακυβέρνηση Ερντογάν εισήλθε σε μια νέα καμπή και καλείται να προχωρήσει στην ολοκληρωτική ομαλοποίηση του μοντέλου ανάπτυξης της Τουρκίας, το οποίο εκπροσωπεί. Τα ανοιχτά θέματα όπως η ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας, τα εκκρεμούντα προβλήματα του Κουρδικού και του Κυπριακού, η θέση της χώρας διεθνώς στη βάση των νέων διεθνών συγκυριών, η σταθεροποίηση των κοινωνικών ισορροπιών στο εσωτερικό της, καθώς και η ριζική θεσμική αλλαγή μέσα από ένα νέο Σύνταγμα, αποτελούν τις βασικές προκλήσεις που εμφανίζονται ενώπιον του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης στο άμεσο μέλλον. Ο στόχος της ομαλοποίησης της Τουρκίας που επικαλείται το κόμμα του Ερντογάν, αλλά πολύ περισσότερο το βαθύτερο περιεχόμενο και ο προσανατολισμός αυτής της ομαλοποίησης, καθώς και η ευρύτερη συζήτηση περί της δημοκρατικότητας της τουρκικής κυβέρνησης, θα εξελιχθούν στη βάση των προαναφερθέντων ανοιχτών ζητημάτων.

ΠΗΓΕΣ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

I. ΚΟΜΜΑΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ/ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

- AKP, *AK Parti Kurum Kimliği Kılavuzu*, AKP 2006.
AKP, *Parti Programı*, Ankara 2002.
AKP *2002 Seçim Beyannamesi, Her Şey Türkiye İçin*.
AKP, *Üç Yılda AK Parti Farkı*, Ankara 2005.
AKP, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Taslak Metin*, Μάρτιος 2010.
Milli Selamet Partisi, *1973 Seçim Beyannamesi*, İstanbul 1973.
Yurtsever Cephe İşçi Birliği, *Türkiye Sanayisinin Temel Yönelimleri. 500 Büyük Sanayi Kuruluşu'nun Değerlendirmesi*,

II. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΣΥΝΔΕΣΜΩΝ

- MÜSİAD [*Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği*]
MÜSİAD, *20. Yıl*, İstanbul 2010.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, İstanbul 2002.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2003*, İstanbul 2003.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2004*, İstanbul 2004.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2005*, İstanbul 2005.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2007*, İstanbul 2007.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2008*, İstanbul 2008.
MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2009. Küresel Kriz, Yeni Dersler*, İstanbul 2009.
MÜSİAD, *AB İlerleme Raporu ve AB Müzakere Süreci Konusunda MÜSİAD'ın Görüşleri*, İstanbul 2004.
MÜSİAD, *AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD'ın Değerlendirme ve Önerileri*, İstanbul 2005.

- TUSKON [*Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu*]
TUSKON, *Tanıtım Broşürü*, 2008.

III. ΕΚΘΕΣΗ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

TÜSEV [Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı]

TÜSEV, *Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet*, TÜSEV Yayınları, İstanbul 2006.

IV. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ

Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, “Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, Ιούνιος 2007.

Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, “Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, Ιούνιος 2010.

T.C Başkanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, “2009 Faaliyet Raporu”, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Απρίλιος 2010.

Türkiye İstatistik Kurumu, “Haber Bülteni: 2007 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları”, Sayı 185, 20 Νοεμβρίου 2007.

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://tuikrapor.tuik.gov.tr/reports>, Είσοδος στις 25 Αυγούστου 2010.

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr>, Είσοδος στις 19 Απριλίου 2010.

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul>, Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2008.

V. ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΟΣΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

OECD, “Economic Survey of Turkey 2004”, *Policy Brief*, OECD 2004.

VI. ΤΥΠΟΣ

ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ

Akşam

14.8.2003.

Anadolu Ajansı

22.2.2010

Cumhuriyet

9.10.1993, 2.2.1994, 22.4.1994, 1.7.2008, 12.9.2008, 3.9.2008, 13.9.2008, 4.5.2010.

Cumhuriyet Strateji

1.1.2008

Hürriyet

7.11.1998, 31.3.2001, 22.6.2001, 24.6.2001, 19.11.2002, 10.12.2002, 15.1.2003, 27.1.2003, 11.1.2004, 25.1.2004, 18.12.2004, 19.12.2004, 18.5.2006, 19.5.2006, 29.8.2006, 2.5.2007, 15.1.2008, 18.1.2008, 15.3.2008, 16.3.2008, 21.9.2008, 23.1.2009, 23.7.2009, 13.11.2009.

Milliyet

13.5.2000, 15.5.2000, 17.5.2000, 20.2.2001, 18.3.2001, 20.3.2001, 21.3.2001, 29.3.2001, 10.4.2001, 13.4.2001, 16.4.2001, 14.6.2001, 15.6.2001, 22.6.2001, 10.7.2001, 15.7.2001, 16.7.2001, 20.7.2001, 27.7.2001, 29.11.2001, 26.4.2002, 10.5.2002, 1.6.2002, 16.11.2002, 19.11.2002, 10.12.2002, 2.1.2003, 9.1.2003, 15.1.2003, 16.1.2003, 2.3.2003, 12.3.2003, 25.1.2004, 28.1.2004, 10.4.2004, 18.12.2004, 19.12.2004, 20.12.2004, 16.11.2005, 18.5.2006, 19.5.2006, 29.8.2006, 24.10.2006, 12.12.2006, 20.1.2007, 28.4.2007, 29.4.2007, 21.7.2007, 23.7.2007, 27.7.2007, 29.8.2007, 8.9.2007, 13.9.2007, 5.10.2007, 22.10.2007, 15.3.2008, 16.3.2008, 17.3.2008, 2.7.2008, 7.7.2008, 30.7.2008, 31.7.2008, 13.9.2008, 20.9.2008, 22.9.2008, 23.11.2008, 23.1.2009, 7.2.2009, 24.7.2009, 19.12.2009, 18.2.2010, 23.2.2010, 26.2.2010, 4.4.2010, 10.4.2010, 7.5.2010, 29.7.2010, 13.9.2010, 17-21.10.2010.

Radikal

21.12.1999, 30.10.2001, 1.6.2002, 25.11.2002, 27.8.2003, 31.8.2003, 4.7.2004, 19.12.2004, 20.6.2005, 12.10.2005, 13.10.2005, 14.4.2006, 4.12.2006, 15.6.2008, 16.6.2008, 2.7.2008, 4.7.2008, 7.7.2008, 18.9.2008, 3.10.2008, 22.3.2009, 23.3.2009, 28.10.2009, 20.11.2009, 26.11.2009, 27.12.2009, 25.2.2010, 4.5.2010, .

Radikal İki

2.11.2008.

Sabah

1.6.2002, 9.9.2003, 14.11.2009, 21.1.2010, 5.2.2010, 14.5.2010, 15.7.2010, 27.7.2010.

Star

20.7.2009, 18.2.2010, 27.7.2010.

Taraf

28.2.1997, 21.12.2008, 28.2.2009, 26.10.2009, 15.11.2009, 16.11.2009, 19.11.2009, 20.1.2010, 4.5.2010, 10.5.2010, 23.7.2010, 10.12.2010.

Yeni Şafak

17.3.2001, 26.3.2001, 29.3.2001, 29.4.2001, 26.5.2001, 23.6.2001, 29.6.2001, 7.7.2001, 14.7.2001, 17.7.2001, 21.7.2001, 2.8.2001, 3.8.2001, 12.8.2001, 15.8.2001, 16.8.2001, 8.9.2001, 23.9.2001, 24.9.2001, 30.11.2001, 2.1.2002, 25.1.2002, 30.1.2002, 17.11.2002, 19.11.2002, 10.12.2002, 2.3.2003, 15.3.2003, 18.12.2003, 11.1.2004, 17.1.2004, 25.4.2004, 26.4.2004, 1.12.2004, 18.12.2004,

11.11.2005, 6.2.2006, 18.5.2006, 28.4.2007, 2.5.2007, 26.7.2007, 13.9.2007, 22.10.2007, 15.3.2008, 4.7.2010.

Zaman

8.1.2000, 13.3.2002, 15.10.2005, 28.2.2006, 26.11.2009, 28.2.2010, 25.6.2010, 22.1.2010, 28.2.2010, 27.4.2010, 25.6.2010, 28.7.2010, 26.8.2010, 1.9.2010.

ΤΟΥΡΚΟΚΥΠΡΙΑΚΟΣ

Kıbrıs

22.11. 2003, 9.12. 2003, 13.12. 2003, 30.1. 2010, 18.2.2010.

ΑΓΓΛΟΦΩΝΟΣ

Ankara Anatolia

18.1.2004, 25.5.2010

Today's Zaman

22.6.2007, 2.9.2010.

Νίκος Μούδουπος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αμπατζής Άρης, *Islam Light. Ο πολιτικός αναχρονισμός στην Τουρκία*, Θαλλός, Αθήνα 2006.

Αμπατζής Άρης, *Ποια Τουρκία;*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008.

Αναγνωστοπούλου Σία, «Κοινότητα, έθνος, λαός του Ισλάμ», Ορσία Σόφρα (επιμ.), *Ισλάμ και Ευρώπη*, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 2002, σσ. 9-18.

Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Αναγνωστοπούλου Σία, *Τουρκικός Εκσυγχρονισμός*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

Akcam Taner, *Μια επαίσχυντη πράξη*, Παπαζήση, Αθήνα 2007 (μτφ. Τίνα Πλυτά).

Βαλιανάτος Στέφανος, «Η Τουρκία και η Μέση Ανατολή: Από την επιλεκτική αδιαφορία στην επιζήτηση ρόλου», Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Η Τουρκία σήμερα*, Παπαζήση, Αθήνα 1995, σσ. 341-397.

Βεργόπουλος Κώστας, *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνης, Αθήνα 1999.

Berstein Serge, Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών. 1815-1919*, τ. 2, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997 (μτφ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος).

Beaud Michel, *Η Ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 μέχρι το 2000*, Ηλέκτρα, Αθήνα 2008 (μτφ. Σπύρος Δάμτσας, Μαρία Αλεβίζου).

Berberoglu Berch, *Η Τουρκία σε κρίση*, Αδελφοί Κυριακίδη, Αθήνα 1982 (μτφ. Στράτος και Ξανθούλα Μαυραντώνη).

Bozarslan Hamit, *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*, Σαβάλλας, Αθήνα 2004 (μτφ. Μάρθα Οικονόμου).

Brzezinski Zbigniew, *Η μεγάλη σκακιέρα*, Λιβάνης, Αθήνα 1998 (μτφ. Ελένη Αστερίου).

Çandar Cengiz, «Η τουρκική εξωτερική πολιτική και ο πόλεμος στο Ιράκ», Δημήτρης Καιρίδης, Lenore G. Martin (επιμ.), *Ρόλος και θέση της Τουρκίας στον κόσμο. Σύγχρονη πραγματικότητα και μελλοντικές προκλήσεις*, Ι.Σιδέρης, Αθήνα 2006.

- Çetinsaya Gökhan, «Ιρανοτουρκικές σχέσεις», Φαρούκ Σονμέζογλου (επιμ.), *Μύθος και πραγματικότητα. Ανάλυση της Τουρκικής εξωτερικής πολιτικής*, τ. Α', Infoγνώμων, Αθήνα 2001, σσ. 191-225.
- Driault Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Μέρος Πρώτο*, Ιστορητής, Αθήνα 1997 (μτφ. Λίνα Σταματιάδη).
- Zürcher Erik J., *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004 (μτφ. Βαγγέλης Κεχριώτης).
- Hobsbawm E.J., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848 – 1875*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003 (μτφ. Δημοσθένης Κούτροβικ).
- Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006 (μτφ. Βασίλης Καπετανγιάννης).
- Καραμπελιάς Γεράσιμος, *Τουρκία. Θρησκεία, κοινωνία και πολιτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Καραφωτάκης Ευάγγελος, «Η σύγχρονη τουρκική οικονομία. Προβλήματα και προοπτικές», Θάνος Βερέμης, Θάνος Ντόκος (επιμ.), *Η σύγχρονη Τουρκία*, Παπαζήση, Αθήνα 2002, σσ. 45-79.
- Καραφωτάκης Ευάγγελος, *Η διαμόρφωση της σύγχρονης Τουρκικής οικονομίας*, Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας, Αθήνα 2000.
- Κεϊντέρ Τσαγλαρ, *Τουρκία: Δημοκρατία και Δικτατορία*, Στοχαστής, Αθήνα 1983 (μτφ. Δήμος Βεργής).
- Kirişçi Kemal, «Το μέλλον της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής σχετικά με τη Μέση Ανατολή», Θάνος Βερέμης, Θάνος Ντόκος (επιμ.), *Η σύγχρονη Τουρκία*, Παπαζήση, Αθήνα 2002, σσ. 441-476.
- Kızılyürek Niyazi, *Κεμαλισμός*, Μεσόγειος, Αθήνα 2006.
- Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τ. 1, Παπαζήση, Αθήνα 2001 (μτφ. Π. Κωνσταντέας).
- Μάξης Ιωάννης Θ., *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Παπαζήση, Αθήνα 2002.
- Μαζής Ιωάννης Θ., *Μυστικά Ισλαμικά Τάγματα και Πολιτικο-Οικονομικό Ισλάμ στη σύγχρονη Τουρκία*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2000.
- Μιχαλακόπουλος Γεώργιος Β., *Η λειτουργία του Οργανισμού Ισλαμικής Διάσκεψης στο διεθνές σύστημα και η Τουρκία*, Λιβάνης, Αθήνα 2004.
- Μιχαλακόπουλος Β. Γεώργιος, *Πολιτικός οδηγός σύγχρονης Τουρκίας και Λεξικό ακρωνύμων-συντομογραφιών*, Λιβάνης, Αθήνα 2005.

Πεσμαζόγλου Στέφανος, *Ευρώπη – Τουρκία. Ιδεολογία και ρητορεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χατζηστεφάνου Άρης, *Τουρκία. Ανατολικά της Ε.Ε*, Πολύτροπον, Αθήνα 2005.

II. ΤΟΥΡΚΙΚΗ

Ağaoğlu Samet, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, Ağaoğlu Yayımevi, İstanbul 1965.

Ahmad Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945–1980)*, Hil Yayın, İstanbul 1994 (μτφ. Ahmet Fethi).

Ahmad Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985 (μτφ. Fatmagül Berktaş).

Akça İsmet, “Kolektif bir Sermayedar olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye’de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 225-269.

Akça İsmet, *Türkiye’de Askeri-İktisadi Yapı: Durum, Sorunlar, Çözümler*, TESEV Güvenlik Sektörü 2, TESEV Yayınları, İstanbul 2010.

Akçam Taner, “Türk ulusal kimliği üzerine bazı tezler”, Bora Tanıl & Gültekingil Murat (επιμ.) *Modern Türkiye’de siyasi düşünce*, τ. 4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, σσ. 53-62.

Akçura Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

Akdoğan Yalçın, “Adalet ve Kalkınma Partisi”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σ. 620-631.

Akdoğan Yalçın, “AK Parti, Muhafazakârlık ve Demokrasi”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı Yayını, İstanbul 2004, 10–11 Ιανουαρίου 2004.

Akdoğan Yalçın, “Muhafazakâr Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”, Hakan Yavuz (επιμ.), *AK Parti. Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, σσ. 59–95.

Akşin Sina, “Siyasal Tarih 1995–2003”, Sina Akşin (επιμ.), *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980–2003*, Cem Yayınevi, İstanbul 2008, σσ. 163–186.

Akşit Bahattin, Coşkun Kemal Mustafa, “Türkiye’nin modernleşmesi bağlamında imam hatip okulları”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 394–410.

- Akşit Bahattin, Serdar Ayşe, Tabakoğlu Bahar, “İslami Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 664–681.
- Aktar Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Akyeşilmen Nezir, “Yasama: Türkiye Büyük Millet Meclisi”, Ali Bayramoğlu, Ahmet İnel (επιμ.), *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim: Almanak Türkiye 2006–2008*, TESEV Yayınları, İstanbul 2009, σσ. 13–22.
- Altun Mehmet, *Ortak Akli Ararken. TÜSİAD’ın ilk on yılı 1970–1980*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- Arı Selçuk, “Devletin Yeni Rolü”, *Çerçeve*, 31 (2004) 52–55.
- Aydın Vural Eyüp, “AB Sürecinde Doğrudan Yabancı Yatırımlar”, *Çerçeve*, 40 (2006) 50–54.
- Aydoğdu Ahmet, *Kıbrıs Türk Seçimleri ve Yönetimleri*, BRC Basım ve Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara 2005.
- Aykol Hüseyin, *Haber Basınından İslamcı Medyaya*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, “2007 İlyazında Dünya ve Türkiye Ekonomisi”, Ankara 2007.
- Bakırezer Güven, Demirel Yücel, “AK Partinin Sınıf Siyaseti”, www.mulkiyederji.com [Είσοδος στις 18 Ιανουαρίου 2010].
- Bakırezer Güven, Demirel Yücel, “AK Parti’nin Sosyal Siyaseti”, İlhan Uzel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, σσ. 153-178.
- Balbay Mustafa, *Devlet ve İslam*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2007.
- Balcı Yusuf, “İslam’da Çalışma İlişkileri”, Hüner Şencan (επιμ.), *İş Hayatında İslam İnsanı. Homo Islamicus*, MÜSİAD Yayınları, İstanbul 1994, σσ. 113–127.
- Başkaya Fikret, *Paradigmanın İflassı*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara 2006.
- Bayramoğlu Ali, “Asker ve Siyaset”, Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Bir Zümre Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 59–118.
- Bayramoğlu Ali, “Buyurgan Bürokrasi”, *Çerçeve*, 31 (2004) 1.
- Bayramoğlu Ali, “Seçim Öncesi Toplumsal İklim ve Parametreler”, *Birikim*, Sayı 162, www.birikimdergisi.com [Είσοδος 4 Οκτωβρίου 2009].

- Bayramođlu Ali, Ferda Balancar, “*Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz*”. *Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*, TESEV Yayınları, İstanbul 2006.
- Bayramođlu Sonay, *Yönetişim Zihniyeti, Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Bedirhanođlu Pınar, “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Ankara 2009, σσ. 40-65.
- Berktay Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993.
- Bilici Mücahit, “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, Nilüfer Göle (επιμ.), *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yayınları, İstanbul 2000, σσ. 216–236.
- Bilici Mücahit, “Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerindeki Etkileri”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 799–803.
- Bolat Ömer, “Yabancı Sermayeye Bakış”, *Çerçeve* 40 (2006) 4–5.
- Bora Tanıl, “Süleyman Demirel”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 7: *Liberalizm*, İstanbul 2005, σσ. 550–577.
- Bora Tanıl, *Türk Sağının Üç Halı*, Birikim Yayınları, İstanbul 1998.
- Boratav Korkut, “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, σσ. 463-472.
- Boratav Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2007*, İmge Kitapevi, Ankara 2009.
- Boratav Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitapevi, İstanbul 2006.
- Buğra Ayşe, “AKP Döneminde Sosyal Politika ve Vatandaşlık”, *Toplum ve Bilim*, 108 (2007) 143–166
- Buğra Ayşe, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Bulaç Ali, “Modern Dünya ile Çatışma ve Uyumdan Modernite’yi Aşmaya”, *Bilgi ve Hikmet*, 8 (1994) 3–25.
- Bulut Faik, *Ordu ve Din*, Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Bulut Faik, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, Öteki Yayınevi, İstanbul 1995.
- Bulut Faik, *Yeşil Sermaye Nereye?*, Su Yayınları, İstanbul 1999.

- Cem İsmail, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Türkiye Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Cemal Hasan, *Türkiye’nin Asker Sorunu. Ey Asker Siyasete Karışma!*, Doğan Kitap, İstanbul 2010.
- Cizre Ümit, *AP-Ordu İlişkileri. Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Çaha Ömer, “Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σσ. 476–492.
- Çakır Ruşen, “Milli Görüş Hareketi”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σσ. 544–575.
- Çakır Ruşen, Bozan İrfan, Talu Balkan, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, TESEV Yayınları, İstanbul 2004.
- Çalış H. Şaban, “Uluslararası İlişkilerin Dini-Politiği”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σσ. 887–902.
- Çalmuk Fehmi, Ruşen Çakır, *Recep Tayip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul 2001.
- Çarkoğlu Ali, Toprak Binnaz, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul 2000.
- Çavdar Tefvik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, 1850–1995*, İmge Kitabevi, İstanbul 1996.
- Çerçeve, “Kamuda Reform için Hükümet Kararlı, Statüko Diremiyor”, *Çerçeve*, 31 (2004) 15–19.
- Çetinoğlu Sait, “Sermayenin Türkleştirilmesi”, Başkaya Fikret (επιμ.), *Resmi Tarih Tartışmaları 2*, İstanbul 2006, σσ. 79–152.
- Çınar Menderes, “Yükselen Değerlerin İşadamları Cephesi: MÜSİAD”, *Birikim*, Sayı 195, www.birikimdergisi.com [Είσοδος 4 Οκτωβρίου 2009].
- Çiğdem Ahmet, *Taşra Epiği*, Birikim Yayınları, İstanbul 2001.
- Çizakça Murat, “Ekonomide Laik-Muhafazakâr Uzlaşması”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı Yayını, İstanbul 2004.
- Çulhaoğlu Metin, “AKP’nin Yürüdüğü yer: Bir Model ve Açıklama Denemesi”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, σσ. 225–283.

- Demir Ömer, “Anadolu Sermayesi ya da İslamcı Sermaye”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σσ. 870–886.
- Demirel Tanel, “Adalet Partisi”, Bora Tanıl, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 7: *Liberalizm*, İstanbul 2005, σσ. 548–583.
- Develioğlu Ali Tarık, “Diktatoryanın Organik Aydınları: Liberal Muhafazakâr Entelijansiya”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, σσ. 135-174.
- Doğan Ekber Ali, “28 Şubat Dönemecinden AKP’li Yıllara İslamcı Sermaye”, 6 Ιουνίου 2006. www.solforum.net [Είσοδος στις 17 Ιουνίου 2010].
- Doğan Ekber Ali, “İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, σσ. 283–306.
- Duman Doğan, *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1997.
- Düzgün Başaran, *Kıbrıs’ta Ümit ve Hüsrân*, Ayraç Yayınları, Ankara 2008.
- Ekzen Nazif, “AKP İktisat Politikaları: 2002–2007”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, σσ. 473–491.
- Erbakan Necmettin, *Milli Görüş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1975.
- Erler Örgün, “Yeni Muhafazakârlık, AKP ve Muhafazakâr Demokrat Kimliği”, *Stratejik Öngörü*, 10 (2007) 126–132.
- Ertem Cemil, “Türkiye’de Zenginliğin Kaynakları”, *Birikim*, 232 – 233 (2008) 66–72.
- Ertuna Özer, *Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’nun Yirmi Yılı (1983–2004)*, İstanbul Sanayi Odası Yayınları, İstanbul 2005.
- European Stability Initiative, “İslami Kalvinistler. Orta Anadolu’da Değişim ve Muhafazakârlık”, Berlin-İstanbul 2005.
- Fendoğlu Tahsin Hasan, *Başkanlık Sistemi Tartışmaları*, Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz, İstanbul 2010, σσ. 19–31.
- Fırlalı Ethem Ruhi, *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2001.
- Fırat Melek, “AKP Hükümetinin Kıbrıs Politikası”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Ankara 2009, σσ. 439–460.

- Fırat Melek, Kürkcüoğlu Ömer, “Arap Devletleriyle İlişkiler”, Baskın Oran (επιμ.), *Türk Dış Politikası*, τ. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, σ. 124–149.
- Fuller E. Graham, *Yeni Türkiye Cumhuriyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008 (μτφ. Mustafa Acar).
- Gevgilili Ali, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi ve Sosyal Sınıflar*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Göçek M. Fatma, “Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik bir yaklaşım”, Bora Tanıl & Gültekingil Murat (επιμ.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 4: *Milliyetçilik*, İstanbul 2002, σσ. 63–76.
- Gökalp Ziya, *Türkçülüğün Esasları (Günümüz Türkçesiyle)*, Mahır Ünlü, Yusuf Çotunsöken (επιμ.), İnkilap, İstanbul 1988.
- Güner Gümüşel Semin, Yalnız Murat, Demir Adem, “İkinci Turdan Sonra Birinci Yüzyıl”, *Newsweek Türkiye*, 81 (2010) 28–33.
- Güngör Nasuhi, *Yenilikçi Hareket*, Elips Kitap, Ankara 2005.
- Güven Dilek, *6–7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Güven Erdal, *Adam. Talat’ın Kıbrıs’ı*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- Güvenç Murat, Kirmanoğlu Hasan, *Türkiye Seçim Atlası 1950–2009. Türkiye siyasetinde süreklilik ve değişim*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Hanioğlu M. Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2008.
- Heper Metin, *Türkiye Sözlüğü. Siyaset, Toplum ve Kültür*, (μτφ. Zeynep Mertoğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.
- İnsel Ahmet, “AKP ve Solun Ezberleri: AKP’yi Teşhir Etmekle Yetinmenin Hafifliği”, *Birikim*, 262 (2011) 3-9.
- İnsel Ahmet, “Milliyetçilik ve Kalkınmacılık”, Bora Tanıl & Gültekingil Murat (επιμ.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ.4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, σσ. 763–776.
- Kahraman Bülent Hasan, *Türk Sağı ve AKP*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007.
- Kahraman Bülent Hasan, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – I*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- Karaalioğlu Mustafa, *Hilal ve Ampul. Fazilet’ten Saadet ve AK Parti’ye bir Hareketin Öyküsü*, Bakış Yayınlar, İstanbul 2001.

- Kaygusuz Özlem, “Türkiye-AB İlişkilerinin ‘Möbius’ Şeridi: AKP Reformculuğu ve AB Çokkültürlüğü”, İhan Uzel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Ankara 2009, σσ. 410–438.
- Kentel Ferhat, “1990’ların İslami Düşünce Dergileri ve yeni Müslüman Entelektüeller”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İstanbul 2004, σσ. 721–781.
- Kepenek Yakup, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.
- Kırçak Çağlar, *Türkiye’de Gericilik 1950–1990*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Kızılyürek Niyazi, *Daha Önceleri Neredeydiniz? Düünden Bugüne Kıbrıs Müzakereleri*, Birikim Yayınları, İstanbul 2009.
- Kızılyürek Niyazi, *Doğmamış Bir Devletin Tarihi. Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Kongar Emre, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1979.
- Köymen Oya, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.
- Kuran Timur, *İslam’ın Ekonomik Yüzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Küçük T. Nilgün, “İdeolojik bir Örtü: Geleneksel ve Modern Kadın İkiliği”, *Birikim*, 59 (1994) www.birikimdergisi.com [Είσοδος 4 Οκτωβρίου 2008].
- Laçiner Ömer, “Yeni Bir Dönemin Eşiğinde”, *Birikim*, 259 (2010) 3-6.
- Mango Andrew, *Türkiye ve Türkler. 1938’den Günümüze*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005 (μτφ. Füsun Doruker).
- Mardin Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Meriç Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Mert Nuray, “Sağ-Sol Siyaset Ayrımı ve Yeni Muhafazakârlık”, *Toplumbilim*, Yeni Sağ, Aşırı Sağ Özel Sayısı (1997) 55–62.
- Mert Nuray, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.
- Mumcu Uğur, *Rabita*, Tekin Yayınları, İstanbul 1994.
- Opçin Tuncay, “Yakaladım Darbeni Paşa!”, *Aktüel*, 157 (2008) 20-22.
- Oran Baskın, “Türkiye Kabuk Değiştirirken AKP’nin dış Politikası”, *Birikim*, 184–185 (2004) <http://www.birikimdergisi.com> [Είσοδος στις 21 Ιουνίου 2010].

- Oran Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı bir İnceleme*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.
- Ortaylı İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Öngen Tülin, “Türkiye’de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları*, τ. 1, Metis Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 76–104.
- Övgün Barış, *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsü Olgusu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayını, Ankara 2009.
- Özbudun Ergun, *2002 Seçimleri Işığında Türk Siyasetinde Eğilimler*, TÜBA, Ankara 2004.
- Özcan Gencer, “Milli Güvenlik Kurulu”, Ümit Cizre (επιμ.), *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim: Almanak Türkiye 2005*, TESEV Yayınları, İstanbul 2006, σσ. 32-45.
- Özcan Zafer, “Esnafıktan Küresel Rekabette”, *Aksiyon*, 810 (2010) www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουνίου 2010].
- Özcan Zafer, “İktidarı Buldu, şimdi Kimliğini Arıyor”, *Aksiyon*, 517 (2004) www.aksiyon.com.tr [Είσοδος στις 15 Ιουλίου 2010].
- Özdemir Şennur, “MÜSİAD ve Hak-İş Birlikte Anlamak”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 837-869.
- Özipek Berat Bekir, “28 Şubat ve İslamcılar”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 640–651.
- Parla Taha, “Türkiye’de Merkantilist Militarizm 1960–1998”, Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu (επιμ.), *Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye’de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 201–223.
- Planlı Kalkınma Serüveni, *1960’larda Türkiye’de Planlama Deneyimi (Panel)*, İstanbul 2003.
- Rozaliev N.R., *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri*, χ.ε., İstanbul 1978.
- Sarıbay Yaşar Ali, “Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programın İçeriği”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 576–590.
- Sarıbay Yaşar Ali, *Türkiye’de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: Milli Selamet Partisi Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1985.

- Savran Sungur, “20. Yüzyılın Politik Mirası”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları*, τ. 1, Metis Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 13–43.
- Savran Sungur, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri 1908–1980*, τ. 1, Yordam Kitap, İstanbul 2010.
- Sencer Muzaffer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974.
- Sevinç Murat, “AKP’nın Kapatılma Davası”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınları, Ankara 2009, σσ. 264–279.
- Soysal Gün, “Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı”, Bora Tanıl & Gültekingil Murat (επιμ.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 4: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, σσ. 483–504.
- Süheyl Muhammed, “Yabancı Sermaye, Akıllıca Kullanırsan Faydalı Olur”, *Çerçeve*, 40 (2006) 12–17.
- Sümer Çağdaş, Yaşlı Fatih, “Liberal-Muhafazakâr İttifak Üzerine Notlar”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, σσ. 9-29.
- Şarlak Zeynep, “Milli Güvenlik Kurulu”, Ali Bayramoğlu, Ahmet İnsel (επιμ.), *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim: Almanak Türkiye 2006–2008*, TESEV Yayınları, İstanbul 2009, σσ. 99–114.
- Şen Serdar, *AKP Milli Görüşçü mü?*, Nokta Kitap, İstanbul 2004.
- Şimşir N. Bilal, *AB, AKP ve Kıbrıs*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004.
- Tayyar Şamil, *Operasyon Ergenekon. Gizli Belgelerde Karanlık İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Teazis Christos, *İkincilerin Cumhuriyeti. Adalet ve Kalkınma Partisi*, Mızrak, İstanbul 2010.
- Tekin Yusuf, Akgün Birol, “İslamcılar-Demokrasi İlişkisinin Tarihi Seyri”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 652–663.
- TESEV, *Geniş Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da Demokratikleşme Tartışması: Türkiye’den Sivil bir Tespit*, TESEV, İstanbul 2004.
- Tezel S. Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

- Timur Taner, “Dinci İdeolojinin Gelişme Çizgisi ve Sınıfsal Anlamı”, *Emek*, 13 (1964).
- Timur Taner, *Türkiye Nasıl Küreselleşti?*, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- Toklucu Murat, “Ergenekon’un Kolları Kıbrıs’a Uzanmış”, *Aktüel*, 160 (2008) 20-22.
- Toprak Levent, “İslamcı Sermaye ve Fethullah Gülen Cemaati 1”, 1 Ιουλίου 2010. www.marxist.com [Είσοδος στις 3 Ιουλίου 2010].
- Toprak Zafer, *Türkiye’de “Milli” İktisat (1908–1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.
- Tosun Tanju, *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler*, Büke Kitapları, İstanbul 2003.
- Turan Eşref Ali, *Türkiye’de yerel seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Uzgel İlhan, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, σσ. 11–39.
- Ünsal Bostan Fatma, Özensel Ertan, “Ali Bulaç”, Bora Tanıl, Gültekingil Murat (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 736–757.
- Üstel Füsun, *Türk Ocakları (1912 – 1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Yalman L. Galip, “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, Neşecan Balkan, Sungur Savran (επιμ.), *Sürekli Kriz Politikaları 1*, Metis Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 44–75.
- Yarar Erol, *21. Yüzyılına Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış*, MÜSİAD Yayınları, İstanbul 1996.
- Yasemin Özdek, “Türkiye’de Şirket Egemenliği Devri”, www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=11549 [Είσοδος στις 31 Μαΐου 2007].
- Yasin Aktay, “Karizmanın Aşırı Gerçekliği”, *Birikim*, 163/164 (2002) 53-61.
- Yaşar Emin M., “Dergâh’tan Parti’ye, Vakıf’tan Şirket’e. Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü. İskenderpaşa Cemaati”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 323–340.
- Yaşar Emin M., “Esad Coşan”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 332–337

- Yavuz M. Hakan, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 591–603.
- Yeşilyurt Nuri, Akdevelioğlu Atay, “AKP Döneminde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınları, Ankara 2009, σσ. 381–409.
- Yetkin Çetin, *Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2006.
- Yetkin Murat, *Tezkere. Irak Krizinin Gerçek Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- Yıldırım Deniz, “AKP ve Neoliberal Popülizm”, İlhan Uzgel, Bülent Duru (επιμ.), *AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilânçosu*, Phoenix Yayınları, Ankara 2009, σσ. 66–107.
- Yıldız Ahmet, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, Ümit Cizre (επιμ.), *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim: Almanak Türkiye 2005*, TESEV Yayınları, İstanbul 2006, σσ. 22-31.
- Yıldızcan Cemil, Yaka Özge, “Çözülen ne: Otoritarizm mi Demokrasi mi?”, Çağdaş Sümer, Fatih Yaşlı, (επιμ.), *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakar İttifak*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, σσ. 237-261.
- Yılmaz Ferudun, “Türkiye’de Çağdaş İslamcı (iktisadi) Düşünce ve (iktisadi) liberalizm”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 7: *Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, σσ. 420–431.
- Yılmaz Murat, *2010 Referandumu. Siyasi Partilerin Tutumları*, SETA, İstanbul 2010.
- Yılmaz Murat, “Darbeler ve İslamcılık”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 632–639.
- Yılmaz Nuh, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (επιμ.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, τ. 6: *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σ. 604–619.
- Yücekök Ahmet, *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946–1968)*, A.Ü Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Zaim Sabahattin, “Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları”, Hüner Şencan (επιμ.), *İş Hayatında İslam İnsanı. Homo Islamicus*, MÜSİAD Yayınları, İstanbul 1994, σσ. 101–112.
- Zeki Coşkun, “İstanbul Neyi Seçti?”, *Birikim*, 60 (1994) 11–29.

III. ΑΓΓΛΙΚΗ

- Ahmad Feroz, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London 1993.
- Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908 – 1914*, Clarendon Press, Oxford 1969.
- Ahmad Feroz, *Turkey: The Quest for Identity*, One World, Oxford 2003.
- Altunışık Benli Meliha, Türk Özlem, *Turkey: Challenges of Continuity and Change*, Routledge, New York 2005.
- Amin Galal, *The Illusion of Progress in the Arab World. A Critique of Western Misconstructions*, American University in Cairo Press, Cairo 2006.
- Amsden Alice, *The Rise of the Rest. Challenges to the West from Late-Industrialising Economies*, Oxford University Press, New York 2001.
- Angeletopoulos George, “The Turkish Capital Tax (Varlık Vergisi): An Evaluation”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15 (2008) 355-372.
- Aras Bülent, Caha Ömer, “Fethullah Gülen and his Liberal Turkish Islam Movement”, *Middle East Review of International Affairs*, no.4 (2000), σ. 5. <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue4/jv4n4a4.html> [Είσοδος στις 20 Ιουνίου 2010].
- Atasoy Yıldız, “Cosmopolitan Islamists in Turkey: Rethinking Local in a Global era”, *Studies in Political Economy*, 71/72, (2003- 2004) 133-161.
- Atasoy Yıldız, *Turkey, Islamists and Democracy*, I.B Tauris, London 2005.
- Ayata Sencer, “Patronage, Party and State: The Politicization of Islam in Turkey”, *Middle East Journal*, 50/1 (1996) 40-56.
- Aydın Zülküf, *The political economy of Turkey*, Pluto Press, London 2005.
- Bahçeli Tozun, “Turkey’s Quest for EU Membership and the Cyprus Problem”, Joseph S. Joseph (επιμ.), *Turkey and the European Union. Internal Dynamics and External Challenges*, Palgrave Macmillan, New York 2006.
- Baştürk Levent, “Consumer Culture and Religiosity in Turkey – 1”, *Anadolu Dergisi*, Vol. 5, No.4, 1995. www.wakeup.org/anadolu/05/4/consumer_culture.html [Είσοδος στις 20 Φεβρουαρίου 2009].
- Baştürk Levent, “Consumer Culture and Religiosity in Turkey – 2”, *Anadolu Dergisi*, 6 (1996) www.wakeup.org/anadolu/06/1/consumer_culture.html [Είσοδος στις 30 Σεπτεμβρίου 2009].
- Berdal Aral, “Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society During the Özal Decade 1983 – 93”, *Middle Eastern Studies*, 37/1 (2001) 77-88.

- Berkes Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Routledge, London 1998.
- Buğra Ayşe, “Labour, Capital and Religion: Harmony and Conflict among Constituency of Political Islam in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 38/2 (2002) 187-204.
- Buğra Ayşe, “The Claws of the Tigers”. <http://www.tusiad.org/yayin/private/autumn97/html/bugra.html> [Είσοδος στις 26 Ιουλίου 2007].
- Buğra Ayşe, *State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study*, State University of New York Press, New York 1994.
- Çağaptay Soner, “The November 2002 Elections and Turkey’s New Political Era”, *Middle East International Review*, 6/4 (2002) 42-48.
- Çakmak Dren, “Pro-Islamic Public Education in Turkey: The İmam-Hatip Schools”, *Middle Eastern Studies*, 45/5 (2009) 825-846.
- Cam Surhan, “Institutional Oppression and Neo-liberalism in Turkey”, Working Paper 81, *Working Paper Series 2006*, Cardiff University, Cardiff 2006.
- Çarkoğlu Ali, “Turkey’s November 2002 Elections: A New Beginning?”, *Middle East Review of International Affairs*, 6/4 (2002)30-41.
- Çarkoğlu Ali, “Who Wants Full Membership? Characteristics of Turkish Public Support for EU Membership”, Ali Çarkoğlu, Barry Rubbin, (επιμ.), *Turkey and the European Union*, Frank Cass, London 2003, σσ. 171-194.
- Çetin Muhammed, “Mobilization and Counter Mobilization: The Gülen Movement in Turkey”, www.fethullahgulenconference.org/houston/proceedings/MCetin.pdf [Είσοδος στις 9 Σεπτεμβρίου 2009].
- Cizre Ümit, Cinar Menderes, “Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of February 28 Process”, *The South Atlantic Quarterly*, 102-2/3 (2003) 309-332.
- Dağı İhsan, “Islam, Politics and the Welfare Party”, *Foreign Policy*, 19 (1995) 17-27.
- Dağı İhsan, “Rethinking Human Rights, Democracy and the West: Post Islamist Intellectuals in Turkey”, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 13/2 (2004) 135–151.
- Dağı İhsan, “Transformation of Islamic Political Identity in Turkey: Rethinking the West and Westernization”, *Turkish Studies*, 6/1 (2005) 21-37.
- Davison Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Gordian Press, New York 1973.

- Demir Ömer, Acar Mustafa, Toprak Metin, “Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospect and Challenges”, *Middle Eastern Studies*, 40/6 (2004) 166–188.
- Dodd C.H, *Politics and Governance in Turkey*, University of California Press, California 1969.
- Dodd C.H, *The Crisis of Turkish Democracy*, The Eothen Press, London 1990.
- Eralp Atila, “Temporality, Cyprus Problem and Turkey-EU relationship”, *Discussion Paper Series*, [http://www.ces.metu.edu.tr/docs/eralp_discuss_paper.pdf], EDAM, 2009.
- Ercan Fuat, Oğuz Şebnem, “Rescaling as a Class Relationship and Process: The Case of Public Procurement Law in Turkey”, *Political Geography*, 25 (2006) 641-656.
- Erhan Çağrı, “Broader Middle East and North Africa Initiative and Beyond”, *Perceptions*, 10 (2005) 153–170.
- Finkel Caroline, *Osman’s Dream*, John Murray, London 2005.
- Fuller Graham, “Turkey: A True Model for the Muslim Future”, *Newsweek*, 3 Νοεμβρίου 2004.
- Fuller Graham, “Turkey’s Strategic Model: Myths and Realities”, *The Washington Quarterly*, 27/3 (2004) 51-64.
- Gamble Andrew, “Two Faces of Neoliberalism”, Richard Robinson (επιμ.), *The Neo-Liberal Revolution: Forging the Market State*, Palgrave, London 2006, σσ. 20-35.
- Gözen Ramazan, “Turgut Ozal and Turkish Foreign Policy: Style and Vision”, *Foreign Policy*, 20 (1996) 69–101.
- Grigoriadis Ioannis N., Kamaras Antonis, “Foreign Direct Investment in Turkey: Historical Constrains and the AKP Success Story”, *Middle Eastern Studies*, 44/1 (2008) 53-68.
- Güle Nilüfer, “Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites”, *Middle Eastern Journal*, 51/1 (1997) 46-58.
- Gümüüşcü Şebnem, “Economic Liberalization, Devout Bourgeoisie and Change in Political Islam: Comparing Turkey and Egypt”, *EUI Working Papers*, RSCAS 2008/19, European University Institute, Florence 2008.
- Gümüüşcü Şebnem, Sert Deniz, “The Power of the Devout Bourgeoisie: The Case of the Justice and Development Party in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 45/6, (2008) 953–968.
- Hale William, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, London 2000.

- Harvey David, *A Brief History of Neo – Liberalism*, Oxford University Press, New York 2005.
- Harvey David, *The Limits of Capital*, Blackwell, Oxford 1982.
- Henry Clement M., Wilson Rodney, “Introduction”, Clement M. Henry, Rodney Wilson (επιμ.), *The Politics of Islamic Finance*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2004, σσ. 1-17.
- Hershlag Z.Y, *The Contemporary Turkish Economy*, Routledge, London 1988.
- Hoogvelt Ankie, *Globalization and the Post-Colonial World: The New Political Economy of Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1997.
- Hudson Michael, “The United States in the Middle East”, Louise Fawcett (επιμ.), *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2005, σσ. 283-306.
- İnalçık Halil, “Application of the Tanzimat and its Social Effects”, *Archivium Ottomanicum*, 5 (1973) 3-33.
- İnsanoğlu Ekmeleddin, “Turkey in the Organization of the Islamic Conference: An Overview”, Kemal Karpat (επιμ.), *Turkish Foreign Policy: Recent Developments*, University of Wisconsin Press, Madison 1996, σσ. 73-100.
- İnsel Ahmet, “The AKP and Normalizing Democracy in Turkey”, *The South Atlantic Quarterly*, 102-2/3 (2003) 293-308
- Jang Ji-Hyang, *Taming Political Islamists by Islamic Capital: The Passions and the Interests in Turkish Islamic Society*, δ.δ., The University of Texas in Austin, 2005.
- Jenkins Gareth, *Political Islam in Turkey. Running West Heading East*, Palgrave Macmillan, New York 2008.
- Jenkins Garreth, “Between Fact and Fantasy: Turkey’s Ergenekon Investigation”, Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Αύγουστος 2009.
- Jung Dietrich, Piccoli Wolfgang, *Turkey at the Crossroads*, Zed Books, London 2001.
- Kalaycıoğlu Ersin, “The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party”, *Turkish Studies*, 3/1(2002) 41–61.
- Kalaycıoğlu Ersin, *Turkish Dynamics*, Palgrave Macmillan, New York 2005.
- Kamrava Mehran, “The Semi-Formal Sector and the Turkish Political Economy”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 31/1 (2004) 63–87.

- Kamvara Mehran, “Structural Impediments to Economic Globalization in the Middle East”, *Middle East Policy*, 31/4 (2004) 96-112.
- Karaman M. Lutfullah, Aras Bülent, “The Crisis of Civil Society in Turkey”, *Journal of Economic and Social Research*, 2/2 (2000) 39–58.
- Karpat Kemal, “Changes in Political Participation and in the Composition of Political Elites”, Erik J. Zürcher (επιμ.), *Turkey in the Twentieth Century*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2008, σσ. 31-63.
- Karshenas Massoud, “Structural Adjustment and Employment in the Middle East and North Africa”, Working Paper, No 50, SOAS, London 1994.
- Kazamias Andreas, *The Turkish Sisyphus. Atatürk, Islam and the quest for European modernity*, Centre of Comparative Education, International Education Policy and Communication, Athens 2006.
- Keyder Çağlar, *State and Class in Turkey*, Verso, London 1987.
- Keyman Fuat E., Öniş Ziya, *Turkish Politics in a Changing World. Global Dynamics and Domestic Transformations*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2007.
- Keyman Fuat, Koyumcu Berrin, “Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey”, *Review of International Political Economy*, 12/1 (2005) 105–128.
- Kuran Timur, “Islamic Economics and the Islamic Sub-Economy”, *Journal of Economic Perspectives*, 9/4 (1995) 155–173.
- Mardin Şerif, “Center-Periphery Relations: A key to Turkish Politics?”, *Daedalus*, 102 (1973) 169–190.
- Mardin Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The case of Bediüzzaman Said Nursi*, State University of New York Press, New York 1989.
- Mc Carthy Justin, “Muslim Population Movements and Mortality”, Erik J. Zürcher (επιμ.), *Turkey in the Twentieth Century*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2008, σσ. 199-212.
- Mc Carthy Justin, *The Ottoman Turks*, Longman, London and New York 1997.
- McEwan Arthur, *Neo-liberalism or Democracy? Economic strategy, markets and alternatives for the 21st century*, Zed Books, London 1999.
- Meliha B. Altunışık and Özlem Tür, *Turkey: Challenges of continuity and change*, RoutledgeCurzon, London and New York 2005.
- Öniş Ziya, “Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey EU Relations in the post-Helsinki Era”, Ali Çarkoğlu, Barry Rubbin (επιμ.), *Turkey and the European Union*, Frank Cass, London 2003, σσ. 9-34.

- Öniş Ziya, “The Political Economy of Islam and Democracy in Turkey: From the Welfare to the AKP”, Dietrich Jung (επιμ.), *Democratization and Development: New Political Strategies for the Middle East*, Palgrave, New York 2006, σσ. 103-128.
- Öniş Ziya, “Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo – Liberalism in Critical Perspective”, *Middle Eastern Studies*, 40/4(2004) 113–134.
- Öniş Ziya, İsmail Emre Bayram, “Temporary Star or Emerging Tiger? Turkey’s Recent Economic Performance in a Global Setting”, *TÜSİAD-Koç University Economic Forum*, Istanbul 2008.
- Öniş Ziya, Türem Umut, “Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey”, Revised Draft-July 2001. <http://home.ku.edu.tr/~zonis/EntDemCit.pdf> [Είσοδος στις 16 Νοεμβρίου 2009].
- Özdalga Elizabeth, “Redeemer or Outsider? The Gülen Community in Civilizing Process”, *The Muslim World*, 85/3 (2005) 429-476.
- Öztürk Asiye, “The Domestic Context of Turkey’s Changing Foreign Policy towards the Middle East and the Caspian Region”, *German Development Institute Discussion Papers* 2009/10.
- Parla Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924*, E.J Brill, Leiden, 1985.
- Patton Marcie J., “AKP Reform Fatigue in Turkey: What has happened to the EU Process?”, *Mediterranean Politics*, 12/3 (2007) 339-358.
- Pope Hugh, *Sons of the Conquerors: the Rise of the Turkic World*, Overlook Duckworth, New York 2005.
- Pope Nicole, Pope Hugh, *Turkey Unveiled. Atatürk and After*, John Murray, London 1997.
- Poulton Hugh, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent – Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, Hurst & Company, London 1997.
- Rubin Michael, “Green Money, Islamist Politics in Turkey”, *Middle East Quarterly*, Winter 2005, <http://www.meforum.org/684/green-money-islamist-politics-in-turkey> [Είσοδος στις 9 Σεπτεμβρίου 2009].
- Seton – Watson R.W., *The Rise of the Nationality in Balkans*, E.P Dutton, New York 1918.
- Stavrianos, L.S., *The Balkans since 1453*, New York University Press, New York 2000.
- Taksöz Mina, “The Economy. Achievements and Prospects”, Brian W. Beely (επιμ.), *Turkish Transformation. New Century, New Challenges*, The Eothen Press, Huntingdon 2002, σσ. 141-164.

- Tanıyıcı Şaban, “Transformation of Political Islam in Turkey: Islamists Welfare’s Pro-EU Turn”, *Party Politics*, 9/4 (2003) 463-483.
- Tocci Nathalie, *EU Accession Dynamics and Conflict Resolution. Catalyzing Peace or Consolidating Partition in Cyprus?*, Ashgate, Hampshire 2004.
- Tok Evren, “Anatolian Cities and the New Spirit of Turkish Capitalism”, *Turkish Policy Quarterly*, 7/4 (2008/9) 81–89.
- Toprak Binnaz, “A Secular Democracy in the Muslim World: The Turkish Model”, Shireen T. Hunter, Huma Malik (επιμ.), *Modernization, Democracy, and Islam*, CSIS, USA 2005, σσ. 277-292.
- Toprak Binnaz, “Civil Society in Turkey”, A.R. Norton (επιμ.), *Civil society in the Middle East*, E.J. Brill, Leiden 1996, σσ. 87-118.
- Toprak Binnaz, *Islam and Political Development in Turkey*, E.J. Brill, Leiden 1981.
- Tünay Muharrem, “The Turkish New Right Attempt at Hegemony”, Atila Eralp, Muharrem Tünay, Birol Yeşilada (επιμ.), *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, Praeger, London 1993, σσ. 11-30.
- Ünal Ali, Williams Alphonse, *Advocate of Dialogue: Fethullah Gülen*, The Fountain, Virginia 2000.
- Uslu Emrullah, “Turkish Domestic Politics in 2009: Towards Normalization”, *Insight Turkey*, 12/1 (2010) 11-21.
- Voll John O., “Islam and Democracy: Is Modernization a Barrier?”, Shireen T. Hunter, Huma Malik (επιμ.), *Modernization, Democracy, and Islam*, CSIS, Washington 2005, σσ. 82-97.
- Vorhoff Karin, “Businessmen and their Organizations: Between Instrumental Solidarity Cultural Diversity and the State”, Stefanos Yerasimos, Günter Seufert, Karin Vorhoff, (επιμ.), *Civil society in the grip of nationalism*, Orient-Insitut, Istanbul 2000, σσ. 311-356.
- White B. Jenny, *Islamist Mobilization in Turkey*, University of Washington Press, Washington 2002.
- Wouters Paul, “Islamic Banking in Turkey, Indonesia and Pakistan: A Comparison with Malaysia”, 21 Ιανουαρίου 2008, από την ιστοσελίδα www.mondaq.com [Είσοδος στις 9 Απριλίου 2009].
- Yankaya Dilek, “The Europeanization of MÜSİAD: Political Opportunism, Economic Europeanization, Islamic Eurocepticism”, *European Journal of Turkish Studies*, 9 (2009) 1-19.
- Yavuz M. Hakan, “Cleansing Islam from the public sphere”, *Journal of International Affairs*, 54/1 (2000) 21-42.

Yavuz M. Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, New York 2003.

Yeşilada A. Birol, Puzniak Janusz, Sözen Ahmet, “Integration with Global Financial Markets and Domestic Political Reform: Comparing Poland and Turkey”, *Annual Meeting of the Midwest Political Science Association*, Chicago, USA 10–12 Απριλίου 1997.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Abant Platformu

<http://www.abantplatform.org>

Adalet ve Kalkınma Partisi

<http://www.akparti.org.tr>

Anadolu Aslanları İşadamları Derneği

<http://www.askon.org.tr>

Boydak Holding

<http://www.boydak.com>

Black Sea Energy and Economic Forum

<http://www.bseef.org>

Center for Strategic and International Studies

<http://www.csis.org>

Deniz Feneri Derneği

<http://www.denizfeneri.org.tr>

Emlak Konut

<http://www.emlakgyo.com.tr>

Erdemir

<http://www.erdemir.com.tr>

Fiskobirlik S.S Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği

<http://www.fiskobirlik.org.tr>

Haberler.Com

<http://www.haberler.com>

Haber Programı

<http://www.haberprogram.com>

İHH İnsani Yardım Vakfı

<http://www.ihh.org.tr>

İstanbul Sanayi Odası

<http://www.iso.org.tr>

İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Muşavirler Odası

<http://www.istanbulsmmmmodasi.org.tr>

Kayseri Marangozlar Mobilyacılar ve Döşemeciler Odası

<http://www.kaymobodasi.org>

Kimse Yok Mu Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği

<http://www.kimseyokmu.org.tr>

Milli Güvenlik Kurulu

<http://www.mgk.gov.tr/Turkce/basinbildiri2004/23ocak2004.html>

Milli Güvenli Kurulu

http://www.mgk.gov.tr/Turkce/tarihce_5.html

Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği

<http://www.musiad.org.tr>

NTV

<http://www.ntvmsnbc.com>

Orta Anadolu

<http://www.ortaanadolu.com>

PETKİM Petrokimya Holding A.Ş

<http://www.petkim.com.tr>

T.C Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı

<http://www.toki.gov.tr>

TÜPRAŞ

<http://www.tupras.com.tr>

Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu

<http://www.tuskon.org>

Yerel Yönetimler Portalı

<http://www.yerelnet.org.tr>

CNN Türk

www.cnnturk.com

Milli Güvenlik Kurumu

www.mgk.goc.tr/Turkce/basinbildiri1997/28subat.html

Ανακοίνωση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, 28 Φεβρουαρίου 1997.
Είσοδος στις 20 Σεπτεμβρίου 2009.

Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı

www.setav.org

Türkiye Müteahhitler Birliği

<http://www.tmb.org.tr>

Νίκος Μούδουρος